291

388078

СТУДІЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ
ВИДАЮТЬ: ІВАН ОГІЄНКО ТА РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ
КНИГА IV

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

КОСТЯНТИН І МЕФОДІЙ

ЇХ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНА МОНОГРАФІЯ

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ЧАСТИНА II

ВИДАНО ЗА ДОПОМОГОЮ
МІНІСТЕРСТВА В. Р. і П. О.

ВАРШАВА
ZAKŁADY GRAFICZNE E. i D-ra K. KOZIAŃSKICH
1928

ЗГОНЯ

06
10
388098

СТУДІЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ
ВИДАЮТЬ: ІВАН ОГІЄНКО ТА РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ
КНИГА IV

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

6291

ІСТОРІЯ
ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

ТОМ ДРУГИЙ

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ВИДАНО ЗА ДОПОМОГОЮ
МІНІСТЕРСТВА В. Р. і П. О.

ВАРШАВА
—
1928

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

КОСТЯНТИН І МЕФОДІЙ

ЇХ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНА МОНОГРАФІЯ

ЧАСТИНА II

Львів. Бібліотека
Ан. УРСР.

ВАРШАВА
ZAKŁADY GRAFICZNE E. i D-ra K. KOZIAŃSKICH
1928

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 4241

ЧАСТИНА ДРУГА:

Життя й діяльність св. Мефодія.

869 — 885.

XII. Утворення Мораво-паннонської архієпископії.

1. Висвячення Мефодія на архієпископа.

Поховавши Мефодій брата свого, совістливо виповнив його передсмертний заповіт: роспочатої праці в Моравії не кинув, не пішов собі до свого улюбленого Полихроніевого манастиря або взагалі на затишний Олимп. Навпаки,— оставшися без брата, Мефодій не злякався тої великої, незмірно тяжкої та небезпечної праці, що чекала його на Моравії, — і він ще довгих 16 літ, до кінця життя свого невпинно працює на користь моравського народу. Як я вже зазначав в I томі цеї праці, переговори слов'янських князів, головно Ростислава моравського, про утворення окремої, від німців незалежної архієпископії в Моравії та Паннонії, непередбачено затягнулися, і затягнулися надовго, — на 868 — 869 р. р. Але папа Адріян II задовольнив перші два слов'янські прохання: слов'янські переклади поблагословив і учнів висвятив; вкінці погодився він висвятити на єпископство (певне на архієпископію) Костянтина, але той захорував і 14 лютого 869 р. помер,—і справа знову затяглася.

Що робив Мефодій зараз по похороні брата, джерела про це мовчать. ЖМ[8] — а воно стає тепер головним нашим джерелом для оповідання про життя та працю Мефодія — пише про це так: „Коцел післав до апостолика (папи)[1] і просив, щоби відпустив до нього блаженного вчителя нашого Мефодія. Папа відповів: не тобі тільки одному, а й всім тим землям слов'янським[2] посилаю Мефодія вчителем від Бога і від св. апостола Петра, першого наслідника й ключара царства небесного. І папа післав Мефодія".

Як розуміти це повернення Мефодія до Коцела? Я такої думки, що Мефодій змушений був побувати знову в Коцела власне через затягнення справи висвячення окремого архієпископа для слов'янських земель. Папа тягнув цю справу вкінці може й через те, що в Моравії знову роспочалася запекла війна: в 869 р. король Людовик Німецький кинув аж три війська на слов'ян: одне проти лужичан, друге на Нитру, — на князя удільного Святополка, а третє на Моравію проти самого Ростислава. На початку щастило німцям: лужичан побито, Нитру спустошено, сплюндровано й частину Моравії. Своїм звичаєм Ростислав засів з військом в Велеграді, який німці звідусіль оточили. Ростислав часто виходив з Велеграду і дошкульно бив німців. Скінчилося на тому, що німецьке військо таки змушене було відступити, а під час відступу знову багато втратило, бо його тепер відважніше били. Ростислав таким чином переміг і помирився з Людовиком на дуже корисних умовах. Моравія знову виграла, політично зміц-

---

1. В ЖК та ЖМ декільки раз ужито слова „апостоликъ" зам. папа. Дехто з католицьких учених, напр. Grivec в „Slavia" 1923 р. т. II ст. 50 з цього приводу робить висновок, ніби солунські брати признавали вселенський примат папи. В рец. на працю Гривеця А. В. Михайлов в „Известия" 1926 р. т. 30 ст. 446 — 447 зазначає, що назва „апостоликъ" визначала впрост римського патріярха і що цю назву часом носили й інші єпископи. Про „апостоликъ" див. ще Dr. Fr. Grivec: Cerkveno prvenstvo i edinstvo po bizantinskem pojmovanju, Любляна, 1921 р. ст. 44 — 56.

2. „Нъ и вьсѣмъ странамъ тѣмъ словѣньскыимъ", — цеб-то всім тим землям слов'янським, що були у володінні князів: Ростислава, Святополка та Коцела; цього місця не можна розуміти так, ніби папа посилає Мефодія для *всіх* без винятку слов'янських земель.

ніла й збільшилася: кордони її тепер сягали на півночі до лужичан, на сході приблизно до б. кордонів російських (включаючи сюди й частину земель з населенням західно-українським), на заході до чехів, а на півдні кордони йшли по Драві, Дунаю, Тиссі, Мараші аж до верхів'я Стрия.

Таке блискуче становище дало змогу Ростиславу корисно кінчати справу утворення осібної слов'янської архієпископії. На неї поставлено тепер кандидатуру Мефодія, і послано його вдруге до Риму за висвяченням. ЖМ[8] приписує цю справу самому Коцелові, але певне це була справа всіх слов'янських князів, Ростислава найперше. „І знову послав Коцел Мефодія до папи — читаємо тут — і 20 мужа пристойних в посольстві, щоби папа посвятив його на єпископство в Паннонію, на стілець св. Андроника, апостола з 70-ти".

З цим почесним посольством Мефодій прибув до Риму вдруге десь під кінець 869 р. Припускаю, що в засаді справу висвячення слов'янського архієпископа папа вирішив був ще за життя Костянтина, тільки хвороба та смерть Костянтинова спинили своєчасне зреалізування цеї справи. Тепер достойний кандидат знову був, і папа більше не мав чого проволікати справи.

До того й політичне становище було цілком на користь Ростиславу: нові приязні стосунки Риму з Царгородом покінчилися власне так, як папа того не сподівався. В червні 869 р. відбувся в Римі голосний собор в присутності грецького посольства, що принесло постанови Царгородського собору 867-го року, який викляв був папу Миколая. Собор відбувся в храмі св. Петра, в присутності 30 єпископів. Немилі постанови Царгородського собору відразу ухвалено спалити. Книгу постанов спалено врочисто на сходах храму, а перед тим кожний з єпископів топтав ці постанови ногами... Як каже біограф Адріяна II, книга горіла ніби з великим смородом; не зважаючи на сильний дощ, огонь все розгорався, бо дощові краплини падали на нього, як та олія... По цьому виклято Фотія та його прихильників...

Але цим справа не покінчилася. Папа вимагав скликання великого собору і в Царгороді, під головуванням його посланців. В жовтні 869 року собор такий роспочав-

ся, і в угоду папі ще раз проклято Фотія. Але таким неполітичним поступуванням струна була вже перетягнута, бо багато й ігнатіян тепер наочно пересвідчилися, як далеко зайшла справа і як принижувалася поведінкою Ігнатія повага Візантії. Бачучи зухвале поводження папських легатів, подався назад в своїх симпатіях до Риму й сам патріярх Ігнатій. Усе це скоро й виявилося в болгарській справі. Року 869-го прибуло до Риму 4-те болгарське посольство на чолі з впливовим боярином Петром, і знову домагалося благословення на болгарську архієпископію Формоза або Марина, але папа на те не пристав. Болгарський цар Борис дуже на це росердився, порвав свої зносини з Римом і негайно послав посольство з тим самим боярином Петром до Царгороду, просячи, щоби собор задовольнив його справу. Собор постановив, що Болгарія в церковнім відношенні має належати тільки до царгородського патріярха, постановив, не зважаючи на рішучі протести папських легатів. Через те Ігнатій зараз же послав до Болгарії потрібне число єпископів з архієпископом Йосифом на чолі, а справу видалення латинських священників з Болгарії передав самому Борисові. Борисові вдалося підкупити латинського єпископа Гримоальда, і той сам забрав своє духовенство. З того часу Болгарія стала православною.

Такий невдалий для Риму кінець болгарської справи, що вже помітно зарисувався був в кінці 869 р., примусив папу уважніше поставитися до прохання князя Ростислава з Коцелом та Святополком. І десь в кінці 869 р., чи може на початку р. 870-го Мефодія висвячено в Римі на архієпископа, а до того зроблено його ще й папським легатом на слов'янські землі. Висвячено Мефодія на Мораво-паннонську єпархію, за яку давно вже сварилися папи з німцями, кому має належати ця земля, цеб-то — хто братиме звідсі церковну десятину. Тепер, коли Ростислав був в повній силі, настав зручний момент забрати цю єпархію від німців, і тому папа поставив сюди Мефодія архієпископом і своїм легатом на всі ті слов'янські землі, що були під владою князів: Ростислава, Святополка та Коцела.

Висвяченням Мефодія папа Адріян II відновляв давню Сремську митрополію (див. т. I ст. 157), що колись нале-

жала безпосередньо римському престолу; але в 581 (чи 582) році авари заволоділи Паннонією, знищили столицю цеї митрополії, Срем [1], і з того часу Сремська митрополія безпосередньо не належала вже до папи.

Але це були підстави папи, чому він висвятив Мефодія. Для слов'янських земель то був надзвичайно величний момент: нарешті збулися довголітні мрії Ростиславові та патріотів моравських,—Моравія мала нарешті свого архієпископа (не забудьмо, що вдавнину архієпископський сан був вищим за сан митрополита); збулися й довголітні клопотання св. братів,—Моравія мала від того часу свою окрему церковну ієрархію. Праця Костянтинова получила тепер своє природнє закінчення.

Так Мефодій став першим архієпископом Мораво-паннонським і взагалі — першим архієпископом слов'янським. Поки що, здається, висвячений був тільки сам Мефодій, єпископів вікарних йому ще не дано. Але справа про цих вікаріїв повставала вже тепер: єпархія слов'янська була занадто великою, одному Мефодію вправитися тут було несила. Про справу вікаріїв говорить, напр., Чеська Легенда 6: „Мефодій був поставлений архієпископом і обрав собі 7 інших вікаріїв". Про це ж читаємо і в Охридській Легенді 5: „Коли папа Адріян висвятив Мефодія на архієпископа Моравії та Болгарії (так), тоді й Климента посвячено на престол цілого Іллирика, як підвладного Мефодію".

Видсилаючи Мефодія—архієпископа й легата—до слов'янських земель, папа Адріян II дав йому відповідного урочистого листа до всіх трох князів слов'янських: Ростислава, Святополка й Коцела. Лист цей надзвичайно важний, бо це перший офіційний документ, котрим затверджувалося Богослуженнє живою мовою. Це його перша основа. ЖМ [8] шле цього листа ще при першому від'їзді Мефодія з Риму; на мою думку, такий лист був виданий лише по висвяченні Мефодія в архієпископи, цеб-то тоді, коли прохання слов'янських князів про архієпископію було вже задоволене. А що це було так, про те виразно свідчить Похвала К й М: „Свящьше же—читаємо тут—прѣчьсть-

1. Срем, Syrmium, столиця долішньої Паннонії, тепер тільки руїни коло м. Митровиця в Хорватії, на річці Саві.

наго и благочьстьнаго Меѳодия на архиєпископьство, на столъ святаго Андроника апостола, въ Панонии от. 70, поустиша и на страны словѣньскыя оучитъ въ языкъ ихъ, написавше епистолию сию“ і подається лист. Трудно допустити, щоби цього незмірно важливого листа папа видав Мефодію по висвяченні його на священника,—то-ж не був такий важливий момент, щоб видавати на те аж окрему папську буллу. Та й сам зміст листа виразно говорить про Мефодія-єпископа, а не священника (напр. право відлучення триязичників від церкви). Нащо було адресувати буллу аж до трох слов'янських князів, колиб справа йшла тільки про священника? Та ж священник мав би невелику парафію, а в листі говориться про чинності єпархіяльні.

Подаю листа Адріяна II цілим в перекладі: „Адріян, єпископ і слуга Божий[1] до Ростислава, Святополка й Коцела. Слава Богові в небі, а на землі спокій, в людях—добра воля (Лука 2^{14}). Чули ми про ваші духовні справи, яких вам бажали, і ми молилися про ваше спасіння, щоб Господь напутив серця ваші шукати його, і Він показав вам, що не тільки вірою, але й добрими вчинками повинно служити Богові; бо ж віра без вчинків мертва (Яків 2^{26}), і помиляються ті, хто думає, ніби знають Бога, але вчинками відпадають від Нього. Ви просили учителя не тільки у цього (римського) святительського стола, але й у благовірного цісаря Михаїла, і (щоби?) він післав вам блаженного философа Костянтина з братом, поки ми не поспіли. А вони, дізнавшися, що ваші землі належать до апостольського столу, крім каноничного нічого не зробили, але прийшли до нас, несучи мощі св. Климента. А ми з потрійною радістю порішили, випробувавши і висвятивши його з учнями сына нашого (Костянтина), післати до землі вашої Мефодія, мужа досконалого розуму й правовірного, щоби він навчав вас, як ви того просили, перекладаючи Книги на вашу мову, — повний церковний круг, з св. Мшею чи Службою і з хрещенням, як зачав був философ Костянтин, з Божої ласки і за молитви св. Климента. А коли хто інший зможе достойно й правовірно перекладати, нехай буде воно святе й благословлене від

1. А в Похвалі К й М: „рабъ вьсѣмь рабомъ божиємъ“.

Бога й нас, і від усеї кафолицької апостольської церкви, аби тільки вам легче навчитися заповітів Божих. Додержуйте тільки одного звичаю: щоби на Службі читали Апостола та Євангелію перше по-римському, а потім по-слов'янському, щоби збулося слово св. Письма, що „Хвалитимуть Господа всі народи“ (Пс. 116 [1]), і в другому місці: „Нехай ріжними мовами заговорять усі про величність Божу, як Дух Святий подасть їм відповідати “(Діяння 2 [11 і 4]). А коли хто з вибраних вам учителів (з німецького духовенства), підлесливий до вас, що відхиляють від правди на брехні (2 Тим. 4 [3·4]), осмілившись, почне йначе спокушати вас, ганячи Книжки вашою мовою, нехай буде відлучений, аж поки не покається, не тільки від причастя, але й від церкви; то вовки, а не вівці, — їх треба по вчинках їхніх знати й берегтися їх (Матв. 7 [15—16]). А ви, діти любиї, слухайтеся науки Божої й не цурайтеся закону церковного, щоби стати вам правдивими приклонниками Бога, Отця нашого небесного зо всіма святими. Амінь“.

Лист цей, звичайно, писаний був латинською мовою, але, на жаль, оригіналу його ще не знайдено. Лист надзвичайно цінний та цікавий, — він, як бачимо, рішуче боронить святість св. Письма слов'янською мовою та слов'янське Богослуженя; але дехто з учених, переважно католицьких, твердять, ніби папа не міг допуститися такої „єреси“ супроти римської традиції, і тому не вірять в автентичність цього листу (напр. Гінцель, Гергенретер, Фридрих, Гетц, почасти Вондрак, Гібль, Франко і др.), — папи ніби не могли поблагословити слов'янське Богослуженя; а A. Brückner навіть твердить, ніби це сам Мефодій (в своїм власнім Житті!) навмисне підмінив листа папи Іоана VIII на листа Адріяна II, бо поважний Адріян такого листа ніби ніколи б не дав.

Дійсно, лист викликає деякі сумніви головно самою формою своєю, яка суперечить де в чім принятому в папських канцеляріях звичаю; напр., в нім читаємо: Адріян єпископ, слуга Божий, а треба б: слуга слуг Божих; зайве в кінці й слово аминь, якого в папських листах на цім місці

звичайно не ставили[1]; проте ці незначні відступлення від принятої форми легко зрозуміти в слов'янськім перекладі,— тут же кожний побожний акт, скажемо, вимагав кінцевого „амінь". Але загальний зміст листа такий, що рішуче відкидає всяку думку про його підроблення,—автор ЖМ був східним слов'янином і не став би підробляти, скажемо, наказу про перше читання Апостола та Євангелії латинською мовою[2].

Лист папи Адріяна II дійшов до нас ще й в короткій редакції,—його дано в Похвалі К й М. В завдання автора Похвали не входило давати листа в повному перекладі,— він з ним поступив так само, як зробив і з своїм головним джерелом, з ЖМ, — він його дуже скоротив, подаючи відомості в вільному пересказі, часом досить невдало. Обидва слов'янські переклади не передають листа буквально, а тому вони тільки доповнюють один одного.

Порівняння між собою обох слов'янських перекладів дуже привабливе, а тому ним давно вже зацікавилися вчені. Vondrák V. підкреслював ті ріжниці, які помітно в цих двох перекладах[3]. Dr. Hýbl Fr. зовсім правильно твердить[4], що переклади написали два ріжні автори, але перекладали вони ту саму буллу; тільки Hýbl аналізує ці переклади для своєї особливої ціли: він намагається довести, супроти ясного свідчення ЖМ, ніби в листі Адріяна II ніякої згадки про дозвіл слов'янського Богослуження нема, а речення в листі з ЖМ[8]: „да вы оучить... съказая кънигы въ языкъ вашь по вьсемоу црквьномоу чиноу испъл'нь, и съ святою Мъшею, рекъше съ Слоужьбою, и крьщениемь"—це ніби лише вставка; через це Hýbl приходитъ до висновку, ніби „papež Hadrian II. nikdy nevydal nějakého prohlášení ve prospěch liturgie slovanské"[5]. Проти такого твердження виразно свідчать ЖК та ЖМ, а також деякі листи папські, як побачимо далі.

---

1. Але слово „аминь" на кінці булли есть і в Похвалі К й М.
2. Див. про це т. I ст. 299, 230, 236.
3. Studie z oboru cirkevněslovanského písemnictví, Прага 1903.
4. Slovanská liturgie na Moravě v IX. věku, 1908.
5. „Čas. Čes. Hist." 1908. XIV. 156.

З окремою гіпотезою про взаємовідношення двох перекладів булли Адріяна II виступив невтомний славіст Г. А. Ільїнський[1]. Про ці переклади булли в ЖМ[8] та в Похвалі Ільїнський твердить, ніби „в обоих случаях мы имеем дело с различными буллами упомянутого папы, вышедшими из его канцелярии в разное время и не при одних и тех же исторических обстоятельствах“ (ст. 8); а саме: булла в ЖМ — це та булла, яку видав в 869 р. папа Адріян II Мефодію при висвяченні його на священника (тому маємо „сыноу нашего“); переклад в Похвалі—це ніби булла 870 р., яку папа видав Мефодію, висвячуючи його на архієпископа (тому „брата нашего“). Погодитися з таким твердженням ніяк не можна: в обох перекладах так багато однакового, що нема жаднаго грунту припускати два оригінали для них[2]. І не може бути, як ми вже говорили вище на ст. 10 , щоби звичайне явище—висвячення Мефодія на священника,—потрібувало ще аж осібної надзвичайно урочистої папської булли; також не може бути, щоби надзвичайно велику подію в слов'янському світі — висвячення першого архієпископа — папа означив такою коротесенькою та блідесенькою буллою, якою вона виглядає в Похвалі.

Не забудьмо, що Мефодій не тільки висвячений був на архієпископа (це в той час сан вищий за митрополита), але й був призначений папським легатом до слов'янських земель; в такому разі лист, як його подає Похвала,—коли тільки приймати його за осібний лист, а не за скорочення,—був би разячою неповагою до нового архієпископа. Адріян сам був дуже заінтересований в тім, щоби піднести повагу Мефодія, — бо ж через нього папа боровся за повернення собі Сремської митрополії.

Головна підстава тих, що сумніваються в правдивості булли в ЖМ[8], це вираз „сыноу“ в реченні: „мы... оумысли-

---

1. О грамоте папы Адриана II в Похвальном Слове Кириллу и Мефодию, Саратов, 1921 р., ст. 1—12, окрема відбитка з „Записки Саратовского Университета“.

2. Др. Ів. Франко: Св. Климент, 1905 р., ст. 258, кинув думку, ніби лист папи Адріяна II з Похвали вставлений до ЖМ; звичайно, така думка не до приняття; пор. „Kwartalnik Historyczny“ 1908 р. т. 22 ст. 13—14, рец. А. Брюкнера.

хомъ испытавъше посълати Меѳодия, свящьше и съ оученикы сыноу же нашего, на страны ваша". Доброго пояснення, чому тут маємо „сыноу" замість сподіваного „брата", не дано ще; я слово „сыноу" відношу тут не до Мефодія, а до Костянтина, про якого папа в наведенім реченні говорить разом з Мефодієм[1], а в такому разі все в листі Адріяна II в порядку. І дійсно, про чиїх учнів тут мова? Мефодій, як то виразно підкреслюється в ЖМ[4], тільки служив при Костянтині; священничого сану він не мав, а тому не мав і учнів, — їх офіційно мав тільки Костянтин. Через це про власних учнів Мефодія за життя Костянтина ніде згадки нема; навпаки, в ЖК[17], напр., згадується „философъ... съ своими оученикы". Ось через це вираз „съ оученикы сыноу же нашего" я відношу до Костянтина, що був тільки священником[2].

Спинюся ще на одному темному місці в листі папи Адріяна, а саме на реченні: „Да боудеть отълоученъ. нъ тъкъмо въ соу даны цркве. дон'де ся исправить". Fr. Snopek[3] рахує (за Міклошичем) слова „отълоученъ нъ тъкъмо" вставкою до давнього тексту, цеб-то він читає тут: „Да боудеть въ соуд даны церкве". Миклошич читав ще так, що вставляв перед „боудеть" перечку „не", що годилося б до дальшого „нъ тъкъмо". Snopek заперечує такому розумінню: папа не мав підстав не довіряти Мефодію, але потреби молодої церкви вимагали такого наказу папи про церковний суд. Вставку про відлучення зробив, на думку Снопка, хтось з болгарських письменників, що боролися з тими, хто не визнавав слов'янської Служби. Але погодитися з тим, ніби слова „отълоученъ нъ тъкъмо" це вставка, не можна, бо ж навіть і в Початковім Літопису під

---

1. Fr. Hýbl в вищезазначеній праці в „ČČH" 1908. XIV. 16 пише, ніби „v legendě jmenuje Metodeje knězem"; те саме твердить на ст. 9 і Ільїнський: „...В первой Адриановой булле Мефодий назван священником". Це непорозуміння: ніде в ЖМ[8] Мефодій священником не названий.

2. Цим оправдується той переклад листа Адріяна II, який подав я вище на ст. 10.

3. Ze studiji cyrillomethodějských, „ČMM" 1896. XX. 189-195, 281-289.

898 р. читаємо: „Да аще кто хулить Словеньскую грамоту, да бу(ду)ть отлучени от церкве“; як знаємо, Літопис свої відомості брав з ЖМ.—А. Шахматов[1] дуже влучно пропонує тут таке правдиве читання: треба читати не „нъ тъкъмо въ соу данъı цркве“, але „не тъкъмо въсоуда, нъ і цркве“, а „въсоудъ“ — це communio, причастя[2]. Так само за дуже старий моравізм рахує слово „въсоудъ“ = communio і проф. А. Брюкнер[3].

Лист був писаний зараз по висвяченні Мефодія на архієпископа в кінці 869 чи на початку 870 р.; лист адресований до князя Ростислава, а цього ж князя весною 870 р. вже видано німцям. Львівський список ЖК має цього листа зовсім іншої редакції, з такою цікавою вставкою про смерть Костянтина: „Возвѣщаю благородію вашемоу о преставленіи отца и оучителя и просвѣтителя вашего языка, Кирила философа, которыи во ваших странах троуждался, но братом своимъ Меѳодіемъ даетъ вамъ остатное цѣлованіе, миръ и благословеніе“ (Бильбасов II. 91). Дійсно, в листі Адріяна II по ЖМ[8] вражає те, що про смерть Кирилову не згадано ані слівцем, та й Кирил названий тут Костянтином; через усе це мусіла повстати й редакція, подібна до Львівської.

Крім того, що Мефодій висвячений був на архієпископа, в цей же час його призначено й легатом папським; про це знаємо не тільки з булли Адріяна II, але й з листа 873 р. папи Іоана VIII до єп. фрейзингенського Аннона, де читаємо: „Methodium archiepiscopum, legatione apostolicae sedis ad gentes fungentem“. Вираз „ad gentes“ я читаю як „до невірних“ чи „до паган“ (пор. Матв. 12[18]); Snopek, „ČMM“ 1912. XXXVI. 176, бачить тут „ad gentes Slavicas“, — до всіх слов'янських народів, але підстав на таке широке розуміння не маємо: тут Мефодій посилався до тих „невірних“ слов'янських народів, що були під владою

---

1. Der Ausdruck въсѫдъ in altkirchenslavischen Denkmälern, „Archiv“ 1905. XXVII. 141-142.

2. В такім старім значінні слово „въсоудъ“ знаходиться ще тільки в Глаголицьких Уривках — Київських та Віденських.

3. „Przegląd Historyczny“ 1906. III. 11.

князів Ростислава, Святополка та Коцела, як то виходить з булли папи Адріяна II.

ДЖЕРЕЛА: ЖМ[8] і [2]; Легенди Болгарська 2—4, Сербська, Охридська 5, Чеська 6; Повість временних літ під 898 р.; Життя св. Наума; Служба Мефодію; Похвала К й М.

ЛІТЕРАТУРА: *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 321—337. — *Бильбасовъ* в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 342—343. — *Бильбасовъ* I ст. 5—9; II 33—35, 89—94, 207. — *Небосклоновъ* 57—58, 79, 85. — *Ѳ. Успенскій* 61. — *Вороновъ* 44, 54—56, 79, 279—284. — *Архангельскій* 18—19. — *Малишевський* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II ст. 190, 557—561, 564—565. — *А. Будиловичъ*: Нѣсколько мыслей 89, 99. — *Лавровський* в „ЖМНПр“ 1886 р. ч. 238 ст. 192—194. — *Bogusławski* 94—96. — *Н. Я.* в „ЖМНПр“ 1896 р. ч. 305 (май) ст. 174, 183—184. — *Pastrnek* 89, 92—190. — *В. Ламанський* „ЖМНПр“ 1903 р. кн. 12 ст. 402—403. — *Potkański* 68—69. — *Франко*: Св. Климент 235. — *Е. Голубинскій*: Краткій очеркъ исторіи прав. церквей, М. 1871 р. ст. 27—31. — *Matěj Procházka:* Vznik a zánik metropole sv. Methoda, apoštola Slovanův, „Sborník Velehradský“ 1881 р., Прага, річник II ст. 143—176. — *Fr. Hrbáček*: Kdy se stal sv. Method arcibiskupem moravsko-pannonským? „Sborník Histor.“ 1885. III. 345—350. — *Fr. Snopek*: List Hadriana II. v pannonské legendě a bulla Jana VIII. Industriae tuae. Historickokritický pokus, „Sborník Velehr.“ VII ст. 1—131, 1896 р., додаток до цього того ж автора: Ze studií cyrillomethodějských, „Čas. Mat. Mor.“ 1896. XX. 189—195, 281—286. — *V. Vondrák:* Einige Bedenken gegen die Echtheit des Briefes v. Papst Hadrian in der Vita S. Methodii c. VIII, „Archiv“ XX ст. 141—147, 1897 р. — *Pastrnek Fr.:* Papežská approbace liturgického jazyka slovanského r. 869 a 880, „ČČH“ 1901. VII. 30—40. — *V. Vondrák:* Studie z oboru cirkevněslovanského písemnictví, v Praze, 1903 р. — *A. Šachmatov:* Der Ausdruck въсѫдъ in altkirchenslavischen Denkmälern, „Archiv“ 1905 р. т. 27 ст. 141—142. — *Fr. Hýbl:* Slovanská liturgie na Moravě v IX. věku, „Čes. Čas. Hist.“ 1908 р. т. 14 ст. 9—18, 153—156. — *V. Jagić:* Entstehungsgeschichte § 6—7. — *Проф. Г. А. Ильинскій:* О грамоте папы Адриана II в Похвальном Слове Кириллу и Мефодию, Саратов, 1921, ст. 1—12, окрема відбитка з „Записки Саратовского Университета“. — *F. Dvornik:* Les Slaves, 1926 р., ст. 201—214. — Про саму буллу папи Адріяна II див. далі в огляді джерел.

38098
Львів. бібліотека АН. УРСР

2. Мефодій у в'язниці.

По смерті св. Кирила єпархія Паннонсько-моравська була офіційно заснована, і Мефодій поспішав до неї, тепер вже яко архієпископ її. Життя св. Климента в 4-м розділі поетично оповідає, що „загубивши Мефодій сотрудника й сопутника, правдивого брата у всьому, по плоті й у Господі, сумував серцем з почуття людського та по звичаю; але з другого боку він потішав себе стільки ж, коли не більше, сподіваючись мати в Кирилі помічника собі в ділі навчання тим більше, чим дійсніща сміліть, яку мав Кирил, наближаючись до Бога, скинувши плоть. А коли настав час іти на єпископію теї землі, Мефодій припав до братньої могили, безнастанно кличучи любого Кирила, виплакав свою фізичну самоту, просив собі сили заступництва його на поміч, і пішов в дорогу з учнями". Життя Наума в 3 розд. додає до цього, що „коли святі (Мефодій з учнями) виповнили побожну справу й захотіли вернутися кожний до себе, майже увесь нарід біг з міста разом з ними, випроваджаючи їх, і відпустив їх з великою честю та повагою". Це було десь в 869 році в Римі.

Мефодій відправився на Моравію; пізніще, в листі до кн. Святополка з 879 р., папа Іоан VIII писав, що Мефодія висвятив і „послав до вас" (до князя моравського) папа Адріян; виходить, Мефодій мав їхати на Моравію. Але дорога лежала йому через Паннонію, і він перше прибув туди; не забудьмо, що й лист папи Адріяна II з 869-870 р. так само посилає Мефодія до трох князів — Ростислава, Святополка й Коцела. Думаю, що Мефодію і в Римі дано наказа спочатку попрацювати власне в Паннонії, бо як раз за цю землю найбільше сперечалося німецьке духовенство з Римом, доказуючи, ніби Паннонія належить їм. Тепер, маючи вже осібного архієпископа на цю землю, папа хотів відразу поставити Паннонію в безпосередню залежність від себе. В Паннонії на князівському столі сидів Коцел, близький приятель Мефодія, котрий полюбив його та закохався в слов'янськім Богослуженні ще підчас першого побуту в нього св. братів. Політичне становище слов'янсь-

Львівська державна наукова бібліотека
№ 4241

ке було тоді міцним, і князь Коцел певне залюбки затримав Мефодія в Паннонії.

І Мефодій вдруге роспочав свою апостольську працю в Паннонії, але тепер уже яко архієпископ її. Праці було подостатку, бо брати перед тим працювали тут не довго, вийшовши з Моравії. Найпершою справою для Мефодія було заведення, правильніще — поширення слов'янського Богослуження; а це була справа не легка, бо в Паннонії бракувало свого слов'янського духовенства, — треба було перше подбати про підготування такого. Мефодій певне знову заклав школу в Паннонії, як то було й перед тим. Думаю, що перекладами Св. Письма та Богослужбових Книжок Мефодій в Паннонії не займався, бо не мав на те часу, — він ці переклади, як росказує Життя Мефодія в 15 розділі, закінчив пізніще в Моравії; тепер же було йому не до перекладів [1].

Праця Мефодієва відразу пішла на добре, бо відразу ж дала корисні наслідки. Справа з учнями не була трудною, бо ще за першого побуту тут, як знаємо, Коцел дав св. братам коло 50 учнів, — частину їх висвячено в Римі, частину міг тепер висвятити вже й сам Мефодій, і Служба Божа та навчання скрізь пішли живою рідною мовою; нарід щиро тішився тим, і лавою сунув до Мефодія, кидаючи церкви німецькі, де йому правлено незрозумілою латинською мовою.

Але працювало в Паннонії й вороже німецьке духовенство, підлегле архієпископові зальцбургському (по-слов'янському—сольногородському). Воно вважало Паннонію своєю землею, доводячи це тим, що Паннонія останні 75 років дійсно належала до дієцезу зальцбургського. Рим же уважав цю землю віддавна своєю, яку в нього забрано силою; властиво, найбільше прав на Паннонію мав патріярх царгородський, бо вдавнину земля ця належала до грецької церкви. Ясно, що боротьба мусіла роспочатися, і вона швидко, до півроку, й роспочалася; але об'єктом цеї запеклої боротьби став тепер сам Мефодій, як людина, що впроваджувала серед слов'ян таке немиле й некорисне німцям Богослуження живою мовою.

---

1. Докладніще про це росповідаю в IV томі цеї праці.

Не довго, менше півроку користувався Мефодій своїми правами архієпископа. За короткий час він устиг поширити слов'янську службу по своїй єпархії, до неї пристала значна частина народу. Люд кидав чужих йому латинських священників і горнувся до своїх. Становище для німецького духовенства ставало що раз грізніщим, бо воно втрачало свої заробітки. Архипресвітер Рихбальд, що постійно жив в паннонській столиці Блатно, змушений був покинути Паннонію разом з частиною свого духовенства; втікачі подалися до Зальцбургу, де й поскаржилися своїому архієпископові Адальвину. Що саме трапилося, докладно довідуємося з так зв. зальцбургського Меморандуму 871 р., поданого тоді папі; тут єпископат німецький оповідає,[1] що він спокійно володів от уже 75 літ Паннонією, і „за той час ані один єпископ, звидки не прийшов би він, не мав духовної влади в тій прикордонній полосі, крім зальцбурґських первосвященників, і ні один пресвітер, прийшовши з чужой землі, не смів понад три місяці виконувати там свої треби, не доставивши перед тим єпископові своєї відпустки з другої єпархії. Так було там, аж поки не явилася нова наука философа Мефодія".

Цікаво б знати ближче, що ж то була за „нова наука" Мефодія? Відповідь на це дає нам той сам Меморандум; тут читаємо, що роспорядження німецьких королів точно виконувались в Паннонії, „аж поки не появився якийсь грек, на ім'я Мефодій, з новоскладеними слов'янськими письменами, котрий, в своїй бундючній мудрості, вигнав латинську мову, римську науку й споконвічні латинські букви; він довів до того, що одна частина населення теї землі зненавиділа Літургії, Євангелія та Служби церковні латинською мовою"[2]... Оце була нова наука Мефодія...

---

1. Про Меморандум 871 р. див. далі в огляді латинських джерел.

2. В оригіналі читаємо: „Qui multum tempus ibi demoratus est... usque dum quidam graecus, Methodius nomine, noviter inventis sclavinis litteris linguam latinam doctrinamque Romanam atque litteras auctorales latinas philosophice superducens, vilescere fecit cuncto populo ex parte Missas et Euangelia ecclesiasticumque officium illorum, qui hoc latine celebraverunt." Pastrnek ст. 271.

Як бачимо, в Паннонії роспочалася вперта „триязична“ боротьба, якої до того зазнали св. брати в Моравії. Але справа для німців була тепер постільки гіршою, що цю ненависну їм „нову науку“ поблагословив уже папа, а сам Мефодій став архієпископом, а до того ще й легатом папським. Архієпископ зальцбургський зо своїм єпископатом, втрачуючи добрі прибутки (десятина), розлютилися страшенно на Мефодія, і чекали тільки догідного випадку, щоби покінчити з ним раз на завсіди. Звичайно, архієпископом вони його не визнали, — уважали його лише за чужинця - приходька, що увірвався до чужої єпархії; навіть в своїм Меморандумі до папи вони згірдливо пишуть про Мефодія: „quidam [1] graecus, Methodius nomine“...

Але зручна година покінчити з Мефодієм приспіла скоріще, як сподівався того німецький єпископат.

Як я вже росповідав, по довгих та запеклих війнах з німцями Моравія вийшла таки переможцем; нічого не поміг німцям і їхній напад 869 р., — князь моравський Ростислав вийшов з нього з користю. Не перемогли Ростислава німці, та перемогла його домова сварка, така звичайна у всіх слов'ян. Племенник Ростиславів, князь нитранський Святополк, зійшовся з герцогом баварським, воєводою східної марки Карломаном, сином Людовика Німецького, котрому ще так недавно Ростислав допомагав. Карломан почав підговорювати Святополка скинути Ростислава й самому стати князем моравським; звичайно, Карломан мав на думці тільки викликати колотнечу в Моравії, а самому скористати з того. Святополк пішов на цю хитрість, і почав рити проти Ростислава, а на початку 870 р. відкрито піддався з своєю землею Карломану. За таку зраду Ростислав дуже розгнівався на племенника, — і наказав схватити його та задушити.

Але зрада була вже й круг самого Ростислава: німці — особливо їхне духовенство на Моравії — хитро розставили свої сільця, і защепили зраду поміж боярами Ростиславовими. В кінці Ростислава виманено в засідку, де

---

1. Деякі вчені слово „quidam“ перекладають „відомий“.

його й піймав Святополк, а свої люде не допомогли князеві, бо й вони йому зрадили... Святополк зараз же передав Ростислава Карломану, а той закував ненависного творця моравської незалежности в кайдани, і відвіз його до Регенсбургу, до лютого його ворога, до свого батька Людовика Німецького. А сам Карломан поспішив на Моравію з великим військом, заняв міста та фортеці, завів управу на німецький лад і настановив на Моравію намісниками двох своїх графів — Енгельскалька та Вільгельма; звичайно, Карломан забрав собі все велике майно Ростиславове. Моравія знову втратила самостійність і опинилася в німецькому ярмі. Усе це сталося в середині 870-го року.

Оце й настав зручний момент латинникам покінчити з Мефодієм. Тепер Святополк увесь опинився в німецьких руках, особливо в руках німецького духовенства, котре, здається, приймало дуже діяльну участь в зраді проти Ростислава [1], бо було на нього люте за заведення Богослуження слов'янською мовою. Святополк оточив себе німецьким духовенством, і взагалі був схильний до латинства. Для Мефодія настала тепер дуже скрутна година...

У цей саме час, почувши знову під ногами силу, архієпископ зальцбургський Адальвин наказав Мефодію явитися до нього на суд. Я такої думки, що Мефодія просто схопили й арештованого силою відпровадили в Регенсбург на суд, — тут мали судити й зрадженого нещасливого Ростислава. Мефодій був архієпископом, до того ще й папським легатом, ото ж ні в якій залежності від архієпископа зальцбургського він не стояв, а тому й не пішов би на суд до нього добровільно, коли б той його просто був кликав; Мефодія мусіли схопити й силою запровадити до Адальвина. Звичайно, князь Коцел не мав тепер сили заступитися за свого приятеля: при новім положенні, сам непевний свого стану, князь паннонський мусів терпеливо все зносити й сідіти тихо...

Де відбувся суд над Мефодієм, точно не знаємо, не знаємо й часу, коли саме він був; я такої думки, що суд над Мефодієм відбувся одночасово з судом над князем

---

1. *А. Небосклоновъ*: Начало борьбы славянъ съ нѣмцами за независимость въ средніе вѣка, 1874 р. ст. 80.

Ростиславом, — а це було в місті Регенсбургу в листопаді 870 року (деякі вчені, правда, відносять суд над архієпископом Мефодієм до Зальцбургу і на 871 рік). На це вказувало б і те, що на суді цьому, як знаємо з ЖМ⁹, був якийсь король.

Про суд над Мефодієм росповідає нам ЖМ⁹, але оповідання це, на жаль, коротке й позбавлене подробиць. Коли прибув Мефодій на свою архієпископію, то „старий ворог — читаємо тут, — заздрий до доброго й противник правди, підняв серце на нього у ворога моравського короля (въздвиже сердце врагоу Моравьскаго короля на нь) зо всіма єпископами, що (винуватили), — нащо навчаєш у нашій єпархії? Мефодій відповідав: „Коли б я був знав, що вона ваша, пішов би собі звідсі, але це єпархія св. Петра. Правду кажу вам,—коли ви ради честолюбства та лакомства протиканонично зазіхаєте на давні кордони, забороняючи науку Божу, то стережіться, щоби не вилляти вам своїх мозків, хотячи костяним тіменем пробити залізну гору“. На це злобно відказали Мефодію: „Зле тобі буде!“ Мефодій відповів: „Я правду говорю й перед цісарями і не боюся, а ви робіть зо мною, що хочете... Я ж не кращий від тих, що за правду в муках позбулися й життя“. Було багато сперечання тут, але не могли вони перемогти Мефодія. Тоді король говорить зненацька („король из ниця“): „Не затрудняйте мого Мефодія, бо він уже, ніби коло печі, впотів“... Мефодій на те: „Так, володарю; одного разу люде стріли були спітнілого философа й запитали: чого ти спітнів? Він їм відказав: Бо з нерозумними сперечався“... Посперечавшися на таку відповідь, розійшлися, а Мефодія заслали до Швабії, і держали півтретя року“.

Так росповідає ЖМ про суд та заслання Мефодія до швабської в'язниці. В цім оповіданні єсть декільки темних місць, тяжких до зрозуміння; особливо цікаве тут, хто то був „король из ниця“, що заступився за Мефодія? На суді над Ростиславом були шваби, франки й слов'яне (ті, що брали участь у зраді свойому князеві), вони певне були й на суді Мефодія, хоч можливо думати, що для суду Мефодія скликано осібний духовний синод. Звичайно під королем, про якого згадує тут ЖМ⁹, бачать князя Святополка, що пізніше дійсно називався королем; переплутаний

вираз „из ниця“ часом читають із Нитри, бо Святополк був князем нитранським; часом вбачають тут в цім королі Людовика Німецького, бо то ж він був звичайно королем[1]; але це твердження Брюкнера відпадає вже хоча б через те, що на початку ЖМ[9] моравський князь найвиразніше названий королем. У всякому разі це темне місце ще не росплутане, але скоріще тут треба бачити дійсно князя Святополка, котрий певне мусів приїхати до Регенсбургу для свого затвердження; йому, а не королю Людовику, природним було заступитися за нещасливого архієпископа.

Деякі вчені, особливо західні,[2] довго не визнавали історичного значіння за ЖК та ЖМ, а тому відкидали й суд над Мефодієм та його ув'язнення, ніби як звичайні легенди. В. А. Бильбасов[3], напр., так пише про цей суд: „Весь разсказъ IX главы—судъ баварскаго синода и заточеніе Меѳодія— мы признаемъ за легендарный вымыселъ“. Але нововідкриті в 1879 р. листи папи Іоана VIII не тільки підтвердили суд над Мефодієм, але й подали надзвичайно цікаві нові подробиці про нього.

Разом з Мефодієм осудили й князя Ростислава за „зраду“ німецькому королю: немилосердні судді присудили Ростислава на кару смерти, але Людовик Німецький „змилосердився“ над ним: Ростиславу тільки викололи очі й вкинули навіки до в'язниці, де він скоро й помер... Звичайно, усе за те, що ціле життя своє князь прагнув добитися самостійности для Моравії... Так німці покінчили з тим князем, що запросив Костянтина та Мефодія на Моравію запроваджувати Богослуження живою мовою.

Вкинули до якоїсь манастирської в'язниці й Мефодія; це ж було так натурально: засудили творця моравської незалежности, мусіли засудити й його помічника, що своєю „новою наукою“ багато допоміг цій незалежності. Німцям однаково була немилою незалежність Моравії чи то політична, чи церковна. Тріязичники та пилатники взяли тепер гору: проповідник ненависної їм „нової науки“ —

---

1. Напр. A. Brückner, „Roczniki“, XXX ст. 10.
2. Напр. Ginzel: Geschichte der Slavenapostel, ст. 55.
3. Кириллъ и Меѳодій, ч. II ст. 95 — 96, Спб. 1871 р., пор. ще ст. 203.

науки про Богослуження живою мовою — опинився нарешті у в'язниці, в їхніх руках...

Суд над Мефодієм був чистою сваволею: архієпископа, та ще до того й папського легата на слов'янські землі, міг судити тільки патріярх. Але зальцбургський архієпископ не визнав призначення Риму, став дибки проти нього і засудив Мефодія. Засудив безправно, безпричинно, бо за що було власне судити його? Тепер Мефодій приїшов з наказу папи як легат його, а Богослуження слов'янською мовою затвердив і поблагословив той самий папа, — де ж канонична причина віддати Мефодія судові? Звичайно, причина була одна: оця „нова наука" Мефодієва — Богослуження народньою мовою — розбуджувала в слов'янському народові сильні самостійницькі почуття, підносила його на дусі, додавала йому національної гідности, взагалі — витворювала „сепаратизм", а все це було таким невигідним для німців, що хотіли раз уже покінчити з тими неспокійними Моравами. Можна було ще погодитися з тим, щоби Мораво-паннонська єпархія відійшла собі впрост до Риму, — будуть з того, правда, великі матеріяльні втрати, увірветься десятина, але ж край таки лишиться під німцями, — колиб папа прислав був римського архієпископа з латинською мовою та наукою. Але необережний папа прислав „лукавого" грека, котрий будує нову церкву так, що коли вона не зможе припасти Візантії, то німцям уже у всякому разі не припаде. Німці вжили усіх заходів, і творець самостійної моравської церкви опинився в їхніх руках, а на моравському престолі сидів тепер їхній прихильник. Чи то ж в такий зручний момент німецьке патріотичне духовенство уважало б на канони, що були проти них, і послухалося папи?

І Мефодій опинився в тюрмі, у в'язниці тяжкій та принижуючій. Опинився там по довгих моральних знущаннях та по нелюдських фізичних катуваннях. Опинився серед лютих ворогів, серед тих запеклих триязичників, з якими так завзято боровся його покійний брат, боровся й він сам. Не змогли пилатники прибрати до рук своїх того „новатора" Костянтина, за те могли тепер до схочу

помститися на браті його, на його наслідникові, що навіть самого папу „окрутив“ своєю єретичною „новою наукою“...

І коло трох років промучився в тяжкій манастирській в'язниці перший архієпископ моравський. Вимагав він не один раз правдивого суду над собою в Римі, — та хто його послухає тепер? Писав він до Риму, переказував посланцями, — але Рим уперто мовчав, бо листи Мефодієві перехоплювано, та й в самому Римі порядки не були нормальними... І старий архієпископ — Мефодію було тоді десь понад 50 років — мусів катуватися в нелюдських умовинах тяжкої в'язниці.

Дійсно, безмірно трагічна картина: закований в кайдани, принижений та забутий, чевріє сивий перший архієпископ слов'янський в тіснім манастирськім ув'язненні, чевріє й конає, безсилий хоч чимсь боронитися проти знущання ворогів, що його постійно оточували й пильно стерегли... Певне, багато гірких дум передумав Мефодій за час свого довгого ув'язнення, і певне ще сильніще скріпився у своїх переконаннях в правдивості й необхідності для слов'ян Богослуження народньою мовою. Так глибоко вірив він в цю величну ідею любого брата свого, в ту ідею, що в її обороні передчасно поклав Костянтин і життя своє. І тепер він мав би може зрадити цій ідеї й пристати самому на триязичну єресь? Перестати правити Служби Божі живою мовою? Ні, Мефодій ще так виразно пам'ятав слова передсмертної молитви брата свого: „Господи, Боже мій, вигуби триязичную єресь!“ Пам'ятав він і передсмертне прохання Костянтинове до нього — не сміти ради вигід цьогосвітних „кидати науки своєї“, як каже ЖК[1]. Терпіння та муки дійсно змушують слабих до зради своїм переконанням, але людей сильної волі вони тільки ще більше зміцнюють на дусі [1]...

У цей час відбулася зміна на папському престолі: слабовільного Адріяна II замінив з 14 грудня 872 р. (був папою аж по 15 грудня 882 року) енергійний та невтомний Іоан VIII, тонкий дипломат та впертий практик; перед тим він 20 років був архидіяконом в Римі, і певне

1. Яка б то була вдячна тема для наших поетів — змалювати настрій Мефодія у в'язниці!...

знав особисто обох св. братів, Костянтина та Мефодія. От цей папа енергійно взявся визволяти Мефодія з в'язниці.

Іоан VIII не любив німців і був все по стороні королів франконських. Видно, неканоничний суд над Мефодієм та його безправне ув'язнення зачепили тепер папську амбіцію й розлютили Іоана VIII. Чутливий дипломат, він відразу побачив, як справа цього неоправданого ув'язнення може пошкодити йому не тільки в очах слов'ян, але і в самій Візантії, де певне знали про ув'язнення свого післанця Мефодія.

А на Моравії дуже скоро трапилися важливі події, яких німці ніяк не чекали. Засівши Святополк на престолі зрадженого дядька свого, переконався відразу, що німці йому не приятелі. Він бачив, що нарід прагне до самостійности, і косим оком поглядає на його німецькі залицяння; це привело князя до скорого опам'ятання, і поставило його на ту саму дорогу, що нею ціле життя своє йшов і Ростислав. Тепер Святополк об'єднав Моравію, бо до неї він прилучив і свою Нитрянщину. Але німецькі намісники, Енгельскальк та Вильгельм, пильним оком сторожили Святополка, і скоро підмітили його самостійницькі наміри. Вони донесли про це Карломанові, а той негайно покликав князя до себе на суд весною в 871 р. Суд був короткий: Святополка замкнули до в'язниці, а там його чекала доля зрадженого Ростислава.

Та не скорився вільнолюбний моравський нарід на таку сваволю. Бачив він, що німці ув'язнили вже двох їхніх князів, ув'язнили й старого їхнього архієпископа, — і завзято повстав проти ворогів. На чолі повстання став священник чернець Словомир (Sclagamar), родич арештованих князів і певне учень св. братів. Повстання відразу приняло великі розміри й охопило цілу Моравію: німців скрізь почали дошкульно бити.

Щоби вирвати у повстанців гасло, за яке вони билися, Карломан випускає Святополка на волю, щедро обдаруваши його та перепросивши за арештування, а також посилає його на чолі великого німецького війська проти

повстанців. Святополк охоче приймає предложення, і з військом йде на Моравію, а там тихо дає знати, чого саме він прийшов. Так дійшов Святополк аж до Велеграду, столиці Моравії, а там став на чолі моравського війська, і несподівано сильно вдарив на німців. Більша частина німецького війська була перебита... Моравія знову стала незалежною, а нарід вибачив Святополкові його нелюдський вчинок супроти Ростислава.

Святополк добре знав, що німці попильнують зараз же відімстити йому за цю „зраду", а тому почав горячково готуватися до нової війни. Для цього він закликає до себе на спілку чехів, а щоби союз став тісніщим, оженився в осени 871 р. з Людомирою, сестрою чеського князя Боривоя[1]. На другий рік, в 872 р. два величезних війська напали на Святополка: одне, під проводом архієпископа майнцького, напало на чехів і дуже їх побило; друге військо, під проводом самого Карломана, на Моравію, але Святополк витовк його до ноги... А в 873-м році, не чекаючи нового нападу німецького, Святополк з великим військом сміливо перейшов Дунай — і страшно сплюндрував Баварію; німці скрізь з жахом утікали, а Святополк усе палив та руйнував на своїм шляху, мстячи німцям за такі самі розрухи його рідного краю... Побачивши Людовик Німецький, що війну програно остаточно, став просити Святополка помиритися.

Такий настав політичний стан Моравії в той час, як Мефодія морено в швабській тюрмі. Як бачимо, положення це голосно наказувало папі Іоану VIII заступитися за невинного в'язня; не виключене, що й сам провідник моравських повстанців, священник Словомир не забув також про ув'язненого моравського архієпископа, і нагадував про це Святополкові, а може давав знати й до Риму. Справа болгарська так само змушувала Іоана VIII заступатися за Мефодія: папа енергійно домагався від Візантії передачі йому болгарської церкви, але приклад з Мефодієм голосно говорив, як Рим боронить слов'янських ієрархів,

---

1. Як молода їхала до Моравії, на неї напав єпископ вюрцбургський Арнт з своїм військом, і молоду спасли від нього тільки хитрістю.

коли вони лишаються православними. Ось через усе це папа Іоан VIII змушений був боронити Мефодія не з якоїсь прихильности до нього, а тільки боронячи свої права на Мораво-паннонську єпархію та з політичних тодішніх мотивів.

Маємо декільки офіційних листів папи Іоана VIII, в яких досить докладно висвітлюється вся справа ув'язнення Мефодія. Листи ці знайдено тільки в 1879 р. в Британському музеї, а до того часу про суд над Мефодієм було дуже мало відомостей. Для розсліду всеї цеї справи папа Іоан призначив свого легата, єпископа Анконського Павла, якого він послав в Германію до короля Людовика Німецького та в Баварію до архієпископа зальцбургського. Єп. Павлу дано писану Інструкцію, що саме він має говорити в тих місцях, куди його посилали. Королю Людовику єп. Павел повинен був з'ясувати всі права римського престолу на Паннонську єпархію, — це як відповідь на зальцбургський Меморандум баварського єпископату; певне, єпископат цей скаржився й королю Людовику на висвячення Мефодія. Так само папа енергійно боронить свої права на Паннонію і в своїх листах до Людовика Німецького та до його сина Карломана, короля Баварського. Цьому останньому папа писав в р. 873-м: „Єпископство паннонське ми знову вернули собі, і знову відновили, тому брат наш Мефодій, котрого поставив апостольський престол на архієпископа теї провінції, нехай вільно виконує по давньому звичаю всі єпископські обов'язки“ [1].

До 1879 р. відомий був лише короткий уривок з Інструкції єп. Павлу — оборона римских прав на Паннонію; але новознайдена Інструкція має в собі ще й те, що мав сказати Павел єпископам баварським (цього уривка давніще пильно заховували від учених): „Я посланий до вас— так мав говорити єп. Павел баварському єпископату — зовсім не для того, щоби сперечатися за єпархію, а для того, щоби вернути на кафедру того, кого ви силою відігнали від неї от уже три роки. Дійсно, по церковних канонах

---

1. Усі відповідні документи подаю тут і далі в перекладі з латинської мови.

єпископа не можна судити перш, як буде він уведений на свій стіл, і як прослужить пів року. А коли Адальвин і Германрих (єп. пассавський) будуть вимагати суду над нашим єпископом Мефодієм, скажи їм: Ви без каноничного приговору осудили єпископа, котрого післав апостольський престол, кинули його до в'язниці, били по щоках, заборонивши священне служення, і три роки тримали його далеко від кафедри, не вважаючи на його прохання до апостольського престолу, які він посилав за ці три роки. Ви самі недостойні явитися на суд, від якого ви ріжними способами ухиляєтеся, а тепер ще прикидаєтесь, ніби шукаєте справедливости, але все поза апостольським трибуналом. Мене прислано сюди для того, щоби заборонити вам священне служення на такий саме довгий час, на скільки ви позбавили служення високодостойного мужа, і щоби дати йому змогу спокійно користати єпископськими правами стільки часу, скільки ви позбавили його єпископства. А коли ви маєте щось проти нього, приходьте з ним до апостольського престолу: тих і других буде вислухано, тим і другим даний буде приговор. Так повинно бути, коли судова справа йде поміж архієпископами, — в такім випадкові не подобає, щоби їхню справу судив хто інший, а не патріярх". До цього Інструкція додає, що єп. Павел повинен був разом з Мефодієм відправитися до кн. Святополка, не зважаючи на слова єпископів, якби вони говорили, ніби те зробити незручно через військові події.

Крім цеї Інструкції, папа Іоан VIII написав ще суворі листи до єпископату баварського. В листі до архієпископа зальцбургського Адальвина папа виставляє його головним винуватцем переслідувань Мефодія, і вимагає, щоби він особисто повернув Мефодія до його архієпископської гідности.

Більш суворо пише папа суфрагану Адальвина, єпископу пассавському Германриху: „Уважаємо, — для оплакання злоби твоєї не хватило б і джерела сліз, як у пророка Єремії. Своєю лютою жорстокістю ти випередив злобу — не кажу єпископа, але й кожного мирянина, навіть тирана; ти був подібній до дикого звіря, коли брата й єпископа нашого Мефодія катував тюремними муками, держав його серед зими, під дощем, під голим небом,

відняв у нього управління церквою, йому довіреною, і до того ошалів, що коли Мефодія приведено на собор єпископів, ти кинувся на нього з батогом, тільки інші спинили тебе... Чи ж то єпископське поступування? Іменем Бога Всемогучого та св. апостолів Петра й Павла, і владою нашою, позбавляємо тебе права виконувати таїнства, і забороняємо священне служення. А коли ти не явишся на відповідь до Риму з цим достойним єпископом Павлом і з святішим братом нашим Мефодієм, то будеш покараний відповідно до твоїх провин".

А другому суфраганові Адальвина, єпископу фрейзингенському Ганнону папа писав: „Твоє нахабство та сваволя вищі не тільки за хмари, але й за саме небо. Ти захопив собі владу апостольського престолу; ти, немов патріярх якийсь, дозволив собі судити архієпископа, а що важніще — захопив собі владу над братом своїм, архієпископом Мефодієм, легатом апостольського престолу до народів (невірних), а при тому поступав як тиран, і зовсім не згідно з канонами; а тим усім ти образив апостольський престол. А коли Мефодій просив, згідно з святими канонами, прибути на суд св. апостольського престолу, ти йому не дозволив, але нарадившися з своїми учасниками та прихильниками, ти виніс йому ніби приговор, яким позбавив його священного служення, і вкинув до тюрми. Мало того, — називаючи себе слугою св. Петра, що боронить його наслідда в Германії, ти не тільки не сповістив нас про страждання, які терпів Мефодій у в'язниці, закутий у кайдани, твій брат і єпископ, легат нашого престолу, вища опіка про котрий належить нам; а коли наші запитували тебе в Римі про Мефодія, ти брехливо запевняв, ніби зовсім не знаєш його, а між тим власне ти й є виновник, підмовник та творець усіх його страждань. Через усе оце повинен ти негайно явитися до Риму, а коли ні, то по вересні будеш відлучений від церкви, аж поки не явишся з покорою".

Як бачимо, папа Іоан VIII дуже енергійно взявся за визволення Мефодія. Про ці заходи папи знає й ЖМ[10], де читаємо: „Дійшло до папи і він дізнався (про ув'язнення Мефодія); папа послав клятву на них (єпископів баварських), щоби не правили Мші чи то Служби всі коро-

лівські єпископи, аж доки його (Мефодія) держать. І тому відпустили його".

Листи папські були написані десь перед місяцем травнем 873 року, хоч року в листах ніде не проставлено; кажу перед травнем, бо архієпископ зальцбургський Адальвин помер 14 травня 873 року. Треба думати, що скоро по цих листах, десь в кінці 873 р., але можливо, що й на початку 874 р., Мефодій був звільнений з в'язниці і пущений на волю. ЖМ[10] сповіщає, що Мефодій висидів у в'язниці „полътретья лѣта", цеб-то два і пів року, — це час самого ув'язнення, бо папські листи твердять, що Мефодій був позбавлений волі три роки, — це час і суду над ним, а суд цей міг тягнутися довший час. Звільнили з тюрми може й через енергійне заступництво князя Святополка, чого певне домагався від князя священник Словомир.

Можна допускати, що звільнення Мефодія з тюрми наступило вже в 874 році, коли становище Моравії зовсім зміцніло. Розбиті німці ще в 873 р. спішно просили Святополка помиритися. Святополк погодився, і вже в 874 р. відбувся в травні чи в червні з'їзд в Форхгеймі (Foraheim, замок в Баварії, над річкою Радницею, що втікає до річки Могани), де й складено мирову, яку хотів собі Святополк. Післанцем Святополковим на цім з'їзді був відомий священник Іван з Венеції. Слідом за моравянами пішли й слов'яне полабські: вони повстали й перебили німців, а самі піддалися під Моравію: ось тому північний кордон моравський перейшов тепер аж до самого Марбургу; Чехія так само увійшла в ближчий стосунок з Моравією. Так з кінця 873 р. відродилася знову, а в 874 р. на сеймі в Форхгеймі була признана Велико-Моравська Держава. Через таку політичну міць Моравії баварський єпископат змущений був (може по Форхгеймській умові 874 р.) відпустити Мефодія. Архієпископ моравський, по трохлітніх стражданнях в швабській тюрмі, був пущений на волю.

ЖМ[10] передає легенду, ніби всі ці несправедливі судді над Мефодієм, чотирі єпископи баварські, зазнали кари Божої за свій нелюдський учинок: „Вони не збулися суду св. Петра: з них чотирі єпископи померли". Дійсно, знаємо, що судді Мефодієві повмірали в часі 873—875 р.: архієпископ зальцбургський Адальвин помер 14 травня

873 р. (а по Бильбасову II. 99—21 квітня 873 р.), єп. пассавский Германрих—2 січня 874 р. (по Бильбасову II. 99—ніби 26 грудня 874 р.), єп. фрейзингенський Ганнон — 9 жовтня 875 р. Хто був четвертий суддя, не знаємо; Бильбасов II. 99 припускає, що то був Латфрид, єпископ саболійський з зальцбургської провінції, що помер в 875 р.; Воронов[1] думає, ніби то міг бути може Емерих, єп. регенсбургський.

З інших джерел про ув'язнення Мефодія знає тільки Життя св. Наума (писане мовою грецькою), але росповідає про це в розд. 4—5 зовсім легендарно. Мефодія ніби арештовано разом з його учнями (ця звістка про арешт і учнів Мефодієвих може бути правдивою) в землі Аламанів, і по жорстоких муках кинено до в'язниці, але трапився землетрус, кайдани з ув'язнених спали, двері в'язниці відчинилися — і вони вільно пішли собі далі, тішучися, що сподобились постраждати за Духа Святого, як апостоли за росп'ятого Господа". Автор Життя Наума, як бачимо, сплутав тут арешт Мефодія з арештом його учнів в 886 році зараз по смерті Мефодія.

В якім саме році відбувся суд над Мефодієм? В Інструкції папи Іоана VIII-го до єп. Павла з 873 р. (див. ст. 28—29) говориться: „По церковних канонах єпископа не можна судити перш, як буде він уведений на свій стіл і як прослужить пів року". Папа винуватить баварських єпископів, що вони порушили зазначений канон, а це й показує, що Мефодій по висвяченні на архієпископа пробув в Паннонії дуже мало і до півроку відбувся й суд над ним, цеб-то в тім само 870 році, десь при кінці його, може й в місяці листопаді, коли судили князя Святополка.

ДЖЕРЕЛА: ЖМ[9-10]; Болгарська Легенда 4; Життя св. Наума 3—5. — Про Інструкцію та листи папи Іоана VIII з 873 р. див. далі в огляді латинських джерел.

ЛІТЕРАТУРА: *П. Лавровскій*, 1863 р. ст. 337—363. — *Бильбасовъ* в "ЖМНПр" 1868 р. ч. 138 ст. 345—351. — *Бильбасовъ* II ст. 94—100, 199—203. — *Успенскій*: Первыя монархіи 62—63. — *Небосклоновъ* 80—81, 85—87. — *Вороновъ* в „ТрКДАк" 1881 р. т. II. ст. 399—409. — *J. Martinov:* Saint Méthode... 1880 р., чеський переклад Главинка:

1. „Труды Кіев. Дух. Акад." 1881 р. т. II ст. 409.

Svatý Method... 1883 р. — *Alois Jirak:* Jan VIII, див. „Sbornik Velehradský“ 1883 р. річник III ст. 197—216. — *Архангельскій* в „Учен. Зап. Каз. Ун.“ 1885 р. ст. 19—20. — *Малышевскій* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II ст. 561—576. — *Bogusławski* 97—101, 107—113. — *B. Bretholz:* Über das 9. Capitel der pannonischen Legende des heil. Methodius, „Mitth. Inst. Öst. Geschichtsforsch.“ 1895 р. XVI. 342—349. — *V. Jagić:* Entstehungsgeschichte § 7—8. — *Н. Я.* в „ЖНМПр“ 1896 р. ч. 305 ст. 170, 184. — *A. Brückner,* „Roczniki“ t. XXX ст. 10—11. — *Potkański* 69—74, 88—89.

XIII. Праця Мефодія яко архієпископа Моравопаннонського.

1. Проповідь християнства. Обряд Мефодія.

Як ми бачили, політичні міркування, а також бажання закріпити за собою паннонську єпархію змусили папу Іоана VIII енергійно вимагати звільнення Мефодія з в'язниці. Перемога Святополкова над німцями в 872—873 р. змусила німецький єпископат випустити Мефодія на волю. Десь на початку 874 р. Мефодій міг уже приступити до своєї архієпископської праці, на якій він пробув перед тим менше як пів року[1].

Куди саме пішов Мефодій з в'язниці, джерела наші докладно не зазначають. Можна догадуватись, що на якийсь час Мефодій відправився був до Коцела, князя паннонського. Безумовно, Коцел, як щирий приятель Мефодія, клопотався про його звільнення з тюрми, особливо тоді, коли Святополк побив німців. Інструкція, яку дав папа Іоан VIII легату своїому єп. Павлу, виразно наказує йому відпровадити Мефодія до Святополка, цеб-то на Моравію, не зважаючи навіть на військові події. Але дорога йшла через Паннонію, і Мефодій міг затриматися тут на недовгий

1. В Інструкції єп. Павлу читаємо: „По церковних канонах єпископа не можна судити перш, як буде він уведений на свій стіл і як прослужить пів року“; цей канон баварський єпископат порушив, цеб-то Мефодій був в 870 р. в Паннонії менше півроку.

час. Але головна боротьба німців власне була за Паннонію, і вони відразу насіли на Коцела, щоби той не приймав до себе Мефодія, грозячи йому: „Коли ти приймеш у себе Мефодія, не пройде це тобі добре“ ЖМ[10].

Через такі загрози, а також через ясну волю папи Мефодій поспішав на Моравію. Та й Коцел довго не жив по тому: року 874 він помер, а саму Паннонію з того часу поділено: долішню німці приєднали до Хорутанії й віддали під управу Карломану, сину Людовика Німецького, а горішня припала Святополкові (і тільки з р. 884-го вся Паннонія знову вернулася до князя моравського). Німці запанували в Панноніï і, звичайно, не дали Мефодію змоги виконувати тут свої обов'язки, хоч папа Іоан VIII і писав Карломану [1] допустити Мефодія на паннонську єпархію. Через усе це Мефодій змушений був поспішати на Моравію.

Чи Мефодія забули вже на Моравах, де він з братом своїм більше трох років працював був? Безумовно не забули, дуже цікавилися його долею, бо ж тут було не мало хоча б учнів його. Провідник повстання моравського в 871 році, Словомир був священником, доводився якимсь родичем Святополкові, і, можливо, був учнем св. братів; чи міг такий впливовий священник забути за Мефодія, чи міг він не цікавитися його долею, так тісно зв'язаною з долею самої Моравії? Я припускаю, що в Моравії пильно стежили за долею Мефодія й робили все, щоби скоріше звільнити свого архієпископа. Lapôtre припускає в своїй праці ст. 119—120, що й звістку про ув'язнення Мефодія першими подали до Риму учні Мефодія, а вони могли робити це в порозумінні з Словомиром.

Що мораване заступалися за Мефодія, про це виразно свідчить ЖМ[10]: „І сталося тоді, що мораване пізнали німецьких попів, котрі жили серед них, не сприяючи їм, але зраду їм кували, і вигнали їх усіх. А до папи післали: Через те, що й давніще батьки наші прийняли хрещення від св. Петра, то дай нам Мефодія за архієпископа й учителя“. Це надзвичайно цінне свідоцтво,—воно показує, що

1. В 873 чи 875 р.; Pastrnek датує листа цього 873 р., хоч більшість учених відносять його на 875 р.

моравський нарід дійсно турбувався долею свого архієпископа; в цьому посольстві до папи не згадується Святополка, — а це ознака, що може посольство посилалося ще тоді, коли на чолі повстанців стояв священник Словомир; про це б говорила також і звістка, що мораване вигнали від себе всіх німецьких попів.

Цікаве це свідчення ЖМ[10] ще й тому, що воно кидає трохи світла на питання, куди саме відправився Мефодій по увільненні його з в'язниці. Оповідання про моравське посольство до папи вміщено слід за оповіданням про ув'язнення й звільнення Мефодія, а тому можна б припускати, чи папа не змушений був закликати слов'янського архієпископа до Риму, де Мефодій і жив якийсь час; але до Риму прибуло моравське посольство, яке й впросило послати Мефодія до них, яко архієпископа й учителя. Остаточно, на жаль, справа вияснена мало.

Нарід з великою радістю вдруге стрічав свого любого учителя, тільки тепер уже не простого ігумена, але архієпископа моравського. „І приняв його князь Святополк — росповідає ЖМ[10] — зо всіма мораванами, і поручив йому всі церкви та священників (стрижьникы) по всіх містах". Моравська Легенда 13 поплутала трохи події і вже так росповідає про повернення Мефодія: „Покаявшися Святополк у тому, що він несправедливо накоїв святому мужеві, післав послів, щоби Мефодій вернувся до своєї церкви, обіцяючи загладити свої провини. Тоді Божий чоловік поспішив знову побачити свою паству, яку він залишив був тілом, але не любов'ю. Коли він наближався, зійшлися почесні люде та горожане моравські; вони надзвичайно тішилися й дякували Богові, говорячи: Господи, Ти навістив нашу землю; Ти звеселив її, вернувши нам пастиря душ наших".

І Мефодій знову роспочав свою апостольську працю на Моравах. Звичайно, на суд до Риму ставати йому не довелося: винний архієпископ Адальвин помер ще 14 травня 873 р. і справу про безправне ув'язнення Мефодія забуто в Римі...

Що саме робив тепер архієпископ Мефодій, джерела докладно не зазначають. Певне праця була тею самою, як і в перший побут св. братів на Моравії: проповідь хри-

стиянства, викорінення забобонів, підготовлення місцевого духовенства. Праці було по-достатку, бо в цей час Моравія поширилася на всі боки: до неї увійшли в найтісніщий зв'язок на заході Чехи, на півночі Лужичане (Серби лужицькі), на північному сході — Краківська Польща чи Хробація, на південному сході — Словаки; належала сюди й частина західно-українського народу. Цікаво зазначити, що ЖМ[10] це поширення політичної сили Моравії зв'язує з апостольською працею Мефодія: „Від того дня — читаємо тут — сильно почала зростати наука Божа і священники множитися по всіх містах, а нехрещені почали вірувати в правдивого Бога, відкидаючи свої забобони. А тим більше почала ширитися на всі сторони Моравська влада і щасливо перемагати ворогів, як і самі вони (мораване) постійно росповідають".

Через таке поширення моравської влади довелося Мефодію працювати не тільки на самій Моравії, але й по сусідніх слов'янських землях; звичайно в цій апостольській праці багато допомагали йому ліпші з учнів, серед яких особливо виділялися п'ять: Горазд, Климент, Ангелар, Наум і Сава. Всі слов'янські народи, що сусідували з Моравією, або входили до неї в політичний звязок, були ще не хрещеними, а тому вплив апостольської праці Мефодія повинен був сягнути й до них[1].

Довелося не мало попрацювати Мефодію, викорінюючи давні забобони з вірувань моравського народу. Була це праця тяжка й небезпечна, як говорив я про те в I т. ст. 198 — 210, бо нарід вперто боронив свої старі вірування. Один з таких випадків передає нам ЖМ[11]: якийсь совітник Святополків оженився з своєю невісткою; Мефодій усовіщав його, але нічого не помогло, — змушений був відлучити його від церкви. Певне подібних випадків було не мало.

Скрізь на широких землях Святополкової держави Мефодій заводив Богослуження живою слов'янською мовою. Я вже росповідав, що ця „нова наука" Мефодієва — Богослуження живою мовою — була головною причиною його

---

1. Див. про це нижче розділ XVII: Праця Костянтина й Мефодія у окремих слов'янських народів.

ув'язнення. Папа Іоан VIII в 873 р. писав єпископам баварським, мусів написати щось і Мефодію, мусів написати власне про ту головну причину, за яку Мефодій вистраждав три роки у в'язниці. Дійсно, з листа цього папи до Мефодія з 879 року довідуємося, що папа через легата єп. Павла передав Мефодію свого листа з наказом не правити Служб Божих „варварською цеб-то слов'янською мовою", наказуючи служити мовою латинською чи грецькою. Певне це була тимчасова заборона до часу якогось оправдання, що Мефодій скоро й зробив, і тому надалі вільно правив Служби мовою слов'янською.

Католицькі вчені постійно твердять[1], ніби Костянтин і Мефодій, прибувши на Моравію, ніякої новини там не запроваджували, а дотримувалися того римо-католицького обряду, який був тут ще до їхнього прибуття; часто твердять, ніби брати були підвладними німецьким католицьким єпископам, а Мефодій, яко архієпископ, увесь час дотримувався обряду римського. Звичайно, у всіх подібних твердженнях занадто багато суб'єктивизму, але мало історичної правди.

Костянтин і Мефодій прибули до Моравії не з свого бажання, але їх покликав князь моравський Ростислав, покликав з потреби заснувати незалежну від німців церкву (див. I т. ст. 162—163, 166—167); при таких умовах говорити про покору й підлеглість грецьких посланців німецькому єпископату зовсім не доводиться. Питання обряду в половині IX-го віку, коли працювали Костянтин та Мефодій, не стояло ще так гостро, як пізніше, чому, скажемо, Мефодій та учні Костянтина могли вільно приймати римське свячення; через це й усі наші джерела мовчать про характер обряду солунських братів.

По якому саме обряду правив Мефодій Богослуження слов'янські,—це надзвичайно цікаве питання, яке давно вже

---

1. Католицькі твердження добре зібрав *Ks. Wł. Szcześniak:* Obrządek Słowiański w Polsce pierwotnej, Варшава, 1904 р., розділ II ст. 36—54: Istota obrządku słowiańskiego. Ks. Szcześniak опирається на застарілих працях, чому допускає багато грубих помилок.

повстало в кирило-мефодіївській літературі. Західні, переважно католицькі вчені твердили й твердять, ніби ще Мефодій зачав правити служби слов'янські по західному обряду; до певної міри прихильником цеї теорії був і Ягіч[1]. Найважніщим доказом для такого припущення рахують Київські Глаголицькі Уривки. Це доказ дійсно надзвичайно сильний, тільки про самого Мефодія він ще нічого не свідчить. Не забудьмо, що батьківщини цього пам'ятника остаточно ще не встановлено, і що багато вчених не визнають його моравського походження. Але Київські Фрагменти — це дійсно уривок з якогось великого Міссала, переклад з латинської на слов'янську мову; дійсно, з дуже давнього часу на західно-слов'янських землях існувало слов'янське Богослуження по західному обряду. Напевне, Київські Глаголицькі Уривки — це тільки частинка теї слов'янської богослужбової літератури, що існувала для потреб західного обряду; акад. А. Соболевський твердить, напр., що той автор, котрий переклав із слов'янської мови Київські Уривки, він же переклав і Бесіди Григорія Великого та Легенди про св. Вячеслава Чеського. Про це саме свідчать і Віденські Глаголицькі Уривки, пам'ятка XII-го віку, — уривок із західного Міссалу слов'янською мовою.

Ягіч твердить, ніби Київські Глаголицькі Листки — це пам'ятка з другої половини IX-го віку, цеб-то — що вона повстала ще в час діяльности Мефодія на Моравії; з такого припущення Ягіч виводить далі, ніби західний обряд на слов'янських землях повстав ще за Мефодія. Але погодитися з такою думкою не можемо: Київські Уривки — це пам'ятка не датована і більшість учених відносить її на кінець X-го чи на початок XI-го віку, а цим самим повстання західного обряду на слов'янських землях пересовуєтьса на значно дальший час.

На мій погляд сам характер усеї місіонерської діяльности Мефодія відкидає всяку можливість припущення, ніби він змінив свій грецький обряд на латинський. Як будемо бачити далі, Мефодій не визнавав Filioque, на нього постійно сипалися доноси до Риму, його багато раз тягано по судах. Скарга німецького єпископату з 871 р. на Мефодія,

1. Glagolitica, 1890 р., ст. 6—8.

що він легковажить „doctrinam romanam“, виразно говорить, що Мефодій тримався обряду грецького; під легковаженням римської науки не можна вбачати тільки одне Filioque, як то робить ks. Wł. Szcześniak,[1] бо ж Filioque в той час не було ще признане остаточно навіть в Римі, а тому й скаржитись на те було б зайвим. Пізніща скарга Віхінга, що Мефодій проклинає за додержання римської науки, свідчить про те саме. Папа Стефан V в листі своїм з 885 р. пише, ніби Мефодій віддався безвір'ю і кинув анафему на тих, хто держиться католицької віри; навіть по смерті не лишали Мефодія в спокої; так, папа Іоан X в листі своїм з 925 р. підкреслює, що Мефодія нема ані в однім спискові серед святих; а на Сплітському соборі 1059 — 1060 року Мефодія названо навіть єретиком, названо за те, що він „multa contra catholicae fidei normam in eadem sclavonica lingua mentiendo conscripsit“. Такої постанови ніколи б не зробили проти святителя, котрий правив би Богослуження по західному обряду.

Але що західний обряд повстав на слов'янських землях дійсно дуже рано, це не викликає жадного сумніву, бо про це така пам'ятка, як Київські Глаголицькі Уривки, свідчить найвиразніще; тільки Мефодій до заведення західного обряду на слов'янських землях рук своїх не приложив, — він до кінця життя свого, як побачимо далі, позоставався правовірним греком. Впливи римські й грецькі на теренах Моравії боролися ще до прибуття туди солунських братів; а з прибуттям братів боротьба ця тільки збільшилася. Служба слов'янська в кінці перемогла морально, але впливи римські перемогли фізично, — по смерті Мефодія учнів його вигнано з Моравії, але скрізь вигнати Богослуження слов'янською мовою були не в силі,—його пізніще змушені були де в яких місцях відновити, але вже по обряду західної церкви. Це сталося найскоріще в X віці, а де-не-де може й під кінець IX-го віку. Але про це росповім далі.

ДЖЕРЕЛА: ЖМ[10-11]; Легенди: Болгарська 4—5, Моравська 8, 13, 14. Донесення Райградського декана про освячення церкви в Брні в 884 р.

---

1. Obrządek Słowiański, 1904 р., ст. 50—51.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасовъ* II. 101, 205—207. — *Небосклоновъ* 84, 87—90. — *А. Вороновъ* 314[1]. — *Малышевскій* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II. 576—581, т. III. 49—56, 60—61. — *Пальмовъ*, „Христ. Чтеніе“ 1885 р. т. I. ст. 741 — 742. — *Pastrnek* 95, 99. — *Potkański* 83 — 88, 98 — 103. Див. ще літературу в кінці XVII-го розділу цеї книги.

Питання про ніби західний обряд Мефодія: *А. Михайловъ*: Къ вопросу о литературномъ наслѣдіи Свв. Кирилла и Мефодія въ глаголическихъ хорватскихъ миссалахъ и бревіаріяхъ, „РФВ“ 1904 р. т. 51 ст. 31—41. — *Ks. Wł. Szcześniak,* див. вище на ст. 37.— *И. Пташицкій:* Славянскій обрядъ въ Моравіи и Панноніи и мнимое его существованіе въ древней Польшѣ, „ЖМНПр“ 1906 р. ч. 5 ст. 141—158, яко рецензія на працю кс. Щесняка; автор добре довів помилковість поглядів Щесняка, ніби К і М додержувалися західного обряду.

---

2. Боротьба німецького духовенства проти Мефодія.

Історія Велико-Моравської Держави — це трагічна історія боротьби слов'янського народу за свою незалежність. Незалежности цеї не хотіли німці, могучі сусіди Моравії, і тому постійно огнем і мечем вертали собі моравський нарід, як тільки він добивався був волі; а через це запеклі війни так і не спинялися між Моравією та німцями. Те саме бачимо і в церкві моравській: увесь час вона настирливо прагне до незалежности, і увесь час німецьке духовенство поборює цю незалежність, уважаючи Моравію за свою власну єпархію.

Як і треба було сподіватися, німецьке духовенство не заспокоїлося по тому, коли змушене було пустити з тюрми Мефодія на волю. Зробило воно те тільки під примусом, зробило в залежності від скрутного політичного становища. Але зброї своєї німецьке духовенство не склало, і тому знову ще з більшою заклятістю та впертістю виступило проти архієпископа моравського.

Як роспочалися війни Святополкові за незалежність Моравії, німецьке духовенство мусіло втікати або само, або його звідсі гнали силою. „Трапилося тоді — росказує нам ЖМ[10], — що мораване, пересвідчившися про німецьких попів, — котрі жили серед них і не сприяли їм, але зраду кували на них, — вигнали їх усіх“. Помиритися

з таким гірким станом не хотіла німецька влада ані церковна, ані політична. Бачили вони, що головною причиною для їхніх нещасть було слов'янське Богослуження, котре запроваджував тут „хитрий" грек Мефодій; вони добре знали, що Богослуження народньою мовою все будитиме самостійницькі почування серед мораван, і тому заклято виступали проти цього Богослуження. Зальцбургський архієпископ втрачав свої великі доходи (десятина), а його німецьке духовенство — хліб повсякденний, і тому звичайно воно боронило свої власні інтереси аж до останку, боронило їх всіма можливими засобами, не розбіраючись в етичності їх.

Форхгеймський договір 874 р. змінив справу для Мефодія на гірше. З цього часу відносини між Святополком та німцями стали лагідніщими, а з часом перейшли знову в приятельські. Серпня 12-го 875 р. помер найлютіший ворог Моравії—король Людовик Німецький; його місце на сході заступив син його Карломан, недавній приятель Святополків. По Форхгеймському мирі Святополк пильнував підтримувати добрі стосунки з Карломаном, а особливо з побічним сином його Арнульфом, з яким близько приятелював. А все це знову широко відкрило двері німецькому духовенству до Моравії. Мало того, помічаємо тепер нову політику німецького духовенства супроти Мефодія: воно пильнує захопити в свої руки князя Святополка і сварити його з архієпископом. Німецьке духовенство, як ми бачили, допомогло Святополкові сісти на великокняжий моравський престол, і тому й далі воно мало на нього безумовно великий вплив. Ось цей вплив німецьке духовенство тепер і використало проти Мефодія.

Дійсно, при Святополковім дворі з часом заводяться впливові латинські духовники, на чолі яких стояли священники Іоан з Венеції та якийсь Віхінг. Священник Іоан Венеціянський (Presbyter ex Venetiis) був дипломатом при дворі Святополковім; його посилав Святополк до Форхгейму для зложення договору 874 р.; а р. 879-го він же їде до папи від Святополка, а пізніще — коли тільки це не другий Іоан, — він служить послом папи Іоана VIII до Хорватів та Болгар. Безумовно, була це людина надзвичайно впливова при дворі Святополковім, а разом з тим, яко

священник латинський, настроєна проти Мефодія та проти його „нової науки“ — Богослуження живою мовою.

Другою дуже впливовою людиною при дворі Святополковім був баварський священник Віхінг. Коли саме появився він у Моравії, не знаємо, але певне десь по Форхгеймськім договорі 874 р. Це був „homo turbulentus et ambitiosus ipsisque Bavaris invisus“, як його характеризовано вже вдавнину в хрониці пассавській[1]. Німець з походження, Віхінг втерся в велике довір'я при дворі Святополка і надзвичайно шкодив церкві моравській. Навіть західний дослідник (Lapôtre) пише про нього, що Віхінг був німецьким шпіоном при князі моравськім. І ось цей темний Віхінг відіграв надзвичайно шкідливу й сумну ролю в історії моравської церкви, — це він її колотив за життя Мефодія, це він її й розбив по його смерті.

Святополк не мав особливого замилування до слов'янського Богослуження, в чому був протилежний князю Ростиславу. Він поважав латинське духовенство і підпадав його впливам. Участь німецького духовенства в моравськім перевороті 870 р. безсумнівна; упоравшись з ненависним для них Ростиславом, що задумав був створити собі незалежну церкву, німецьке духовенство пильнувало тепер тримати в своїх руках Святополка, як свого ставленика. Безумовно, Мефодій мусів не раз гостро нагадувати Святополкові його нелюдський вчинок з князем Ростиславом, і може власне це й посіяло нелюбов Святополка до Мефодія. Був це князь такого характера й життя, що Мефодій мусів певне не раз вмішуватися з нагадуванням християнського життя, а це також не сприяло добрим стосункам між князем та архієпископом. Моравська Легенда, що певне складена на основі давніх переказів, малює нам Святополка дуже темними фарбами (розділи 9 — 10): „Бунтівничий Святополк, князь обману, разом з своїми вірними прихильниками“ задумав таємно отруїти свого дядю, князя Ростислава, але отрута не вплинула на князя. По Ростиславі — читаємо далі — „Святополк рядив над Моравією своїм звірством; він увійшов у спілку з слугами дия-

1. *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 434; Pastrnek 281.

вола (німецьким духовенством), які зв'язалися з ним, як злющі пси, у тій зраді" (проти Ростислава).

При такому гіркому стані цим впливовим латинським священникам—Іоану та Віхінгу—легко було впоювати Святополкові підступну провокаційну думку, ніби слов'янська мова—то мова варварська, а служити Служби Божі цею мовою—то непрощений гріх. На ці під'юджування приставали не тільки Святополк, але й його оточення, ті його совітники, про яких часом згадує ЖМ. Усі вони могли дивитися згори на мову слов'янську, як мову мужичу, бо вже скоштували трохи латинської культури. Ось ці священники правили при дворі Служби Божі латинською мовою, і сіяли тут на доброму грунті свою триязичну єресь.

Що Мефодію довелося тяжко й невпинно боронити свою „нову науку"—Богослуження народньою мовою—про це нема чого довго говорити, — про це я росповідав уже не один раз. Але папа поблагословив слов'янські книги, і тому німецькому духовенству довелося ловити Мефодія на чомусь іншому. І воно скоро знайшло ці інші причини до архієпископа моравського: зробило його єретиком.

Мефодій увесь час лишався греком, цеб-то архієпископом східного обряду. Ніяких латинських релігійних новин він не тільки не приймав, але й гостро поборював їх яко єресь. Мефодій міцно тримався постанов семи вселенських соборів і не дозволяв собі нічого до них додавати чи їх урізувати. Символа Віри Мефодій і в церкві читав і навчав тільки так, як його склали Никео-Цареградські собори, цеб-то без прибавки „і від Сина". Ось до цього власне й вчепилися вороги Мефодієві, і почали скрізь пускати чутку, ніби архієпископ навчає неправдиво, ніби він просто єретик.

Наука про те, ніби Дух Святий походить не тільки від Отця, але й від Сина, рано появилася в Західній церкві, але появилася не в Римі. Появилася вона вперше в Іспанії, де її принято в 589 р. на соборі в Толедо. Наука ця явилася проти тверджень аріян, яких в Іспанії було багато і які принижували значіння другої особи св. Тройці. Щоби підняти значіння другої особи св. Тройці, виставлено науку про Filioque, яка довгий час не виходила з меж Іспанії. Трохи пізніще Filioque шириться по цілій франко-

німецькій церкві. Дуже довгий час Рим офіційно не визнавав нової науки за догмат у той час, коли франко-німецька церква вже співала в Символі Віри: „a Patre Filioque procedens". Року 808—809 в Єрусалимі точилися жваві суперечки між ченцями франконськими та грецькими, бо ці останні за вживання „і від Сина" звали франків єретиками[1]. Тоді ображені франконські ченці запитали папу Льва III, як же їм вірувати. Цікаво, що папа сам не порішив цього питання, але віддав його на вирішення тим, що самі й склали цю науку—королю Каролю Великому; той скликав того ж 809-го р. синод в Ахені, і прихильники Кароля постановили додати Filioque до Символу Віри. Осібний посланець повіз цю ухвалу до папи, але Лев III не затвердив неканоничної ухвали, і нової прибавки „і від Сина" до Вірую не додав. Навпаки, на науку будучим поколінням наказав вирізати никео - цареградський Символ Віри—без „і від Сина" — мовами грецькою та латинською на двох срібних таблицях і поставити їх в базилиці св. Петра[2]; ці таблиці були тут ще й в XI віці, цеб-то ще довго й потому в Римі по церквах ніколи не вживали слів Filioque. Німецький король звик диктувати Римові постанови свого прибічного духовенства, але тепер цих постанов папа не приняв (правда, змушений був приняти їх пізніще).

І Мефодій, держучись принятого в обох церквах — в царгородській та римській — давнього тексту, виступав проти Filioque, уважаючи таку новочасну прибавку за „іопаторську єресь". Про це говорить нам Життя св. Климента 5: „Були тоді люде, що псували й переміняли ті постанови, які встановили наші отці для Божої церкви, і багато пошкодили душам своїм тим псуваннм, яке заводили франки, що твердили, ніби Син рожденний від Отця і ніби Дух святий походить від Сина. Повстаючи проти них, Мефодій збив

---

1. Про ці суперечки див. *А. Васильевъ*, „Виз. Врем." 1913 р. т. 20 ст. 107 — 109.

2. Свідчення про це подає Анастасій, бібліотекар папський. У нього читаємо, що папа Лев III „pro amore et cautela orthodoxae fidei fecit in basilica s. Petri scuta argentea duo,scripta utraque Symbolo, unum quidem litteris graecis, et aliud latinis". Див. П. Лавровскій 1863 р. ст. 406.

їхні мудрування" почасти словами самого Господа, почасти наукою св. Отців, і таким чином „багатьох привів до послуху Христу, навертаючи їх від ложної науки до правдивої та чистої.". В Службі Мефодію в ірмосі пісні 6-ї читаємо: „Єресемъ вьсѣмъ противенъ, явися благодатию, Мефодіє, достойными отвѣты, отъ Отца убо Параклита исходяща, а не Сына глаголя". Як бачимо, вже давнина дивилася на Мефодія, як на смілого противника нового самовільного додатку „і від Сина".[1]

Ось за цю оборону Мефодія чистоти християнських догматів і вхопилися вороги, називаючи його науку неправдивою. „Не терплячи всього цього — росповідає нам ЖМ[12] про цю боротьбу, — старий ворог, заздрісник роду людського, підняв де-кого на Мефодія, немов Дафана й Авирона на Мойсея, одних явно, а других таємно, а це тих, що хворіють на іопаторську єресь (єресь „і від Сина"), і заманили слабіших до себе з правдивої дороги, агітуючи: „Нам папа дав владу, а Мефодія та його науку наказує вигнати геть". Так само пише про це й Болгарська Легенда 5 (Життя св. Климента): „А коли силою слова та правдою Мефодій переміг партію єретиків, тоді ця партія зробила те, що тільки могла, вірніше—на що намовив її батько їхній, душогубець споконвіку (Io VIII[44]), що хвалився своїм злодійством, і докучала святому безконечними бідами та спокусами. Вони підступом отуманили Святополка, що володів Моравією по Ростиславі, людину грубу, який не розумів добра, і прихилили його до своєї науки. І чи міг Святополк, раб жіночих насолод, що валявся в болоті безсоромних учинків, чи міг він не віддатися розумом своїм скоріще їм, котрі відчиняли йому всі двері для пожадливостей, а ніж Мефодію, який соромив всякі потіхи, шкід-

---

1. Fr. Snopek в своїй праці: „Konstantinus-Cyrillus und Methodius" 1911 р. ст. 43 уважає „іопаторську єресь" (υἱοπατορία) за вираз Фотієвої богословської науки; взагалі, Снопек твердить, ніби ЖК та ЖМ переповнені фотіянськими тенденціями. Але все сказане вище розбиває твердження Снопка, бо ж і самі папи довго відкидали додаток Filioque. Пор. ще F. Grivec: Viri Cyril-Methodove teologie, „Slavia" 1923 р. річн. II кн. 1 ст 48 — 49. Вираз υἱοπατορία дійсно єсть в творах Фотія. Історію Filioque подав ще П. Лавровський 1863 р. ст. 402 — 409.

ливі для душі? Таким чином Святополк, зіпсутий цими людьми (німецьким духовенством), що дозволяли йому все, звертав дуже мало уваги на слова Мефодія, навпаки,—поводився з ним навіть як з ворогом"...

Так давнина вже змальовувала ті сумні стосунки, які настали для Мефодія на його важкій архієпископській праці.

Дослідники католицькі часто підкреслюють, що Костянтин ніколи не виступав проти „іопаторської єреси", — виступав тільки Мефодій; в цьому вони вбачають більшу лояльність Костянтина супроти Риму. Погляд такий зовсім неправдивий: за часів Костянтина ще не стало гострим питання про Filioque, — таким воно стало лише за час самостійної праці Мефодія. Рішуча боротьба Костянтина проти триязичної єреси виразно показує, як би він був поставився й до Filioque, колиб це питання стало гострим за його часів.

ДЖЕРЕЛА: ЖМ[10]; Легенди: Болгарська 5, Моравська 9 — 10; Служба Кирилу й Мефофію.

ЛІТЕРАТУРА: *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 373—413. — „Кириллъ-Меѳод. Сборникъ" 1865 р. 63—65.—*Бильбасовъ* II. 211—212. — *Лебедевъ:* Римскіе папы въ ихъ отношеніи къ церкви византійской въ IX—XI в., „Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Просв." 1871 р. кн. 12. — *Небосклоновъ* 80—84, 91—95, 111. — *Вороновъ* 39, 270. — *Малышевскій* в „ТрКДАк" 1885 р. т. III ст. 54—65, 95—96. — *Архангельскій* 19—22. — *Н. Я.* в „ЖМНПр" 1896 р. ч. 305. ст. 188.—„Prz. Powsz." т. 80 ст. 408—409.—*Potkański* 92—99, 103—106, 109—110, 113, 119—120. — *F. Grivec:* Viri Ciril-Metodove teologie, „Slavia" 1923 р. річн. II кн. 1 ст. 44—60. — *F. Grivec:* Pravovernost sv. Cirila in Metoda, „Bogoslovni Vestnik" 1921 р. стр. 1 — 43, Любляна. — *F. Grivec:* Cerkveno prvenstvo i edinstvo po bizantinskem pojmovanju, Любляна, 1921. — *V. Jagić:* Entstehungsgeschichte § 9. — *Тыминскій:* Къ восточной или западной церкви принадлежали св. Кириллъ и Меѳодій? „Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи" 1863 р. березень.

---

3. Другий суд над Мефодієм.

При такому гіркому стані річей, який утворився був на Моравах, стало зовсім звичайним, що на Мефодія посипалися до Риму численні наклепи та доноси з обвинува-

ченням його в найріжніщих єресях. Папа знав правдиву ціну всім цим інформаціям, і тому не звертав на них особливої уваги. Але справа закінчилася тим, що триязичники збили Святополка зовсім з пантелику, невпинно твердячи йому, ніби Мефодій навчає неправдиво. Крім того, німецька партія при Святополковім дворі надумала втнути ще один хитрий підступ: почала вмовляти Святополка, що сам Мефодій не може вправитися з такою великою єпархією, як моравська, що йому потрібно до помочі вікарного єпископа. Думка була зовсім правдивою, і певне про це саме не один раз говорив Святополкові й Мефодій. Але противна партія виставила тепер на вікарного свого кандидата: найлютіщого ворога Мефодієвого, німця Віхінга... Певне, Мефодій протестував проти цього, вказуючи, що церковні канони йому самому велять вибірати собі вікарія, але нічого вдіяти не міг.

Вороги вкінці таки добилися свого: вони переконали Святополка, ніби Мефодій навчає неправдиво, і що про цю всю справу повинно донести папі, — нехай він там розсудить, чи правдива наука Мефодія. Святополк нарешті погодився, і десь в кінці 878 чи на початку 879 р. післав до Риму свого посла, священника Іоана Венеціянського, який мав росповісти папі про „неправдиву“ Мефодієву науку. Крім цього, Святополк післав до Риму й Віхінга, просячи папу, щоби він висвятив того на єпископа нитранського, яко вікарія Мефодію. Посол Іоан мав успіх: папа повірив наклепам ворогів і наказав Мефодію негайно явитися до Риму для оправдання в тім, в чім його винуватили. Про всю цю справу добре оповідають нам два папські листи з 14 червня 879 р., до Мефодія й до кн. Святополка.

В листі до Мефодія папа Іоан VIII писав: „Іоан єпископ, слуга слуг Божих, достойному Мефодію, архієпископу Паннонської церкви. Наукою проповіди своєї ти повинен вести до спасіння й навчати нарід Божий, що доручений тобі, як духовному пастиреві. Але чули ми, ніби ти пиниш не ту науку, яку св. римська церква приняла від самого князя апостолів і яку вона щоденно проповідує, і тим уводиш нарід у спокусу. Тому наказуємо тобі цим листом нашим негайно явитися до нас, щоби ми з уст твоїх почули й довідалися, чи ти так визнаєш і проповідуєш, як на

словах і листовно обіцявся ти вірити св. римській церкві, чи може ні, щоби ми докладно пізнали науку твою. Чули ми також, ніби ти співаєш Літургію варварською, цеб-то слов'янською мовою. Тому ми вже листом нашим, якого післано тобі через Павла, єпископа анконського, наказували служити божественні Служби не цею мовою, але мовою латинською або грецькою, як то співає церква Божа по цілому світі, і як поширено у всіх народів; проповідувати ж чи говорити казань народу мовою слов'янською вільно тобі, бо ж псальмист радить у с і м племенам хвалити Бога, та й Апостол говорить: „К о ж н и й нарід нехай визнає, що Господь Ісус на славу Бога Отця".

Отже, як бачимо, лист виразно вказує, що вороги обговорили Мефодія в Римі. Лист до Святополка говорить про це саме ще виразніше: „Іоан, слуга слуг Божих, Святополку Моравському. Ми бажаємо сповістити вас, що ми, з ласки Божої намісник князя апостолів св. Петра, чесною любов'ю обнимаємо вас, любого сина, і батьківською прихильністю любимо, і в наших безперестанних молитвах поручаємо вас усіх господу Ісусу Христу, постійно молячись за вас, щоби всемогучий Господь, котрий просвітив серце ваше і поставив вас на дорогу правдиву, зміцнив вас у добрих ділах і довів вас до кінця в правдивій вірі, а до того й прикрашеного добрими вчинками та непошкодженого. Але ви сумніваєтеся в правдививій вірі, як ми довідалися про те, з донесення пресвітера Іоана, що ви його були до нас прислали. Ми наставляємо вашу любов, щоби ви були міцним в тім, і вірили в те, що св. римська церква приняла від самого апостольського князя, що незмінно зберегла й збереже до кінця віку. І ця церква щоденно сіє по цілому світові слова святої вірі й правдиве насіння проповіди, чого, як відомо вам, наші попередники, святі заступники апостольського престолу, з самого початку навчали батьків ваших. А колиб хто,—чи то ваш єпископ чи інший який священник, — відважився йначе навчати, або йначе проповідувати, то з священною пильністю однодушно й одноумно відкиньте неправдиву науку, але стійте й держіться науки апостольського престолу. Ми бо дуже здивувалися, почувши, що Мефодій, ваш архієпископ, котрого висвятив і післав до вас наш попередник, а саме папа Адріян,

навчає йнакше, ніж він визнав на словах і на письмі перед апостольським престолом. Тому ми післали до нього—негаючись прибути до нас, а ми вислухаємо з його уст, чи то так він держить і вірує, як він визнавав, чи може ні".

В листі до Мефодія цікаве нам те місце, де папа Іоан VIII забороняє йому правити Служби слов'янською мовою; папа додає, що свою заборону він післав Мефодію ще через свого легата єп. Павла, цеб-то ще в 873 р. Це дуже заплутане місце, котрого наука не росплутала ще остаточно[1]. Дійсно, — як папа Іоан міг забороняти слов'янське Богослуження, коли він добре знав, що попередній папа Адріян II поблагословив його? Іоан був в Римі 20 років архидіяконом, і тому певне особисто знав св. братів та їхню справу. Ось через це дехто з учених рахують листа папи до Мефодія з 14 червня 879 р. фальсифікатом,—його ніби підробили вороги Мефодія. Але трудно говорити про підроблення, бо ж лист цей відомий нам із найстаршого регесту листів Іоана VIII, з тайного архиву ватиканського; сам він писаний на пергамені лангобардським письмом початку XI в. Я вважаю цього листа за правдивого, і рахую, що в 873 р. папа через єп. Павла дійсно писав Мефодію листа в справі слов'янського Богослуження. Та й мусів писати: баварський єпископат в своїм Меморандумі десь 870—873 р. скаржився, що „появився якийсь грек, на ім'я Мефодій, з новоскладеними слов'янськими Книгами і, в високодумній мудрості своїй, вигнав латинську мову, римську науку і споконвічні латинські букви, зробив ненависним одній частині населення тої землі Літургії, Євангелія і Служби церковні тих, що служили латинською мовою". Папа мусів на це так чи наче реагувати, і через легата свого, єп. Павла, переслав якісь обмеження слов'янського Богослуження, а на словах дав дозвіл єп. Павлу й самому вирішити цю справу. Мефодій певне розумно переконав Павла, що без Богослуження слов'янською мовою не піде добре християнізація Моравії, з чим Павел

---

1. Як стоїть ця справа, див. *Fr. Snopek:* Bulla Industriae tuae listinou nepodvrženou, „ČMM" 1911. XXXV.1—60; тут Snopek виступає головно проти праць Брюкнера, Гибля та Гетца, що не визнають автентичности листів Іоана VIII.

і погодився, і справа була залагодженою: надалі Мефодій відправляв Службу Божу знову тільки слов'янською мовою. Що в р. 873-м справа слов'янського Богослуження не була в Римі особливо важною, про це свідчить хоча б той факт, що в Інструкції, яку видав Іоан VIII своїому легатові єп. Павлу, про слов'янське Богослуження ані одного слова не сказано. Тепер же в Римі Мефодія оговорено, справи слов'янського Богослуження там добре не знали, і тому й появилася заборона Мефодію правити Служби по-слов'янському, аж поки він особисто не явиться до Риму й не виправдається.

І старий архієпископ змушений був втретє подорожувати до Риму й знову ставати на суд. Папа наказав їхати негайно, і певне десь під кінець 879 р. Мефодій був уже в Римі. Провожати Мефодія Святополк послав якогось свого васала Семізисна (Bogusławski 117 зве його Шишманом). Не легке завдання було тепер перед Мефодієм: йому доводилось боронити не тільки слов'янське Богослуження, але й переконати папу, що сам він, Мефодій вірує правдиво. До Риму прибув (тепер чи може перед тим, разом з Іоаном) і найлютіший ворог Мефодіїв — німецький священник Віхінг, котрого прислав сюди Святополк на висвячення; звичайно, цей Віхінг докладав усіх сил, щоби повалити старого ненависного для цілої німецької партії архієпископа.

Але Іоан VIII був занадто добрим політиком, а тому легко повірити німецьким доносам не міг. Знав він досконало, про що найголовніше ходило німецькому духовенству, і тому був бережним з осудом старого архієпископа. Крім цього, тодішній політично-церковний стан так само вимагав від папи пильної обережности.

Річ у тому, що 23 жовтня 878 р. помер Візантійський патріярх Ігнатій. Це вже був старий, немічний чоловік, який не міг заспокоїти церкву, схвильовану останньою боротьбою ігнатіян з фотіянами. Ясно було всім, що патріярший престол мусить знову заняти Фотій—єдина найвідповідніша на те людина. І дійсно, Фотій став патріярхом і скликаний був собор для його затвердження. Імператор Василь Македонець просив і папу прислати на собор своїх легатів, що той охоче й зробив: в Римі знову ожили надії

вернути собі Болгарію, для чого примирилися з Фотієм. Собор в Царгороді роспочався 8 листопаду 879 року і тягнувся по 13 березня 880 року; це був дуже авторитетний собор: на нього зібралося аж 383 члени. Собор затвердив Фотія патріярхом; крім цього 12 березня 880 р. собор цей, в присутності папських легатів, постановив нічого не добавляти до никео-царгородського Символу Віри, себто осудив науку про Filioque. До актів собору, з бажання легатів, додано листа папи Іоана VIII, в котрім він заявляє, що не визнає добавки до Символу, зве нерозумними та юдоподібними тих, що посміли допустити її і тим порушити недоторканність Символа вселенської церкви. Що до болгарської справи, то собор зрікся розглядати її, заявивши, що то справа імператора Василя. І папські легати підписали всі акти собору.

Політичний стан Риму був на той час дуже незавидним, — тоді в травні 878 р. сарацини захопили Сиракузи й загрожували південній Італії; оборонила папу від цих ворогів власне Візантія, що захопила Бар і давала почути свою силу й самому папі. Через усе це сваритися з Царгородом Іоану VIII зовсім не випадало.

Оцей церковно-політичний стан пояснює нам, як мусів відбутися в 880 р. суд над Мефодієм. Мефодій досить довгенько пробув у Римі, щось більше пів року, — за цей час могли переконатися, як вірує Мефодій, а Мефодій мав час боронитися. Здається, був скликаний якийсь синод і на ньому перед єпископами боронився Мефодій в наклепах. Головним пунктом оборони було, звичайно, слов'янське Богослуження, — але Мефодій міг переконуюче покликатися на те, що папа Адріян II поблагословив вже його, були на це й свідки, та й сам папа певне добре все це пам'ятав. Не трудною була й оборона того, що Мефодій не вживав слів „і від Сина" в Символі Віри, бо сам папа, як ми бачили, був проти Filioque [1].

І папа виправдав Мефодія. Утративши Болгарію, чи мав би Рим втрачати тепер ще й Моравію, прислуховуючись до несправедливих доносів німецького духовенства?

---

1. Може в цей час Мефодій зложив „Написаніе о правѣй вѣрѣ"? Див. т. I ст. 309—310 цеї праці.

Але щоби не дратувати й противної сторони, папа висвятив, на прохання Святополка, його ставленника Віхінга на єпископа нитранського, яко вікарія Мефодію. Тепер це було пильне німецьке й римське око на Мефодія. Давши заспокоєння моравській церкві оправданням Мефодія, папа знищив цей спокій необережним висвяченням Віхінга...

Відпускаючи папа Мефодія оправданим, дав йому для передачі Святополкові такого надзвичайно цінного листа: „Іоан єпископ, слуга слуг Божих, любому синові Святополку, славному приятелеві (comiti). Ми бажаємо, щоби ти довідався, що коли брат наш Мефодій, достойний єпископ св. моравської церкви, разом з Семізисном (cum Semisisno), твоїм довіреним, прибули до порога св. апостолів Петра й Павла, і перед наше папське обличча, і сказали ясну промову, то ми довідалися про правдивість твоєї прихильности та про любов усього твого народу, яку ви маєте до св. апостольського престолу й до нашого батьківського серця. За допомогою божественної ласки, не зважаючи на інших князів світу цього (натяк на Болгарію), ти сам, як і твої вірні вассали та все населення твоєї землі, через вірну любов вибрали собі св. Петра, першого з апостолів, і його намісника своїми патронами, помічниками й оборонцями по всіх справах; схиливши свою голову перед обороною його та його намісника, бажаєш ти з побожним запалом і за поміччу Божою лишитися до кінця днів найвірнішим його сином. За цю велику вірність та відданість твою і твого народу ми обнімаємо тебе широкими обіймами нашого апостольства з особливою любов'ю, ніби сина єдиного, і приймаємо тебе на лоно нашої батьківської любови разом з твоїми вірними, як нам довірених вівців Господніх, і ми бажаємо годувати тебе хлібом життя, а в наших постійних молитвах ми не перестаємо доручати тебе всемогучому Богу Господу, щоби ти, оборонений заслугами св. апостолів, зміг і в цім світі перемогти все вороже, і потішитися в небеснім царстві разом з Господом нашим Христом.

От тому ми випитували цього Мефодія, вашого високодостойного архієпископа, в присутності братів наших єпископів, чи то так він вірує в Символ православної віри, і чи то так він співає святу Літургію, як відомо держить св. церква римська і як то поширили й научили св. отці

на шости вселенських соборах, згідно з євангельськими постановами Господа нашого Ісуса Христа. А Мефодій визнав, що він вірує й співає згідно з євангельською й апостольською наукою, як того навчає св. римська церква і як те передали Отці. Ми знайшли його православним у всіх церковних науках і свідомим корисних для церкви річей, а тому відсилаємо його знову до вас, щоби він і надалі управляв повіреною йому церквою. Приказуємо вам принятй його, яко власного вашого пастиря — з почестями, з відповідною увагою та радістю, бо ми наказом нашої апостольської влади затвердили за ним привилей його архієпископства, і постановили, що за поміччу Божою повинно це бути на віки непорушним, подібно до того, як і наші попередники своєю владою поставили й затвердили права та привилеї всіх церков Божих, а власне, щоби Мефодій пильно, ніби перед очима Божими, виконував свій духовний обов'язок, згідно з канонами. Бо ж нарід Божий довірено йому і за душі їхні відповідатиме він Богові.

Теж і пресвітера, на ім'я Віхінга, що ти його прислав до нас, вибравши на єпископа св. нитранської церкви, ми висвятили; наказуємо, щоби він у всьому був послушним своїому архієпископу, як того навчає св. канон. Ми бажаємо, щоби ти, за згодою самого архієпископа та по його розсудливому вибору, в відповідний час прислав до нас і другого гідного пресвітера чи диякона, якого могли б так само поставити для іншої церкви, для котрої, на твою думку, необхідна єпископська опіка, так щоби ваш вищезгаданий архієпископ міг потім, при допомозі цих двох, що ми поставили, єпископів висвячувати, згідно з апостольською постановою, і на інші місця, де єпископи повинні й можуть жити почесно.

Ми постановляємо, що пресвітері, диякони та клирики всяких чинів, слов'янського чи якого іншого племени, що мешкають в твоїй землі, повинні коритися та у всьому слухатися собрата нашого, вашого архієпископа, так що вони нічого не повинні робити без його відома. А коли свавольці та непослушні відважаться чинити спокуси або роскол, і коли вони зовсім не послухають по першім та другім уговоренні, то таких, по силі нашого наказу й по силі тих

статтей, які ми передали Мефодію й послали вам, повинно вигнати з церкви й землі вашої, як сіячів бур'яну[1].

В кінці, слов'янські книги (litteras), що їх склав (repertas) відомий Костянтин Философ, щоби ними виголошувати потрібні хвали Богові, ми справедливо похваляємо; і ми наказуємо, щоби цею мовою оповідалися проповіді та дії Господа нашого Христа. Бо ж не трома тільки, але всіма мовами змушує нас свята влада хвалити Бога[2], влада, що наказує так: Хваліте Господа, всі народи, хваліте Його, всі люде (Пс. 116[1]). І апостоли, наповнені Духа Святого, росповідали всіма мовами про велич Божу (Діяння 2[11]). Тому й Павел, немов небесна труба, всовіщає: Кожний нарід нехай визнає, що Господь наш Ісус Христос на славу Бога Отця. Про ці народні мови навчає та усовіщає він нас досить і ясно в І листі до Коринфян (14[4]): щоби ми, говорячи народніми мовами, навчали церкву. Ніщо не протиречить правдивій вірі чи науці: ані співання Літургій цею слов'янскою мовою, ані читання святої Євангелії або святих читань з Нового й Старого Завіту, добре перекладених й пояснених, ані правлення всіх інших Служб церковних. Бо ж Той, хто створив три головні мові, а саме: жидівську, грецьку та латинську — Той створив і всі інші на хвалу та славу собі. Проте ми наказуємо, щоби по всіх церквах вашого краю, ради більшої поваги, Євангелію читати латинською мовою і по тому оповіщати її в перекладі на слов'янську мову народові, що не розуміє латинських слів, як то й бачимо в деяких церквах. А коли тобі чи твоїм вельможам більше подобається слухати Літургії латинською мовою, то ми нака-

---

1. Цей наказ папи не був новиною. Синоди Майнцький 813 р. та Вормський 868 р. наказували, щоби священники з чужої єпархії не сміли виконувати треб церковних без дозволу місцевого єпископа, див. *Лавровський* 1863 р. 260. Але те, що німецьке духовенство вживало проти слов'янських священників, те тепер передано й Мефодію проти священників німецьких.

2. Це дуже цінна вказівка, яка свідчить, що всі місця з ЖК, де говориться про триязичну єресь, то дійсна правда. Це місце з листа Ioana VIII: „Neque enim tribus tantum, sed omnibus linguis Dominum laudare auctoritate sacra monemur" виразно направлено проти триязичної єреси.

зуємо, щоби для тебе св. Літургія правилася по латинському".

Оце повний зміст цього надзвичайно цінного листа папи Іоана VIII до князя моравського Святополка з червня 880 р. Мефодій був виправданий цілком, перемога його була блискучою. Мефодія не тільки виправдано, але й дано йому на Моравську архієпископію довічного привилея. Саму єпархію впорядковано, бо все духовенство, яке тільки пробувало в Моравії, мусіло з того часу коритися тільки Мефодію, і нікому іншому — влада Пассавського єпископа та архієпископа Зальцбургського цим папським наказом відмінялася зовсім. Щоби покласти край колотнечі й завести певний лад, папа видав Мефодію та переслав Святополкові ще якісь додаткові статті, що мали нормувати церковне життя в Моравській архієпископії [1]. Правда, папа попильнував догодити всім тром сторонам: Мефодію—блискучим оправданням та привилеєм, Святополкові — надзвичайно ввічливим тоном листа, і німецькій партії — висвяченням Віхінга на Нитранську катедру. Це останнє — висвячення запеклого ворога Мефодієвого — не віщувало звичайно, нічого доброго; щоби зменшити цю навмисну прикрість для Мефодія, папа наказує Віхінгові у всьому коритися та слухатися свого архієпископа.

Зміг Мефодій достойно оборонити також і Богослуження слов'янською мовою. Цікаво, що папа вживає в листі своїому тих самих доказів, якими боронив р. 867-го Костянтин в Венеції вживання живої мови в Богослуженні; на мою думку, як я вже говорив про те в I т. ст. 258, Костянтин склав був осібну статтю проти триязичників в обороні живої мови в церкві — цею статтею тепер покористувався Мефодій, а його докази, якими Мефодій боронився в Римі на суді, папа вніс і до свого листа.

Але папа вніс до свого листа й велику новину: дозволив і наказав, щоби при Святополковім дворі, коли того забажають, служби правлено латинською мовою. Це був великий та дошкульний удар по ідеї народньої мови в Бо-

1. На жаль, про ці статті ми нічого не знаємо; дослідники звичайно припускають, що це була збірка тодішнього церковного права; див. „Čas. Mat. Mor." 1912 р. т. 36 ст. 13.

го служенні, бо з цього часу стало дві богослужбові мов на Моравії: латинська при дворі („для панів“, для „хорошого тону“) і своя слов'янська для народу („для мужиків“). Звичайно, в молоде слов'янське Богослуження це внесло шкідливе роздвоєння, а ворогам дало міцну зброю до рук: тепер можна було легко агітувати, що колиб слов'янське Богослуження було справді Богу милим, то не цуралися б його при княжому дворі...

Деякі західні вчені, напр. Götz, Hýbl і др., уважають цього листа 880 р. до кн. Святополка за підробленого, вказуючи, що папа не міг в такий спосіб поблагословити та похвалити слов'янського Богослуження; ці вчені бажають показати, що політика Риму супроти слов'янського Богослуження постійно була однаковою—негативною, а тому вважають листи папи Адріяна II та цей лист Іоана VIII за сфальшовані. Але лист 880 р. зберігся в найстаршім Регесті листів Іоана VIII, — по рукопису XI в., і вже це саме відкидає думку про його підроблення. Спеціяльний дослідник Регестра Іоана VIII, E. Caspar, по довгім аналізі, прийшов до висновку, що листи Іоана VIII, заховані в Регестрі, то вірна копія з оригіналу; автентичність листа Іоана VIII боронить навіть Снопек в своїх працях; звичайно, боронить і Ягіч.

По дорозі в Рим та назад був Мефодій, здається, і в Хорватії і тут проповідував про необхідність Богослуження народньою мовою; звичайно, не проповідував цього широко, бо в Хорватії тоді міцно сиділо німецьке духовенство.

Оправданий, поспішав Мефодій до дому, але там чекали його нові несподіванки від заклятих ворогів.

ДЖЕРЕЛА: Листи папи Іоана VIII з 14 червня 879 р. до Мефодія та кн. Святополка і з 880 р. до Святополка; Моравська Легенда 13.

ЛІТЕРАТУРА: *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 373—432. — *Бильбасовъ* в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 350—367.—*Небосклоновъ* 93 — *Вороновъ* 44. — *Dr. Alois Jirák:* Filioque, „Sborník Velehradský“ 1881 р., річник II ст. 220 — 264, Прага. — *Архангельскій* 21. — *Малышевскій* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II ст. 579 — 581, т. III ст. 55 — 59, 63 — 102, 275—290.—*Bogusławski* 115—122.—*Ягіч* в „Сборникъ“ т. 54 ст. 39—44.— *Н. Я.* в „ЖМНПр“ 1896 р. ч. 305 ст. 174—175, 184, 187 — 188, *Lapôtre.*— *Pastrnek* 111—116.—*Ks. Gzajkowski* „Przegląd Powsz.“ т. 80, 404—407.—

Potkański 106—111.—*Sv. Ritig:* Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku. I. sveska: od 863—1248, Загреб, 224 + X ст., 1911 р.; рец. Pastrnek в „Archiv“ 1911 р. т. 33 ст. 553 — 558. — *Fr. Snopek*: Nová kniha o slovanských apoštolích a o slovanské liturgie, „Časopis Matice Moravské“ 1912 р. т. 36 ст. 11—30, 166 — 183, з приводу праці Sv. Ritig. — *A. Palmieri:* Filioque, див. „Dictionnaire de theologie cath.“ de Vacant-Mangenot, Париж, 1924 р. т. 5 ст. 2309 sq.—*Fr. Snopek:* Methodius Slavorum apostolus quo sensu orthodoxus declaratus sit, „Acta I conventus Velehradensis“, Прага, 1908.—*Fr. Snopek:* Bulla „Industriae tuae“ listinou nepodvrženou, „Čas. Mat. Mor“. 1911 р. т. XXXV. 1—60.—*Pastrnek Fr.:* Papežská approbace liturgického jazyka slovanského r. 869 a 880, „ČČHist“ 1901. VII. 30—40.—*V. Jagić:* Entstehungsgeschichte § 9—10.—*E. Caspar:* Studien zum Register Iohannes VIII, „Neues Archiv“ 1910 р. т. 36 ст. 77—156. — *Fr. Snopek:* Studie Cyrillomethodějské, поширена відбитка з „Hlidky“ 1904 — 1906 р. v Brně, 1906 р.,—друга частина праці про становище Мефодія в питанні про походження Св. Духа.

---

4. Останні літа Мефодія.

а. Боротьба не вгаває.

Вісті, які привіз з Риму літом 880-го р. новий єпископ нитранський Віхінг, не були втішними для німецької партії при дворі Святополка: Мефодія цілком виправдано, а слов'янське Богослуження знову затверджено. Німецька партія чекала, звичайно, противного, — кінця тому й другому, але як раз цього й не сталося. Віхінг з прибічниками порішили тоді самим докінчити справу.

Вернувшися Мефодій з Риму, зараз же передає папського листа Святополкові. Лист цей, по всьому знати, був призначений для прилюдного відчитання по церквах, щоби заспокоїти нарід, схвильований агітацією німецького духовенства. Звичайно, таким кінцем справи незадоволений був, певне, й сам Святополк, — він же не для того посилав своє посольство до Риму з скаргою на Мефодія, щоби вкінці Мефодій вийшов із справи зовсім оправданим та ще й з привилеєм на довічне управління моравською архієпископією. Ось певне через це, а також настрéчений ворогами Мефодія, Святополк не поспішав оголошувати приве-

зеного з Риму листа про оправдання Мефодія; остаточного змісту цього листа сам Мефодій може й не знав.

А між тим Віхінг, ставши тепер Нитранським єпископом, забрав собі повну сваволю в своїх поступованнях: він виганяв в своїй єпархії слов'янське Богослуження і заводив латинський обряд. Ні в чому не слухався Мефодія, усе робив йому наперекір. А тепер, ставши єпископом, почав голосно говорити, ніби папа Іоан дав йому особливі доручення доглядати за Мефодієм і навіть взяв у нього клятву на це (якась доля правди в цьому напевне була). А щоби прибити старого Мефодія остаточно, Віхінг сфабрикував якогось листа ніби від папи до князя Святополка (а може підробив собі за гроші такого листа ще в Римі, що тоді частенько практикувалося там) і почав ширити цього листа скрізь по Моравії. В листі цьому папа ніби осуджував Мефодія за його неправдиву науку, забороняв Богослуження слов'янською мовою, наказував передати владу Віхінгові, а самому вертатися, звідки прийшов. Звичайно, такий сфальшований лист (а в той час фальшування листів було річчу частою) викликав на Моравах велику колотнечу та замішання.

Що мав робити на таку поведінку свого вікарія Мефодій, старий та лагідний архієпископ Моравський? Чи міг він бути переконаним, що все те, чим похваляється Віхінг, то чиста неправда, його злісна видумка? Звичайно, такого переконання Мефодій не мав, і тому десь на початку 881 р. послав до папи Іоана свого посланця, що мав росповісти папі про все, що сталося, і відвезти йому листа Мефодія. Листа Мефодія не збереглося, але маємо відповідь папи, яку привіз Мефодію посланець. Відповідь надзвичайно цікава, і я подаю цього листа з 23 березня 881 р. цілим:

„Іоан єпископ, слуга слуг Божих. Архієпископу Мефодію. Довірочно. Хвалячи пильність твого пастирського служіння, яку ти виявляєш в уловленні душ вірних для Господа Бога нашого, і вбачаючи в тобі найревнішого проповідника правдивої науки, ми дуже тішимося о Господі й не перестаємо хвалити та дякувати йому, що все більше та більше запалює пильність твою до Своїх заповітів, і ради опіки над Його св. церквою милостиво боронить тебе від усіх бід. А з твого листа ми довідалися про ріжні твої

неприємні події та випадки. Скільки ми співчуваємо тобі, можеш судити з того, як ми, коли ти був перед нами, усовіщали тебе йти за наукою римської церкви згідно з переданнями св. Отців, наставляли тебе як в Символі, так і в правдивій вірі, якої ти повинен навчати й котру повинен проповідувати. Те саме оповідали ми і в нашім апостольськім листі до славного князя Святополка, якого ти, як запевняєш, передав йому, і н і я к о г о і н ш о г о л и с т а м и н е п и с а л и й о м у. А тому єпископу (цеб-то Віхінгові) ні відкрито, ні таємно ми не наказували й не доручали йому робити чогось іншого, ніж те, що ти робиш. Ще менше правдиве те, ніби ми взяли з того єпископа клятву, бо ми навіть в розмові нічого не говорили йому про цю справу. Тому не май в собі цього сумніву, і за Божою поміччу та згідно з євангельською й апостольською наукою, навчай усіх віруючих визнавати правдиву віру, щоби ти від праці своєї пильности приніс багатий врожай Господу Ісусу Христу, і ти, нагороджений Його ласкою, отримав би справедливу подяку. Взагалі ж не сумуй про інші неприємності (tentatio), яких ти так чи наче зазнав, але прийми їх, по слову апостола (Яків 1^2, Рим. 8^{31}), скоріше з радістю, бо коли Бог за тебе, то ніхто не зможе бути проти тебе. Але коли ти, за Божою поміччу, вернешся сюди[1], то ми бажаємо, пильно вислухавши обох, довести за Божою поміччу до справедливого кінця все те, що зроблено протизаконно, і все, що вищезгаданий єпископ (Віхінг), всупереч своїму обов'язку, зробив проти тебе; а ми не опустимо знищити його непокори приговором нашого суду".

Як бачимо, папа досить сердечно потішив Мефодія в тих неприємностях, які на нього спали. Мефодій переконався тепер, чим займається його вікарний єпископ, і став домагатися від Святополка, щоб оголошено прилюдно листа папи до нього з 880 р. Святополк, нарешті, мусів те зробити, на сором усім ворогам Мефодія.

---

1. „Cum, Deo duce, reversus fueris". Темне місце. На мою думку, це відповідь на листа Мефодія, що домагався нового суда в цій справі. Lapôtre 157 розуміє це так: як вернешся з Царгороду. Див. далі, наступний розділ. Dr. Ritig розуміє це так, ніби папа післав Мефодія до Болгарії до кн. Михаїла.

ЖМ[12] подає дуже цікаву картину здається цього посоромлення Віхінга та його прихильників. Тут читаємо: „Не терплячи цього всього, старий ворог, заздрий до роду людського, підняв декого на Мефодія, немов Дафана й Авірона на Мойсея, одних явно, а других таємно, а це тих, що хворіють на іопаторську єресь (єресь „і від Сина"). Вони заманюють з правдивої дороги слабодухів до себе, агітуючи: То нам папа дав владу, а Мефодія та його науку наказує вигнати геть. Зібралися всі мораване й вимагали прочитати їм папського листа, щоби почути (правду) про вигнання Мефодія. А нарід — по звичаю людському — всі сумували та жаліли, що розлучаються з таким пастирем та учителем, крім слабодухих, яких гойдає лукавство, як вітер листями. Прочитавши папські писання, знайшли листа, що брат наш Мефодій святий і правовірний, чинить апостольську справу; в руки його віддаються від Бога та від апостольського престола усі слов'янські землі [1]. А кого Мефодій прокляне — нехай буде проклятий, а кого посвятить — нехай буде посвячений. Засоромлені, розійшлися (вороги Мефодієві), немов той туман."

Це надзвичайно яскравий малюнок, котрий виразно показує нам, в яких тяжких умовах доводилося працювати Мефодію на Моравах. Звичайно, прилюдно посоромлені вороги, що сфальшували були папського листа, не заспокоїлися й тепер, і продовжували й далі колотити та баламутити нарід. В кінці, не маючи іншої ради, і бачучи, що Віхінг впроваджує латинські звичаї та виганяє Богослуження народньою мовою, Мефодій змушений був удатися до останньої міри: він прокляв Віхінга та всіх його прихильників... Це була перша анафема в слов'янському світі, і вона зробила величезне враження на моравський нарід. Про це прокляття росповідають нам Болгарська 7 та Моравська 11 Легенди. В першій читаємо, що „Мефодій передав сатані анафемській (τῷ τοῦ ἀναθέματος σατανᾷ) Віхінга разом з товпою людей, що біснувалися з ним". Моравська Легенда значно поширює прокляття Мефодія: ниби він кинув його „на самого Святополка, зухвалого князя, на його

1. Цеб-то, папа доручив Мефодію бути його легатом на слов'янські землі.

прихильників та на всі його землі"; лист Стефана V з 885 р. також натякає на те, що прокляття кинено й на Святополка та на його землі [1]. Вражіння від прокляття загально шанованого старого архієпископа було таким сильним, що народня поголоска зв'язала це прокляття з пізнішим зруйнуванням Моравії...

Коли саме кинув Мефодій клятву на Віхінга та його прихильників, докладно того не знаємо; учені вказують, що то сталося десь перед смертю Мефодія; можливо, але чи не легче було б зв'язати це прокляття з фальшуванням листа і відносити його на кінець 881 — поч. 882 року? По клятві вороги ніби заспокоїлися, і про них чутка пропадає. Чекати якоїсь реальної помочі з Риму на далі не приходилося: 15 грудня 882-го року помер отравлений папа Іоан XIII, а далі папи часто міняються: Марин I: грудень 882 — 1 травня 884, Адріян III: май 884 — серпень 885 р., нарешті Стефан V чи VI, з 885 р., за якого запанував при папському дворі зовсім реакційний напрям.

Але скоро політичний стан поліпшав для Мефодія. Року 880-го помер баварський король Карломан; його замінив побічний син Арнульф, з котрим Святополк близько приятелював, навіть хрестив у нього сина. Але князі скоро посварилися, бо Святополк хотів вернути собі Паннонію, і на початку 882-го року роспочалася між ними війна. В 883-м році Святополк до ноги винищив німецьке військо, а в 884 р. увірвався до Панноніі і вигнав з неї німців, але й спустошив край. В цім же році в Кенігштеттен князі помирилися — Паннонія осталася тепер за Святополком. Певне, на час цеї війни німецька партія при Святополковім дворі роспалася, і Мефодію стало легче працювати.

Року 884 вернулася до Святополка й горішня Паннонія, і Мефодій певне був там або сам, або послав туди учнів своїх, щоби впорядкувати її по господарюванні там німецько-латиньского духовенства. Слов'янське Богослуження, що було замовкло в Панноніі, тепер знову ожило тут.

---

1. Див. цього листа нижче, в розділі XV. 1.

Треба думати, що з часу цеї війни 882—884 р. покращали стосунки між князем Святополком та Мефодієм. Святополк переконався на ділі, як сприяли йому німці, і тому мусів змінити своє відношення до старенького архієпископа. Знаємо, що Святополк, напр., був 29 червня 884 р. на освяченні нової церкви ап. Петра й Павла в Брні.

Моравська єпархія була занадто велика, і Мефодій невинно працював, організуючи її. Певне, думав він в цей час про висвячення помічників собі, але при непорядках в Римі хто міг йому це зробити? Хиба знову вдатися до Царгороду?

ДЖЕРЕЛА: ЖМ[12]; Легенди: Болгарська 7 і Моравська 10, 11 і 13; лист папи Іоана VIII з 23 березня 881 р.

ЛІТЕРАТУРА: *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 432. — *Бильбасовъ* в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 368—370. — *Бильбасовъ* II 203—204. — *Небосклоновъ* 95—102. — *Вороновъ* 298. — *Малышевській* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. III ст. 51—52, 289—300, 437—443, 462—464. — *Bogusławski* 119—122. — *Н. Я.* в „ЖМНПр“ 1896 р. ч. 305 ст. 187—191, 195, *Lapôtre.—A. Brückner*, „Roczniki“ т. 30 ст. 34. — *Ks. Czajkowski*, „Przegl. Powsz.“ т. 80 ст. 408—409. — *Potkański* 110—115.

---

6. Мефодій в Царгороді. Побачення з королем угорським.

Бачив Святополк в 882 році, що муситиме воювати з німцями, бо ті перетягли на свій бік навіть Болгарію, а тому й собі шукає спільників. Знав він, звичайно, про попередню спілку Ростислава з Візантією, а може й сама Візантія нагадувала йому про це. Як там не було, але Святополк мусів шукати спілки з Візантією, щоби боронитися від німців та болгар.

Церковне управління в Моравській єпархії не було остаточно впорядкованим: єпархія була занадто широка, а вікарних єпископів не мала (з проклятим Віхінгом Мефодій нічого спільного, звичайно, не мав; та й чи не втік той на час війни?); треба було мати цих єпископів, але хто їх висвятить? Здається, на цей час покінчив Мефодій і свої переклади — хто їх далі поблагословить? В Римі по смерті Іоана VIII порядку вже не було. Отож, коли

Святополк шукав приятельського союзу з Візантією, туди саме звернулися очі й старого Мефодія.

Візантія так само була зацікавлена в союзі з сильним сло'вянським князем, а особливо хотів цього енергійний патріярх Фотій. В р. р. 879—880 Царгородська церква втратила Хорватію чи Далмацію, що передалася під церковну владу Рима; тепер Фотій та імператор Василь докладали всіх старань, щоби вернути цей край собі назад; здається, хотіли вони попробувати завести тут слов'янське Богослуження і тим прихилити до себе Далматинців. Хотіли попробувати в Царгороді, чи не можна приєднати до себе й церкву Моравську; архієпископом сидів там грек, брат Костянтина, учня та приятеля патріярха Фотія. В кінці порішили, ведучи переговори з Святополком, запросити до Царгороду й Мефодія, — з ним найкраще можна було порадитися про христіянізацію слов'ян, — а це була одна з важливих справ в Царгороді.

Про поїздку Мефодія до Царгороду ЖМ[13] росповідає так: „Не тільки в тім була їхня злоба (ворогів Мефодія, по вічі з фальшивим листом), — вони говорили, ніби цісар (візантійський) гнівається на нього, і коли його попаде, не бути йому більше живим. Бог милостивий не хотів гудити слугу Свойого, а тому поклав на серце цісареві, — бо ж то серце цареве постійно в руці Божій (Притчі 21[1]) — і він післав листа до Мефодія: „Отче чесний, дуже бажаю тебе бачити. Зроби ласку, потрудися до нас, щоб ми побачили тебе, поки ще ти на цім світі, і приняли твою молитву". Мефодій зараз відправився туди; цісар приняв його з великою честю та радістю, похвалив його науку, задержав з його учнів попа та диякона з книжками; всю волю його вчинив, скільки той хотів, ні в чім йому не відмовивши; голубив і дуже обдарував його; провів його з честю до його стола, також і патріярх".

Так оповідає ЖМ[13] про побут Мефодія в Царгороді. Було це певне, десь в 882 році, чи трохи пізніще (перед смертю Мефодія, бо цісар пише йому: „дон'деже єси на семь свѣтѣ"). Мефодій поїхав до рідної столиці, де не був він уже більше 20 років, поїхав не сам, але з своїми учнями,— ЖМ згадує про одного священника та диякона. Можливо, що це не були звичайні сопутники Мефодія, а може його

кандидати на вікарних єпископів (напр. Горазд і др.). Їдучи взяв Мефодій і слов'янські переклади богослужбових книг,— про те певне просили з Царгороду, а може Мефодій добивався благословення їх і від патріярха Фотія. Як говорить ЖМ, цісар затримав собі з учеників Мефодієвих (виходить, що їх було з архієпископом декільки) попа та диякона з книгами, звичайно — слов'янськими. Для чого те зроблено? Трудно сказати на це щось певне; може царгородські слов'яне хотіли заснувати собі національну церкву, і впросили про це імператора — слов'янина Василя; а може ці слов'янські духовники з книгами потрібні були цісарю та патрярхові для якихсь інших потреб, напр. для Далмації або Болгарії. У всякому разі одне ясно: Мефодій напевне правив в Царгороді Службу Божу по-слов'янському.

В візантійській столиці надзвичайно прихильно поставилися до кирило-мефодієвої праці на Моравії, поблагословили науку Мефодієву і взяли старого архієпископа моравського під свою опіку. Можливо, що Мофодій росповідав в Царгороді про ту небезпеку, яка грозить його учням від німецького духовенства, по його, Мефодія, смерті; на це вказує той факт, що по погромі учнів на Моравії частина їх знайшла собі притулок в Царгороді, як про те оповідає новознайдене слов'янське Життя св. Наума. Що Мефодій приїжджав до Царгороду з якимись особливими цілями, на те виразно вказує ЖМ[13], коли твердить, що цісар „вьсю волю єго сътвори, єлико хотѣ, и не ослоушавъ ни о чьсомь же".

Поїздка Мефодія до Царгороду — подія надзвичайно цікава й важлива. На жаль тільки, про цю подію росповідає лише одне ЖМ, росповідає, як ми бачили, дуже коротенько, не подаючи якихсь докладніщих подробиць. Писали про цю поїздку дуже багато, але писали переважно католицькі вчені, бажаючи знайти виправдання цього „нелояльного" поступування Мефодія супроти Риму.

ЖМ, що подає звістку про поїздку Мефодія до Царгороду, дійсно не вказує правдивої причини, чого саме їздив архієпископ Моравський до Костянтинополя. Зазначається тільки, що цісар листом своїм запросив Мефодія до себе, — „да тя видимъ, дон'деже єси на семь свѣтѣ, и молитвоу твою приимемъ". Через таку недокладність

цього оповідання ЖМ[13] позосталося вченим широке поле для найбуйніщих гіпотез. Католицькі вчені часом припускають, що це Мефодій порвав тепер з Римом і тим виявив свою „грецьку фальшивість", бо ж до того часу слухався наказів папи. Інші знов виправдують такий зворот Мефодія його роспукою перед невпинними нападами німецького духовенства. A. Lapôtre[1] припускає навіть, ніби Мефодій поїхав до Царгороду з відома папи, виконуючи якусь його таємну місію; на це ніби вказує загадковий вираз з листа папи Іоана VIII до Мефодія від 23 березня 881 року: „Cum, Deo duce, reversus fueris" — „коли ти, за Божою поміччу, вернешся сюди"[2], — хоч тут скоріще говориться про якесь невідоме нам нове запрошення Мефодія на суд до Риму; може про цей суд і просив Мефодій в своїй скарзі папі Іоану VIII на вікарія Віхінга. E. Dwornik[3], не приймаючи, за Ягічем[4], гіпотези Lapôtre, виставляє нову гіпотезу, ніби про гнів цісаря на Мефодія роспускалися чутки не в Моравії, де ці чутки не могли мати реальної підстави, а десь на півдні широкої Мефодієвої дієцезії; Мефодій упорядковував тоді свою єпархію і перебував на землях, близьких до Візантії, звідки й покликано його до Царгороду. Папа Іоан VIII ніби був тоді в добрих стосунках з Візантією, а тому нічого не міг мати проти подорожі Мефодія до Царгороду.

Гіпотеза Дворника мало вносить нового, бо ж ще Dr. Ritig в 1910 р. ст. 81 — 83 доказував, що слова з листа Іоана VIII з 881 р. „Cum, deo duce, reversus fueris" (див. вище ст. 59) треба розуміти так, що це папа посилав Мефодія до Болгарії, до кн. Михаїла; а коли Мефодій був в Болгарії, недалеко від Візантії, то вже звідти запросив його Василь I до Царгороду. Але подібне припущення має під собою мало міцного грунту, бо ж папа в той час не був в добрих стосунках з царем болгарським Михаїлом, та й стосунки Болгарії й Моравії були зовсім не такими,

1. L'Europe et le Saint-Siège, 1895 р. ст. 157.
2. Див. вище ст. 59.
3. Les Slaves, 1926, ст. 274 — 279.
4. Entstehungsgeschichte, 1913 р. ст. 74 sq.

щоби Мефодій міг легко їхати на болгарську землю: Болгарія була в союзі з німцями проти Святополка.

Час поїздки Мефодія до Царгороду грає в виясненні причин цеї подорожі дуже важливу ролю, а цей час якраз і не встановлений ще докладно; чому Дворник твердить, ніби це трапилося перед зимою 881 року, не знаємо. На мій погляд, це скоріще було десь ближче до смерти Мефодія, на що вказувала б і та причина, яку виставляє в своїм листі цісар Василь І: „Добро сътвори, потроудися до насъ, да тя видимъ, дон'деже єси на семь свѣтѣ, и молитвоу твою приимемъ“ ЖМ[13], цеб-то — цісар бажає попрощатися з Мефодієм перед його смертю; автор ЖМ, звичайно, так само поділяє бажання цісареве.

А коли ж ця подоріж відбулася трохи пізніше[1] — кінець 882 — 883 р. — тоді стане ясною та її причина, яку я виставив на початку цього розділу: в роках 882 — 884 Святополк запекло воював з Арнульфом, а тому потрібував помочі візантійського цісаря; звичайно, в цій справі Мефодій, приятель Фотія, міг багато допомогти. В 881 р. папа Іоан VIII, переконавшися, що Фотій не відступить йому Болгарії, урочисто прокляв його в церкві св. Петра[2]; чи ж при такім положенні можна говорити про якесь порозуміння папи Іоана VIII з Мефодієм що до поїздки в Царгород? Та не забудьмо до того, що Іоан VIII помер 15 грудня 882 р., а останні роки перед смертю змушений був більше займатися обороною від сарацинів, що тоді увесь час йому загрожували; по смерті ж Іоана VIII не було вже порядку в Римі. Користуючись несталістю Ватикану по смерті Іоана VIII міг і Фотій настоювати на приїзді Мефодія до Риму, щоби тепер зробити хоч частину з того, чого він не міг зробити в 867 р. для Костянтина через свою детронізацію.

А що у Мефодія дійсно встановилися щирі стосунки з Царгородом, про це посередньо свідчить і слов'янське Життя Наума, яке оповідає про те, що частина учнів Мефодія, по погромі їх на Моравії, знайшла собі притулок

---

1. *Pastrnek*, 118, також думає, що подоріж Мефодія відбулася по смерті папи Іоана VIII.

2. *А. П. Лебедевъ*: Исторія раздѣленія церквей, М. 1900, ст. 300.

власне в Царгороді; не дурно ж і „муж царев“ — якийсь посланець з Царгороду рятує цих учнів в Венеції. Цього всього не сталося б, колиб Мефодій свою поїздку до Царгороду робив на якусь користь Римові, а не яко грек.

Мефодій увесь час своєї праці на Моравії лишався греком не тільки по національності, але й по вірі, — на це ж виразно вказує вся та боротьба, яку провадило проти нього німецьке духовенство. Грек з переконань, Мефодій звертається до Царгороду, коли для того наступила слушна пора; своїх переконань, як ми бачили, він ніколи не зміняв, визнаючи папу фактичним головою Моравської церкви. Хоч якоїсь управи на сваволю німецького духовенства Мефодій (так само перед тим і Костянтин) міг знайти тільки в Римі, бо ж папа був головою і німецько-франкської церкви; шукати оборони проти німецького духовенства в Царгороді було б не реальним.

Коли історичні події стали перешкодою на дорозі Костянтину й Мефодію і не пустили їх до Царгороду за благословенням на зроблену працю (див. I т. ст. 263 — 264), вони те благословення знаходять в Римі, бо ж поділу церков тоді ще не було; ці ж події стали тепер проти поїздки Мефодія до Риму, і навпаки — допомагали його зверненню до Царгороду. Іншими словами, — для тих, хто не бачить в Мефодії якогось переконаного прихильника папи, для тих поїздка г р е к а Мефодія до Царгороду не буде видаватися занадто вже дивною.

Свідчення ЖМ[13], що цісар (читай: Фотій) похвалив науку Мефодія, надзвичайно цінне — виходить, що Мефодій знову шукав затвердження своєї науки, і може для цього побував тепер в Царгороді. Знаємо, що Західна Церква, відразу канонізувавши Костянтина-Кирила, довго потім не хотіла визнати Мефодія святим; на таке ставлення Риму до Мефодія вплинула напевне й його поїздка до Костянтинополя.

Підкреслю ще одну деталь з перебування Мефодія в Костянтинополі; по всьому, коли настав час вертатися Мефодієві до дому, то цісар, „облюбль и одарь вельми, проводи и (Мефодія) пакы славьно до своєго стола, такоже и патриархъ“. Я це розумію так, що цісар Василь та патріярх Фотій послали з Мефодієм своїх почесних провід-

ників (пор. ЖК[8]: „чьстьно иди съ цѣсарьскою помощью"), які й провели старого архієпископа до його катедри, цеб-то до Велеграду, провели, розуміється, аж туди, звідки Мефодія кликано. Уже ця деталь, на мою думку, відкидає припущення про якусь римську місію Мефодія та про те, ніби його покликано до Царгороду з Болгарії.

Якою саме дорогою йшов Мефодій до Царгороду і вертаючися звідти, відомостей про те не маємо. Проста дорога вела через Болгарію, а тому дослідники часом твердять, ніби під час цеї дороги Мефодій бачився з болгарським царем Борисом і радив йому завести слов'яньске Богослуження. Трудно сказати, чи то так було; Болгарія в 882—883 р. держала руку німців, нападала на Моравію, тому можна скоріще припустити, що Мефодій змушений був оминати Болгарію. Що Мефодій не був в Болгарії, про це посередньо свідчить і само ЖМ: воно про побачення з Борисом не говорить ані слівцем, а воно ж не замовчало б такої важливої події, коли б вона направду відбулася. Багато фактів промовляє за те, що автором ЖМ був Климент, єпископ болгарський; чи ж він замовчав би подоріж Мефодія до Болгарії і зустріч з царем Борисом, коли оповідає про зустріч архієпископа Моравського з королем венгерським?[1].

На останні літа Мефодія відносять і його зустріч з угорським (венгерським) королем; ЖМ[16] росповідає про це так: „Коли угорський король прийшов на Дунайські землі, то він захотів бачити Мефодія; хоч дехто говорив і попереджав, що той не відпустить його без муки, Мефодій проте пішов до нього. А король, як належиться володареві, так і приняв його — чесно й славно з веселістю. Поговоривши з ним, як то належить таким двом мужам бесіду мати, король відпустив Мефодія, поголубивши й поцілувавши, з великими дарунками, і сказав йому: „Згадуй мене, чесний отче, завсіди в молитвах своїх".

Це оповідання про зустріч Мефодія з венгерским королем дослідники часто вважають просто за легенду, не-

---

1. Див. про це в I т. ст. 193—198.

ймовірну хоч би вже через те, що венгри появилися лише в кінці IX віку. Найбільш критично поставився до цього оповідання A. Brückner. Першим вияснив це оповідання Dümmler,—це якийсь охрещений венгерський володар, коли сидів над Дунаєм, захотів побачитися з Мефодієм; на таке пояснення Brückner додає, що „gorszej głupszej plotki" ніхто б не придумав, „i wszyscy ślepo za panią matką głupstwo powtarzają" [1]. Brückner пояснює, що королем в той час звався лише король німецькій і ніякий інший; в оригіналі було „король баварський", а писар ніби переробив на „угорський", а то скоріще було просто „король". Був це найвірніще король баварський Карломан, а випадок трапився в 877 році [2], коли цей король дійсно був на східних землях своєї держави. Не могло статися побачення Мефодія з венграми ніби й через те, що то був тоді дикий нарід, що тільки „вив по-вовчому".

Але не можна погодитися з цими твердженнями Брюкнера. Новіщі дослідники показали, що власне десь коло 880 р. угри були вже на Дунаї, а тому описана в ЖМ[16] зустріч з ними могла дійсно відбутися. Пригадаймо собі, що й Костянтин з братом, під час Хазарської місії, так само спіткався був з уграми в 861 р. десь коло Херсонесу (див. I т. ст. 132—133). Мефодій міг бачитися з ними або під час своєї подорожі до Царгороду, цеб-то десь в 882 — 883 р., або під час своїх апостольских виправ, яких, як знаємо, робив він не мало. Гіпотезу, що це писар переробив „баварський" на угорський", в жаднім разі не можна прийняти хоча б через те, що всі списки ЖМ згадують тут тільки короля угорського. Що ж до дикости угрів, що завивали по-вовчому, як каже ЖК[8], то це була тільки неправдива поголоска, яку й записав автор ЖК, бажаючи вже такою дикістю венгрів прославити свого героя. А що це було дійсно так, про це свідчить нам контекст

---

1. „Roczniki Towarzystwa przyjaciół nauk Poznańskiego", Poznań, 1904, т. XXX ст. 8. Пор. ще „Kwartalnik Historyczny" 1908 р. т. 22 ст. 7.

2. А на ст. 39 A. Brückner відносить це вже сміліще до імператора Кароля III Грубого, а побачення на 884 рік. Пор. ще „Kwartalnik Historyczny" 1908 р. т. 22 ст. 8—9, де Brückner твердить це вже рішуче.

ЖК[8]: „угри, яко и вльчьски выюште", напали на Костянтина та його дружину, але „слышавъше оучительна словеса отъ оустъ єго", пустили його і всю його дружину. Отже, як бачимо, угри (скорі їхні керовники), хоч і завивали по-вовчому (це військовий спосіб налякати ворога), але проте зрозуміли слова Костянтинові. Пригадаймо до того, що були випадки, коли німці запрошували на свої учти венгерських вождів — певне не для того, щоби почути, як вони виють по-вовчому. Що могла відбутися зустріч Мефодія з угорським вождем, на те вказує й ЖМ[14], де вилічено всі ті випадки, які витерпів архієпископ: „На вьсѣхъ же поутьхъ въ многы напасти въпадаше от неприязни" і т. д.[1] Що ж до твердження Брюкнера, ніби королем міг зватися тільки володар німецький, то й воно хитке, бо на початку ЖМ[9] читаємо про „моравського короля", цеб-то володаря моравського також названо королем.

Подоріж до Царгороду: ДЖЕРЕЛА: ЖМ[13].

ЛІТЕРАТУРА: *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 442—449.—*Бильбасовъ* II, 102, 204 — 205. — *Небосклоновъ* 96 — 97. — *Малышевскій* в „ТрКДАк" 1885 р. т. III, ст. 300—310. — *Pastrnek* 118—119. — *Potkański* 115—116.— *Dr. Svetozar Ritig:* Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, 1910 р.. ст. 78 sq.; див. Snopek „ČMM" 1912. XXXVI. 16. 27—29.— *V. Nowotný*: České dějiny, Прага, 1912 р. т. I ч. I, 392 — 393. — *Jar. Bidlo*: Cesta Methodějova do Cařihradu, „Časopis Matice Moravské" 1915 р., річник 40, ст. 35 — 54. — *F. Dvorník:* Les Slaves, 1926 р., ст. 271 — 281. — *V. Jagić:* Entstehungsgeschichte § 12. — *A. Brückner*, „Roczniki" XXX. 34.

Побачення з царем Борисом: Болгарська Легенда 4; Життя св. Наума 6. — *Малышевскій* 306 — 309. — *Pastrnek* 119.— *Bílý J. A.*: Sv. Metod a obráčeni Bulharův na víru křesťanskou, „Mor. Nár. List." 1865.VI.31.

Побачення з королем венгерським: ЖМ[16].—*Бильбасовъ* II. ст. 104 — 207. — *Вороновъ* 94 — 96. — *Малышевскій* 444 — 462.— *Pastrnek* 123—124.—*A. Brückner*, „Roczniki" т. 30. ст. 8—11, 39. — *Sasinek F. V.*: Sv. Method a Uhersko, v. Turč. sv. Martině, 1884; рец. „Čas. Ol. Mus." 1884. I. 131, а також *М. С.* в „Извѣстія Спб. Слав. Благотв. Общества" 1884 р. № 8 ст. 27—28.

---

1. Див. далі розділ XV цеї праці.

5. Переклади св. Письма та богослужбових книг.

1. Літературна діяльність Мефодія.

Найважніщою працею Мефодія, яко архієпископа Мораво-Паннонського, була, звичайно, та сама праця, яку він провадив ще вкупі з братом своїм Костянтином — зреалізування величної й надзивичайно корисної для слов'янського народу ідеї — вживання живої народньої мови в церкві та в св. Письмі. Умираючи, на смертній постелі Костянтин гаряче благав свого брата не кидати „оучения своєго" ЖМ[7], і Мефодій чесно виконав цю волю братню. Доля судила, щоби за цю „нову науку" — за вживання народньої мови в Богослуженні — Мефодія часто тягано по судах, вкинено навіть до тюрми, де в кайданах тяжких коло трох років промучився старий архієпископ; за цю ж ідею пилатники-триязичники не давали йому спокою ціле його життя.

Як я вже оповідав, перші переклади св. Письма та Богослужбових книг Костянтин роспочав дуже рано, ще перед 855 роком, а вже на час Хазарської місії, на 850 рік він мав їх досить, хоч і не зовсім виготовленими. Оставшися без брата — без творця ідеї вживання народньої мови в слов'янській церкві — Мефодій працював ще довгих 16 років, реалізуючи ідеї Костянтинові; правда, з цих 16-ти років треба зовсім викреслити перші 4 роки, 870—874, коли Мефодій був під судом та перебував в тяжкій в'язниці, і коли йому було не до перекладів (а це, власне, уся „паннонська" доба діяльности Мефодія). Увесь час співав Мефодій Службу Божу тільки по-слов'янському, а для цього потрібні були переклади відповідних грецьких текстів. Я такої думки, що Мефодій по смерті Костянтина увесь час працював над перекладами потрібних богослужбових текстів, працював тоді, коли дозволяв йому на те час. Думаю, що не тільки сам він це робив — йому могли допомагати й його численні учні, серед яких напевне було трохи осіб, що знали грецьку мову; принаймні знаємо, що головний учень, мораванин Горазд, умів добре по-грецькому; можливо, що в перекладческій праці допомагав і учень Климент. Пізніще, коли число церков зросло, коли зросло

й число слов'янських священників, могли повставати в Моравії й неорганізовані індивідуальні переклади окремих священників, переклади того, що було більше потрібним, але чого ще не було слов'янською мовою. Правда, Служби церковні в половині IX-го віку були коротшими від пізніщих — багато з того, що маємо, напр., в Минеях, появилося пізніще; але все таки, здається, й богослужбові книжки не всі були перекладені за життя Костянтина. Костянтин в першу чергу переклав тільки те, що було найбільше потрібним для практичного щоденного церковного вжитку, та й серед цього перше найпотрібніще; отож думаю, що Костянтин — частиною сам, а частиною вкупі з Мефодієм — переклав ось ці найпотрібніщі богослужбові книжки: Євангелію-апракос, Апостола-апракос, службового (а може й повного) Псавтиря і Паримійника.

Спинюся тут трохи докладніще над перекладом Паримійника. Паримійник — це збірник церковних читань з Старого Завіту на цілий церковний рік, з навечір'я Різдва Христового починаючи; в цій книзі багато читань з притч, по гр. Παροιμία, чому повстала й назва Παροιμιάριον, Паримійник; багато тут читань із пророків, а тому в грецькій церкві ця книга звичайно зветься Προφητολόγιον. Паримійник — необхідна богослужбова книга, особливо для богослужень святкових, що рано повстала в християнській церкві; обійтися без цеї книги Костянтин ніяк не міг, а тому він мусів її перекласти. Початок цього перекладу, можливо, він зробив ще перед Моравською місією, може для потреб слов'ян візантійських, але головно перекладав Паримійника там, де того вимагала Служба слов'янська — вже на Моравії.

Що Паримійник був рано перекладений, про це виразно свідчить лист папи Іоана VIII з 879 р. до кн. Святополка; в листі цім читаємо: „Nec sanae fidei vel doctrinae aliquid obstat, sive Missas in eadem sclavinica lingua canere sive sacrum Evangelium vel lectiones divinas Novi et Veteris Testamenti bene translatas et interpretatas legere aut alia horarum officia omnia psallere", цеб-то: „Ніщо не протиречить правдивій вірі чи науці: ані співання Літургій цею слов'янською мовою, ані читання святої Євангелії або святих читань з Нового й Старого Завіту, добре

перекладених і пояснених, ані правлення всіх інших Служб церковних". Це місце з листа 879 р. надзвичайно цінне (див. про це вище ст. 54): воно показує, які слов'янські переклади існували перед 879 р., а саме: 1. Литургія, 2. Усі інші церковні Служби (очевидно, головні), 3. Св. Євангелія, 4. Апостол і 5. Паримійник; про Псавтира нема тут простої згадки, але щоб „alia horarum officia psallere", напевно треба було мати бодай богослужбовий Псавтир.

Науковий аналіз, який в останніх часах пророблено над Євангелією, Апостолом і Паримійником, свідчить про те, що їх переклала одна особа; словарний склад Псавтиря так само дає змогу говорити, що його переклала та сама особа, яка переклала Євангелію, Апостола та Паримійника. Що до Паримійника, то один з найкращих дослідників старослов'янських перекладів, проф. Ів. Євсіїв, так пише про переклад його: „Поразительное сходство паримійной редакціи съ переводомъ Евангелія и Апостола — именно въ древнѣйшей ихъ редакціи — побуждаетъ видѣть въ переводчикѣ всѣхъ этихъ книгъ одно и то же лицо. Отличительныя особенности этой редакціи — грецизмы и латинизмы — извѣстны Апостолу и Евангелію точно такъ же, какъ и Паримійнику" [1].

Але треба було подумати й про підсумки всієї перекладчеської праці, треба було скласти якийсь одноцільний збір цих перекладів. Це було дуже потрібною справою, бо ж церкви слов'янські множилися, а одного кодексу св. Письма та Богослужбових книг не було; треба було покласти край й окремим індивідуальним перекладам, і мати для всіх церков один апробований текст. Треба було й доповнити таку збірку перекладами того, чого ще не перекладено; крім цього, треба було й стилізувати та виправити попередні переклади. Це була праця величезної ваги, і за працю цю взявся Мефодій і виконав її успішно.

Про величну цю працю так росповідає нам ЖМ[15]: „Потім (по поїздці до Царгороду?), відійшовши від усеї суєти цьогосвітньої (отвьргъ вься мълъвы), а журбу свою на Бога поклавши, посадив перше з своїх учнів двох по-

1. *Иванъ Евсѣевъ*: Книга пророка Исаіи въ древне-славянскомъ переводѣ, Спб. 1897 р. ст. 18—19; пор. ще ст. 21.

пів, вправних скорописців, і скоро (въбързѣ) переклав усі Книги вповні (испъл'нь), крім Маккавеїв, з мови грецької на слов'янську, за шість місяців, почавши від місяця березня до дня 26 місяця жовтня. А покінчивши, склав достойну похвалу та славу Богові, що подає таку ласку та поспіх, і відслуживши з своїм клиром Таємне Возношення (Літургію), вшанував пам'ять св. Димитрія. А перед тим Псавтир тільки та Євангелію з Апостолом і вибраними церковними Службами Мефодій переклав з Философом. Тоді ж переклав він і Номоканона, чи то Правило закона, та Отечника (Отечьскыя Кигы)".

Ось так росповідає ЖМ[15] про перекладчеську працю Мефодія; те саме повторює й „Повість временних літ" під 898 роком, що свої звістки про св. братів взагалі брала з ЖМ. Звичайно, автор ЖМ[15] не описує тут цілої перекладчеської праці Мефодія, а росказує лише про кінцевий момент її, про її закінчення. Праці перекладчеської було багато, і цю працю добре уявляв собі Мефодій, пробуваючи ще перший раз в Римі в 868 — 870 р. р.; уявляв собі її, а тому й попильнував, щоби в папській буллі про призначення його на Моравію було зазначено й про дальшу перекладчеську працю. Дійсно, в своїм листі до князів слов'янських десь з 870 р. папа Адріян II пише, що Мефодій, як того просили князі, буде навчати їх, „перекладаючи Книги на вашу мову, — повний церковний круг (по вьсемоу цркьномоу чиноу испъл'нь), з св. Мшею чи Службою, і з хрещенням, як зачав Философ Костянтин" ЖМ[8]. Це дуже важна вказівка на те, що саме зробив сам Костянтин. Але перекладів Костянтинових не вистарчало для всіх Служб церковних, треба було й надалі перекладати, — і ось тому Мефодій випросив у папи Адріяна, щоби він поблагословив і дальшу перекладчеську працю, і той задовольнив це прохання: „А коли хто інший — писав папа в своїй буллі — зможе достойно й правовірно перекладати, нехай буде воно святе й благословенне від Бога і нас, і від усеї кафолицької апостольської церкви, аби тільки вам легче навчатися заповітів Божих" ЖМ[8]. Безумовно, це місце з булли Адріяна II вказує виразно на те, що Мефодій ще в 870 р. мав виготовлений план дальшої пере-

кладческої праці, і в цій праці йому мали допомагати його учні, ці „інші“, про яких згадує Адріян II.

Отже, як бачимо, велику частину перекладческої праці зробив Костянтин сам; в цій праці безумовно допомагав йому й Мефодій, чому деякі джерела, як і ЖМ[15], рахують цю працю спільною працею св. братів. Думати, ніби слов'янську Літургію створив сам Мефодій, як то роблять деякі вчені[1], не маємо підстав, — власне в Богослуженні все найпотрібніще перекладено ще за час Костянтина.

Що̀ саме переклав сам Мефодій, трудно довідатися з свідоцтва автора ЖМ[15], — він каже, ніби Мефодій „прѣложі въбързѣ вься Кънигы испълнь, развѣ Макавѣи“, цеб-то: скоро переклав усі Книги, крім Маккавейських; виходить, ніби Мефодій переклав цілу Библію, крім книг Маккавейських, хоч проти цього говорить слово „въбързѣ“, бо ж такого величезного перекладу годі зробити вборзі, скоро. Переказ, що Мефодій переклав цілу Библію, був загально поширеним і йде з найдавніщого часу. Так, відомий Іоан, екзарх Болгарський, письменник X-го віку, в передмові до свого перекладу „Богословія“ Іоана Дамаскина, про переклади св. братів пише так: „Святий чоловік божий Костянтин, прізвищем Философ, багато праці зазнав, порядкуючи (строя) письмена для слов'янських книг і з Євангелії та Апостола перекладаючи вибір (изборъ); скільки встиг він, живучи на темнім цім світі, стільки переклав, і перейшов до безконечного світу, де й приняв нагороду за свою працю. З ним пробував і лишився на світі цім великий Божий архієпископ Мефодій, брат його; він переклав всі 60 каноничних Книг (вся уставьныя Кънигы 60) з мови еллинської, цеб-то грецької, на слов'янську. Чувши про це, багато раз збірався й я перекласти на слов'янську мову готові учительні Оповідання, — той бо Мефодій переклав, як чув я, 60, тому лякався, роздумуючи, що хочу замість нього потрудитися на поспіх людей і перекласти нашою мовою учительні Оповідання“. Як бачимо, екзарх Іоан знав, хоч і з чуток, що̀ саме переклав Мефодій: він чув, що той переклав 60 уставних книг, цеб-

1. Напр. Міклошич, A. Brückner в „Roczniki“ XXX. 6 і др.

то цілу каноничну Библію: 33 книги Старого Завіту та 27 Нового[1]. Так звана Сербська Легенда теж передає цей самий давній переказ: „Пробуваючи Мефодій в Моравській землі, переклав усі 60 книг Старого й Нового Завіту з мови грецької на слов'янську".

Деякі факти свідчать проти того, щоби Мефодій переклав дійсно цілу Библію; проти цього говорить хоча б уже те, що цілої Библії від давнини ми дуже довго не мали. Коли архієпископ Новгородський Геннадій в кінці XV-го віку задумав скласти библійний кодекс і для того збірав слов'янські списки, то він не знайшов в слов'янськім перекладі багатьох книг, і тому їх для його Библії 1499 р. мусіли перекласти з Вульгати (напр. з Вульгати тоді переклали: Паралипомен, 4 книги Ездри, Товій, Юдиф; а Есфир переклали чи не з жидівської мови і Вульгати; з латинської тут книга Мудрости та Екклезіяст, ця остання і з грецької). Так само й кн. Костянтин Остріжський, коли задумав був видати свою славну Библію 1581-го року, то довго розшукував потрібні для того слов'янські переклади библійних книг, але всіх розшукати не зміг, — частину книжок довелося перекладати своїми засобами. Проти подібних тверджень можна завважити, що вдавнину Библії, як одної книги, взагалі не було,—існували библійні книги або окремо кожна, або в більшій чи меншій збірці, напр. були разом П'ятикнижжа Мойсеєве, Пророки і т. п.; це, звичайно, вело до того, що окремі книжки могли легче губитися.

Маємо ще один, значно сильніщий доказ, ніби Мефодій повної Библії таки не перекладав,— а це те, що текст літургічний св. Письма (Паримійник, Євангелія апракос, Апостол) значно відріжняється від того тексту, що до цих книг не входив. Цікаве спостереження про це подає Ів. Євсіїв: Паримійник та апракоси, на його думку, йдуть за т. зв. Лукіяновою рецензією, тоді як текст цілий св. Письма йде за рецензією Ісихієвою[2]. На жаль тільки, справа ця ще

---

1. На жаль, з оповідання Іоанового не видно, чи він ці переклади бачив.

2. „Замѣтки", див. „Извѣстія Академіи Наукъ" 1898 р. т. VIII ст. 339.

дуже мало вияснена, але знаємо, що й грецькі тексти, напр. Євангелії, не однакові в апракосах та в тетрах, а це могло відповідно відбитися й на слов'янських перекладах. Отже це помічення може й не свідчити проти припущення, що Мефодій переклав цілу Библію.

ЖМ[15] подає, що Мефодій працював над перекладами шість місяців, а саме — від місяця березня по 26 жовтня; свідчення це надзвичайно цінне, бо вже воно вказує нам на характер праці Мефодія. Правда, автор ЖМ трохи помилився в своїх обрахунках, бо ж з березня по 26 жовтня буде щонайменше сім місяців, коли не вісім, але не шість [1]. Чи ж то можна собі уявити, щоби встаровину, при тодішніх засобах праці за 6 — 7 місяців можна було перекласти цілу Библію? Годі, звичайно, про те й говорити [2]; пізніше Лютер, увесь віддавшися перекладчеській праці, працюючи невпинно, зміг за один рік тяжкої праці перекласти лише сам Новий Завіт; бл. Єроним працював над своїм перекладом Вульгати все життя, а коли вирішив перекласти цілу Библію, то працював над цим 15 років (390 — 405) [3]. Як же тоді розуміти це свідчення ЖМ[15]?

---

1. M. Rešetar в „Archiv" 1912 р. т. 34 ст. 235 догадується, що оригінал ЖМ написаний був глаголицею, тому число місяців тут було зазначене буквою зіло (=8); писар же, що списав ЖМ кирилицею, помилково зрозумів глаголицьке зіло як кирилівське, цеб-то приняв число вісім за число шість.

2. M. Rešetar в тім самім місці підрахував, що коли відрахувати все вже перед тим перекладене, то припадало б по 6 сторінок in f⁰ на кожний день, а це, на думку Решетара, праця для трох осіб не велика. З цим трудно погодитися, бо ж ЖМ[15] говорить тільки про одного перекладчика та двох писарів; крім цього, кожний, хто займався перекладами св. Письма, добре знає, що це праця взагалі надзвичайно тяжка, — це ж не переклад звичайної собі книжки, — при перекладі св. Письма обдумується кожне слово перекладу; див. про це мою працю: „Методологія перекладу св. Письма та Богослужбових книг на українську мову", 1927 р. ст. 4. Ось через усе це я не можу приймати свідчення ЖМ[15] літерально. Пригадаю тут, що діякон Григорій писав Остромирову Євангелію 6 місяців і 22 дні.

3. Див. *Ks. Józef Kruszyński*: Wstęp ogólny do Pisma Świętego, 1915 р., ст. 280. Rešetar в „Archiv" 1912 р. т. 34, ст. 236 твердить з невідомого мені джерела, ніби бл. Єроним зробив свій переклад скорі, як Мефодій, цеб-то скоріще, як за 7 — 8 місяців; таке твердження Решетара вважаю непорозумінням.

Як я вже казав, Мефодій перед своєю смертю задумав упорядкувати всі переклади, які були вже, скласти з них перший кодекс, додати до них те, що було потрібне, але не було ще перекладене. Мефодій зібрав усе, що переклав Костянтин, зібрав свої переклади, які робив ціле життя, зібрав і переклади своїх учнів, і з усього цього попильнував скласти певний збір. Для цього посадив він на переписування двох своїх учнів, вправних скорописців (дъва попы скорописьця зѣло), які переписували начисто виготовлені тексти — а готував їх Мефодій з видатнішими учнями — і за сім чи вісім місяців, з березня по 26 жовтня, скорописці покінчили переписування виправленихъ текстів[1]. Покінчили 26 жовтня, на день св. Димитрія Солунського (помер коло 306 року), котрого, як земляка, дуже поважали св. брати; Мефодій може навіть навмисне якось зв'язав покінчення своєї праці з цим його улюбленим святим. Так повстав у нас найдавніщий библійний кодекс слов'янською мовою, — найперший в Європі живою мовою (коли не рахувати Библії готської).

Деякі вчені[2] підкреслювали, що за такий короткий час Мефодій не міг перекласти цілої Библії, а тому рахували, що він переклав тільки Паримійника. На мій погляд, і ЖМ[15], і вищенаведені свідоцтва говорять правду, тільки розуміти їх треба не дослівно так, як вони говорять. Як ми бачили, Костянтин сам, чи може вкупі з Мефодієм, переклав Паримійника, бо без цеї богослужбової книжки він ніяк не міг обійтися[3]; за Костянтина перекладено також Євангелію апракос, Апостола й Псавтира, цеб-то перекладено чи не більшу частину Библії. На долю Мефодія, на ті 16 років, коли він працював сам по смерті Костянтина, осталося тільки докінчити Костянтинову працю та остаточно її впорядкувати.

---

1. „Дъва попъı скорописьця зѣло"—це були фахівці каліграфи, а не перекладчики, як припускає Rešetar в „Archiv" 1912 р. т. 34 ст. 235—236. Встаровину було звичайним, що виготовлений твір переписували фахівці каліграфи скорописці.

2. Напр. Pastrnek 121—123 і др.

3. Костянтина рахують перекладчиком Паримійника такі вчені: Є. Голубинський, Ів. Євсіїв і др.; П. А. Лавров в „Виз. Врем." 1903. X. 524 перекладчиком Паримійника також уважає Костянтина

Що Мефодій дійсно переклав цілу Библію, крім книг Маккавеїв, про це свідчать усі нові досліди над старо-слов'янськими текстами св. Письма. Дослідники в один голос підкреслюють, що характер того библійного перекладу, якого нема в Паримійнику, зовсім той самий, як і в Паримійнику, цеб-то — ці переклади зробила коли не одна особа, то їх зроблено в одній школі по тих самих методах, чи по вказівках одної особи. Так, напр., згадуваний уже вище Ів. Євсіїв, проаналізувавши текст шости пророків, прийшов до висновку, що цей текст „всецѣло воспроизводитъ, безъ всякихъ измѣненій, чтенія Паримійника; то же, что недостаетъ в П., переводчикъ разбираемаго текста 6 пророковъ переводилъ съ такими же пріемами, съ такими же особенностями грамматики и слововыраженія, какъ въ Паримійникѣ. Можно думать, что переводъ сдѣланъ или однимъ и тѣмъ же лицемъ, которому принадлежитъ переводъ Паримійника, или лицемъ къ нему непосредственно близкимъ“ [1]. Євсіїв твердить, що Костянтин переклав Паримійника, а повний текст Бибілї дав уже Мефодій; а що це дійсно було так, про те свідчить „поразительная близость перевода по языку и пріемамъ къ переводу Кирилла, доходящая до того, что мѣста, переведенныя раньше Кирилломъ, вносились въ текстъ прямо безъ всякихъ измѣненій— все это свидѣтельствуетъ, по нашему мнѣнію, что столь близкій и родственный во всѣхъ отношеніяхъ съ первоначальнымъ богослужебнымъ изборомъ новый полный переводъ представляетъ трудъ соработника и брата по крови первоучителя Кирилла—св. Меѳодія“.[2]

Так само праця йшла й з упорядкуванням Нового Завіту. Костянтин сам чи вдвох з Мефодієм переклали апракоси — Євангелію та Апостола, а вже Мефодій склав Євангелію-тетр та повного Апостола [3].

---

1. *Иванъ Евсѣевъ*: Замѣтки по древне-славянскому переводу св. Писанія, Спб. 1899 р. III. ст. 362.

2. Там само ст. 373. Проаналізувавши Апокаліпсис, Облак твердить в „Archiv“ 1891. XIII, що його перекладено ще в Моравську добу.

3. Так твердив Г. Воскресенський ще в 1885 р., „Прибавленія къ изданію Твореній св. Отцевъ“ 1885 р. ч. 36 ст. 241, це саме повторював він і в пізніщих своїх працях; М. Сперанський в „РФВ“

Питання про число перекладчиків, про тих учнів, що допомагали Мефодію в праці, на жаль, ще не висвітлено в нашій науці. Хто саме допомагав при перекладах? Якого характеру була ця допомога? Скільки праці проробили учні чи взагалі сторонні особи? Чи не скористався, а коли скористався, то скільки, Мефодій тими перекладами, які Костянтин знайшов був в Херсонесі? Тепер нема вже сумніву, що початки слов'янських перекладів св. Письма існували до Костянтина, про що нам виразно свідчить і початкова історія поширення християнства поміж слов'янами взагалі, а слов'янами візантійськими з'окрема, і свідоцтво ченця Хороброго, що слов'яне писали й до Костянтина, і сама велика досконалість перекладів Костянтина, що правдиво говорить не про перші несмілі початки, — а коли так, як усім цим скористали солунські брати? Усе це питання першорядної ваги, але, на жаль, на них наука не дає ще задовольняючої відповіди, крім хиба того, що братам в перекладческій праці безумовно допомагали їхні учні Горазд та Климент (про допомогу двох учнів, як ми бачили, говорить і ЖМ[15]).

Коли саме переклав Мефодій Библію, точно не знаємо; на мою думку, так і питання ставити не можна: Костянтин і Мефодій перекладали потроху ціле життя своє; оповідання ЖМ[15] про переклад Библії, що зробив Мефодій, то оповідання тільки про остаточне кодифікування давніще зроблених перекладів. Ця остаточна праця була зроблена вже десь під кінець життя Мефодія; ЖМ росповідає: розділ 13-й—поїздка до Царгороду, 14 — терпіння Мефодієві за життя, р. 15-й — про переклади, 16 — зустріч з венгерським королем. Думаю, що автор ЖМ таким росподілом свого оповідання не хотів підкреслювати, що переклади зроблено по поїздці до Царгороду, — Мефодій міг це зробити й навпаки — може для того, щоби відвезти до Царгороду повний, гарно переписаний кодекс. Малишевський твердить, ніби Мефодій добув в Царгороді добрих

1899 р. т. 41 ст. 199 дивиться на цю думку, як на „ни на чемъ не основанную догадку"; думаю, що пізніщі праці підтвердили цю думку Воскресенського.

грецьких текстів, а вернувшися, в р. 883-м переклав цілу Библію; можливо, що й так, але доказів на це не маємо [1].

В кінці 15-го розділу ЖМ додає дуже темне речення: „Тъгда же и Номоканонъ, рекъше Законоу Правило, и Отьчьскыя Книгы прѣложи". Темне речення, бо трудно зрозуміти, що саме визначає тут слово, „тогда": чи тоді, як Мефодій кодифікував Библію, чи тоді, коли працював разом з Костянтином. Вимоги давньої стилистики — згадувати власне ймення можливо менше раз — дають змогу бачити в слові „преложи" — Мефодій переклав, та тільки коли? Звичайно, це могло бути зроблено й за час Костянтина; але через те, що власне Мефодію довелося юридично й реально упорядковувати свою моравську єпархію, скоріще треба думати, що Номоканона перекладав уже Мефодій — йому була велика потреба цеї книжки. Номоканона перекладено короткого, що склав його Іоан Схоластик (помер в 578 р.) — він має лише 50 розділів; перекладено не всі канони, а лише частину їх; переклад місцями не дослівний, а вільний, часом і невірний. Повний Номоканон Фотія появився в 883 році — тоді вже Мефодію пізно було його перекладати, та й взагалі в давнім слов'янськім перекладі він не відомий.

Що то був за Отечник, про який згадує ЖМ[15], не відомо, але певне, це не була книга богослужбова — це була книга для побожного читання, збірник житій свя-

---

1. Цікаво, що т. зв. Сербська Легенда, пам'ятка, відома нам з рукопису XIII віку, подає навіть рік, коли Мефодій переклав Библію: це відбулося ніби „вь 3 ендикть, вь 3 сотнoе Т. Ѹ. и третіе лѣто, при Святополцѣ Кнезы, Царь бѣ тьгда Грькомь Василіе, а Бльгаромь оть Бога Кнезь Борысь и Краль Нѣмечьскимь людемь" (Бильбасовъ II. 275). На жаль, росплутати це зіпсуте місце в Сербській Легенді нема змоги, — тут явна плутанина, але дослідники пробують бачити тут ѕтчг, цеб-то 6393, а це дає 6393—5508=885 рік; для 3-го індикта, зазначеного в Легенді, будуть роки: 855, 870 і 885-й. Назви царів указано добре, сплутано тільки короля німецького: зазначено „людемь", а треба б може Людовик, що помер ще 12 серпня 875 року; цар Василь вступив на престол 877 р. Як бачите, росплутати загадку тяжко. Про час перекладів див. *А. Шахматовъ*: Сказаніе о преложеніи книгъ на словѣнскій языкъ, — тут свідчення з ріжних джерел.

тих[1],—це вже був один з творів нової слов'янської літератури, що тоді зароджувалася; як бачимо, Мефодій роспочинав і слов'яньску літературу.

Про Мефодія, як літературного діяча, поза перекладами св. Письма та богослужбових книг, мало що знаємо. Але що Мефодій перекладав не тільки церковні книжки про це свідчить нам і ЖК[10] — тут говориться про те, що твір Костянтина — Бесіда з невірними — „прѣложи учитель нашь, архиєпискупъ Мефодій, раздѣль я на осмь Словесъ". Крім цього, Мефодія рахують також автором Канона св. Димитрію Солунському, котрого, як земляка, він так сильно любив; правда, авторство Мефодія для цього канону доводиться тільки відомим з ЖМ[15] фактом, що Мефодій шанував пам'ять Димитрія Солунського, а також згадкою в самім каноні в 9 пісні про триязичників (див. т. I ст. 219). А. Воронов, проаналізувавши канона св. Димитрію Солунському, прийшов до висновку, що він написаний був грецькою мовою за час царювання Льва Вірменина (813—820), що відновив переслідування образів; автором канона, на думку Воронова, був чи не архієпископ Солунський Йосип, брат св. Феодора Студита, висланий на якийсь безлюдний острів. Головний доказ Воронова, ніби в оригіналі було τρισεθνικοί — найнечестивіщі, а не τρίγλωττοι — триязичники, зовсім сумнівний. Воронов видав і текст канона з жовтневої Минеї XII в. московської Синодальної бібліотеки. А. В. Горський перший звернув увагу на канона Димитрію Солунському і автором його рахував солунських братів[2]. Остаточно справа мало вияснена. Н. Туницький, напр., автором цього канону рахує учнів св. Мефодія „присолунскаго происхожденія", що зазначили тут свою тугу за солунським храмом св. Димитрія[3].

ДЖЕРЕЛА: ЖМ[8—15]; Повість временних літ під 898 р.; Сербська Легенда.

ЛІТЕРАТУРА: *Свящ. Н. Оглоблинъ*: Въ которомъ году св. Писаніе переведено св. Кирилломъ и Меѳодіемъ на славянскій языкъ,

---

1. А. Соболевський догадується, що це був Патерик Римський, див. „Матеріалы и Изслѣдованія" 1910 р. ст. III.
2. „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ", 1865 р., ст. 279-280.
3. „Богословскій Вѣстникъ" 1911 р. т. III ст. 159.

„Руков. для сельскихъ пастырей“ 1860 р. т. I № 16 ст. 420—436.—По случаю исполненія 1000 лѣтъ славянской Библіи, перевода св. Кирилла и Меѳодія, „Руков. для сельск. пастырей“ 1862 р. т. III № 38 і 42 ст. 65 — 80, 231 — 248. — *Fr. Rački*: Književan rad sv. Cirilla i Methoda; „Tisučnica“ 1863 р. — *К. И. Невоструевъ*: Записка о переводѣ Евангелія на славянскій языкъ, „Кир.-Меѳ. Сборникъ“ 1865 р. ст. 223, 228—231. — *Филаретъ* в „Кир.-Меѳод. Сб.“ 1865 р. ст. 68—80.— *Бильбасовъ* II ст. 103—104, 208—209. — *А. Вороновъ*: Древне-славянскій каноиъ св. Димитрію Солунскому, „ТрКДАк“ 1878 р. т. IV, ст. 147—160. — *Вороновъ* в „ТрКДАк“ 1878 р. т. I, ст. 222—227. — *Малышевскій* 114—130 або в „ТрКДАк“ 1877 р. т. IV, ст. 797, 1885 р. т. III ст. 424 — 437. — *Г. Бараць* в „ТрКДАк“ 1891 р. т. II ст. 606—671 в статті: „Кирилло-Меѳодіевскіе вопросы“ дає широкий аналіз твору „Судебникъ людемъ“, якого ніби переклав Кирил з Мефодієм. — *Pastrnek Fr.* 120 — 123. — *П. Лавровъ*, „Визант. Врем.“ 1903 р. т. X. ст. 523 — 524. — *A. Brückner*, „Roczniki“ 1904 р. т. 30 ст. 6. — *Проф А. Михайловъ*: Греческіе и древне-славянскіе Паримейники. Изъ исторіи древне-славянскаго перевода св. Писанія, „РФВ“ за 1908 р., Варшава, одбитка ст. 1—42. — *В. Н. Златарски:* Сказка, държана на тържественото събрание, „Лѣтописъ на Бълг. Акад. на наукитѣ“, 1912 р., Софія. — *M. Resetar:* Zur Übersetzungstätigkeit Methods, „Archiv“ 1912 р. т. 34 ст. 234—239, — тут аналіз оповідання ЖМ[15]. — *V. Jagić:* Entstehungsgeschichte § 13. — *А. С. Павловъ:* Первоначальный славяно-русскій номоканонъ, Казань, 1869 р. — *И. И. Срезневскій*: Обозрѣніе древне-русскихъ списковъ Кормчей книги, Спб. 1897 р. — *Іеромонахъ Каллистъ*: Номоканонъ св. Фотія, патріарха Константинопольскаго, М. 1899; зміст книжки див. в „Визант. Временникъ“ т. VI ст. 554-560, 1899 р. — *Василій Нарбековъ*: Номоканонъ Константинопольскаго патріарха Фотія съ толкованіемъ Вальсамона, ч. I — II, дослід і текст, Казань, 1899 р. ст. 249 — 578. — *Н. А. Заозерскій* и *А. С. Хахановъ:* Номоканонъ Іоанна Постника въ его редакціяхъ: грузинской, греческой и славянской, М. 1902; рец. А. Соболевського в „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 347 р. ст. 232 — 234. — *Бенешевичъ В.*: Каноническій сборникъ XIV титуловъ со второй четверти VII в. до 883 г., Спб. 1905 р. ст. 334 + 101. — *В. Бенешевичъ*: Древнеславянская кормчая XIV титуловъ безъ толкованій, т. I вип. I, Спб. 1906 р., ст. V + 228. — *А. Соболевскій:* Номоканонъ Іоанна Схоластика, „Сборникъ“ т. 88, № 3 ст. 140 — 153, 1910 р. — *В. Бенешевичъ:* Синагога въ 50 титуловъ и другіе юридическіе сборники Іоанна Схоластика, 1914 р. — *В. Златарски:* Какви канонически книги и граждански закони Борисъ е получилъ отъ Византия? „Лѣтописъ на Българската Академия на наукитѣ“ 1914 р. т. I. Софія, ст. 73—116. — *H. F. Schmidt:* Die Nomokanonübersetzung der Methodius; die Sprache der Kirchenslavischen Übersetsung der Synagoge des Johannes Scholasticus, Leipzig, 1922 р. ст. VIII + 120, рец. В. Бенешевича в „Slavia“ 1923 р. річн. II зш. I. ст. 135 — 138. — *С. С. Бобчев:* Св. Кирил и Методий и найраният старобългарски номоканон, Софія, 1923. — *H. F. Schmidt:* Neuere Beiträge zur Frage nach der ältesten kirchenschlavischen No-

mokanonübersetzung; див. „Zeitschrift für slav. Philologie“ 1924 р. т. I ст. 198—210. — *А. Шахматовъ*: Сказаніе о преложеніи книгъ на словѣнскій языкъ, „Zbornik u slavu V. Jagića“ 1908 р. ст. 172—188. — *И. Пташицкій* в „ЖМНПр“ 1906 р. ч. 5 ст. 145—146.—Див. ще літературу в I т. ст. 191—192.

6. Особливості Кирило-Мефодіївських перекладів.

Оригіналів кирило-мефодіївських перекладів до нашого часу не збереглося зовсім, а може правдивіше — ще їх не знайдено; ті переклади, які маємо, не давніщі кінця X-го віку[1]. Звичайно, колиб збереглися були бодай перші відписи з оригіналів Кирило-мефодіївських перекладів, вони були б для науки надзвичайно цінними, бо пояснили б багато з тих питань, які ми тепер не маємо змоги остаточно вияснити. Але до нашого часу не збереглося ближчих списків кирило-мефодіївських перекладів, а ті, що дійшли до нас, перейшли вже через руки нових справщиків, що замітно виправили кирило-мефодіївський текст. Із усіх давніх списків св. Письма ані один не передає нам кирило-мефодіївського тексту у всій чистоті; але кожний рукопис зберіг проте в тій чи іншій мірі остатки давнього початкового тексту[2].

Виясненням характеру початкових кирило-мефодіївських перекладів наука зацікавилася вже з давнього часу; писано в цій справі дуже багато, а серед письменників, що працювали над цим, знаходимо багато найріжніщих прізвищ, напр.: Буслаїв, Горський, Невоструїв, архим. Амфилохій, В. Срезневський, Г. Воскресенський, Ягіч, В. Лебедів, В. Облак, Ів. Євсіїв, А. Лескин, М. Сперанський, С.

1. Єсть переказ, ніби польський король Степан Баторій, взявши Полоцк, натрапив був там на слов'янську бібліотеку, а серед книг її знайшов оригінали перекладів Костянтина та Мефодія, які він передав до єзуїтського Колегіуму, що там був заснований, див. „Кир.-Меѳод. Сборникъ“ 1865 р. ст. 211. Чи то були дійсно оригінали, чи може скоріше просто якісь дуже давні слов'янські рукописи, трудно сказати.

2. *Г. Воскресенскій:* Характеристическія черты, ст. 4.

Кульбакин, А. Михайлів, А. Соболевський, Фр. Пастрнек, Ів. Франко, М. Решетар, І. Вайс, Н. Туницький, А. Сноі, В. Погорілов і інші. Правда, на більш наукову дорогу питання про кирило-мефодіївські переклади вийшло тільки по працях Г. Воскресенського, В. Лебедева та Ів. Євсієва; особливо ж останній учений широко поставив ці питання на зовсім новий шлях.

В працях дослідників за останні 50 років намітилася головним чином нова методологія досліду кирило-мефодіївських перекладів; старші письменники часом працювали лише над одним якимсь списком книги св. Письма, тепер же остаточно вияснилося, що досліджувати треба не окремий якийсь список, а цілу пам'ятку, цеб-то для аналізу треба притягнути всі відомі списки теї чи іншої пам'ятки, і чим їх більше, тим корисніше для праці; так, напр., Г. Воскресенський проаналізував Євангелію Маркову по 112 рукописах XI—XVI вв. На жаль тільки, подібних праць, проробленых новим методом, ми маємо зовсім не багато, а до того не вияснено ще, які рукописи теї чи іншої книги ми маємо. І тільки тоді, коли проаналізуємо всі библійні книги хоча б тим методом, як то робили й роблять, напр., Г. Воскресенський, В. Лебедів, А. Михайлів, І. Євсіїв, тільки тоді буде змога познати початковий кирило-мефодіївський текст у всій його повноті.

Нова методологія праці над кирило-мефодіївськими перекладами піднесла велику вагу дослідження словарного матеріялу давніх перекладів, і взагалі досліду мови; як каже Ів. Євсіїв, історію перекладів треба досліджувати головно на основі самої мови перекладів, бо „языкъ долженъ указать то, о чемъ умалчиваетъ обычная исторія“ [1].

Справа в тому, що найдавніщий кирило-мефодіївський текст може знаходитися не завсіди в найдавніщих рукописах, — часом буває й так, що молодший рукопис має текст старіщий, ніж рукопис давніщий; цеб-то, молодший текст часом заховує дуже багато кирило-мефодіївських ознак, бо може походити від найдавніщого перекладу, тоді як в давніщім рукопису може бути пізніщий, вже не раз виправлений, текст. В старшім рукопису постійно маємо старіщу

1. Книга пророка Исаіи, 1897 р. ст. 4.

фонетику та старіщі граматичні форми, але що до словарного складу та самого стилю перекладу, то часом молодші рукописи мають усе це надзвичайно старим. Ось через це при нових дослідах досліджують текст не тільки з найдавніщих рукописів, але й з молодших. Це дуже важливий висновок в методології дослідження кирило-мефодіївських перекладів, висновок, до якого наука прийшла тільки в останній час. Ів. Євсіїв, що багато попрацював на цім полі, правдиво пише про це так: „Древній текстъ можетъ содержаться и не въ древнѣйшемъ, а въ новѣйшемъ спискѣ, — и кто возстановляетъ переводъ, а не древнѣйшія грамматическія формы, тотъ прежде всего долженъ спуститься съ высоты аристократическаго чинопочитанія древнѣйшихъ списковъ къ болѣе скромному демократическому опросу всѣхъ полноправныхъ свидѣтелей текста“[1].

На жаль тільки, мова початкових слов'янських перекладів ще мало вияснена; нема відповідних словників до найдавніщих перекладів в потрібному числі, а про загального Словника початкових кирило-мефодіївських перекладів ще й не думано. Правда, за останній час і тут дуже багато зроблено, але все таки ще далеко нам до того, як би повинно бути.

В останній час піднесено ще одне дуже важливе питання для досліду початкових кирило-мефодіївських перекладів, — це вияснення відношення слов'янського перекладу до свого грецького оригіналу. Порівняння слов'янських рукописів між собою дає багато для встановлення кирило-мефодіївського тексту, але остаточно справи ще не вирішує; значно більше дає власне порівняння з тим грецьким оригіналом, з якого Костянтин і Мефодій зробили свій слов'янський переклад; оце порівняння тепер і стало головною працею при реставруванні кирило-мефодіївських перекладів. На жаль, зроблено тут ще не багато, але вчені натрапили вже на правдиву методологічну дорогу, яка безумовно скоро дасть дуже добрі результати.

---

1. Замѣтки, I, див. „Извѣстія Академіи Наукъ“ 1898 р. № 5 ст. 331.

Отож, ставши на нову дорогу, працюючи новими методами, приклавши до цих перекладів библійну критику тексту, наука дійшла таки до певної можливости пізнати характер кирило-мефодіївських перекладів. Наука дала можність в тих слов'янських книгах св. Письма, які дійшли до нас, відділяти все пізніще, нанесене молодшими справщиками, а по тому лишається в них стара кирило-мефодіївська основа.

В коротких рисах покажу тепер, якими ж були ці початкові кирило-мефодіївські переклади.

Як я оце говорив, дуже важливе для нас питання про той грецький оригінал, який ліг в основу початкових кирило-мефодіївських перекладів. Знаючи цей грецький оригінал, будемо ліпше розуміти й деякі особливості наших давніх перекладів. Але й тут мусимо підкреслити, що й сам грецький оригінал для кирило-мефодіївських перекладів не відомий ще нам в ближчих подробицях.

Річ у тому, що й грецький переклад 70 (правильніще 72) толковників — це ще для нас питання не зовсім відоме; маємо більш 600 списків грецької Библії, в яких повно найріжніщих відмін. Грецьких оригіналів Нового Завіту, звичайно, не маємо, — вони втратилися дуже рано, ще чи не з II в. по Хр.; з них маємо тільки відписи, але не давніщі, як з IV в. по Хр. В теперішній час відомо коло 4000 ріжних кодексів Нового Завіту, а в них занотовано значних відмін (варіянтів) більше як 150000. Знаємо, що ці варіянти повставали з ріжних причин, напр. від недосконалости тодішнього письма, але власне ці варіянти надзвичайно утруднюють справу відшукання того грецького оригіналу, який ліг в основу кирило-мефодіївських перекладів.

Треба зазначити, що грецька давнина взагалі ніколи не знала зовсім однакових списків книг св. Письма; і не тільки не знала цього, але й не вважала такий стан ненормальним. У той час букві Письма не надавано великої ціни, важним було саме значіння тексту. Через це усі ті грецькі тексти, які дійшли до нас, постійно мають в собі величезне число відмін один супроти одного.

Такий самий стан рукописів св. Письма і такий самий погляд на них перейшов від греків і на слов'янскі землі.

Як підрахував Н. В. Волков [1], від XI — XIV віків до нас дійшло 226 книг св. Письма, серед них 139 Євангелій, — і по всіх цих списках не знайдете двох зовсім однакових. У слов'ян ніколи не було однакових текстів книг св. Письма, — ця однаковість повстала тільки в новий час. В слов'янських перекладах, як і в грецьких оригіналах, також маємо величезне число найріжніщих варіянтів.

Вдавнину кожний із східних патріярхатів уживав якоїсь своєї давньої рецензії св. Письма. Про це так свідчить бл. Єроним в передмові до книги Параліпоменон: „Alexandria et Aegyptus in Septuaginta suis Hesychium laudat auctorem; Constantinopolis usque Antiochiam Luciani martyris exemplaria probat; mediae inter has provinciae Palestinos (або: Palestinae) codices legunt, quos ab Origene elaboratos, Eusebius et Pamphilius vulgaverunt: totusque orbis hac inter se trifaria varietate compugnat". Отож, як свідчить Єроним, в IV в. було вже три рецензії Септуагінти: Ісихіївська в Олександрії та Єгипті, Лукіянівська в Костянтинополі та Антіохії й Оригенівська в Палестині. На основі цитат з св. Письма у отців Церкви з зазначених земель можна дійсно встановити ці три рецензії.

Першим вніс поправки до Септуагінти Ориген (185-254), це його т. зв. гекзапля, що в III — IV в. поширилася скрізь по Палестині; цю рецензію знаходимо в творах Євсевія Кесарійського та в латинськім перекладі Єронима.

Але для нас цікаві й цінні рецензії трохи пізніщі — Лукіянівська та Ісихіївська. Єпископ єгіпетський Ісихій (замучений за Максимина в 311 р.) також виправив Септуагінту, і його рецензія поширилася скрізь в Олександрії та в Єгипті. Головна ознака цеї резензії — її короткість: тут опущено всі повторення, опущено все те, без чого текст може бути ясним. Ісихій виразно намагається повикидати з свого тексту все, що пододавав до нього Ориген, а тим самим реставрувати найдавніщий дооригенівський текст

---

1. Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ XI—XIV вѣковъ, Спб. 1897, „Памятники Древней Письменности" № 123 ст. 40—41.

разом з його простотою та короткістю. Сліди цеї рецензії знаходимо в творах Кирила Олександрійського, а також в рукописах, залежних від перекладів коптського та ефіопського. Проти цеї рецензії, як і проти інших, в свій час багато нарікали (вічне нарікання проти всяких поправок!).

Для дослідів старо-слов'янських перекладів надзвичайно цінна рецензія Костянтинопільська чи Царгородська, яку зробив в III віці по Хр. св. Лукіян. Хто такий був Лукіян, знаємо не багато. Народився він десь по 220 році в Самосаті, одержав дуже добре виховання; св. Письма Лукіян учився в Едессі від ісповідника Макарія. Потім став він пресвітером в Антіохії, де й заснував антіохійську школу християнських богословів. Під час гоніння Максиміяна в 311 р. Лукіяна замучено у в'язниці. Лукіян був видатним християнським ученим свого часу; головна праця цілого життя його—перегляд та виправлення грецького перекладу Септуагінти, а також усього Нового Завіту. Як говорить старе оповідання, під час мучіння Лукіяна його праця була замурована в скринці в стіну, звідки її виняли за Костянтина Великого, і з того часу Старий і Новий Завіти в редакції Лукіяна увійшли в загальний ужиток в патріярхатах Царгородськім та Антіохійськім.

В одеськім рукопису 1418 р. книги Царств сербської редакції в післямові про працю Лукіяна читаємо: „Послѣжде же оубо великыи постьникь и моученикь Лоукїань любоброудьнѣ прошьдь книгы жидовьскыє оть оноудоу тъ самь на елладьскы єзыкь ветьхоє писаниє прѣложи и сьгласи вьсе обрѣте се сєдьмьдесетїимь. Прочїимь бо издааніомь стежавшїимь многа растлѣнаа по вьсемоу. Бысть же чюднааго Лоукіана издааніе при царствіи Дюклитьтіана и Максиміана моучителеи, єже обрѣтесе оть жидовь вь Никомидіи вь пирьжьці малѣмь повапленомь ськрьвено, великоомоу Констаньтиноу царьство правещоу тогда“ [1].

Лукіян перевіряв грецький текст з єврейським і все пильнував наблизити грецький переклад Септуагінти до єврейського масоретського тексту; користався працею Оригена, цеб-то брав з перекладчиків Акили, Симаха та

1. *С. М. Кульбакинъ*: Отчетъ о занятіяхъ, див. „Сборникъ“ 1901 р. т. 69 № 3 ст. 43.

Феодотіяна. Ів. Євсіїв так характеризує працю Лукіяна: „Лукіянівський текст докладніщий за всі інші відомі нам тексти. Найважніща його особливість — добавки, що не тільки просто пояснюють і точніще передають библійний вираз, але часто повторюють іншими словами відомі библійні вирази, через що повстають дублети й триплети“ [1].

Лукіян позгладжував коструватість грецького стилю перекладу LXX, дещо позмінював, трохи пододавав, а темні незрозумілі місця зробив ясними. На тексті скрізь знати, що Лукіян перевіряв його по єврейському оригіналу.

Критична праця Лукіяна мала великий вплив на певне уодностайнення грецьких текстів Старого та Нового Завіту. Лукіянівська редакція библійних книг стала редакцією царгородської церкви, і вже тим самим пануючою в східній церкві. Уже з V-го віку помічається виразне стремління вселенських патріярхів до того, щоби по всій східній церкві поширити Лукіянівську редакцію, як редакцію пануючого міста Царгорода. Це провадилося досить послідовно, чому інші рецензії — олександрійська та палестинська не поширилися.

Коли християнство ширилося з Царгороду до якогось народу, то з ним разом несли туди й офіційну Лукіянівську рецензію Старого та Нового Завіту. Так, напр., з Лукіянівської рецензії зроблено переклади готський IV в. та вірменський V в., звідсі ж зроблено й переклад сирський. Якою була Лукіянівська рецензія, про це нам свідчать не тільки згадані переклади, але й библійні цитати в творах Івана Золотоустого, Феодорита Кирського та Хведора Монсуетського.

Лукіянівський чи царгородський текст библійних книг ще дуже мало досліджений. Найбільше відомий він став лише з праць знаного орієнталіста de Lagarde [2]. На основі свідчення Єронима de Lagarde поділив усі грецькі библійні тексти на три рецензії. Цитати з творів Івана Золо-

1. Книга пророка Исаіи, Спб. 1897 р. ч. II ст. 24.

2. Див. про це його працю з 1883 р.: Librorum Veteris Testamenti canonicorum pars prior, під нім. заголовком: Kanonische Bücher des Alten Testaments und griech. Sprache; Göttingae. Працю de Lagarde по відбудуванні Лукіянової рецензії продовжували Нестле, Корнилль, Клостерман, а в Англії — Драйвер.

тоустого та готський переклад дали змогу для de Lagarde ближче встановити т. зв. царгородську рецензію.

Який же грецький текст із зазначених рецензій взяли собі Костянтин та Мефодій для своїх слов'янських перекладів? Уже все вищесказане дає нам на це ясну відповідь: Лукіянівську рецензію. Усі грецькі місіонери несли з собою тільки офіційну царгородську редакцію библійних книг, а до того вона ж була й пануючою серед східних церков.

Уже de Lagarde в I ч. своєї вищезазначеної праці 1883 р. виразно писав про грецький оригінал старослов'янських перекладів[1]: „Коли б я мав досить часу та потрібні списки, то непремінно занявся б дослідом давнішого слов'янського перекладу Старого Завіту, бо слов'янський переклад, — коли тільки всі згадки не помилкові, — мусить наслідувати Лукіянівську, а не яку іншу рецензію". Докладні досліди окремих библійних книг вповні підтвердили цю правдиву догадку de Lagarde. Що в основі старо-слов'янських кирило-мефодіївських перекладів лежить грецький оригінал Лукіянівської рецензії, це доказали, напр. В. Лебедів для книги Ісуса Навина, Г. Воскресенський—для Апостола та Єв. Маркового, Ів. Євсіїв — для книги пророка Ісаії, Ілії, Данила та малих пророків: Софонії, Аггея, Захарії та Малахії, С. Кульбакин — для I книги Царств, А. Михайлів — для книги Буття, А. Соболевський та І. Євсіїв — для книги Єсфир, Рождественський та Євсіїв — для Даниїла, Євсіїв твердить це про Псавтир („Извѣстія Академіи Наукъ" VIII, 337—339), чеський славіст Вайс — для послання ап. Юди і др. Що слов'янські переклади зроблено з грецької Лукіянівської рецензії, найбільше це доказали Г. Воскресенський та Ів. Євсіїв, і їх докази тепер загальноприняті в науці; так, цю думку підтверджували в своїх працях Лескин, Ягіч, М. Сперанський і багато інших дослідників.

---

1. „Si tempus suppetivisset et codices idonei ad manus fuissent, operam dedissem, ut versionem Veteris Testamenti slavicam vetustissimam examinarem: nam ni omnia fallunt, Slavus nihil aliud vertit, nisi Luciani recensionem", ст. XV вступу.

Щоби довести свою думку про Лукіянівську рецензію, як оригінал для старо-слов'янських перекладів, Г. Воскресенський проаналізував цитати євангельського тексту в творах патріярха Фотія і порівняв їх з старо-слов'янським перекладом; це порівняння показало, що Фотій цитує головно Царгородську рецензію, а кирило-мефодіївський переклад йде за Фотієм; взагалі рецензія Фотія та сама, яку бачимо в цитатах з творів Івана Золотоустого та, напр., в готському перекладі [1]. Це для нас особливо цікаве тим, що патріярх Фотій був учителем Костянтина, а той ціле життя своє був для свого учителя „amicus fortissimus" [2].

Але в останній час міцне й загальнопоширене твердження, що грецький оригінал для кирило-мефодіївських перекладів був царгородської Лукіянівської рецензії, починає трохи хитатися. Починає хитатися власне тому, що знову виявилося, що ми ще дуже мало знаємо характер грецьких библійних текстів, мало знаємо про росподіл цих текстів на рецензії та про ознаки цих рецензій. Голоси про це чулися здавна. Так, ще Г. Воскресенський в своїй праці 1896 р.: „Характеристическія черты" підкреслював, що в кирило-мефодіївських перекладах, основаних на царгородській рецензії, єсть також варіянти з рецензії олександрійської; це саме підкреслив і проф. М. Сперанський в своїй дуже цінній рецензії на працю Г. Воскресенського [3]; ці олександрійські варіянти, на думку цих учених, до старослов'янських перекладів внесли пізніщі справщики; та й трудно про це остаточно судити, бо ж оригінальних перекладів Костянтина й Мефодія ми не маємо. Як ми бачили, Воскресенський підкреслював значіння євангельських цитат з творів Фотія; але вже Євсіїв бачив в цих цитатах „характерное смѣшеніе Лукіановскаго извода съ Исихіевскимъ" [4]. Як бачимо, вже Воскресенський та Євсіїв підкрес-

---

1. *Г. Воскресенскій*: Характеристическія черты четырехъ редакцій славянскаго перевода Евангелія отъ Марка, М. 1896 р. ст. 119-126.
2. Див. т. I цеї праці, ст. 64.
3. Див. „Отчетъ о 39 присужденіи Уваровскихъ наградъ".
4. Книга пророка Исаіи, Спб. 1897 р. ч. II ст. 21.

лювали певну мішаність тої грецької рецензії, з якої перекладали Костянтин та Мефодій.

В І нарисі своїх „Замѣтокъ“ 1898 р. Євсіїв висловив свій сумнів, що до рецензії, значно сильніще. „Характерно—писав він,—что во всѣхъ этихъ книгахъ (Єв. Маркова, книга Ісуса Навина, 16 книг пророчих) лукіановскій текстъ на славянской почвѣ составляетъ особенность богослужебныхъ церковныхъ чтеній, а не сплошныхъ библейскихъ толковыхъ или четьихъ текстовъ. Какъ только первоначальный богослужебный кодексъ переходитъ подъ рукою (по нашему мнѣнію, симеоновскаго) редактора въ сплошной обычный видъ библейской книги, онъ сразу отбрасываетъ лукіановскія особенности и погружается въ русло (хотя и не совсѣмъ чисто) александрійской укороченной версіи. Съ точки историческаго существованія текста совершенно понятенъ лукіановскій видъ церковныхъ чтеній, но не совсѣмъ — по крайней мѣрѣ для насъ въ настоящее время—ясно, почему въ предѣлахъ того же константинопольскаго патріархата въ X в. типъ александрійскій могъ имѣть такую силу, чтобы заявлять о своемъ существованіи иноязычнымъ переводомъ“ [1]. На це дуже важливе питання сам Євсіїв виставив гіпотезу, ніби ісихієва рецензія, „какъ можно думать на основаніи извѣстности ея писателямъ симеоновскаго времени, переведена во время болгарскаго царя Симеона“ [2], чому він її й зве симеоновою, для відріжнення від першої богослужбової — кирилової.

За останній час студіюванням кирило-мефодіївських перекладів пильно занялися чеський учений Йосип Вайс та словінські вчені Андрій Сной і Фр. Гривец; на жаль тільки, в працях їхніх скрізь аж занадто виразно проглядає су'бєктивний римо-католицький погляд; цим ученим в першу чергу треба доказати, ніби слов'янські апостоли не мали нічого спільного ані з Царгородом, ані з ненависним для католицького світу патріярхом Фотієм. Але поза цим праці зазначених учених надзвичайно цікаві і будять багато нових думок; безумовно, вони спричиняться до нового пере-

1. „Извѣстія Академіи Наукъ“ 1898 р. т. VIII ст. 339.
2. Там само, ст. 336; див. ще „Христ. Чтеніе“ 1897 р. кн. 6 ст. 902.

гляду питання про грецькі оригінали старо-слов'янських перекладів.

Проаналізувавши послання ап. Юди, Vajs прийшов до висновку, що слов'янский текст наполовину йде за Лукіянівською рецензією, наполовину за Олександрійською; олександрійські варіянти в Апостолі підкреслює також і Ягіч в своїй останній праці: „Zum altkirchenslavischen Apostolus".

Дуже цікаві погляди на старо-слов'янські переклади подає Dr. Andrej Snoj в своїй праці: „Staroslovenski Matejev Evangelij" 1922 р. Сной росповідає, що Царгородська рецензія грецьких библійних книг рано почала ширитися по цілому православному сході; вплив цеї рецензії на олександрійську роспочався ще в IV ст. і ріс із століття в століття, аж поки не переміг усіх інших рецензій; вплив цей сягав навіть Палестини й Єгіпту. Усі рукописи, що зберегли ніби найчистішу олександрійську рецензію, мають в собі багато поправок з царгородської рецензії (ст. 4—5).

Сной перевірив євангельські цитати патріярха Фотія з старо-слов'янським перекладом Матвієвого Євангелія, і прийшов до висновку, що Фотій дуже часто цитує впрост з пам'яти, а тому не все вірно [1]. Звичайно, Фотій цитує за Лукіянівською рецензією, але не мало в нього цитат і з Палестинської рецензії Оригена; як відомо, вдавнину дійсно була конкуренція поміж рецензіями Лукіянівською та Палестинською. Помітних слідів олександрійської рецензії в Фотієвих цитатах Сной не знайшов. Крім цитат з Фотія, Сной аналізує й цитати з творів Хведора Студита, і приходить до висновку, що та Лукіянівська рецензія, котра панувала в IX в. в Царгороді, не була зовсім чистою — була помішана з рецензією Палестинскою, але варіянтів Олександрійських не мала.

Проаналізувавши старо-слов'янський переклад Матвієвої Євангелії, Сной прийшов до висновку, що „олександрійських варіянтів в первотнім Кириловім рукопису було що-найменше 50 відсотків" (ст. 10), через що старо-сло-

1. Зазначу тут, що вдавнину любили власне так подавати цитати з св. Письма; пор., напр., цитати в ЖК та ЖМ, або в Оповіданні ченця Хороброго.

в'янський переклад часто ріжниться від рецензії Лукіянової. А це все тому, що оригіналом для перекладів Костянтина й Мефодія послужив грецький рукопис не Царгородської рецензії, але рецензії Олександрійської, що вже тоді була досить помішана з Лукіяновими варіянтами (ст. 15). Сной виставляє гіпотезу, ніби солунські брати роздобули собі грецький рукопис Олександрійської рецензії на Олимпі. На Олимп сходилося чернецтво зо всіх східних патріярхатів, а тому тут в деяких манастирях добре збереглися олександрійські традиції, а разом з тим і библійні книги Олександрійської рецензії. Ось тут на Олимпі, в якомусь з подібних манастирів, св. брати могли знайти для себе рукопис Олександрійської рецензії; вони взяли його з собою на Моравію, і там перекладали його на слов'янську мову (ст. 18).

Сной підкреслює (ст. 10—11), що олександрійські варіянти знаходяться по всіх найстарших старо-слов'янських Євангеліях; так, в Асемановій їх найбільше, трохи менше їх в Маріїнській та Зографській, навпаки,—на Остромировій Євангелії більше відбилася рецензія Царгородська. З цього приводу Сной робить навіть такий цікавий висновок (ст. 21—22): Чим старіший грецький кодекс Олександрійської рецензії, тим менше в нім царгородських варіянтів; а тому: чим менше в якімсь старо-слов'янськім перекладі царгородських варіянтів, тим він старіщий; через це Асеманів рукопис ніби найстаріщий за всі інші.

Dr. Fr. Grivec в своїй статті: „Viri Cirill-Metodove teologie" 1923 р. § 8 повторив твердження А. Сноя, не вносячи туди нічого нового; в цінній рецензії на статтю Гривця А. В. Михайлів намагається доказати помилковість поглядів Гривця, а тим самим і Сноя [1].

Проф. М Сперанський підняв ще одне цікаве питання [2], що осталося не освітленим в попередніх працях, а власне про взаїмовідношення Євангельських текстів апракосного й тетрового. Сперанський росповідає, що грецький

---

1. „Извѣстія" 1926 р. т. 30 ст. 444—455.
2. Див. „РФВ" т. 41 і 43 за 1899 — 1900 рр.

апракос склався вже в VI віці по Хр., склався з тетра, що існував перед тим. В IX віці існували й вживалися поруч себе тексти апракосні та тетрові. Грецький апракосний текст повстав з тексту давніх тетрів, але, як твердить М. Сперанський, в IX віці апракосні й тетрові грецькі тексти не були зовсім однаковими, але мали певні ріжниці; так, в грецьких тетрах постійно були деякі прибавки супроти тексту апракосного. Це дуже важлива ознака грецьких текстів, бо вона трохи пояснює нам і перші старослов'янські переклади. Костянтин і Мефодій, на думку М. Сперанського, перекладали з грецького апракосного тексту, а не з тетрового, і то з такого, що зберігав традиційне апракосне читання[1]. Таким чином історія євангельського тексту на слов'янських землях роспочалася текстом апракосним, а Євангелія-тетр появилася у слов'ян тільки пізніще. Перероблення слов'янського апракосного тексту на тетровий відбулося в довгому процесі; коли, де і як перероблено слов'янський апракос на Євангелію тетр, цього, на жаль, докладно ще не вияснено. Dr. A. Snoj, напр., твердить як раз навпаки, — ніби Костянтин перекладав свій апракос з грецького оригіналу не апракосного, а тетрового[2].

Докладні досліди старо-слов'янських перекладів Старого Завіту показують, що Костянтин (може вкупі з Мефодієм) перекладав з грецького Профитологіона (Паримійника) того типу, який тоді був поширений в Царгородськім патріярхаті, — з різдвяного тріодномісячного Великої Церкви в Царгороді, звичайно, Лукіянової рецензії. Здається, єсть можливість твердити, що Старий і Новий Завіт Костянтин та Мефодій перекладали з одного грецького рукопису одного характеру.

Питання про відношення старо-слов'янських перекладів до латинської Вульгати багато раз піднімалося в науковій літературі, але справу обговорювано завсіди поверхово,

---

1. Див. „РФВ" 1899 р. т. 41 ст. 205.
2. Staroslovenski Matejev Evangelij, 1922 р. ст. 20.

і це питання так і лишилося мало виясненим[1]; якоїсь окремої праці про це, котра докладно вияснила б цю справу, ще не маємо. Питання впливу Вульгати на слов'янські переклади торкався ще Добровський, зазначаючи, ніби певні латинізми були вже в грецькім оригіналі, чому він відкидав який будь вплив Вульгати на старо-слов'янські переклади; пізніше над питанням впливу Вульгати більше спинявся П. Шафарик.

Деякі вчені допускали можливість впливу Вульгати на старо-слов'янські переклади, особливо на Псавтир, — в Псавтиру ніби єсть не мало місць, яких не зрозуміти без Вульгати, якою користувався перекладчик. Так, напр., Ягіч допускає малий вплив Вульгати, який повстав вже в Моравії, де трохи розуміли по-латині, і де, можливо, й повстали деякі частини Псавтиря[2]. Пастрнек не погоджувався з такими твердженнями Ягіча, зазначаючи, що окремі латинізми могли зайти скорі вже до готового перекладу[3].

В 1925 р. справа впливу Вульгати на старо-слов'янські переклади знову вийшла на науковий порядок денний. Проф. В. Погорілов умістив в братиславськім „Sborník" коротеньку статтю на 8 ст.: „Латинское вліяніе въ переводѣ Евангелія". Погорілов проаналізував слов'янський

---

1. Про відношення старо-слов'янських перекладів до Вульгати писали: *І. Добровський:* „Slovanka" II. 128—139, Institutiones 1822 р. ст. LI — LII, 193, 423, 667, 669 — 701. — *Прейсъ* в „ЖМНПр" 1843 р. ч. 37 ст. 234—235. — *П. Шафарик* в „ЖМНПр" 1855 р. ч. 87 ст. 56, 76—77, 79—83, 88—90, 93, 116. — *П. Шафарик,* „Чтенія" 1860 р. кн. 4 ст. 14. — *К. Невоструевъ:* Записка о переводѣ Евангелія на славянскій языкъ, сдѣланномъ свв. Кирилломъ и Меѳодіемъ, „Кир.-Меѳ. Сборникъ" 1865 р. ст. 222—223, 227—228. — *М. Valjavec,* „Rad" 1889—1890 р. т. т. 98 — 100. — *Архим. Леонидъ:* О родинѣ глаголицы, „Сборникъ" 1891 р. т. 53 ст. 14, 31—33, 34, 36—39. — *Fr. Pastrnek,* „Archiv" 1903 р. т. XXV. 366—391. — *А. Михайловъ:* Къ вопросу о литературномъ наслѣдіи свв. Кирилла и Меѳодія, „РФВ" 1904 р. т. 51 ст. 45—48. — „Энциклопедія Славянской Филологіи" 1910 р. вип. I ст. 90 — 91; 1911 р. вип. III ст. 52, 53, 61—62, 107. — *Ks. Wł. Szcześniak:* Obrządek słowiański w Polsce pierwotnej, Варшава, 1904 р. ст. 45 голословно твердить, ніби К і М перекладали з книг латинських, а не грецьких; див. відповідь на це *Пташицького* в „ЖМНПр" 1906 р. ч. 5 ст. 146—148.

2. Entstehungsgeschichte, 1913 р., ст. 248—251.

3. „Archiv" 1903 р. т. 25.

текст Маркового Євангелія, рівняючи його з грецьким текстом та латинською Вульгатою, і переконався, ніби „многія слова получаютъ свое объясненіе именно посредствомъ латинскаго текста, а не греческаго“ (ст. 3 окремої відбитки). Погорілов дає багато прикладів, коли, на його думку, старо-слов'янський текст ближчий до тексту Вульгати. „Какъ слѣдуетъ смотрѣть на указанныя явленія совпаденія славянскаго текста съ латинскимъ? Не доказываютъ ли они, что славянскій переводъ Евангелія былъ сдѣланъ съ латинскаго оригинала? — Конечно, нѣтъ: количество совпаденій славянскаго текста съ латинскимъ въ сущности очень невелико, такъ что они представляются скорѣе исключеніями, да и значеніе ихъ очень неодинаково. Съ другой стороны, уже одинъ звуковой видъ собственныхъ именъ и словъ, оставшихся безъ перевода въ славянскомъ текстѣ, свидѣтельствуетъ о томъ, что оригиналъ перевода былъ именно греческій. Какъ же объясняется въ такомъ случаѣ отмѣченное латинское вліяніе?“ (ст. 8). Автор відповідає на це такъ: „При такихъ условіяхъ является вполнѣ понятнымъ и естественнымъ, что переводчикъ въ болѣе затруднительныхъ случаяхъ обращался и къ латинскому тексту, и заимствовалъ оттуда то или другое выраженіе, ту или другую форму“ (ст. 9). „Переводчикъ заглядывалъ иногда и въ латинскій текстъ“, ще раз твердить автор в самім кінці статті (ст. 10)[1].

З приводу статті В. Погорілова повстала вже наукова полеміка. Так J. Vajs („Slavia“ 1926. V. 158 — 162) не погодився з твердженнями Погорілова, що перекладчики під час своєї праці заглядали до Вульгати, хоч згодний визнати, що в готовім перекладі могли повстати якісь виправлення по Вульгаті. Найсолідніше відповів В. Погорілову St. Słoński, проф. Варшавського Університету, в статті: „O rzekomym wpływie łacińskiej Vulgaty na starosłowiański przekład ewangelji“ („Slavia“ 1927. VI. 246 — 264). Погорілов головним чином оперує в своїх доказах тим,

1. Твердження Погорілова не нове, — К. Невоструєв в „Кир.-Меѳ. Сборникъ“ 1865 р. ст. 223 писав про те саме: „Не отвергаемъ, что, судя по учености и многоязычію св. Кирилла, при своемъ переводѣ онъ могъ имѣть подъ руками и самую Вульгату, равно какъ нѣкои другіе переводы, какъ пособія“.

що старослов'янський текст, коли відступає від грецького, то ніби йде за Вульгатою. Słoński на дуже багатьох прикладах з Маріїнської Євангелії доказав, що ті випадки, які подає Погорілов, повстали тільки як стремління перекладчика додержуватися чистоти слов'янської складні, а не від заглядування до Вульгати; цінними буде тут приглянутися до тих випадків, коли слов'янський текст ріжниться і від латинського: „Виявляється — правдиво твердить Słoński, — що такі самі відступлення від грецького оригіналу трапляються дуже часто й там, де текст латинський згідний з грецьким" (ст. 248). І Słoński подає дуже багато прикладів, які свідчать, що переклад кирило-мефодіївський не був невільничим дослівним перекладом грецького оригіналу, але постійно мав на увазі й вимоги чистоти та правильности слов'янської складні; і ці відступлення від грецького оригіналу, викликані добрим почуттям душі слов'янської мови, часом згоджуються з латинським текстом; такі випадки Погорілов і приняв ніби за заглядання чи позички з Вульгати.

Як ми вже бачили в т. І ст. 183—192, більша частина перекладів Костянтина була в нього готовою ще до Моравської місії, і це вже саме відкидає якусь потребу для Костянтина вносити до своїх перекладів латинські елементи. Та й ЖМ[15] найвиразніше нам говорить, що й Мефодій на Моравії „прѣложі въбързѣ вься книгы испълнь, развѣ Макавѣи, от грьчьска языка въ словѣньскъ". Щоби Мефодій перекладав богослужбові книжки з латинських оригіналів по західному обряду, як то твердять де-хто з учених, між ними й Ягіч, на це доказів не маємо, — Київські Глаголицькі Уривки, як пам'ятка кінця X—XI віку, ще нічого не доводять. Подібні переклади з латинського повстали пізніше,—вже по смерті Мефодія. Ті давні Євангелії-апракоси, які дійшли до нас, мають наприкінці Місяцеслов; Місяцеслов цей—короткої редакції, переклад з грецької мови, а не з латинської.

Правда, в початкових Кирило-мефодіївських перекладах трапляються часом окремі латинські вирази, але повстали вони без жадного впливу Вульгати. Як ми бачили вище, Кирило-мефодіївські переклади головним чином закінчено в Моравії, а частину їх тут і зроблено, тому ясно, що до цих перекладів мусіло увійти й певне число моравізмів,

а в першу чергу та латино-німецька християнська термінологія, якої тут здавна вживалося. Християнство появилося на Моравах ще в кінці VIII-го віку, задовго до св. братів; латино-німецьке духовенство принесло сюди й свою християнську термінологію, яка увійшла — в непереробленій формі — в народній ужиток[1]. Прийшовши до Моравії, св. брати знайшли тут цю термінологію, а через те, що була вона в загальному вжиткові, вони її не відкинули, навпаки — внесли до своїх перекладів; це зайвий доказ, що св. брати рахувалися з місцевою мовою в своїй перекладчеській праці. Як казав я, братам в перекладах напевно допомагали й місцеві учні, які також могли занести до перекладів деякі місцеві латинські терміни.

Дослідники вказують на такі латино-німецькі слова в найдавніших перекладах: бискупъ, комкати[2] (communicare, причащатися), комканіє (communicatio, причастя), къмотръ (кум), крестъ, крестити, крижъ, мнихъ, олтарь (altar), оцетъ (лат. acetum), папежь, попъ, постъ, церкы цѣсарь і др. Що до слова олтарь, то не забудьмо, що було й грецьке ἀλτάριον[3].

Зазначу ще, що в початкових слов'янських перекладах латинізмів більше, як в текстах пізніщих, — їх потім замінено своїми слов'янськими словами. Так, напр., дослідники знаходять в Паримійнику значно більше латинізмів в його початкових редакціях, аніж в пізніщих; напр. в старшім Паримійнику Григоровича на л. 94б маємо: облѣкутъся въ алъпы и въ планъты бѣлы", а вже в пізніщім тексті тут читаємо: „облькоуться въ стихаря и въ ѳелоня бѣлы"[4]; звичайно, ці латинізми могли попасти до Па-

1. Як свідчить Зальцбургський Меморандум 871 р., німецьке духовенство володіло Мораво-Паннонським діоцезом 75 літ до приходa туди Мефодія.

2. *А. Петрушевичъ* в своїй праці: „Краткое историческое извѣстіе о введеніи христіанства", Львів, 1882 р., ст. 49 виводить від цього українські „гамкати", „гамати".

3. *М. Р. Фасмеръ*: Греко-славянскіе этюды, „Извѣстія" 1907 р. т. XII кн. 2 ст. 220. Див. ще Невоструєва в „Кир.-Меѳ. Сборникъ" 1865 р. ст. 223.

4. *П. Лавровъ*: Объясненіе словъ алъпа и планъта, „Извѣстія" 1898 р. т. III кн. 2 ст. 532—535.

римійника тільки в Моравії, де взагалі в загальнім ужитку була й латинська церковна термінологія. Ця латино-німецька моравська термінологія в більшості пізніще вийшла з слов'янського ужитку, але частиною живе аж до наших часів [1].

Який же був характер кирило-мефодіївських перекладів? Які характерні їх риси? Як це не дивно для автора половини IX-го віку, але треба найхарактерніщою його рисою зазначити — високу досконалість слов'янского перекладу. Переклад скрізь поможливості дослівний, якихсь більших відступлень від оригіналу ніде нема; але переклад цей ніде не був невільником свого оригіналу: перекладчик постійно дбав про ясність перекладу, і цю ясність ставив першим завданням своєї праці. І через це скрізь, де невільниче дотримання грецького тексту було б неясним в слов'янській мові, в таких випадках Костянтин і Мефодій постійно відступали від букви оригіналу й передавали його так, як того вимагала ясність слов'янської мови. Дотримуючись вірно грецького оригіналу, Костянтин і Мефодій проте скрізь невпинно дбали про чистоту й правильність слов'янської складні, — а тому вони дуже часто змушені були відступати від літеральної точности свого оригіналу; ось через що Костянтин і Мефодій були не тільки першими, історично нам відомими слов'янськими перекладчиками, але були й першими творцями слов'янської літературної мови, були першими видатними слов'янськими письменниками. В цім відношенні значіння солунських братів в історії розвитку слов'янської мови надзвичайно велике, значіння, якого ціну й розмір можна зрозуміти тільки по останніх спеціяльних працях про кирило-мефодіївські переклади. Ніколи для Костянтина й Мефодія буква оригіналу не ста-

---

1. Про латинський вплив див.: *Иванъ Евсьевъ*: Книга пророка Исаіи, Спб. 1897 р. ст. 17—18, тут і старша література. — *Г. Воскресенскій*: Характеристическія черты, 1897 р. ст. 207, або „Прибавленія" 1885 р. ст. 246—247. Літературу див. ще в кінці цього розділу. — Див. ще *И. И. Огіенко:* Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ, Київ, 1915 р. ст. 57—60. — *И. Пташицкій* в „ЖМНПр" 1906 р. ч. 5 ст. 146—148.

вала вищою від розуміння тексту, ніколи не приносили вони ясности слова в жертву букві оригіналу.

Дійти до такого глибокого зрозуміння завдань перекладчика міг тільки великий, широко освічений лінгвіст, яким і був Костянтин. Уже в той час він зрозумів, що кожна мова має свої властивості, які становлять дійсну красу її; а через це Костянтин лишає на боці властивості грецької мови і шукає для свого перекладу властивостей мови слов'янської, — і тільки вони для нього обов'язкові, бо він знає ціну чистоти й правильности складні слов'янської мови в своїм перекладі.

Так глибоко зрозуміти своє завдання, яко перекладчика св. Письма та богослужбових книг на „варварську" мову, міг тільки великий богослов. Це завдання повстало в Костянтина, яко логічний висновок теї величної ідеї, якій він служив ціле життя своє: Великий Бог найглибше відкривається людям тільки в національнім переломленні, а це може статися лише тоді, коли Його завіти будуть передані людям якнайясніще. Таке богословське переконання було солунським братам провідною зорею на ціле їх життя, воно ж водило їх і під час їхньої перекладческої праці. Ось через що, приймаючи на увагу малу на той час виробленність слов'янської мови, яко мови літературної, Костянтин і Мефодій змогли дати максимум того, що можна було зробити в їхньому положенні.

Але цеї високої досконалости перекладу, що випливала з широкого лінгвістичного знання та з глибокого богословського пересвідчення, не зрозуміли сучасники. Короткозорі книжники почали рівняти грецькі оригінали з кирило-мефодіївськими перекладами; не знайшовши в них повної згідности буква в букву, вони счинили крик, ніби Костянтин „нѣсть оустроилъ добрѣ" (Оповідання ченця Хороброго), і тому почали виправляти по-своїому зроблені переклади. І скоро по смерті слов'янських апостолів забули ті методи, якими вони керувалися при своїх перекладах. Літеральну вірність оригіналу поставили над усе, не звертаючи уваги, що цим немилосердно порушувалася чистота та правильність слов'янської складні, а вже про ясність перекладу й говорити нема чого. Буква оригіналу запанувала над живим зрозумінням тексту... І такий стан

перекладческої праці запанував, на жаль, на всі віки, і дійшов, мало змінившися, аж до нових часів.

Методи кирило-мефодіївських перекладів ми знаємо лише постільки, поскільки можна реставрувати їхню працю по давніщих списках книг св. Письма. Самих кирило-мефодіївських оригіналив не дійшло до нас. Але маємо цікаве свідоцтво, хоч і на півтора віки пізніще, як в той час, вже по смерті учнів солунських братів, дивилися на перекладческу працю.

Про це дає нам трохи відомостей письменник X віку Іван, еказарх болгарський. Він переклав на слов'янську мову Богословіє Івана Дамаскина, а до свого перекладу додав Передмову, з якої можемо бачити давній метод перекладів. Іван просить читачів: „Не беріть мені, браття, за зле, коли де знайдете (в моїм перекладі) невідповідне слово, або йому надано не того значіння. Про це говорить і св. Діонисій: На мою думку, не корисно й неправдиво при перекладах звертати увагу на слова, а не на зміст". Як бачимо з дальшого, сам Іван пильнував додержуватися розумної науки св. Діонисія Ареопагіта; він писав про перекладческу працю: „Не можна скрізь точно перекладати з грецької на другі мови, що буває і в інших мовах; бо (одне й те) слово в одній мові гарне, а в другій зле, в одній страшне, а в другій не страшне, в одній пристойне, в другій непристойне. Що в одній мові мужеського роду, те в іншій жіночого, як, напр., по-грецькому *ватрахос* і *потамос*, а по-слов'янському *жаба* і *рѣка*; і ще: *таласа*, *имера*, *анатоли* в грецькім жіночого роду, а в слов'янській мужеського: *море*, *день*, *востокъ*; ще приклад: по-грецьки кажемо: *панѣта та езни* (sic), а по-слов'янськи: *вси языци*. Неможливо скрізь дотримати грецьких слів, але треба триматися змісту. Часом трапиться в грецькім ім'я мужеське, а по-слов'янському воно виходить жіночим, а коли перекладаєте його мужеським, як в грецькім, буде переклад ваш смішним". От про що часом сушили собі голову тодішні перекладчики: перекладати навіть додержуючи роду оригіналу, боячися відступити й від цього, а самим перекладчикам ця „боязнь и мозгъ сучить и вѣкъ соушить", як каже Іван. Невиробленність слов'янської мови доводила,

правда, й самого Івана до того, що він грецьке слово τάλαντον перекладав середнім родом: *таланъто*.

Іван, екзарх болгарський, певне розумів перекладчеську працю Костянтина і добре пересякся його ідеями, а тому виставив такий ще кирило-мефодіївський девіз для кожного перекладчика: „Разоума ради прѣлагаемъ кънигы, а не тьчью глаголъ истовыихъ радьма“. На жаль, скоро забули й цю пораду екзарха Івана.

Дослідники, аналізуючи той чи інший старо-слов'янський переклад, не раз уже подавали багато прикладів, в чім власне проявляється самостійність кирило-мефодіївського перекладу[1]. Кирил і Мефодій керувалися почуттям слов'янської мови, і тому відступали від грецького оригіналу скрізь, де дотримування цього оригіналу йшло б проти слов'янської складні. Подам на це хоч декільки прикладів.

Приклади євангельські — з Маріїнської Євангелії.

1. Не рідко буває, що одне грецьке слово перекладається декількома слов'янськими, напр.: Мт. 26[55] καθ' ἡμέραν, cotidie — по вься дьни; προσηύχετο, orabat — молитву дѣаше Мр. 1[35]; Мт. 21[32]: ἐπίστευσαν, crediderunt — яся єму вѣру і т. п.

2. Дві чи більше грецьких слові перекладаються одним слов'янським, напр. Мт. 6[5]: ἐν ταῖς γωνίαις τῶν πλατειῶν, in angulis platearum — на распутихъ.

3. Родовий приналежности в грецькім передається прикметником в старо-слов'янськім, напр. з Псавтиря: αἷμα

---

1. Ще *К. Невоструевъ* в „Кир.-Мео. Сборникъ“ 1865 р. ст. 221 підкреслював, що „надобно отдать полную справедливость первоначальному Славянскому переводу Евангелія относительно его точности и близости къ подлиннику, равно какъ и ясности, при большей или меньшей свободѣ переложенія“. *В. Срезневскій* в „Древній славянскій переводъ Псалтыри“ Спб. 1877 р. на ст. 92 — 110 ч. II-ої перший дав добрий огляд складні кирило-мефодіївського перекладу, підкресливши самостійність цього перекладу. Про це ж коротесенько зазначив *І. Воскресенскій* в „Прибавленія къ изданію Твореній св. Отцевъ“, М. 1885 р. ст. 244 № 5. Прекрасний аналіз відношення старо-слов'янського перекладу до його грецького оригіналу дав *Иванъ Евсѣевъ* в „Книга пророка Исаіи“ Спб. 1897 р. ст. 78—88. Приклади вільности старо-слов'янського перекладу, що до його складні, подає і *І. Воскресенскій* в „Богослов. Вѣстникъ“ 1903 р. т. I ст. 241—243. Не подаючи нового освітлення, *St. Słoński* в „Slavia“ 1927 VI. 246 — 264 дає дуже багато прикладів самостійности старослов'янської складні в кирило-мефодіївських перекладах на основі Маріїнської Євангелії.

τραγῶν — кръвь козля, κρέα ταύρων—мясо юньче, τοῦ κυρίου— господень, ἐκ παγίδος θηρευτῶν — отъ сѣти ловъчя і т. п.; ще приклади з Галицької Євангелії Матвія 1144 р.: стадо свиное 8^{31}, оученици иоанови 9^{14}, днь соудныі 10^{15}, имя пророче 10^{41} і т. п.

4. Родовий приналежности часто передається в старо-слов'янській давальним приналежности, напр., в Псавтиру πλήθος εἰρήνης — множьство мироу Пс. 71^{7}, ἀρχῶν λαῶν— кънязь людемъ 104^{20}, так само: Богъ Богомъ 83^{8}, въздание грѣшьникомъ 90^{8}, главы змиемъ (вар.: змиевы) 73^{14}, сътворить Господь судъ нищимъ и льсть оубогымъ 139^{13}, въ день суботѣ 90^{1} і т. п.; так само було постійно: во вѣки вѣкомъ.

5. Займенник с в о й уживається для всіх осіб, хоч грецька мова того не знає, напр. з Псавтиря: поставилъ еси надъ дѣлы рукоу своєю (а не твоєю) 1^{7}, удръжи языкъ свои отъ зла 33^{14}; в Маріїнській Матвієвій Євангелії: не искусиши Господа Бога своєго 4^{7}, съмирися съ братромъ своимъ 5^{24}, по дѣломъ своимъ 16^{27}, или нѣстъ ми лѣть сътворити въ своихъ ми еже хошту 20^{15}, азъ вьзялъ убо бимь своє съ лихвою 25^{27} і т. п. Правда, цього часто й не додержуються.

6. При перечнім присудку доповнення ставиться в грецькій мові в знахіднім відмінкові, але в старо-слов'янській в родовім, напр. в Псавтирю: τὸ ἀργύριον αὐτοῦ οὐκ ἔδωκεν — срѣбра своєго не дастъ, так само: поношенія не приятъ і т. п.

7. Двійня для зазначення паристости в слов'янській мові уживається постійно, тоді як в мові грецькій вона зникла ще перед Христом; напр. в старо-слов'янській уживається слів очима, оушима й тоді, коли в мові грецькій цих слів ужито в однині або в множині.

8. Часом грецька однина передається через множину, напр. в Маріїнській Євангелії: ὁ λαός, populus — людиє Мр 7^{6}; κατὰ τὴν πρᾶξιν αὐτοῦ, secundum opus ejus — по дѣломъ своимъ Мт 16^{27}; так само: на соньмихъ Мр 1^{23}, народи Мр 3^{20}, тайнаа Мр 4^{11} і т. п.

9. Часом маємо зовсім вільний переклад, але все він викликаний почуттям чистоти слов'янської мови, напр. в Маріїнській Євангелії: ἐπέθηκεν ὄνομα, imposuit nomen —

нарече имя Мр 3^{16}, ἔκστασις ἔλαβεν ἅπαντας, stupor oppre-hendit omnes — исплънишяся страхомь Лк 5^{26} і т. п.

Я показав тут лише маленьку частинку[1] тих засобів, якими Костянтин і Мефодій та їхні перші наслідники берегли чистоту та правильність слов'янської мови при своїх перекладах. Це особливо треба підкреслити ще й тому, що трохи пізніще ці методологічні звичаї зовсім забуто, і стали перекладати дослівно не тільки слова, але й окремі граматичні форми навіть тоді, коли вони цілком суперечили слов'янській мові. Пізніщі перекладчики забули кирило-мефодіївські вказівки, і в жертву букві принесли не тільки чистоту й правильність слов'янської складні, але й саму ясність перекладів[2]. Через це в слов'янських богослужбових книгах повстали такі темні молитви, як „Иже херувіми", „Взбранной воєводѣ" і т. п.; через це ж до слов'янських перекладів занесено й грецький родовий відмінок оклику, напр.: о божественнаго, о любезнаго, о сладчайшаго твоєго гласа і т. п., зовсім, звичайно, противний духові слов'янської мови.

Досконалість слов'янської мови, яку бачимо в перших церковно-слов'янських перекладах, вже з давнього часу породила думку, ніби такі переклади міг робити тільки слов'янин, цеб-то, що Костянтин і Мефодій не були греками[3]; думку цю докладно розвинув в останній час В. Погорілов[4]. З думкою Погорілова погодитися не можу хоча б з таких двох причин: 1. Костянтин, з дитячих років знаючи слов'янську мову, міг володіти нею так само, як і природній слов'янин, особливо приймаючи на увагу той природній лінгвістичний хист, який безумовно мав Костянтин. 2. Ори-

---

1. Приклади брав з праць, зазначених вище на ст. 104. Див ще про ці випадки: *Іван Огієнко*: Чистота й правильність української мови, Львів, 1925 р. ст. 165—166, 169—170, 176—177, 174—175 і др.

2. Історію пізніщих перекладів та виправлень св. Письма й Богослужбових книг я розгляну докладно в одному з дальших томів цеї праці.

3. Пор. таку думку Погодина в „Кир.-Меѳ. Сборникъ" 1865 р. ст. 102, або В. Срезневського: Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р. ч. II ст. 110.

4. В журналі „Bratislava" 1927 р. кн. 2 ст. 183—193.

гінали кирило-мефодіївських перекладів не дійшли до нас, а тому остаточного слова про них сказати не можемо; на тих же текстах, які маємо, безумовно лягла рука й учнів та прихильників солунських братів, які напевне не в одному місті виправили нерівності та помилки початкових перекладів[1].

Спинюся тепер на інших характерних ознаках кирило-мефодіївських перекладів. Не забуваймо, що слов'янська мова за час Костянтина й Мефодія була ще літературно мало розвиненою, а тому перекладати з тонко викоханої грецької мови на слов'янську — то була праця дуже не легка. От тому в початкових перекладах знаходимо не тільки світлі сторони, — знаходимо в них не мало й сторін темних.

Так, напр., тяжко було солунським братам справитися з грецькою християнською термінологією та з абстрактними християнськими розуміннями. Слов'яне тоді тільки-що прийняли християнство, жили ще дохристиянськими розуміннями, своєї власної християнської термінології, звичайно, не мали. І дуже часто цю трудність перекладчики змушені були обминати просто тим, що слів грецьких не перекладали. Неперекладені грецькі слова — це характерна особливість початкових кирило-мефодіївських перекладів: чим старший список, тим їх більше, бо трохи пізніще ці неперекладені грецькі слова звичайно попереклади; цікаво, що в глаголицьких пам'ятках подібних грецизмів більше, як в пам'ятках кирилівських[2].

Так, в давніх Євангеліях знаходимо неперекладеними: енкения Іо X. 22, а в пізніщих тут — священіє, обновленіє; епендитъ Іо XXI. 7 — срачица, одежда; отъ ефимерия Лука I. 5. — дневныя чреды; олокавътоматъ Мр XII. 33 — всесожигаємыхъ жертвъ і т. п. Так само маємо неперекладеними (поруч даю переклад по трохи пізніщих Євангеліях): скандѣлы — соблазны, скандали-

1. Що солунські брати були греками, а не слов'янами, див. в I т. ст. 18—19, а в II томі див. доповнення до цих сторінок.

2. Про це докладніще росповідаю в IV томі цеї праці.

сати — соблазняти, скудѣль — покровъ, ипокритъ — лицемѣръ, практоръ — слуга, тривлиє — солило і т. п.; в книзі пророка Ісаії: акрогонии — угольный, артава — спудъ, воусинъ — синета, енгастриметъ — влъхвованиє отъ оутробы, арина — волна, пеvга — бъръ, кедръ — смречь, плинта — поляна і т. п., — прикладів можна подати надзвичайно багато [1].

Серед неперекладених грецьких слів більша частина — то ріжні терміни та назви, напр.: адъ, акридъ, алавастръ, аминъ, анаѳема, ангелъ, апостолъ, ароматъ, афедронъ, варваръ, власфимия, вvсонъ, демонъ, динаръ, дияволъ, епендитъ, епитимия, игемонъ, икона, ипостась, кедръ і т. п.; багато з цих слів і пізніще не перекладалися, і такими дійшли до нашого часу. А то часом навпаки: в давніх перекладах намагаються перекладати й такі грецькі (або жидівські) слова, яких пізніще вже не перекладали; напочатку їх перекладали, бо в той час новоохрещений нарід їх ще не розумів, напр.: адъ — темный обнизъ, темный низъ; алекторъ — куръ, кокотъ; аминъ — право, въистину; ангелъ — крылатець; апостолъ — сълъ; архієрей — старѣйшина жреческый; архисинагогъ — старѣйшина сборищу; геєна — озеро горящеє, озеро огненноє, дебрь огненная, огнь дебрьскый; динарій — пенязь, цята, сребрьникъ; есмирнисмено вино Мр XV. 23 — оцетно, оцьтяно, съ смирною смѣшено вино; ієрей — жрецъ; іудейскій — жидовьскый; клевретъ — подругъ; мытарь — мьздоимьць; мытница — мездница; олтарь — трѣбникъ; осельскій Мт XVIII. 6 — камень жерновый; псалтырь — книга псаломьская, книга пѣснивьная; скудѣль — корчяга, комрога, Лк V. 19 стропъ, покровъ; спекулаторъ — воинъ, мечьникъ, усѣкатель і т. п.

Дослідники початкових кирило-мефодіївських перекладів підкреслюють ще чистоту християнських розумінь, як характерну ознаку цих перекладів. Дійсно, при старо-сло-

---

1. Див. ці приклади в працях: *П. Шафарик* в „Чтенія“ 1860 р. кн. 4. ст. 32 — 33. *Г. Воскресенскій* в „Прибавленія къ Твореніямъ“ 1885 р. ст. 247 — 248 № 7. *В. Срезневскій*: Псалтырь, 1877 р. ч. II ст. 90 — 91. *Ив. Евсѣевъ*: Книга пророка Исаіи, ст. 151 — 152. *М. Сперанскій* в „РФВ“ 1900 р. т. 43 ст. 12—14. *V. Jagić*: Entstehungsgeschichte 1913 р. на ст. 299—322 подає довгий список неперекладених грецьких слів і їх пізніші заміни.

в'янських перекладах оминали, наскільки було можливим, дохристиянські поганські розуміння; так, напр., слово δαίμων передається через сл. бѣсъ; або подібні слова лишаються впростъ неперекладеними, бо перекладчик не хотів вжити для того близьких термінів дохристиянських, напр., демонъ, идолъ, гигантъ, енгастриментъ (пізніще — прорицаяй отъ ютробы), кумиръ і т. п.[1] Рівняючи готський переклад єп. Ульфили з перекладом старо-слов'янським, ще Буслаїв підкреслював, що в готськім перекладі позоставлено дуже багато дохристиянських поганських розумінь, чого не бачимо в кирило-мефодіївських перекладах. Напр., гр. μυστήριον по-слов'янському Лк 8[10] передано тайна, а по-готському runa, що визначє ворожбитство; нашому „бѣсъ" в готськім відповідає skohls—ворожбит, чарівник, рос. кощей[2]. Як ми бачили вище, Костянтин і Мефодій почасти скористали з тих християнських термінів, які були вже на Моравії.

В початкових старо-слов'янських перекладах часом помічається стремління перекладчика уникнути грубого виразу, щоби тим не разити християнського почуття; перекладчик безумовно пильнував додержати певного стилю чемности та побожности; так, напр., гр. πόρνη він перекладає неологізмом „любодѣй", що пізніще непотрібно виправили на „блудникъ"; слово ἐπιθύμημα перекладено „въжделаниє", пізніще „похоть"[3].

Давні переклади не мали одного установленого тексту, напр. навіть Євангелії. Давні Євангелії бувають двох родів: апракоси — збірники євангельських читань по тижнях та святах, по зачалах, та тетри—четвероєвангелія, чотири повні Євангелії — Матвія, Марка, Луки та Іоана. Як ми бачили, Костянтин переклав певне Євангелію апракос, а Євангелія тетр перекладена трохи пізніще. Аналізуючи давні апракоси та тетри, переконуємось, що вони мають досить помітні ріжниці, може й тому, що й грецькі тексти апракосний та тетровий були трохи ріжні (див. вище ст. 95—96). Цікаво, що всі апракоси дуже однакові між

1. Див. про це у *Г. Воскресенського* в „Прибавленія" 1885 р. ст. 245—247 № 6 і „Характеристическія черты" 1896 р. ст. 206—207.

2. *Ѳ. Буслаевъ*: О вліяніи христіанства на славянскій языкъ, М. 1848 р. ст. 90, 101—105.

3. *И. Евсѣевъ*: Книга пророка Исаіи, 1897 р., ст. 10 — 11.

собою, як стилем так і перекладом; часом навіть невдалі переклади повторюються по всіх давніх апракосах, а це знак, що походять вони від одного найдавнішого апракосу, який переклав Костянтин. Ці апракоси мають багато відмін від тетрового та пізнішого тексту, напр.: да мстится кровь пророкъ Лк XI. 50 — пізніше: да взыщеться; на всякъ день великъ Мт XXVII. 15 — на всякъ же праздникъ (Пасха); оцьтано вино Мр XV. 23 — есмѵрнісмено вино; подражаху же єго и князи Лк XXIII. 35 — ругахуся (дражнили); бѣ же и написаніе написано книгами елиньсками и римьсками и жидовьсками Лк XXIII. 38 — письмены (грецькі γράμμα, γραφή, βιβλίον — все це в апракосах перекладається словом „книга“); паси овця моя Іо XXI. 15 — агнци; достоинъ дѣлатель пища своєя Мт X. 10 — мзды; речеся первыимъ Мт V. 21 — древнимъ; иже любитъ отца или матерь паче мене, нѣсть ми подобенъ Мт X. 37 — достоинъ; мы алчемъ Мт IX. 14 — постимся; не дѣй Мт VII. 4 — остави; не стяжите ни двою ризу, ни онуща Мт X. 10 — сапогъ; народъ плищущь Мт IX. 23— молвящь; почто ся убоя Мт XIV. 31 — ся усумнѣ; омыванія голкомъ Мр VII. 8 — крещеніе чваномъ; безъ устава Мр VII. 13 — преступающе; сквозѣ стропъ низвѣсиша и Лк V. 19 — скудѣлы; рече же къ копачмѣ Лк XIII. 7 — къ винаревѣ; Боже оцѣсти мнѣ грѣшному Лк XVIII. 13 — милостивъ буди; столы разсыпавъ Мр XI. 15— сѣдалища испроверже; милости хощу, а не требѣ Мт XII. 7 — жертвы; не имаше влѣзти въ царство небесноє Мт V. 20 — не внидете; влѣзе Іисусъ въ церковь Мт XXI. 12 — вниде і т. п. Вираз „сынове брачніи“ в теперішніх тетрах в давніх апраксах передають: сынове чертожьника Мт IX. 15, а Мр II. 19 та Лк V. 24 вже „сынове брачніи“; тут же невѣстьникъ зам. теперішнього женяйся[1].

Ось ще трохи відмін пізнішого євангельского тексту від давнього; перше слово пізніше, за ним подаю слово давнє: власть — область; воскрилія — подолкы; врачь — ба-

1. Приклади з апракосної Мстиславової Євангелії початку XII-го віку в порівнянні з іншими, з праці К. Невоструєва в „Кир.-Меѳод. Сборн.“ 1865 р. ст. 215 — 221.

лий; время— годъ, година; женихъ — невѣстьникъ; иго — яремъ; лукавый — неприязнь; лукавство — пронырство; молвящь — плищущь, клицущь; наслѣдникъ — причястьникъ, обыштьникъ; насущный — наставшаго дне, настояштаго дне; вначалѣ — искони; пастырь — пастухъ; писаніе — книгы, буквы, грамота; пискахомъ Мт XI. 17 — плескахомъ; поститися — алкати; праздникъ — день великъ (великдень); пѣтелъ — куръ, кокотъ; ругашеся — смѣяхуся; стража — часъ, година; цѣнится — вѣнится, цѣнити — вѣнити; часъ— година; языкъ — погани, страна і т. п.

Одні й ті самі грецькі слова в ріжних місцях в апракосах перекладені не однаково, а це показує, що Костянтин робив свої переклади не в один час, а в ріжні, не зважаючи, як він уже був перекладав подібний грецький вираз; каже це й про те, що по закінченні перекладів не зроблено доброї редакції їх. Ось приклади: гр. слово ἀπολελυμένη перекладається ріжно: иже п о т ь б ѣ г у поємлетъ, любы дѣетъ Мт V. 32, а другий раз: женяйся п у щ е н о ю о т ъ м у ж а Лк XVI. 18 [1]. Приклади з Псавтиря: ἀγαλλίασις перекладається: радость, радованіе, веселіе: σκήνωμα—село, въселеніе, селеніе, жилиште, огрьще, куштa, сѣнь; αἴνεσις — хваленіе, хвала, похвала і т. п. [2].

В початкових старо-слов'янських перекладах були й такі переклади окремих слів, яких пізніще мало або й зовсім не вживано, замінено іншими, напр.: ὥρα — година (часъ), ἔθνος — языкъ (страна), ἕνεκεν — ради (дѣля), θυσιαστήριον — олтарь (трѣбникъ), θυσία — жрътва (трѣба), κόσμος — весь миръ, ὁ πονηρός, σατανᾶς, διάβολος — неприязнь і т. п.

В початкових перекладах маємо не мало й місцевих слів, не скрізь серед слов'ян знаних; ці слова пізніще виправлено на інші, напр. (по рисці подаю пізніще слово): ашоуть — тоуне, въсуе, балии — врачь, балованіе — врачьба, ближикы — ближни, братръ — братъ, боуи — оуродъ, варъ— зной, враска — клоснь, порокъ, въслѣпати — въходити, вѣнити — цѣнити, година — часъ, єтеръ — нѣкыи, жаль — гробъ, искрь — ближьнии, заклепе — заключи, клепати —

---

1. Див. *К. Невоструевъ* в „Кир.-Меѳ. Сборникъ" 1865 р. ст. 220.

2. *В Срезневскій:* Древній славянскій переводъ Псалтыри, 1877 р. ч. II ст. 3—4.

назнаменати, лѣкы — яко, миса — блюдо, мудити — къснѣти, натроути — напитати, неприязнь — лоукавыи, отокъ — островъ, отълѣкъ — останъкъ, склязь — цята, образъ, скрина — ковьчегъ, спыти — тоуне, въсує, рѣснота — истина, рѣснотивьнъ — истиньнъ, тепсти — бити, трьхътъ — мѣдьница, хлупати—просити, цѣста — дворъ, путь, ядро—скоро і багато др.

Чужих слів в найдавніщих перекладах маємо не мало. Звичайно, найбільше слів грецьких. Греки з походження, св. брати внесли до своїх перекладів, роблених з мови грецької, дуже багато слів грецьких, особливо з грецької християнської термінології, напр.: адъ, ангелъ, геєна, апостолъ, аминъ, алилуя і багато інших (див. ст. 108). Багато грецьких слів було тоді і в живій слов'янській мові, особливо в мові, близькій до грецьких центрів, як напр. в мові солунській. Тому ті численні грецизми, які знаходимо в давніх перекладах, певне не дуже різали вухо, скажемо болгарина, бо грецький вплив в Болгарії і без того був дуже сильний.

Деякі дослідники, слідом за Невоструєвим, звичайно вказують на те, ніби в перекладах св. братів було багато готських слів, бо їх не мало і в давньо-слов'янських перекладах взагалі. А це тому, що ніби Костянтин, перекладаючи Євангелію, користався з готського перекладу єп. Ульфили. На таке твердження не маємо жадних підстав. Дійсно, в давній живій слов'янській мові було і тепер есть небагато готських слів, а це тому, що від давнього часу готи мали живі, часом дуже близькі зносини з слов'янами, а при цих зносинах мусіли перейняти й деякі слова готські, як і готи перейняли не мало слів слов'янських. Але твердити, ніби готські слова перейшли до слов'янської мови через переклади Костянтинові (як це роблять Невоструєв, Малишевський і др.), не маємо жадних підстав.

Звичайно, в початкових перекладах часом маємо й помилки в порівнянні з грецьким текстом, що можна пояснити недоглядом або й незрозумінням чи то грецького тексту, чи слов'янської конструкції; здається тільки, що ці помилки внесено вже в покирило-мефодіївську добу. Напр. грецьке φάλῶ τῷ ὀνόματι Κυρίου τοῦ ὑψίστου Пс. 7[18] перекладено: „Въспою имени господню вышнюмоу", а треба: Воспою имени Госпо-

да вышняго [1]. Грецьке: Καὶ ἀπῳκίσθη Ἰούδας ἐπάνωθεν τῆς γῆς αὐτοῦ перекладено: „И вселися Июда от връха земля своея“ Ier. 52[26] (пор. 4 Цар. 25[21]: „И вселися Июда свыше земли своея“), а треба: І переселився Юда з своєї землі [2].

Такий був характер кирило-мефодіївських перекладів. Усі дослідники, що працювали над виясненням окремих книг св. Письма в початкових перекладах, усі вони одностайно підкреслюють високу досконалість цих перекладів. Хоч переклади ці й дослівні, як того вимагає сам зміст праці, але Костянтин постійно вмів відповідно й оминути цю дослівність, коли тільки вона йшла проти чистоти й правильности слов'янської мови. Сама мова перших слов'янських перекладів дуже досконала й літературно вироблена, і власне мова перекладів найвиразніше свідчить, що кирило-мефодіївські переклади не були найпершими: мусіли вже існувати й до того окремі індивідуальні переклади, переклади не впорядковані й ріжної вартости. ЖК[8] свідчить, як ми бачили в І томі цеї праці, що такі початкові переклади Костянтин в 860—861 році знайшов був в Херсонесі. Ці початкові докостянтинівські переклади були одними з перших пам'яток слов'янської літератури; їх головна заслуга була в тому, що вони помалу готовили відповідні слов'янські вирази для християнських розумінь, вони ж виробляли слов'янську мову на мову літературну. В перекладах Костянтина слов'янська мова вже постільки літературно вироблена, що це рішуче відкидає всяку можність припущення, ніби мову цю виробив на літературну сам Костянтин. Вироблення мови до літературної досконалости триває віками; мусить бути вікова підготовка непомітних працівників, аж поки мова стане досконалим оруддям літератури. Історія не знає таких прикладів, щоби одна особа переробила „варварську“ мову на літературно-досконалу,— історія знає тут тільки довгу, многовікову еволюцію.

Звичайно, була у слов'янських народів ще до Костян-

---

1. *В. Срезневскій*: Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р. ч. II ст. 96, 99—100.

2. *Ив. Евсѣевъ*: Замѣтки, 1899 р., III ст. 360.

тина й світська література, яка теж спричинилася до удосконалення слов'янської мови. Звичайний довод проти існування такої літератури — а чому ж вона не збереглася— уважаю зовсім не поважним: не збереглася з тих самих причин, чому не збереглися й тисячі творів, скажемо, грецької літератури. Чернець Хоробрий в своїм Оповіданні про письмена найвиразніше свідчить, що слов'янські народи ще задавго до Костянтина вже писали; він підкреслює, що писали особливо ті люде, що охрестилися; „и тако бѣша многа лѣта", говорить Хоробрий, ще до Костянтина. Тут мова у Хороброго не тільки про просту азбуку, але й про початкову слов'янську літературу, — світську та духовну.

Тільки ставши на таку еволюційну теорію повстання слов'янської літературної мови ми зможемо правдиво зрозуміти досконалість кирило-мефодіївських перекладів. Аналіз цих перекладів виразно свідчить, що перекладчик досконало знав слов'яньску мову і вмів нею літературно користатися; знати також, що він мав дуже вправну руку на цю працю, — свідоцтво, що Костянтин приступив до своїх перекладів ще задовго до Моравської місії. Характер перекладів виразно підпірає моє припущення, що Костянтин добре знав слов'янську мову ще з молодечих літ.

Костянтин мав у повній мірі все те, що потрібно добре знати кожному перекладчикові св. Письма: він був першорядним богословом свого часу, що̀ помітно відбилося на його праці; досконало знав свою рідну грецьку мову, як мову оригіналів богослужбових книг та тих списків, з яких перекладав св. Письмо; досконало, ще з дитинства знав він і мову слов'янську. Ці прикмети й спричинилися до того, що переклади Костянтина вийшли дійсно досконалими, без порівняння вищими за всі ті початкові спроби, що існували до нього.

Кирило-мефодіївські переклади особливо виграють на вартості, коли ми їх рівняємо з перекладами пізніщими, — ці переклади не були вже такими досконалими, як переклади перші. Видно, що в дальший час за переклади бралися особи, які мали не багато даних для перекладческої праці. Рівняючи ці молодші переклади св. Письма з оригіналом грецьким, нас перш над усе вражає надзвичайно велика близькість цих перекладів до грецького тексту: перекладчи-

ки тепер вже міцно тримаються оригіналу й перекладають з грецького слово за словом, зовсім не звертаючи уваги на те, що мова їхнього перекладу виходить штучною й мертвою. Подібний переклад часом настільки близький до оригіналу,що в таких перекладах дуже часто повставали не тільки дивовижні новотвори, зовсім незнані в мові слов'янській, але він часто передає дослівно навіть грецьку складню, чужу мові слов'янській. Це не буде перебільшенням, коли я скажу, що з подібних перекладів можна вчитися грецької складні. Ця звичка рабського наслідування грецького оригіналу, яко головна ознака перекладу, надовго запанувала в церковно слов'янських перекладах.

Коли появилися кирило-мефодіївські переклади, вони безумовно викликали й гостру критику проти себе. Трияз̀ичники, що були проти самої ідеї Богослуження народньою мовою, дошукувалися невільних помилок та невдалих виразів в цих перекладах, і брали все це собі на осуд. Перші переклади св. братів, при всій їх досконалості, мали й деякі темні сторони, — все ж таки Костянтин та Мефодій з походження були греками, могли часом і не знати якихсь тонких відтінків слов'янської мови. Через це можливі були на їхні переклади певні нарікання не тільки ворогів-пилатників, але й своїх, що хотіли мати в руках найкращі переклади; через це, по смерті св. братів, вже в Болгарії їхні учні почали виправляти давніші переклади (може викидаючи моравізми та вносячи болгаризми) і робити нові.

Відгомоном цього незадоволення кирило-мефодіївськими перекладами може бути свідчення черця Хороброго, котрий в 8 розділі свого Оповідання писав: „А коли хто скаже, ніби Костянтин переклав (устроилъ) не добре, бо ж іще впорядковують (постраяють), таким відповідаємо: і на грецьку багато раз перекладали (постраяли) Акилла, Симмах і потім багато інших. Бо ж легче пізніще поправити, ані ж скласти перше". Що в цьому уривкові говориться не про поправлення азбуки, а тільки перекладів, видно з того, що Костянтину протиставляться Акилла та Симмах — перекладчики Старого Завіту з жидівської

мови на грецьку, котрі твердили, що переклад 72 толковників зроблено невдало.

На яку саме мову перекладали св. брати, про це докладно говоритиму в IV томі цеї праці; тут ще раз підкреслю, що це була мова в основі своїй та сама, якою з дитинства говорили Костянтин та Мефодій, цеб-то мова околиць Солуня, по теперішньому — мова південно-болгарська. Але безумовно в мові перших перекладів мусіло бути більше чи менше число слів і інших слов'янських народів, які вносилися для того, щоби їхні переклади стали цілком зрозумілими для місцевої слов'янської людности.

ЛІТЕРАТУРА про старо-слов'янські переклади зібралася вже досить велика, — подаю її нижче в хронологічнім порядкові. Зміст літератури такий: Загальне про переклади та про їхній характер дають праці: 1, 2, 3, 7, 12, 13, 17а, 21, 35, 36, 40, 43, 47, 50, 51а, 57, 58, 60, 62, 65, 66, 67б, 73, 74, 75, 78, 87, 88. Про літургічні тексти 25, 67, 67а. Вплив Вульгати 68, 71, 85. Старий Завіт взагалі 16, 38; Библія: 20, 22, 23, 41, 47, 51, 77; Паримійник 33, 48, 55; П'ятикнижжа Мойсея 4; книга Буття 46, 53, 63; Книга Ісуса Навина 30; Руф 59, 69; І царів 45; Ездра 56; Есфир 25а, 41а, 42; Псавтир 9, 10, 15, 29, 49, 52; Книги пророків 42, 86; Ісаії 39, 40; Данила 37а, 54, пророків Осії, Іоіля, Амоса, Авдія та Іони 79. Новий Завіт: Євангелія 5, 6, 15, 17, 26, 27, 34, 44, 52, 61, 72, 83, 84; Єв. Матвія 82, Марка 37, 70; Апостол 8, 11, 28, 81; лист до Римлян 32; лист. ап. Юди 80; Апокалипсис 31, 76.

1. *Ѳ. Буслаевъ*: О вліяніи христіанства на славянскій языкъ. Опытъ исторіи языка по Остромирову Евангелію, М. 1848 р.—2. *Горскій* и *Невоструевъ*: Описаніе славянскихъ рукописей Синодальной библіотеки, М. 1855 р. т. І. ст. 1 — 128. — 3. *Митрополитъ Макарій*: Исторія Русской Церкви, т. VII. ст. 177 — 190. — 4. *А. Горскій:* Древнее славянское Пятикнижіе Моисея, „Приб. къ Тв. св. От." т. XIX, 1860 р.— 5. *V. Jagić*: Evangjelije u slovênskom prievodu, historičko-filologički nacrt, „Tisućnica slovjenskih apostolah sv. Cyrilla i Metoda", 1863 p. Zagreb, ст. 29 — 66. — 6. *К. И. Невоструевъ*: Записка о переводѣ Евангелія на славянскій языкъ, сдѣланномъ св. Кирилломъ и Меѳодіемъ, „Кир.-Меѳод. Сборникъ" 1865 р. ст. 209—234.—7. *Д. Прозоровскій*: Происхожденіе славянскаго перевода священныхъ книгъ, Спб. 1869 р. — 8. *Архим. Амфилохій*: О переводѣ св. Кирилломъ и Меѳодіемъ Апостола, „Труды 2-го археологическаго съѣзда", 1876 р., відділ 4Б ст. 16 — 33. — 9. *Вячеславъ Срезневскій*: Древній славянскій переводъ Псалтыри. Изслѣдованіе его текста и языка по рукописямъ XI — XIV вв., ч. І: Изслѣдованіе текста, Спб. 1877 р. і ч. ІІ: Изслѣдованіе его языка, Спб. 1878 р.; 88 + 110 ст. + VII знимків. Рец. *В. Ламанського* в „ЖМНПр" 1878 р. кн. VII. Цінна праця ще й тепер. — 10. *Архим. Амфилохій*: Древнеславянская Псалтырь XIII вѣка. Сличенная по церковнославянскимъ переводамъ

съ греческимъ текстомъ и еврейскимъ. М. 1879 р. — 11. *Г. Воскресенскій*: Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. Опытъ изслѣдованія языка и текста славянскаго перевода Апостола по рукописямъ XII — XV в. М. 1879 р.; рецензія Ягіча в „Archiv“ IV. 535—536. 1880 р.—12. *Свящ. І. И. Соловьевъ*: По вопросу о нуждѣ исправленія славянскаго текста Библіи, „Православное Обозрѣніе“ 1880 р., листопад. — 13. *Е. Голубинскій*: Исторія Русской Церкви, М. 1881 р. т. I ч. 2. ст. 287 — 288. — 14. *Procházka M.*: Jakou liturgii přeložili sv. Cyrill a Method pro Slovany, latinskou-l či řeckou? „Čas. Kat. Duch.“ 1881 № 10. — 15. *Н. И. Ильминскій*: Размышленіе о сравнительномъ достоинствѣ въ отношеніи языка разновременныхъ редакцій церковно-славянскаго перевода Псалтыри и Евангелія, Казань, 1882 р. — 16. Librorum Veteris Testamenti canonicorum pars prior graece, *Pauli de Lagarde* studio et sumptibus edita, Goettingae, 1883, — тут подано т. зв. Лукіянівську чи Костянтинопільську рецензію св. Письма.—17. *И. Ягичъ*: Мариинское четвероевангеліе, Спб. 1883 р. — 17a. *Miklosich:* Die christliche Terminologie der slavischen Sprache, Відень 1875 р. — 18. *Пыпинъ А.:* Объ историческомъ складѣ русской народности, „Вѣст. Европы“ 1884 р. т. V кн. X ст. 706 — 720; Пипин передає зміст праці Міклошича про християнську термінологію, а власне — про латино-німецькі слова в ній. — 19. *Архангельскій:* Свв. Кириллъ и Меѳодій и совершенный ими переводъ священнаго Писанія, „Ученыя Записки Казанскаго Университета“ 1885 р. ст. 24—43, 155—164. — 20. *Г. А. Воскресенскій*: Тысячелѣтіе памяти св. Меѳодія, архіеп. Моравскаго. Кирилло-Меѳодіевскій славянскій переводъ Библіи, „Прибавленіе къ изданію Твореній св. Отцевъ“ 1885 р. кн. III ч. 36 ст. 229 — 252; те саме і в „Чтен. Общ. Люб. Дух. Просв.“ 1885 р.; замітка про це: Первоначальный кирилло-меѳодіевскій переводъ Библіи, в „Церков. Вѣд.“ М. 1885 р. № 15. — 21. *Kalina A.*: O tłumaczeniu Pisma Św. na język słowiański przez śś. Cyryla i Metodego, „Prz. Powsz.“ 1885. III. 1 sq. Краків. — 22. *В. Лебедевъ*: Къ исторіи Кирилло-Меѳодіевскаго славянскаго перевода Библіи на Руси, „Странникъ“ 1885 р. том I, 3—29, 201 — 230, 393 — 411, 584 — 589. — 23. *В. Лебедевъ* и *А. П(ономаре)въ*: Кирилло-Меѳодіевскій переводъ Библіи на славянскій языкъ и что отъ насъ требуется въ отношеніяхъ къ нему, „Странникъ“ 1885 р. т. I. ст. 584 — 589, це яко кінець праці В. Лебедева: Къ исторіи Кирилло-Меѳодіевскаго Славянскаго перевода Библіи на Руси. — 24. *Малышевскій* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II ст. 158 — 159, 393—397. — 25. *Dr. M. Procházka:* Velmi závažný důkaz katolických Rusínů pro tvrzení, že slovanská liturgie sv. Cyrilla a Methoda byla překladem řecké, „Sbornik Velehr.“ 1885 р. т. IV. ст. 89 — 93. — 25a. *И. Г. Рождественскій*: Книга Есфирь въ текстахъ: еврейскомъ-масоретскомъ, греческомъ, древнемъ латинскомъ и славянскомъ, Спб. 1885 р. — 26. *Г. Воскресенскій*: Къ вопросу о славянскомъ переводѣ Евангелія, „Сборникъ“ т. 40, 1886 р.—27. *Г. Воскресенскій*: Древнерусская редакція славянскаго перевода Евангелія, „Странникъ“ 1882 р. VI—VII. — 28. *Архим. Амфилохій*: Древне-славяно-греко-русскій сравнитель-

ный Карпинскій апостольскій словарь XIII—XIV в. М. 1888.—29. *Valjavec M.*: O prijevodu Psalama u njekijem rukopisima hrvatsko-srbsko i bugarsko-slovenskijem, „Rad Jugosl. Akad.“ 1889—1890 р. р. кн. 98. ст. 1—84, 99 ст. 1—72, 100 ст 1—64; рец. Пастрнка, „Archiv“ 1903 р. т. XXV. 366—391. — 30. *В. Лебедевъ*: Славянскій переводъ книги Іисуса Навина по сохранившимся рукописямъ и Острожской Библіи. Изслѣдованіе текста и языка, Спб. 1890.—31. *V. Oblak:* Die kirchenslavische Übersetzung der Apokalypse, „Archiv“ 1890 р. т. XIII. 321—361. — 32. *Г. Воскресенскій*: Древне-славянскій Апостолъ. Вып. I. Посланіе къ Римлянамъ по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій рукописнаго славянскаго текста съ разночтеніями изъ 51 рукописи Апостола XII—XVI вв., Сергіїв—Посад, 1892 р.—33. *Р. Ѳ. Брандтъ*: Григоровичевъ паримейникъ въ сличеніи съ другими паримейниками, „Чтенія“ М. 1894 р. кн. 1 (168) ст. I—IV+1-90, вип. I кн. 1 (170) ст. 91-178, вип. II, з варіянтами. — 34. *Г. Воскресенскій*: Древне-славянское Евангеліе отъ Марка по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій рукописнаго славянскаго Евангельскаго текста съ разночтеніями изъ 108 рукописей Евангелія XI—XVI вв. Сергіїв—Посад, 1894 р. ст. 403 + IV. — 35. *И. Евсѣевъ*: Лукіановская рецензія LXX въ славянскомъ переводѣ, „Христіанское Чтеніе“ Спб. 1894 р. вип. III (травень—червень) ст. 471—486. — 36. *А. Дмитріевскій:* Описаніе литургическихъ рукописей, хранящихся въ библіотекахъ Православнаго Востока, Київ, 1895 р., т. I.—37. *Г. А. Воскресенскій*: Характеристическія черты четырехъ редакцій славянскаго перевода Евангелія отъ Марка по 112 рукописямъ Евангелія XI—XVI вв. М. 1896 р. VIII+304 ст., „Чтенія“ за 1896 р. кн. I. М. Н. Сперанський дав дуже цінну рецензію на цю працю в „Отчетъ о 39 присужденіи Уваровскихъ наградъ Росс. Академіи Наукъ“, 115 ст.—37а. *А. П. Рождественскій*: Откровеніе Даніилу о семидесяти седминахъ. Опытъ толкованія 24—27 стиховъ IX-й главы книги пр. Даніила. Спб., 1896 р.—38. *И. Е. Евсѣевъ*: О древне-славянскомъ переводѣ Ветхаго Завѣта. Рѣчь. Спб. 1897 р.—39. *Иванъ Евсѣевъ*: Книга пророка Исаіи въ древне-славянскомъ переводѣ, Спб. 1897 р., II ч., II+168+145+IV ст.—40. *И. Евсѣевъ*: О церковно-славянскомъ переводѣ Ветхаго Завѣта. Рѣчь, прочитанная 23 марта передъ защитою магистерской диссертаціи: „Книга пророка Исаіи“; „Христіанское Чтеніе“ 1897 р. кн. 6 (червень) ст. 893—914; це дуже цінна стаття, в якій докладно вияснено новий метод досліду кирило-мефодієвських перекладів, а також дано добру характеристику трох рецензій грецьких текстів св. Письма.—41. *A. Leskien*: Slavische Bibelübersetzungen, „Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“, Leipzig, 1897, III³. 175. — 41а. *А. Соболевскій*, Про книгу Есфир, реферат, „Археологическія Извѣстія и Замѣтки“ 1897 р. №№ 5—6 ст. 204. — 42. *И. Евсѣевъ:* Замѣтки по древне-славянскому переводу св. Писанія. I: О греческомъ оригиналѣ первоначальнаго славянскаго перевода. „Извѣстія Имп. Академіи Наукъ“ за 1898 р. т. VIII № 5 ст. 329—339.—II. О книгѣ Есфирь, ibid. ст. 339—344.—III. Слѣды утраченнаго первоначальнаго полнаго перевода пророческихъ книгъ на славянскій языкъ, „Извѣстія Имп.

Академіи Наукъ" 1899 р. т. X № 4 ст. 355—373. — IV. Толкованія пророческихъ мѣстъ съ обличеніями жидовина, „Извѣстія" 1900 р. т. V. кн. 3 ст. 788—823. Рец. Ягіча в „Archiv" т.XXIV кн. 1—2 ст. 254—262. 1902 р.; рец. А. Шахматова на праці Євсієва див. в „Отчетъ русск. Геогр. Общества" за 1915 р. ст. 72—74. — 43. *П. А. Лавровъ*: Объясненіе словъ алъпа и планъта, „Извѣстія" 1898 р. т. III кн. 2 ст. 532—535. — 44. *М. Сперанскій*: Къ исторіи славянскаго перевода Евангелія, „РФВ" 1899 р. т. 41 ст. 198—219, 1910 р. т. 43 ст. 9—28; це, власне, доповнення до рецензії автора на праці Г. Воскресенського про Єв. Марка. — 45. *С. М. Кульбакинъ*: Славянскій переводъ I-ой книги Царствъ, „Сборникъ" 1901 р. т. 69 ст. 21-54.—46. *Михайловъ А.*: Книга Бытія пророка Моисея въ древне-славянскомъ переводѣ. Варшава. 1901—1903, I—III вип. — 47. *Проф. Ѳ. Г. Елеонскій*: По поводу 150-лѣтія Елисаветинской Библіи. О новомъ пересмотрѣ славянскаго перевода Библіи, Спб. 1902 р. ст. II+130, перше праця друкувалася в „Церк. Вѣстн." та в „Христ. Чтеніе". — 48. *Р. Нахтигаль*: Нѣсколько замѣтокъ о слѣдахъ древне-славянскаго Паримейника въ хорватско-глаголической литературѣ, „Древности. Труды Славянской Комиссіи Москов. Археол. Общества" М. 1902 р. т. III ст. 175—213; рец. А. Михайлова в „РФВ" 1904 р. т. 51 ст. 48—51. — 49. *Погорѣловъ В. А.*: Библіотека Московской Синодальной Типографіи. Вып III. Псалтыри. Додано статтю: О редакціяхъ славянскаго перевода Псалтыри, М. 1901; рец. В. Перетца в „ЖМНПр" 1902. р. кн. 6 ст 405—414. — 50. *А. Соболевскій*: Нѣсколько наблюденій надъ словарнымъ матеріаломъ, „РФВ" 1902 р. т. 48 ст. 109 — 119; початкова християнська термінологія. — 51. *Г. Воскресенскій:* Къ вопросу о новомъ пересмотрѣ славянскаго перевода Библіи, „Богословскій Вѣстникъ" 1903 р., т. I ст. 226—246. — 51а. *В. Ламанскій* в „ЖМНПр" 1903 р ч. 346 ст. 385. — 52. *Fr. Pastrnek:* Die griechischen Artikelkonstruktionen in den altkirchenslavischen Psalter- und Evangelienübersetzung. I. In der Psalterübersetzung, „Archiv" 1903 р. т. 25 ст. 366—391. Рец. Гр. Ільїнського в „Виз. Врем." 1906 р. т. XII ст. 380. — 53. *Михайловъ А.*: Къ вопросу о литературномъ наслѣдіи Свв. Кирилла и Меѳодія въ глаголическихъ хорватскихъ миссалахъ и бревіаріяхъ „РФВ" 1904 р. т. 51 ст. 1—153, — аналіз книг Буття пр. Мойсея 50—153. Рец. Ягіча в „Archiv" 1905 р. т. XXVII кн. 3. ст. 454—457. — 54. *Евсѣевъ И.*: Книга пророка Даніила въ древнеславянскомъ переводѣ. Введеніе и тексты. М. 1905. XC+183 ст.; рец. Г. Ільїнського в „Виз. Врем." 1906 р. XIII. 640—641. — 55. *Проф. А. В. Михайловъ*: Греческіе и древнеславянскіе паримейники. Изъ исторіи древнеславянскаго перевода св. Писанія, „РФВ" за 1907 р. т. 55 ст. 265-306, Варшава, відбитка ст. 1—42. — 56. *Франко І.:* Причинок до студій над Острожською Біблією, „Записки" Львівські, 1907 р., т. 80, кн. 6 ст. 5—18,—про текст книги Ездри. — 57. *А. Heilpern*: Ein kleiner Beitrag zur Textkritik altkirchenslavischer Denkmäler „Archiv" т. XXX ст. 234—240, 1908 р. — 58. *Б. Ляпуновъ*: Изъ наблюденій надъ языкомъ древнерусскихъ и старославянскихъ памятниковъ, „Zbornik u slavu V. Jagića", 1908 р., ст. 675—680.—59. *Проф. А. В. Михайловъ*: Древне-

славянскій переводъ книги Руѳь. Изъ исторіи перевода св. Письма на древне-слав. языкъ, відбитка з „РФВ“ 1908 р., ст. 1—36, — автор рахує книгу Руф в глаголицькім тексті за переклад мефодіївський (ст. 19). — 60. *Stanisław Sloński:* Die Übertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altbulgarischen Sprachdenkmälern, Kirchhain N.-L. 1908, VI + 78 ст. В скороченім вигляді цю працю вміщено в „Prace Filologiczne“ 1909 р. т. VII кн. I ст. 134—149. — 61. *O. Grünenthal:* Die Übersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung, „Archiv“ 1910 р. XXXII, 1—48. — 62. *E. Berneker:* Kyrills Übersetzungskunst, „Indogermanische Forschungen“, Strassburg, 1912 р. т. XXXI ст. 399 — 412, підкреслює високу якість і цінність перекладу Кирила. — 63. *А. В. Михайловъ*: Опытъ изученія текста книги Бытія пр. Моисея въ древне-славянскомъ переводѣ. Ч. 1. Паримейный текстъ. Варшава, 1912 р.—65. *И. В. Ягичъ:* Двѣ-три замѣтки изъ области древнѣйшаго церковно-славянскаго перевода, „Зап. Наук. Тов.“ 1913 р. т. 117 — 118 ст. 27 — 30. — 66. *V. Jagić:* Entstehungsgeschichte.... 1913 р.; аналізу давнього перекладу св. Письма Ягіч уділює тут майже пів книги; дуже багато лексичного матеріялу; про цю працю див. далі в Бібліографії. — 67. *J. Weis:* Die kroatisch-glagolitischen Breviere und das Offizium der abendländischen Kirche vom VI-X Jarh., „Archiv“ 1913 р. т. 34 ст. 483 — 496. — 67а. *J. Weis*: Bis zu welchem Masse bestätigen die kroatisch-glagolitischen Breviere die Annahme einer vollständigen Übersetzung der hl. Schrift durch den hl. Methodius, „Archiv“ 1914 р. т. 35 ст. 12—44. — 67б. *M. Weingart:* Dwa drobné přispěvky o literární činnosti Konstantinově-Kyrilově, „Časopis pro moderní Filologie“ 1915 р. т. 5 ст. 13 — 17, — замітка на працю Ягича: „Двѣ-три замѣтки“.—68. *J. Vajs:* Jaký vliv měla latinská Vulgáta na staroslovanský překlad evangelní, „Slavia“, 1926 р. т. V кн. I ст. 158 — 162; рец. на статтю В. Погорілова: „Латинское вліяніе“.—69. *Josef Vajs,* profesor university Karlovy: Kniha Rut v překladě staroslovanském. Kritické studie staroslovanského textu biblického, č. 2. V Praze, 1926, 1-47. Рец. Fr. Pastrnek, „Slavia“ 1926. V. кн. I ст. 162-164.—70. *Josef Vajs:* Evangelium sv. Marka a jeho poměr k řeckemu textu, Прага, 1927. Česká akademie. — 71. *Проф. Валерій Погорѣловъ:* Изъ наблюденій въ области древне-славянской переводной литературы. I: Латинское вліяніе въ переводѣ Евангелія, „Sborník Filosofické Fakulty university Komenského v Bratislavě“, 1925 р. річн. III, число 32(6) ст. 207 — 216, окрема відбитка ст. 1 — 10. Рецензії: *Prof. V. Flajšhans*, „ČČH“ 1926. 141—145; *A. Meillet*, „Revue des études slaves“ VI. 39 sq., 1926, Париж; *J. Vajs,* „Slavia“ 1926. V. 158—162; *St. Sloński*, „Slavia“ 1927. VI. 246 — 264. — 72. *Vajs Jos.:* Řecká předloha staroslověnského překladu evangelního, „Slavia“ 1925 р. річн. III ст. 470—474; рец. на працю Сноя про старослов. переклад Євангелії від Матвія. — 73. *А. В. Михайловъ*, рец. на статтю Grivec'a в „Slavia“ II, див. „Известия“ 1926 р. т. 30 ст. 449—455, дає цікаві вказівки про перші переклади богослужбових книжок. — 74. *F. Grivec*: Viri Ciril-Metodove teologie, „Slavia“ 1923 р. річн. II кн. I ст. 44—60; про переклади § 8.

Цінна рец. А. В. Михайлова в „Известия“ 1926 р. т. XXX ст. 444-455.— 75. *П. А. Лавров:* Кирилло-Мефодиевские вопросы в трудах Ягича, „Известия“ 1924 р. т. 28 ст. 380—381, 384. — 76. *В. Перетц:* Древнейший список славянского толкового Апокалипсиса, „Slavia“ 1924 р. кн. 4 ст. 641—644, річник II. Це про рукопис XIII в., що про нього згадує проф. Срезневський. — 77. *Н. Дурново:* К вопросу о древнейших переводах на старо-славянский язык библейских текстов, „Известия“ 1925 р. т. XXX. — 78. *В. Н. Златарски:* Страница изъ старата културна история на българитѣ, „Сборникъ въ честь и въ паметь на Луи Леже, 1843 — 1923“, Софія, 1925, ст. 278 — 292, про „прѣложеніе книгъ“ в 893—894 р. р.—79. *Н. Л. Туницкій:* Книги XII малыхъ пророковъ съ толкованіями, въ древне-славянскомъ переводѣ. Вып. I: Книги Осіи, Іоиля, Амоса, Авдіи и Іоны. Видання Академії Наук. Сергіїв Посад, 1918 р. Цінна праця. Рец. *И. Е. Евсѣева,* „Извѣстія“ 1921 р. т. XXIII кн. 2 ст. 268—288. — 80. *Vajs,* про переклад послання ап. Юди, „Časopis Katolického Duchovenstva“ 1918 р. 189 — 196 і 437—440. — 81. *V. Jagić:* Zum altkirchenslavischen Apostolus, Відень, I — III, 1919 — 1923. — 82. *Dr. Andrej Snoj:* Staroslovenski Matejev Evangelij (De versione palaeoslavica evangelii S. Matthaei). Ljubljana, 1922, Priloga „Bogoslovnego Vestnika“, razprave, II, 1—34. Рецензія Jos. Vajs, див. „Slavia“ 1925 р. т. III ст. 470 — 474. — 83. *Dr. Andrej Snoj:* Staroslovenski prevod evangelijev. Njegov pomen za kritiko in za eksegezo svetopisemkega teksta, „Bogoslovni Vestnik“, Ljubljana, 1922, ст. 105—115.—84. *A. Snoj:* Veteroslavicae versionis evangeliorum pro critica et exegesi sacri textus momentum“, „Biblica“, Рим, 1922, вип. 3 ст. 180—187. — 85. *St. Słoński:* O rzekomym wpływie łacińskiej Vulgaty na starosłowiański przekład ewangelji, „Slavia“ 1927. VI кн. 2—3 ст. 246—264,—проти статті В. Погорілова, див. вище № 71. — 86. *Ѳ. И. Буслаевъ:* Палеографическіе и филологическіе матеріалы для исторіи письменъ славянскихъ, „Матеріалы для исторіи письменъ“, М. 1855 р. ст. 45—51 замітки про мову Толкових Пророків. — 87. *С. Кульбакин,* про мову Кирила й Мефодія, Београд, 1926. — 88. *F. Durich:* Dissertatio de Slavo-Bohemica sacri codicis versione, Прага, 1777 р.—Див. ще літературу в I т. цеї праці ст. 191 — 192, а в II т. ст. 82—84.

XIV. Смерть і похорон Мефодія.

Наступали останні дні Мефодія. Безупинна праця, а ще більше — боротьба з в'їдливими ворогами, що дошкульно нападали на молоду неокріплу слов'янську церкву, виснажили вкінці сили старого Мефодія, і він почував, що наближається хвилина, якої ніхто з живих ще не оминув...

„Причіпки зо всіх боків переміг Мефодій — росповідає ЖМ[17], — замкнув рота балакучим, життя перейшов,

віру оберіг, — і чекав заслуженого вінця; а за таку службу Богові був укоханим. Але почав наближатися час заспокоїтися, приняти нагороду за муки та труди".

Найбільшою журбою Мефодія, коли він почував, як збільшується його старість, була журба за наступника. Ще в листі до Святополка 880 р. папа писав, щоби за згодою та з вибору Мефодія приготовлено ще одного вікарного єпископа. Безумовно, Мефодій дбав про це, але змоги висвятити собі помічника він не мав. Помічником та наступником Мефодій вибрав собі одного з найкращих своїх учнів, Горазда. Це був з походження моравянин [1], з доброго роду, муж високої освіти, котрий знав навіть мову латинську Але положення складалося так, що в Римі годі було висвятити Горазда, треба було пошукати для цього інших доріг. Не було б далеким від правди думати, що під час поїздки Мефодія до Царгороду там і висвячено Горазда, а може й кого іншого, на вікарних для Мефодія єпископів.

Тепер, почуваючи наближення смерти, треба було вибрати Мефодію з поміж вікарних собі наступника, архієпископа для Моравії. „Запитали Мефодія, — читаємо в ЖМ[17], — кажучи: „Отче й учителю дорогий, кого вважаєш з своїх учнів, щоби був тобі наступником в твоїй науці?" А Мефодій вказав їм одного з відомих своїх учнів, на ім'я Горазда, кажучи: „Цей з вашої землі, муж роду шляхетного; він добре навчений латинських книг і правовірний. Нехай же буде воля Божа, а ваша любов, як і моя". І з того часу Горазд приступив до виконання архієпископських обов'язків. „Першенство поміж ними (учнями Мефодія) — росповідає Життя Климента 6 — мав звичайно Горазд, котрого сам Мефодій в кінці життя свого об'явив архієпископом моравським". Хто були ті люде, що питали Мефодія про наступника? Певне, не самі тільки учні його, але й видатніші мораване, на що вказують слова Мефодія про Горазда: „Сь (цей) єсть ваше я земля" ЖМ[17]. Справа наступника була дуже важною, бо всі бачили, що вороги тільки притаїлися й чекають смерти Мефодія, щоби знову люто вдарити на осиротілу слов'янську церкву.

1. В. Погорілов твердить, що Горазд був словаком, див. „Bratislava" 1927 р. т. I кн. 2 ст. 192—193.

Мефодій за три дні вгадав свою смерть. „Коли зібралися всі в вербну неділю, хорим прийшов Мефодій до церкви, поблагословив цісаря та короля [1], клириків та всіх людей і сказав: „Стережіть мене, діти, до третього дня", а це й збулося ЖМ[17] (пор. ще Болг. Лег. 6). Характерне це благословення цісаря, — звичайно, Василя Македонця, імператора його батьківщини; благословення ясно показує, що Мефодій помірав греком, людиною східного визнання й східного обряду.

Життя Климентове 6 передає ту останню промову, яку сказав, помираючи, архієпископ своїм учням. „Кохані мої — казав Мефодій, — ви знаєте силу єретиків (триязичників) в злобі, знаєте, як вони, перевертаючи слово Боже (2 Кор. 4[2]), пильнують найріжніщим способом напоїти ближніх неправдивою й нечистою наукою, уживаючи двох засобів, — переконання та жорсткокість, перше для простіших, а друге — для боягузів. Але я сподіваюся й молюся, щоби душі ваші утрималися від того й від другого; бо ж ви не захопитеся словесними переконаннями, не піддастеся марній принаді... Будете ходити ви серед зради; по моїй смерті прийдуть до вас вовки лютиї, що не жаліють отари, аби повести за собою нарід. Стійте проти них і будьте міц[illegible] и в вірі" [2].

Швидко наступив і пророкований третій день. „На третій день на світанку пророк Мефодій: „До рук Твоїх, Господи, віддаю душу свою!" і спочив на руках ієрейських в 6-й день місяця квітня, 3-го індикта [3], в 6393 літо від

1. Цісаря візантійського, а короля — моравського, звичайно— відсутніх. Про це темне місце див. *А. Теодоров-Балан:* Към тъй наречените паннонски жития, Софія, 1923 р. ст. 18 — 21, „Годишник" 1923 р. т. XIX.

2. На Сплетському соборі 1059 р., як знаємо, зоборонено слов'янську Службу, Мефодія названо єретиком і пущено поголоску, ніби він, за свої писання проти католицької віри, з Божого попущення помер наглою смертю: „Dicebant enim, gothicas litteras a quodam Methodio haeretico fuisse repertas, qui multa contra catholicae fidei normam in eadem sclavonica lingua mentiendo conscripsit, quamobrem divino judicia repentina dicitur morte fuisse damnatus", Бильбасовъ I. 156 — 157. Поголоска про наглу смерть Мефодія, як свідчить ЖМ, єсть просто видумка ворогів.

3. Індикт—п'ятнадцятиліття; рік індикту—остаток, який лишається по розділенні числа років від Створення Світу начисло 15.

створення світу“ ЖМ[17]. Це важне свідоцтво, коли саме помер Мефодій: на світанку 6 квітня у чистий вівторок страсного тижня, 6393 — 5508 = 885 року. Дослідники часом роком смерти Мефодія вважають 887 (Евальд) або навіть 892 (Ваттенбах), але без підстав [1].

Опечалений нарід та учні віддали покійному останню прислугу, — поховали його з великою честю. Чутка про близьку смерть архієпископа голосно розійшлася по Моравії, і до Велеграду потяглися товпи народу, щоби попрощатися з улюбленим архипастирем. Про похорон Мефодія так росповідає ЖМ[17]: „Учні поклали його в домовину [2], віддали (покійному) відповідну честь: вони відправили церковну Службу латинською, грецькою та слов'янською мовою, і поховали його (Мефодія) в соборній церкві... А люде — народу зібралося без числа — проводили його з свічками, оплакуючи доброго вчителя та пастиря; були тут чоловіки й жінки, малі та великі, багаті й убогі, вільні й раби, удовиці й сироти, чужинці й свої, хворі й здорові“... Як бачимо, туга за укоханим архієпископом була дійсно всенародньою...

Так помер великий апостол слов'янського народу, а над учнями його вже збіралася чорна хмара.

ДЖЕРЕЛА: ЖМ[17]; Легенди: Болгарська 6, Сербська; Служба Мефодію.

ЛІТЕРАТУРА: *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 449—459. — *Бильбасовъ* II ст. 105—107, 207—211. — *Небосклоновъ* 97. — *Вороновъ* в „ТрКДАк“ 1881 р. т. II ст. 414 — 415. — *Дриновъ* в „ЖМНПр“ 1885 р. ч. 238 ст. 194. — *Малышевскій* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. III ст. 464—469. — *И. С. Пальмовъ*: Объ историческомъ значеніи нынѣшняго Велеграда, „Извѣстія Спб. Слав. Благотв. Общ.“ 1895 р. ст. 63-74.—*Pastrnek* 124-126.—*Potkański* 116.—Album Velehradský, 1855 р., 15 знимків.—*D. Bartolini*: Memorie, 1881 р. розд. IV; пор. замітки *Wierzbowskiego* в оломуцькім

1. *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 451—452.

2. В ЖМ[17] тут неясне місце. Найстарший Успінський список XII в. має тут: „оусоужьше и свои оученици“, а всі інші списки — „оусѫждьше же свои оученици“. Неясне тут значінн слова „оусоужьше“; Міклошич (за ним і Pastrnek) перекладав це: re considerata, Бильбасов: „обсудив“; Первольф: „poradivše se“ і т. д. *А. Теодоров-Балан* (див. в „Годишник“ його працю: Към тъй наречените панноски жития, ст. 21—27, Софія, 1923 р.), проаналізувавши це місце, правильно перекладає дієслово „оусоудити“ як „arca condere“—покласти в домовину. Тут корінь „суд“ як в „посудина“, „судно“ і др.

журналі „Koleda“ з 20. VI. 1881 р. № 18 ст. 285—286 і в варшавськім „Ateneum“ 1881 р., вересень, ст. 573 і за 1882 р. т. III ст. 382.—*Bogusławski* 129—131. — *Jan Vychodil*: Hrob s. Methoděje, apoštola slovanského, „Sbornik Velehradský“ 1899 р. річник VI вип. 2 ст. 291—307.— *Dr. Ant. Cyr. Stojan:* O hrobě s. Methoděje, ibid. 307 — 315. — *А. П.*: Послѣднія минуты жизни св. Кирилла Философа и брата его св. Меѳодія, „Странникъ“ 1885 р. т. I ст. 580 — 583 (відповідний уривок з ЖК та з Болгарської Легенди).—*А. Петрушевичъ*: Гдѣ умеръ и погребенъ св. Меѳодій, „Слово“ 1885 р. № 4, Львів,—ніби помер в паннонськім Мосбурзі.—*Procházka M.*: Kde umřel sv. Methoděj, na Velehradě či v Mosburku? „Čas. Kat. Duch.“ 1885. III. 156; пор. „Blahověst“ 1885. 156. — *Kráčmer M.:* Kde „hrob sv. Methoděje“ jest nám hledati? „Čech“ 1885 р. № 149. 151—154. — *Snopek Fr.:* Kde pochován jest sv. Methoděj, apoštol slovanský? „Obzor“ 1893. XVI. № 7 ст. 97.—*V. Jagić*: Entstehungsgeschichte § 13.

Пізніщі легенди свідчать, що Мефодія поховано в Велеграді в соборній церкві. Сербська Легенда вказує місце поховання докладніще: „Лежить Мефодій у великій церкві моравській ліворуч в стіні за вівтарем святої Богородиці“. На жаль, сьогодня остаточно ще не відомо, де саме був давній Велеград, місце вічного спочинку Мефодія.

З другої половини XIX-го століття, особливо з перших ювилейних кирило-мефодіївських років (з 1862—1863 р.), вчені вперто шукають, де саме знаходиться колишній Велеград, цеб-то столиця Ростислава й Святополка та катедра Мефодія, де він похований. Писано в цій справі буже багато, але, на жаль, сьогодня ще не відомо остаточно, де саме був давній Велеград, місце вічного спочинку Мефодія.

Найбільше поширена в науці така думка, що давній моравський Велеград, як показали ще досліди відомого чеського археолога Брандля, лежав над річкою Моравою; він складався з двох частин: 1. з городища, castrum, де тепер знаходиться збудоване в 1258 р. місто Угорське Городище і 2. з торгової частини чи міста, civitas, urbs, на руїнах якого тепер знаходиться Старе Місто (Staré Město).

Ось оце Старе Місто, здається, і есть залишок давнього Велеграда. Це Старе Місто звалося Велеградом ще в XII—XIV віках, про що свідчать давні грамоти, видрукувані у Ербена; звалося воно також і Civitas Antiqua, а це показувало б, що Старе Місто було старіщою частиною Велеграда. В цьому Старому Місті знаходилася, певне, і св. Богородицька церква, де поховано Мефодія, про що існують народні пе-

рекази ще й тепер. Теперішній Новий Велеград лежить на годину дороги від давнього; повстав він тільки в 1202 році, на початку як католицький цистертинський манастир, круг котрого потім повстало село Велеград. Перше це місто звалося Новим Велеградом, але пізніще, коли Старий Велеград став зватися Старим Містом, слово „Новий" забулося. Так Старий Велеград замінився на Новий. Під час мадьярського погрому в 907 р. давній Велеград був зруйнований, а церква св. Богородиці, де поховано Мефодія, спалена.

Але в останній час нові дослідники почали відкидати твердження Брандля. Так, моравський археолог Červinka в своїй праці 1902 р.: Děvin a Velehrad, уже твердить, що між давнім Велеградом та Uh. Hradište нема нічого спільного; Святополкова столиця та катедра Мефодія ніяк не могли бути в границях теперішнього моравського Велеграду. Взагалі, тепер чеські вчені схиляються до думки, що центр Святополкової держави скоріше знаходився в північній Венгрії та в східній половині б. Долішньої Австрії, на лівім березі Дунаю, ніж в пізнішій Моравії [1].

Взагалі треба зазначити, що старші кирило-мефодіївські джерела не називають Велеграда зовсім; Велеград, як місце поховання Мефодія, знають тільки пізніщі джерела; а слов'янські Прологи часом вказують ще міфічне Катаон, Канаон чи Каон [2], як місце вічного спочинку Костянтина й Мефодія.

Про положення Велеграду зібралася вже велика ЛІТЕРАТУРА. Крім зазначеного в I томі на ст. 164 і 198, див. ще „Странникъ" 1885 р. т. I ст. 140-142, думки А. С. Будиловича про Велеград; тут зазначено й праці Брандля. — *Dr. Josef Zavadil*: Velehrady Děvin a Nitra. Přispěvek k určeni polohy hlavního města Velkomoravského. Kroměřiž, 1912 р.; зміст в „ČČH" 1913 р. річн. XIX кн. 3 ст. 362-367. Dr. Zavadil назву „Велеград" рахує не за власну, — це прикметник для „Великого Міста" взагалі, бо ж було декільки Велеградів. — *И. С. Пальмовъ:* Объ историческомъ значеніи нынѣшняго Велеграда, „Извѣстія Спб. Слав. Благ. Общ." 1885 р. ст. 63-74, — дуже змістовна

1. Див. „ČČH" 1902. VIII. 198.

2. Багато писано про це загадкове місто (див. *Воронов*ъ 150-151), але справа так і лишилася невиясненою; здається, найвірніще пояснення *Н. Туницького*: в грецькім оригіналі було κατά ναὸν — „в храмі"; пор. в Хиландарськім Оповіданні: Костянтин був похований εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Κλήμεντος в Римі („Богосл. Вѣстн." 1910 р. т. III ст. 92-93).

стаття про історію Велеграду та його значіння; зміст статті передано і в „Странникъ“ 1885 р. т. I ст. 495—499.—*J. L. Čerwinka*: O poloze velkomoravského Velehradu, „Osvěta“ 1915 р. № 4-6. — *Vincenc Brandl*: Poloha starého Velehradu, Brno, 1862 р. — *H. Jireček*, „Sborn. Velehr.“ 1881 р. II: Pozdější osada. Velehrad a klášter cisterciensky 199-202.—*Vychodil Jan*: Zkáza posv. Velehradu, „Sborn. Velehr.“ 1899. VI. 186-247. — *Prasek V.*: Jméno Velehrad, „ČMM“ XXIV. 313-321. 1900. Див. ще *К. Гротъ:* Моравія и Мадьяры, 1885 р., ст. 106-107. — *J. L. Červinka*: Děvin a Velehrad, dva hrady Velkomoravské, Kroměříž, 1902, 68ст.; солідні рец. *Т. Калини* в „ČMM“ 1902 р. т. 26 ст. 278-286 та *J. Pekař*: O poloze starého Velehradu“ „ČČH“ 1902. VIII. 198-202, рецензенти не погоджуються з висновками автора. — *V. Novotný*: České dějiny, Прага, 1912 р., т. I ч. I ст. 339-341, тут і література. — Докладну літературу про Велеград дає Zibrt II. 917-920.

XV. Характеристика св. Мефодія.

Мефодій був живим зразком братньої любови. Почуваючи в своїм браті більші духові сили, він йому покорився, допомагав і „слоужи яко рабъ мьньшоу братоу, повиноуяся ємоу“ [1] ЖМ[1]. Творцем величної ідеї Богослуження народньою мовою був Костянтин; він запалив цю ідею і в браті Мефодії, і той став до практичного проведення в життя ідеї брата. Муж сильної волі та незломного характеру, Мефодій зреалізував величну ідею брата, не зважаючи ні на які перешкоди. Ідея Костянтинова — правити Служби церковні народньою мовою — була надзвичайно корисна власне слов'янським народам, що тоді потроху визволювалися зпід чужого ярма; була корисна, бо будила їх до самостійного життя та до більшої власної самоповаги. Але поскільки ця ідея була величною та корисною для слов'ян, постільки була вона немилою та шкідливою для ворогів слов'янства, взагалі для тих, що бажали тримати другий нарід в темноті, аби легче було їм над ним панувати. І вороги слов'янства, ці — по влучному слову Костянтина — пилатники, покликуючись на триязичну науку, ударили всіма силами своїми

1. Правда, Snopek розуміє це так, що Мефодій був ніби дияконом і „слоужи“ — правив Службу з братом-священником; Snopek підкреслює, що в той час правити Службу без диякона не дозволялося, див. „ČMM“ 1912. XXXVI. 18. Але це припущення Снопка не приняте в науці.

більше вже на Мефодія, ніж на Костянтина, бо Мефодій був їм, як реальний виконавець ідеї, більше небезпечним. Та Мефодій устояв і в нерівній боротьбі: всіма силами свого розуму та всіма силами незломної волі та впертости завзято боронив він величну ідею Богослуження живою мовою і мав щастя таки оборонити її, зміцнити й провести до життя. І ні трохлітня тюрма, ні тяганина по судах, ні запекла боротьба триязичних єретиків не зломили цього сильного мужа: він таки молився Богові слов'янською мовою... І не тільки сам Мефодій визнавав цю величну братню ідею, — він викохав собі учнів, що по смерті вчителя понесли далі його науку й поширили її світами. Ось оця незломна прив'язанність до ідеї Богослуження народньою мовою, це сильне та вперте бажання повно зреалізувати цю ідею, — це перша властива риса характеру життя та діяльности Мефодія. „Стопами вьсю вьселенноую освяти, Богогласе, Отьче Меѳодіє — співає церква наша в 4 пісні на Службі Мефодію,— слово раздая вьсѣмъ странамъ новъмь языкъмь, тѣм же тя, блаже, вься тварь славить".

Мефодій був мужем великого та сильного розуму, що йому визнавали навіть чужинці; так, папа Адріян II зве Мефодія, як „моужа съвьршена разоумъмь и правовѣрьна" ЖМ[8]. Мефодій умів говорити, хоч і не був таким красномовцем, як брат його, але слово його було сильним та переконуючим, а в цім допомагало йому й те, що він був, здається, юристом з освіти (пьрьци любяще и издѣтьска) [1]. Слово Мефодія було двійним: „слово сильноє и кротъкоє, — сильно на противьныя, а кротъкоє на приемлющая казаниє ЖМ[2]. Часом умів Мефодій і „притъчами явѣ" говорити ЖМ[2]. Похвала К й М свідчить про Мефодія, що він „моудростию яко цвѣтъ благооуханьнъ цвьтыи, вьсѣми владыками бысть любимъ, въ бесѣдахъ бо яко Соломонъ являшеся, дивьныя притъча и наказания и въпрашания износя".

Сильна воля, незломний характер, постійність в переконаннях, — це основні риси характера Мефодія. Як військовий з виправки, був гострим в своїх поступуваннях і не

---

1. Див. в I т. ст. 34. Деякі рукописи знають тут „гърци", з чого старші дослідники (напр. Сречкович в „Гласник" 1885 р. кн. 63 ст. 300) робили висновок, ніби Мефодій був слов'янином.

йшов ні на які уступки, а цим пізніще нажив собі багато ворогів, як і кожна сильна натура. Сліпо вірючи в ідею, переконаний в її правдивості та побожності, Мефодій прямою дорогою простував до її виконання, не зважаючи на всі перешкоди по дорозі. Дороговказом став йому заповіт укоханого брата: „не мози горы ради оставити оучения своєго, паче бо можеши кымь спасенъ быти“ ЖМ[7], і Мефодій до кінця днів своїх був вірним братньому наказові. Сильний характером, не боявся Мефодій ворогів своїх, тих триязичників та пилатників, що густою лавою йшли проти Богослуження живою мовою, „яко врани на сокола“ ЖК[16], а коли треба було, виступав проти ворогів з найсильнішою зброєю — кидав на них архипастирське прокляття. Не вмів потурати Мефодій, справу ставив ясно й відкрито, ніколи не кривив душею, а тому й нажив собі багатьох ворогів, і то не тільки за життя свого — вороги його не виводяться й до сьогодняшнього дня. Сильний характер дав змогу Мефодію лишитися греком східного обряду навіть в таких обставинах, в яких він опинився був на Моравії: і тут, зо всіх боків оточений латинниками, Мефодій бореться проти римських новин, боронить чистоту православної віри, виступає відкрито й завзято проти франко-німецького Filioque, а коли його тягнуть до суду за це, обвинувачуючи в неправдивій вірі, виходить з того суду оправданим, бо скрізь умів себе боронити, скрізь стояв він за правду, скрізь не боявся говорити відкрито цю правду: „Истиноу глаголю прѣдъ цѣсари, и не стыжюся“ ЖМ[9], говорив про себе Мефодій і говорив правду. Суворий до самого себе, був гострим Мефодій і до тих забобонів, що їх багато ще лишалося серед новоохрещеного народу; викорінюючи ці забобони, Мефодій не знав до них зайвої милости, а це знову плодило йому ворогів. Ця сильна воля та незломний характер зробили з Мефодія правдивого провідника нової ідеї, — заведення Богослуження слов'янською мовою, — який умів не тільки на словах боронити свою науку, але вмів увести її й до життя.

Сильний характером, Мефодій був разом з тим і дуже відважним, — він не боявся ніяких перешкод в своїй праці, ніщо не могло злякати його там, де була потрібна праця його. Про його військові заслуги говорить похвала К й М: „на воинѣ яко и Самъсонъ, и Гедеонъ, и Іисусъ Навьгинъ страшьнъ являшеся“. Страхали його, ніби „цісар на нього гні-

вається, і коли попаде його, не бути йому в живих" ЖМ[13], але це не злякало Мефодія, він таки побував в Царгороді, і зробив усе, що було потрібним. Так само лякали Мефодія й диким венгерським королем, „яко не избоудеть єго без моуки" ЖМ[16], та Мефодій таки пішов до нього і росповів йому про основи християнства, хоч венгри, то був нарід, що про нього в той час ще пускали поголоски, ніби він „по вовчому вив" ЖК[8]. Так само не лякався Мефодій і ворогів, а правду говорив у вічи навіть цісарям ЖМ[9]. Коли треба було, Мефодій не ухилявся й від найбільшої праці: „готовъ єсмь за крьстияньскоую вѣроу оумрѣти" ЖМ[4] говорив він, відправляючись до Хазарії.

Про ці відважні терпіння Мефодія так росповідає нам його біограф в ЖМ[14]: „На всіх дорогах попадав Мефодій в багато напастей диявольських: по пустинях — до розбійників, на морі — до навал вітряних, на ріках — до несподіваних хвиль, так що на ньому виповнилося апостольське слово (2 Кор. XI 26—27): біди на морі, біди на ріках, біди від лукавих братів, у праці та в журбі, часто не досипаючи, часто в голоді та спразі та в] інших печалях, як згадує апостол".

В протилежність ідеалістичному характерові Костянтина, Мефодій був людиною практичною, був чоловіком дії та чину. Він знав справжнє життя ліпше за брата, тому й поступування його було реальніщим. Получивши Мефодій військову виправку,] кохав лад і не любив сваволі та безладу. Довгі роки пробув він на відповідальній службі, яко воєвода слов'янського княжіння, і тут мав нагоду пізнати життя та виробити собі уміння відповідно поводитися з ріжними людьми. Дослідники звичайно називають Мефодія дипломатом; так, але це був дипломат особливого складу: не вмів він хитрити та ходити круг справи кривими дорогами. Дійсно, був він на слов'янськім княжінні, був з братом в місіях в Хазарії та на Моравії і певне допомагав Костянтинові своїм дипломатичним хистом. А триюмф в Римі в 868 — 869 р., коли слов'янські переклади таки поблагословив папа, то напевне заслуга й дипломатичних здібностей Мефодія. Мабуть про цей бік характеру свідчить автор ЖМ[2], коли пише, що Мефодій мав „ярость, тихость, милость, любъвь, страсть и тьрьпѣниє, вьсе от вьсячьскыихъ бывая, дабы вься приобрѣлъ"...

А разом з усім цим, Мефодій був мужем світлого й побожного життя. Моравська Легенда 8 подає, що в Мефодії „направду пробувала велич любови, відданність до чистого життя й сила слова Божого“. Це був „муж діяльний, прикрашений ріжною святістю“, додає Чеська Легенда 3. А ЖМ[2] свідчить, що він мав „страхъ божій, заповѣдьная хранения“, що він відзначався „плътьскою чистотою“, хоч і спокуса була — був дуже гарний з обличча. „Він працював з великим трудом та відданністю — росповідає Болгарська Легенда 6 — не тільки для свого спасіння, але й для спасіння других; дивився він не за собою тільки, але за багатьма, щоби вони спаслися, а тому денно-нічно тим тільки й жив, що працював на користь інших“. Безкорисний, не шукаючи собі слави, Мефодій, зрікся архієпископства, коли йому були запропонували його по Хазарській місії[1]. Чоловік високого роду, близький до Візантійського двору, воєвода на княжінні, людина, що „измлада житиискыя саны начатъ приимати, на слоужьбѣ вьсѣмъ оугодьнъ“ (Похвала К і М), Мефодій кидає зрадливий цей світ, йде до манастиря, але пробуває там як простий чернець, хоч міг би по силі своїй заняти високе духовне становище. Переконавшися в великій ідеї, яку проповідував молодший брат його Костянтин, увесь віддається тій ідеї і йде за братом, „служачи йому, яко раб“ ЖМ[4].

Сильний розумом, добрий знавець життя, Мефодій виробив собі й пророцький дух, — міг вгадувати будуччину. Про це свідчить нам ЖМ[11]: „Була в ньому й пророча благодать, і збувалося багато його пророкувань“. Це був пророк — як каже Болгарська Легенда 6, — „якому Дух Святий дав передбачати будуче“.

Ось за все оце Мефодій заслужив собі велику повагу та любов серед тих, для кого він працював, і Життя Климента 5 поправді зве його: „Великий Мефодій“. За його невпинну працю на користь моравського та панноньского народу Служба йому зве Мофодія „оплотъ и твердь земли панноньской“, „стѣна твердая земли моравьской“.

ДЖЕРЕЛА: ЖМ[2·11·14]; Легенди: Болгарська 2, 3, 5, 6, Моравська 8, Чеська 3; Життя св. Наума 1, Служби й Похвала Кирилу й Мефодію.

1. Цікаво, що Життя Климента в 6 розділі твердить, ніби Мефодій помер, „блиставши архієрейством двадцять четвертий рік“, цеб-то, що Мефодій став архієреєм десь в 861 рік, цеб-то вернувшися з Хазарської місії.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

По смерті св. Мефодія.

XVI. Доля Кирило-Мефодіївської праці.

1. Події зараз по смерті Мефодія.

Не встигли поховати Мефодія, а боротьба роспочалася знову, боротьба ще заклятіша, як була, бо тепер воювали вже не на життя, а на смерть. Німецька партія з перед тим проклятим Віхінгом на чолі тільки чекала смерти Мефодія, щоби роспочати останній наступ на всю його працю. Тепер наступ цей повели вже на учнів Мефодія, як на спадкоємців його науки, як на найближчих його прихильників, що реально проводили до життя всю Кирило-Мефодіївську науку.

На чолі моравської церкви став Горазд, найчільніщий учень Мефодія. На жаль, дуже мало знаємо про цього наступника Мефодія по моравській архієпископії, бо джерела нічого про нього не росповідають; знаємо тільки, що Горазд з походження був мораванин, як припускає В. Погорілов — словак[1], шляхетного роду, і рахувався мужем великої освіти, добре знав і мову латинську, як свідчить ЖМ[17]; а Життя Климентове в 12 розд. додає до того, що Горазд, котрий народився в Моравії, досконало знав дві мові — слов'янську та грецьку. Я припускаю, що Горазд

1. Див. „Bratislava" 1927 р. т. I кн. 2 ст. 192-193.

вже перед тим був висвячений на єпископа [1], — може навіть і в Царгороді. Поміраючи Мефодій, поблагословив Горазда на моравського архієпископа, і той зараз же приступив до виконання своїх архипастирських обов'язків.

Німецька партія відразу не визнала Горазда за архієпископа, і роспочала проти нього запеклу боротьбу. Духовенство німецьке постійно воювало проти Мефодія, але боротьба їхня не приносила їм бажаних наслідків, бо ж старий архієпископ Моравії користувався великим авторитетом; тепер боротьба ця стала легшою, бо Горазд був людиною новою на архієпископії, а до того й сумнівного для німців свячення. І німецька партія порішила дати Гораздові та іншим учням Мефодія останній бій.

Політичний стан був тепер як ніколи на руку німецькій партії. Як ми бачили, в 884 році Святополк побив Арнульфа до останку, страшенно сплюндрував Баварію і навів на німців такий жах, що германський імператор Кароль Товстий кинувся просити Святополка помиритися, що й сталося в 884 році, а через рік, року 885-го помирився з Святополком і Арнульф. І не тільки помирився, а й знову почав приятелювати з моравським князем, а це знову широко відчинило двері німецькому духовенству до серця Святополкового. Можливо, що частина німецького духовенства змушена була й втікати з Моравії на час цеї війни 882—884 р. р., але тепер могла вона безпечно вертатися. Через цю війну останні роки Мефодія були спокійніщими, але тепер за всі страхіття 882—884 р. р. німецьке духовенство попильнувало відплатити учням Мефодія. На папському престолі в Римі відбулась також поважна зміна. Папа Іоан VIII, що декільки разів шляхетно боронив Мефодія перед ворогами, помер ще в 882 році, а по його смерті наступним папам — Марину 882 — 884 та Адріяну III 884 — 885 — було не до слов'янських справ. Коли в серпні чи липні 885 р. помер Адріян III, за якого Рим терпів багато нещастя, порішено вибрати папою достойнішу людину, і вибір упав на священника Стефана, що й став

1. Грецький каталог перших болгарських єпископів, складений, на думку Е. Голубинського, в половині XII-го віку, свідчить про Горазда: χειροτονηθεὶς παρὰ Μεθοδίου, εἶθ' ὕστερον ἐκδιωχθεὶς παρὰ τῶν πνευματομάχων, „Богосл. Вѣстн." 1911. III. 457.

в серпні або в вересні 885 р. папою Стефаном V (офіційно VI, був на престолі по 891 рік). Це був енергійний папа, що хотів у всьому наслідувати Миколаю I. Реакційна партія взяла тепер гору; папа позвільняв майже всіх попередніх урядовців, а набрав собі нових, які мало знали, що̀ робилося по слов'янських справах за попередніх пап; а до того ще приклонники єп. Формоза викрали з папського архиву другу частину регістра папи Іоана VIII і знищили всі документи, що стосувалися їх[1], а решту документів не захотіли вернути, бо були проти моравської політики Іоана VIII. Новий папа пішов проти Фотія, усіма силами боронив науку про Filioque, був завзятим триязичником.

Ось в таких обставинах роспочалася боротьба німецької партії проти Горазда, як архієпископа моравського, і взагалі проти учнів Мефодія. Пішли, звичайно, старою дорогою. Віхінг ще за життя Мефодія поводився на своїй Нитранській епархії як завзятий триязичник і нищив слов'янське Богослуження, де тільки міг; тепер же, не визнаючи Горазда за наступника Мефодієвого, німецьке духовенство повело боротьбу проти слов'янського Богослуження по цілій Моравії. Крім цього, воно почало скрізь проповідувати, ніби Мефодіяне навчають неправдивої віри, бо не визнають науки „і від Сина", не визнають поста по суботах і т. п. Звичайно, Горазд з своїми прихильниками не мовчали, але завзято боронилися, скрізь виявляючи баламутство німецького духовенства; як слов'янські патріоти, вони певне в своїй обороні порушали й національні питання, указуючи на те, поскільки це німецьке духовенство сприяло слов'янам, от хоч би в час остатньої війни 882—884 р. р. Серед народу пішла бурхлива колотнеча, люде поділилися на гуртки, а слабодухі просто не знали, на чий бік пристати і як його там вірувати. Замішанина по цілому краю пішла справді велика.

Німецьке духовенство відразу вдарило й на Святополка і прибрало його до своїх рук. Коли давніще не трудно було переконати цього маловченого князя, ніби Мефодій навчає неправдиво, то тепер це зробити було легче. На Святополка насіли, ніби учні Мефодія — то небезпечні

1. A. Brückner не погоджується з цим твердженням Lapôtre про знищення регістра папи Іоана VIII, див. „Przegląd Historyczny" 1908. VII. 166.

єретики, бо вони правлять Служби не дійсні, а варварською мовою, не визнають в Символі „і від Сина“, не постять по суботах і т. п. А це й для Святополка були не останні річі, бо й він хотів раз уже остаточно знати, коли саме має він постити. Не виключена можність, що Мефодій прокляв і Святополка з прибічниками за потурання Віхінгові (див. ст. 60-61)—треба було очиститися від цеї анафеми. А тут до того пішли сварки та колотнечі, не стало спокою в церкві, обидві стороні турбували князя своїми скаргами. І Святополк надумав те, що в його стані було єдиним виходом: він послав до нового папи посольство на чолі з Віхінгом, щоб воно запитало, як же йому надалі вірувати, і щоб воно впросило папу прислати на Моравію своїх легатів, які раз уже дали б якийсь лад моравській єпархії.

Прибувши посольство до Риму, знайшло собі сприятливий грунт. Віхінг доклав усіх сил та старань, щоби виграти справу; ходив він певне не з порожніми руками, бо в Римі тоді нічого не робили задармо. Віхінг міг росповісти папі здалека, що Мефодій подорожував до Царгороду, висвятив там собі на єпископа Горазда, сам неправдиво вірив, — бо не визнавав римського Символу віри, — і неправдивої науки навчив і своїх учнів. А тепер ці учні баламутять нарід, вчать його тільки грецького обряду; латинські звичаї всі відкидають, латинською мовою поневіряють, бо правлять собі Служби своєю варварською мовою. Він, Віхінг, зо всіх сил боронив римську науку, а старий архієпископ Мефодій прокляв його за це, прокляв також і всіх, хто тільки додержувався латинського обряду. Ось так, приблизно, міг Віхінг представити новому папі моравську справу. А щоби більше переконати папу, міг показати йому й того листа папи Іоана VIII до князя Святополка, якого сам був сфальшував (див. про це вище ст. 58) і в якому той папа ніби забороняв Мефодію слов'янське Богослуження, а сам Мефодій ніби поклявся в храмі св. Петра, що більше вже „варварською“ мовою не служитиме.

Папа повірив усім наговорам Віхінга, бо й сам був уже іншої від своїх попередників думки на всі ці справи; повірив, бо певне Віхінг знайшов собі добрих заступників і в Римі. Та й політична ситуація була тепер такою, що папа мусів уважніще прислухатися до Віхінгових наговорів.

Політичний Стан в Італії був таким, що папа дуже потрібував помочі, і тому запобігав ласки у німецької влади. Фотій в Царгороді сидів міцно і виступав проти Риму. Мефодій перед смертю відкрито став на бік Царгороду, туди хилилися й його учні, а це викликало в папи побоювання втратити Моравію, як втратив Рим Болгарію. Це все нахиляло папу Стефана змінити церковну политику своїх попередників, що бажали тримати Моравську єпархію в своїх власних руках, і допустити німців до неї ближче.

І ото десь під кінець 885-го року, чи може на початку року 886, папа післав своїх легатів до князя Святополка, щоб дали лад Моравській церкві, а князя навчили правдивої віри; в склад делегації увійшли: єпископ Доминик та 2 священники: Іоан і Стефан. Написано осібного листа до князя Святополка, а для самих легатів складено Commonitorium — Інструкцію, як мають вони поводитися в Моравії. Обидва ці документи дійшли до нашого часу.

Лист до князя Святополка дуже довгий, але цінний і цікавий, бо кидає світло на все те, що слалося зараз по смерті Мефодія. Папа розсипається похвалою Святополку і зве його гех; хвалить його за пильність у вірі та за відданність апостолу Петру і його намісникові; запевняє в своїй батьківській любові до Святополка і росповідає йому про першенство папи, додаючи, що тільки нерозумний може ганити віру св. Петра. Хвалить Святополка за те, що він не блукав по інших містах, і що він побажав навчитися віри від самої римської церкви. Папа й дає цю науку: довго росповідає йому про святу Тройцю, а головно — що Дух Святий походить від Отця й Сина. Ці догмати — навчав папа Святополка — ти повинен визнавати устами й вірувати серцем, але не досліджувати їх вище сил своїх, бо божественна велич — як той соняшний промінь: вона осліпляє людський розум; ти повинен вірно триматися тільки того, чого навчає римська церква. Навчає папа й про піст, особливо про піст суботній.

„Ми переконалися — пише папа далі, — що Віхінг, високодостойний єпископ і любий собрат наш, у всій цій науці добре наставлений, а тому відпустили його до вас, щоби рядив від Бога доручену йому церкву, бо ми пересвідчилися, що він тобі дуже відданий і у всьому про тебе

піклується. Прийміть, держіть і любіть його, як духовного батька й власного свого пастиря, і нехай він піклується всіма церковними справами у вас.

Ми дуже здивувалися, чуючи, що Мефодій віддається безвір'ю (superstitioni), а не навчанню, колотнечі, а не спокою; і коли тільки то так, як ми чули, то неправдиву науку його ми цілком відкидаємо. Анафема за додержання католицької віри нехай спаде на голову того, хто проголосив її [1]; а ти та нарід твій перед судом святого Духа будете невинні, коли тільки вірно триматиметеся віри, якої навчає римська церква.

А божественні Служби й св. Таїнства та відправу Літургії, які той саме Мефодій відважився правити слов'янською мовою, — а більше цього не робити він був поклявся на найсвятіщих мощах св. Петра, — нехай надалі ніхто не осміліться правити, але нехай відвертається від кривої присяги Мефодія. Божою й нашою апостольською владою ми забороняємо це (слов'янське Богослуження) під загрозою прокляття, виключаючи те, що навчає простий і невміючий (латинської мови) нарід, — щоби люде вправні перекладали тою мовою Євангелію та Апостола. На це даємо ми свій дозвіл, а до того всовіщаємо та переконуємо, щоби було це найчастіще, — щоби в с і народи хвалили Бога й визнавали Його. А свавольців та неслухняних, що викликають ворожнечу та спокусу, коли не послухаються по першій і другій осторозі, наказуємо викидати з церкви, щоби одна хвора овечка не заражувала цілої отари, наказуємо задержувати (refrenari, арештовувати?) їх нашою владою та виганяти далеко з ваших країв".

Такий зміст цього цікавого листа. Листа знайшов учений Ваттенбах в 1848 році, і з того часу не спиняється суперечка про нього. Головно сперечалися про те, чи лист цей правдивий, чи може сфальшований, бо знаємо напевне, що Віхінг підробляв папські листи, а до того лист цей дуже нагадує листа папи Іоана VIII з 880 р. до князя Святополка, тільки тут замість Мефодія згадується Віхінг, вза-

1. Це про ту анафему, яку кинув Мефодій. Це місце підтверджує, що Мефодій дійсно прокляв був не тільки Віхінга з його прибічниками, але й князя Святополка з народом (якоюсь частиною). Див. вище ст. 60-61.

галі все навиворіт. Учені католики, що бажають виставляти пап, як оборонців слов'янського Богослуження, звичайно твердили, що цей лист підроблений [1]. Але в 1870 р. знайдено в Британському Музеї збірника папських листів, а серед них був і Commonitorium — Інструкція легатам від папи Стефана V (див. про це далі, в огляді джерел); в цій Інструкції не тільки повторювались деякі окремі місця з листа папи Стефана, але єсть згадка й про самий лист. Отож ясно, що лист папи Стефана, про якого я росповів, то реальний факт, а не підроблення, і тепер, по знайденні Інструкції, вже нема сумніву в правдивості його.

Нема ще єдности поміж ученими, коли саме написано цього листа: чи до смерти Мефодія чи вже по його смерті. Дослідників уводить в блуд те місце цього листа, де про Мефодія говориться в часі теперішньому, ніби як про живого: „Methodium namque superstitioni non aedificationi, contentioni non paci insistentem audientes, plurimum mirati sumus: ми дуже здивувалися, чуючи, що Мефодій віддається бєзвір'ю, а не навчанню, кототнечі, а не спокою". Але скоріше листа цього написано вже по смерті Мефодія,— уживання теперішнього часу тут тільки для більшого оживлення стилю. Що листа цього писано по смерті Мефодія, на це вказують: 1. В листі ясно говориться, що Віхінг має заступити Мефодія, звичайно ж не живого, а тому, що архієпископія осиротіла. 2. Папа, обвинувативши Мефодія, не кличе його до себе на суд і не згадує ні про яку кару на нього, — а це все можна пояснити тільки смертю Мефодія. 3. Інструкція безумовно писана по смерті Мефодія, а в ній же єсть згадка й про листа. 4. Кінцевий уступ листа ясно звернений проти учнів Мефодія, а це могло статися тільки по смерті архієпископа. Через усе це я рахую, що цей лист писаний одночасово з Інструкцією десь в кінці 885-го року. З слов'янського Життя Наума знаємо, що частину проданих до неволі жидам учнів Костянтина й Мефодія вивезено до Венеції, де їх одібрав „царів муж" і відвіз

1. Такої ж думки був і *А. Воронов*; але пізніще, коли знайдено Інструкцію, зовсім змінив свій погляд і вже винуватив в знищенні праці св. братів на Моравах і папу Стефана V. Пор. „Странникъ" 1885 р. т. I ст. 632.

в Костянтинопіль до цісаря Василя І; Василь І помер 22 серпня 886 р., а все зазначене, на що треба було не мало часу, сталося ще за життя Василя І.

Цього листа мала вручити Святополкові осібна делегація, а для її поводження видано їй дуже цікаву Інструкцію. На початку папа навчає, як посли мають вести себе серед цього „неотесаного“ народу (rudus populus), що повинні говорити в перший день, прибувши до Святополка. Посли мають передати князеві привітання не тільки від папи, але й від усіх єпископів, пресвітерів та дияконів з рештою клиру св. римської церкви; крім цього, посли мали передати Святополкові, що „увесь найчесніщий сенат богохранимого міста Риму зо всім римським народом бажають вам гаразду“. А коли б послів запитали про положення римскої землі, то „відповідайте розумно, говоріть те, що може бути на славу християнської віри, на честь церкви та на повагу держави“. Далі папа навчає, як треба боронити науку про „і від Сина“, дає поради, що говорити, коли там будуть боронити свою науку; видно, що в Римі передбачали можливість диспуту на тему добавки до Символу „і від Сина“, і до такого диспуту пильно готувалися, Дає папа пораду, що треба говорити і про пости, — „про шанування постів міцно триматися того, що він — цеб-то папа — зазначив у своїм листі“. Завсіди похвально поститися по силах, але „річ природна, піклуватися й про тіло, і не буде гріхом по святах щедріше, але тверезо, підкріпляти своє тіло, коли тільки це підкріплення відбувається з подякою (Богові), а заздоровна чарка приймається з користю для душі“.

Про слов'янське Богослуження папа наказує: „Літургію та церковні Служби, що їх Мефодій відважився правити слов'янською мовою, — хоч за часу його попередника, цеб-то святішого папи Іоана, він і клявся надалі не робити того, — апостольська влада цілком забороняє, так щоби ніхто ні в якому разі не відважився на те. Але, коли б знайшовся хто, котрий настільки знає слов'янську мову, що зміг би по відчитанні Євангелії та Апостола пояснити читане для науки тих, що не розуміють, то папа це похваляє, дозволяє й затверджує“.

В кінці Інструкції говориться про Горазда, котрого

Мефодій, умираючи, поставив собі наступником: „Наступника, котрого Мефодій — всупереч наказів усіх св. Отців[1] — відважився поставити собі, заборонити, щоби не правив він Служб церковних, аж поки особисто не стане перед нами й не росповість нам словами про свою справу".

Таке було відношення нового папи Стефана V до слов'янського Богослуження. До того часу ще ніхто з пап так категорично не забороняв його. То папа Стефан V власноручно розбив усе те добре, що зробили його попередники — Адріян II та Іоан VIII. Папа твердить, ніби Мефодій клявся на мощах св. Петра, що більше не правитиме слов'янською мовою, клявся ніби папі Іоанну VIII. Це непорозуміння: такої клятви Мефодій не міг дати. Як я казав уже, це просто наклеп Віхінгів, — це він переконав папу, може показуючи йому якийсь сфальшований документ, ніби Мефодій клявся відцуратися слов'янської мови. Тут натяк певне на суд Мефодія в Римі 880 року; можливо, що Мефодій обіцяв тоді папі, що буде по церквах своїх читати Євангелію та Апостола перше латинською мовою, але виконати цього скрізь Мефодій не зміг, бо не всі його священники знали й мову латинську. Причіпившися до цього, Віхінг міг скласти легенду про Мефодієву присягу та про Мефодія, як про кривоприсяжника.

Але мусимо вину складати не на самого тільки Віхінга, а й на папу Стефана V, бо ж він мусів більше знати про всю цю справу. Скажемо, коли Іоан VIII благословив в 880 р. слов'янське Богослуження, тоді Стефан був там іподіяконом і певне про все це чув, а між тим папа твердить, ніби Іоан VIII заборонив Мефодію правити слов'янською мовою. Отже треба визнати, що папа Стефан був завзятим триязичником і послідовно йшов проти слов'янського Богослуження, а тому всі підшепти Віхінгові знайшли для себе в папі чутливу душу. Папа бачив, що учні Мефодія продовжують науку старого архієпископа, не приймають нічого римського, а він вирішив златинізувати Моравію; перешкодою до цього була йому слов'янська Служба — і він її забороняє; були перешкодою й учні — він наказує вигнати

1. Див. 23 правило Антіохійського Собору: „Не подобаєть єпископоу, аще и конець жития своєго, иного оставляти наслѣдника въ себе мѣсто".

їх за межі Моравії. Для кирило-мефодіївської праці на Моравах настали сумні години смеркання...

ДЖЕРЕЛА: Лист та Інструкція Стефана V; Болгарська Лег. XII

ЛІТЕРАТУРА: *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 477-499. — *Вороновъ* „ТрКДАк“ 1881 р. т. II ст. 410-416. — *А. Н.*: Отношеніе папства къ дѣлу славянскихъ первоучителей во время блаженной кончины св. Мефодія, „Странникъ“ 1885 р. т. I ст. 614-633. — *Малышевскій:* Судьба Славянской Церкви въ Моравіи и Паннониі при ученикахъ свв. Кирилла и Меѳодія, „ТрКДАк“ 1886 р. т. I ст. 417-456. — *Lapôtre* 129-170. — *Н. Я* в „ЖМНПр“ 1896 р. ч. 305 ст. 185-194, передача думок Lapôtre. — *Бильбасовъ* в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 371-372. — *Pastrnek* 126-131. — *V. Jagić:* Entstehungsgeschichte § 14.

2. Погром учнів Мефодія.

Крім того, що читаємо в Листі та в Інструкції папи Стефана V, легатам безумовно дані були відповідні вказівки й на словах, що̀ саме вони мають робити в Моравії; це був головно наказ усіма силами покінчити з учениками Мефодія та з слов'янською Службою і запровадити тут римський обряд. І легати виконали все, як їм наказано: вони довели до жорстокого погрому над учнями Мефодія.

За 16 років свого архієрейського служіння Мефодій зібрав багато учнів; головним чином були це мораване, але могли бути тут і інші слов'яне, напр. болгари, а особливо з тих країн, що належали тоді до Моравії, — Чехії, Паннонії, можливо навіть і з західно-українських земель; була, певне, частина учнів ще й Костянтинових, а серед них може не мало й слов'ян візантійських. Виучуючись, ці учні ставали священниками та дияконами, і по широких просторах Моравії та по сусідніх землях сіяли зерна кирило-мефодіївських ідей, а серед ідей цих головніщою була — Богослуження живою народньою мовою. Умираючи, Мефодій „на роукахъ иєрѣйскихъ почи“, росказує ЖМ[17], а це вже свідчить, що Мефодій мав не мало учнів, які його любили й були близькими його прихильниками. Для найбільшої частини учнів уся наука Мефодія стала разом з тим і національною програмою, стала засобом визволення з німецького ярма і засобом стати народом самостійним. Звичайно, кирило-мефодіївські ідеї учні продовжували далі, давали їм

певну реальну закінченність, і вже такими ширили їх не тільки по Моравії, але й по сусідніх землях, де вони так само міцно приймалися.

Учнів Мефодій мав, умираючи, багатенько, — БЛ[6] (Болгарська Легенда) росповідає, що самих пресвітерів, дияконів та іподияконів було до двохсот по церквах єпархії. Серед цих учнів головнішими були 5, а саме: Горазд, Климент, Наум, Ангелар і Сава (або Лаврін — це одна особа?). Горазд був словаком, мужем високої освіти, чому Мефодій і поставив його своїм заступником. Климент був родом болгарин, як свідчить Охридська Легенда 1; може й правдива думка Н. Туницького, що хоче бачити в Клименті „македонскаго славянина, жившаго гдѣ-нибудь вблизи Солуня, родины св. первоучителей“[1]. БЛ[12] зве Климента пресвітером і мужем дуже вченим. Наймолодшим з по-серед головних учнів був Наум, що багато витерпів за ідеї своїх учителів[2]. Ось цих п'ятьох учнів уже з глибокої давнини прираховано разом з св. братами до особливої святої дружини, котру названо седмичисленниками. Ці седмичисленники—Костянтин, Мефодій, Горазд, Климент, Наум, Ангелар і Сава — користалися й користуються великою пошаною у південних слов'ян. В 1211 році в Тернові в Болгарії був великий церковний собор, який склав синодика, а в нім є прославлення в неділю православія й наших седмичисленників: „Клименту, ученику єго (Мефодія), єпископу Великіе Моравы и ученикомъ єго (Мефодія): Савѣ, и Горазду, и Науму, яко много и тѣм потруждьшіимсе о словенскыих книгах, вѣчнаа имь паметь“. Десь з половини XIII в. на 17 липня встановлено й особливе свято седмичисленників, а в першій половині XVIII в. складено їм осібну грецьку службу. В Болгарії від давнини зберігається багато образів седмичисленної дружини, багато збудовано й церков на їх честь. Треба ще додати, що учнем св. Мефодія був і Костянтин, перше пресвітер, а потім єпископ болгарський, відомий письменник, автор Азбучної Молитви[3] та збірника проповідей 894 р.

---

1. „Богословская Энциклопедія“ 1910 р. т. XI ст. 141.

2. Про Наума див. далі в Огляді джерел: Слов'янське Життя св. Наума.

3. Див. в I т. ст. 313-314; див. ще про нього нижче в розділі XVI. 4.

Ось на цих учнів і прийшли папські легати, „яко врани на сокола“, щоби змусити їх кинути кирило-мефодіївську науку. Звичайно, німецьке духовенство високо підняло тепер голову, і на чолі з Віхінгом заклято кинулося на осиротілих учнів.Віхінг, авантурник та пройдисвіт, котрого й німецькі джерела малюють дуже не добрими рисами, колотив тепер самовладно цілою моравською єпархією. Святополк, як і давніще, горнувся до німців та до німецького духовенства, в справах віри розумівся мало, але виразно хотів, щоб і в його землі церква була такою ж, як і в землі його панів — німців. З чого походило це малпування життя своїх панів, трудно сказати, бо наші церковні джерела звичайно дуже темними фарбами малюють Святополка і тут можлива пересада;але народні перекази зберегли про Святополка, як могучого князя, світлі спомини; Чеська Легенда 6, напр., зве цього князя „постільки ж релігійним, як і побожним, що був у той час наймогутнішим, яко імператор, що царював над великою державою“ (чи не змішано тут Святополка з Ростиславом?). Через це можна думати, що Святополк намагався збудувати свою державу на західний зразок, і тому так линув до того заходу та до його віри. Але у всякому разі Святополк виявив повне незрозуміння великих кирило-мефодіївських ідей, був зовсім байдужим до них, а це й стало одною з причин ослаблення та руїни його держави.

Прибувши до Святополка, відбувши положені церемонії, папські легати — єпископ Доминик та пресвітер Іоан і Стефан — відразу ж приступили до запровадження „ладу“ в моравській єпархії. Головних справ було три: 1. Скинути Горазда з архієпископства і поставити на цю гідність Віхінга, 2. знищити слов'янське Богослуження й впровадити на його місце Богослуження латинське і 3. вивести з Моравії грецький обряд і насадити римський, особливо Символ Віри з „і від Сина“. Звичайно, ані на одну з цих мір учні не погодилися добровільно, і тому роспочалася остання боротьба. Святополк певне був на стороні легатів, а тому Горазда відразу ж офіційно усунено з урядування. Що саме сталося, про це докладно росповідає нам повне Життя св. Климента (ЖКл) чи так звана Болгарська Легенда (ЛБ), головне джерело, звідки ми знаємо про долю учнів Мефодія; оповідає про це й слов'янське Життя Наума, хоч і дуже

мало [1]. „Надзвичайно нахабна товпа єретиків — читаємо в ЛБ[7], — не перенесла того, щоби мати Мефодія й по смерті живим собі противником. „А ну-но ходімо, — казали вони, — знасилуймо Горазда та зробімо хитрість, бо життя його інше від нашого, інша стежка його, і він докоряє нам нашими гріхами (Прем. Соломона $2^{6\cdot10\cdot12\cdot15}$); як що позоставимо його жити, то в нім оживе для нас Мефодій". Таким чином позбавляють його єпископської влади, а якогось Віхніка — Βιχνικον, — що напився міцного вина єреси та спосібного й інших опоїти, і за це власне Мефодій і передав його анафемському сатані, разом з товпою людей, що біснувалися з ним,—оцього то Віхніка вони ставлять на престол"

Певне легати та німецьке духовенство мали диспут з учнями про Мефодієву науку; диспут був гарячий та бурхливий; про нього ЛБ[8] оповідає так: „Таким чином Віхнік беззаконно захопив єпископство, на яке не мав жадного права, а покликаного від Бога (Горазда, Євр. 5^{4}) відіпхнув силою грішної руки (Пс. 9^{36}). Єресь піднімає голову, і знущається над православним сонмом учнів Мефодієвих. І ото вони, піднявши крик і ставши проти вірних, говорять; „І чого ви й досі ще більше горнетеся до слів Мефодієвих, смердячих та мертвих, а не приєднуєтеся до живого архієпископа і не визнаєте Сина рожденим з Отця, і Духа виходячим з Сина?" А вони через Горазда й Клима відповіли, що Мефодій ще живий, ми про це добре знаємо від Господа, котрий говорить, що хто вірує в Нього, коли й помре, то оживе (Іо 11^{25}). Чим же грішимо ми, коли маємо живого в Бозі учителя, що духовно перебуває з нами й бесідує та зміцняє проти вас? А що до вашої нової віри, ми не знаходимо підтвердження їй в св. Письмі, та й св. Отці

1. Новознайдене слов'янське Життя св. Наума, що також говорить про погром учнів, розбиває твердження деяких учених, ніби цього погрому не було. Так, Є. Голубинський писав про це: „Если бы дѣйствительно въ Моравіи случилось то, о чемъ баснословитъ авторъ житія Климента, то какъ бы не сдѣлалъ хотя бы какого-нибудь намека на это авторъ Меѳодіева житія въ заключеніе своего повѣствованія?" Автор ЖМ мав на увазі тільки свого героя, і поза його життя він ніде не виходив; але натяки на недолю учнів Мефодія все-таки знаходимо й тут, напр. в ЖМ[17], де в молитовнім зверненні до Мефодія автор просить його: „избавляи от вьсякоя напасти оученикы своя".

не приняли її, тому боїмося стати проклятими. Щоби Дух походив і від Сина, того ми не визнавали й не визнаємо, не зречемося віри й не станемо гірше невір" (1 Тим. 5[8]). І вони докладно вияснили свою науку.

„При цих словах прихильники Віхніка не здержались і позатикали уші (Діяння 7[56]), як колись ті, що побивали камінням Стефана. Вони почали кричати й приводити все до безладу, і мало не підняли були рук на православних, стомленому язику додаючи на поміч руки".

Звичайно, такі диспути не могли дати німецькому духовенству жадної перемоги, бо ж наука Мефодія була правдивою, і її завзято й уміло боронили ученики, а німці своїм „і від Сина" заводили небезпечну новину. В кінці противна партія, не перемігши учнів Мефодія словом, вдалася до звичайного в таких випадках засобу — звернулися до Святополка з доносом: вони „оббріхують православних, ніби ті задумують переворот і можуть повстати проти його влади, коли не будуть одної науки з князем, бо ж держатися іншої науки — то й бунтувати" (пор. середньовічну догму: cujus regio, ejus religio — чия влада, того й віра); говорячи сучасною термінологією, на учнів Мефодія зробили доноса в протидержавній зраді, що було справою завсіди не трудною... Святополк, роздратований цею безконечною колотнечею, і бачучи засліплено причину її тільки в учнях Мефодія, покликав їх десь р. 886-го до себе на суд. ЛБ 9—10 живими рисами описує нам цей цікавий суд. „Що це за розбрат поміж вами — накинувся гостро князь на учнів, як прибули вони до нього на суд, — і чого ви щоденно схвачуєтеся між собою, як вороги? Та чи ж не брати ви всі, і чи не християне? Чому ви не згоджуєтеся один з одним та не пильнуєте про єдність"? В імені учнів виступали перед князем Горазд та Климент. „Князю, — казали вони,— довго б нам треба було говорити про це, бо ж не в маловажній річі і не в маловажній справі загрожує нам небезпека, а в догматі церковнім про св. Тройцю й душу, а це для нас ближче всього. Але через те, що твоя незнайомість з св. Письмом не дозволяє тобі сислухати довгі й глибокі пояснення, то на твоє питання відповімо просто". І вони коротко, але виразно росказують Святополкові свою науку про походження Духа Святого тільки від Отця. А в кінці

додають: „Коли ж вони, — цеб-то противна сторона, — переміняють свої думки й погодяться з Євангелією та з св. Отцями, то ми прийдемо до них, як до братів, обнімемось й поцілуємось". Так відповідало зібрання православних, доручивши говорити за них Горазду та Клименту.

„Але князь мало що зрозумів з того, що йому сказали, — каже далі ЛБ, — бо в пізнанні божественної правди він був цілковитим невігласом як через те, що вихований був більше по-варварському, чи просто мовити — скотоподібно, так і тому, що його розум був затуманений нечистими задоволеннями. Як же могла рішати про св. Трійцю людина, що зовсім не мала святости невинности, без якої ніхто не побачить Господа (Євр. 12[14])? Але його навчили єретики, яким князь був цілком відданий, а тому він дав таку відповідь православним: „Признаю, що я чоловік зовсім невчений і в догматах невидющий, хиба тільки що грамотний; але я християнство приймаю, і буду його приймати. А цих ваших сумнівів, що ви їх піднимаєте, не можу вирішити доказами і відріжнити єретика від православного. Але я, яко християнин, розсуджу вас. Звичайно, і про цей догмат я порішу так само, як звик я рішати і в інших справах: Хто перший прийде й заприсягне, що він вірує правдиво й православно, той — по мойому суду — ні в чім не грішить проти точности в вірі,—тому й церкву передам і віддам йому пресвітерство церковне". Як бачимо, Святополк запропонував т. зв. суд Божий, що був дуже поширеним у той час. Чи могли учні пристати на таке непевне вирішення? Безумовно ні, бо ж вони добре знали всю безнадійність такого присуду, як знали й те, що Святополк про свій присуд давно вже умовився з ворогами. Але зібраний нарід дійсно хвилювався, в великому числі зійшовся на суд, а тому Святополк змушений був розіграти комедію прилюдно, бо на всякий кінець цього суду німецька партія була добре приготовлена. Звичайно, учні знали, що коли б навіть т. зв. „суд Божий" випав і на їх користь, то противна сторона все одно не заспокоїлася б. На суді напевне був відділ найманого німецького війська, що звичайно охороняло князя на випадок непорядків, а про них попереджав Святополка Віхінг з прихильниками в своїм доносі.

Суд покінчився так, як того й треба було чекати.

„Франки — росповідає БЛ[11], — з великою готовністю погодилися приняти присягу. Вони навіть не дочекалися кінця княжого вирішення й одразу заприсягли, а тим затвердили свою нечестиву науку й поклали відповідний кінець неправдивому суду... При таких суддях єресь перемогла православіє, і здобула собі повну владу гнобити й мучити правдивих слуг Христових та Сторожів віри; бо — сказав князь — хто буде засуджений невірою по науці франків, той буде переданий їм, а вони можуть робити з ним, що хотять“...

Так покінчився цей суд неправдивий. Але суд відбувся тільки про людське око, бо ж легати папські принесли з Риму вже готовим своє вирішення: в листі до Святополка, на кінці його, був папський наказ: „А сваволців та неслухняних, що викликають ворожнечу та спокусу, коли не послухаються по першій і другій осторозі, наказуємо викидати з церкви, щоби одна хвора овечка не заражувала цілої отари, наказуємо задержувати (refrenari, арештовувати?) їх нашою владою та виганяти далеко з ваших країв“...

Це був ясний натяк на учнів Мефодієвих, і цього наказа папського виконав тепер Святополк, бо ж учні ні на які уступки, звичайно, не пішли...[1]

І настав відкритий погром учнів, а разом з ними погром цілої кирило-мефодіївської праці... ЛБ[11—14] докладно росповідає про цей сумний момент: „Яким словом можна змалювати, що зробила потому (по тім суді неправдивім) злоба, взявши владу? Це був правдивий огонь в лісі, що роздмухує його вітер: одні примушували пристати на їх лукавий догмат, а другі боронили віру батьків; одні готові були все зробити, другі — все перетерпіти... Одних мучили нелюдськи, у других грабували оселі, до свого нечестя додаючи користливість, інших голими тягали по тер-

---

1. Про це в „Przegląd Historyczny“ 1908. VI. 304 A. Brückner правдиво пише так: „Tragedya wielogrodzka wypędzenia Metodyan odegrała się jaknajściślej wedle zapowiedzianego przez papieża planu“. Там само VII. 164 Brückner знову підкреслює те саме: „Proces kanoniczny, potępiający Metodyan, odbył się ściśle według programu, jaki Szczepan V nakreślił, a bez wmieszania się Swiętopełka, który tylko wyrok legatów papieskich wypełnił“.

ну, навіть людей старих, що переступили Давидову межу віку (Пс. 89[10], цеб-то 70—80 літ)... А хто з пресвітерів та дияконів були молодшими, тих продавали навіть жидам (жиди в той час дійсно торгували невільниками)... А було їх зовсім не мало, але коло двохсот (самих тільки) служителів вівтаря"...

Це були перші наслідки неправдивого суду: тюрма, конфіската майна і навіть продаж в неволю... Такою дорогою ціною платили перші вчителі слов'янські за додержання віри та за слов'янське Богослуження, за те, що відважилися й свій нарід зарахувати до тих „великих народів, що славлять Бога своєю мовою" ЖК[14].

Про катування учнів Мефодієвих росповідає також новознайдене слов'янське Життя св. Наума, тільки росповідає дуже коротенько. „І це нехай буде відоме всім читачам, — читаємо тут, — що оті єретики одних (учнів) багато мучили, а других продали жидам за гроші" (продаше жидомь на цѣнѣ). І додається дуже цікава подробиця: „А ті жиди, узявши священників та дияконів, повели їх до Венеції" і там продавали. Надзвичайно цінне свідоцтво, що учнів дійсно продавали жидам, продавали навіть священників та дияконів [1]...

Але це був тільки початок, бо погром продовжувався далі. „А тих, що були вчителями — Горазда, Климента, Лавріна (Саву), Наума і Ангеларія, — цих і багатьох інших славних мужів, закувавши в кайдани, запакували до в'язниці, де всяку втіху заборонили, бо ані родичі, ані знайомі жадним способом не сміли відвідати їх". Заковані мученики, — читаємо далі, — молилися й співали церковні пісні — звичайно, мовою слов'янською, — і Бог послав землетруса, і кайдани спали з арештованих. Населення, вражене чудом, вимагає звільнити арештованих, але вороги переконали князя, що то ворожбитство ув'язнених звільнило їх від кайданів, накладають на мучеників міцніщі окови, і знову вкидають їх до в'язниці. Так було до трох раз, — трус землі все звільняв ув'язнених. Певне, в цім легендар-

---

1. У той час венеціянці дійсно вели широку торгівлю невільниками, продаючи їх мусульманам. Жиди часто займалися тоді перепродажею невільників, що їм було заборонене в Чехії тільки за Вацлава I (1230 — 1253).

нім оповіданні криється якийсь відгомін давнього переказу, що може справді нарід заступився був за засуджених і силою звільнив учнів Мефодія з ув'язнення.

Вкінці князю Святополкові обридла ця довга тяганина, і він дозволяє німцям поступати з засудженими так, як вони захотять. Тоді арештованих „виводять з в'язниці, б'ють та мучать нелюдськи, не щадячи ані сивини, ані хворости, в яку впали від утоми тіла святих". Святополка в цей час випадково не було в Велеграді, і вороги могли робити дійсно, що й як собі хотіли. „По такім нелюдськім битті, єретики, — оповідає БЛ[13], — не давши святим хоч трохи попоїсти, — бо вони нікому не дозволяли кинути ані шматка хліба слугам Христа, а вірніще — христам, — віддали їх воїнам, щоби відвели їх в ріжні місця над Дунаєм, приговоривши горожан небесних на довічне вигнання з міста. Воїни, нарід варварський — власне німці — дикі з натури своєї, а до того збільшивши цю дикість на приказ, узявши святих, виводять із міста, роздягають і тягнуть голими. За одним разом завдавали їм подвійні муки: безчестя та муку від льодового повітря, що все буває на землях придунайських. Навіть прикладали мечі до горла їхнього, ніби наміряючись умертвити їх, а до боків їхніх підставляли списи, немов готовлючись всадити їх, щоби вони не одною тільки смертю вмірали, але стільки разів, скільки чекали... І все це наказали вороги воїнам. А коли вони були вже далеко від міста, то воїни, що вели, покинули їх, а самі вернулися до міста"...

Довічне вигнання учнів Мефодія з рідної землі сталося на ясний приказ папи Стефана V, що в листі до кн. Святополка писав - наказував, щоби цих учнів „виганяти далеко з ваших країв". Здається, уже до того часу учні звязалися були з болгарами, а тому багато з них впрост подалися до Болгарії. „А визнавці Христові — читаємо далі в БЛ[14] — пам'ятаючи наказ Господа переслідуваним, — з одного міста втікати до другого (Матв. 10[23]), — поспішали до Болгарії, думали про Болгарію, Болгарія, сподівалися, дасть їм заспокоєння. Але й в цім не мали вони певности, коли не сховають дороги своєї; тому вони й пильнували ховатися від усяких очей, терплячи нужду в їжі та в одежі, та всякі утиски. Через те вони змушені були страхом розстатися один з одним, і розійшлися по ріжних землях, з Божої на те волі, щоби тим більше земель охопити Євангелією".

Так засудили учнів Мефодія на довічну еміграцію, і так відбулося це історичне вигнання. Напевне, свої люде були б заступилися за патріотів-вигнанців, бо БЛ [13] підкреслює, що ті воїни, що виганяли учнів з рідної землі, то були німці... Яка була найголовніща причина цього вигнання, про це замовчує автор БЛ, замовчує можливо й навмисне, бо це був грек, може й сам схильний до триязичної єреси; але про причину цю виразно говорить нам лист папи Стефана V,— він наказував знищити слов'яньске Богослуженнн, а неслухняних вигнати з рідної землі. Це за додержання найголовнішої ідеї кирило-мефодіївської — за Богослуження живою мовою — стільки нелюдських мук та страждань приняли ці націоналисти-патріоти, вірні учні Мефодія... Не пішли вони на спокуси триязичників, не зрадили своїй рідній слов'янській мові, за що й були вигнані навіки з рідної землі... Рідний край не зрозумів їхньої величної ідеї, не зрозумів їхньої високо патріотичної науки, і засудив цих ідеалистів на вічне вигнання... Бо „нема пророка без чести, хиба на своїй батьківщині та в родині своїй" (Мт 13[57]). Не знайшовши цеї чести серед рідного народу, учні Мефодія знайшли її на чужині—на болгарській землі. Загальна сумна доля ідеалистів усіх земель та віків...

Коли саме трапився погром учнів Костянтина й Мефодія, докладно цього не знаємо, але маємо докази, які виразно свідчать, що він наступив швидко по смерті Мефодія, цеб-то по 6 квітня 885 р. Кінцеву дату погрому дає нам слов'янське Життя св. Наума, — тут читаємо, що проданих жидам учнів в Венеції забрав і перевіз до Костянтинополя до царя Василя I „царів муж". Василь I на престол сів, забивши Михаїла III, в ніч з 23 на 24 вересня 867 року, і, по свідоцтву літописця Никифора, царював 18 літ 10 місяців і 29 днів,[1] цеб-то помер десь 22 серпня 886 року. Отже, погром учнів трапився ще за життя Василя, цеб-то або десь в 886 році, може на початку його, або ще в 885 р., зараз по смерті Мефодія.

Треба згадати ще, що в цей саме час упав і патріярх Фотій в Царгороді. Упав він зовсім без вини: новий імператор Лев VI р. 886 захотів зробити патріярхом свого 16 літньо-

1. „Извѣстія" 1908 р. т. XII кн. 4 ст. 42.

го брата Стефана, а для цього на Фотія кинено обвинувачення в державній зраді і силою скинено з патріяршого престолу... Фотій помер в 891 р. 6 лютого, і скоро по смерті його канонізовано.

Мушу тут спинитися ще на одній справі. В нашій науковій літературі часом стрічаємо думку, ніби в цей саме час по смерті Мефодія в Моравії учні його склали осібну слов'янську азбуку, т. зв. глаголицю. Так, академик А. Соболевський твердить: „Мы считаемъ вѣроятною лишь одну догадку о творцѣ глаголицы и о времени ея появленія: глаголица составлена ученикомъ (или учениками) первоучителя Меѳодія въ предѣлахъ его моравской епархіи во время поднятаго здѣсь латинниками (нѣмцами и ихъ сторонниками славянами) гоненія на славянское богослуженіе и славянскую письменность, ради спасенія этого богослуженія и этой письменности, такъ какъ главной причиной гоненія былъ явно греческій характеръ кирилловскаго письма, исчезнувшій при замѣнѣ кириллицы глаголицею. Объ этомъ гоненіи, принудившемъ часть учениковъ Меѳодія бѣжать изъ Моравіи, разсказываетъ намъ греческое житіе Меѳодіева ученика Климента Словенскаго“[1]. Що ця думка А. Соболевського лише суб'єктивна гіпотеза, не підперта доказами, про це красномовно свідчить усе оповідання цього розділу: справа була зовсім не в азбуці, і не вона була „главной причиной гоненія“[2]. Крім цього, погром кирило-мефодіївських ідей на Моравії наступив так швидко по смерті Мефодія: що учні не мали часу на перероблення кирилиці на глаголицю.

ДЖЕРЕЛА: Болгарська Легенда 7-14; слов'янське Життя св. Наума. ЛІТЕРАТУРА: *П. Лавровскій* ст. 459-465. — *Бильбасовъ* II ст. 201, 211-214. — *Небосклоновъ* 110. — *Дриновъ* в „ЖМНПр“ 1885 р. ч. 238 ст. 184-186, 196-197. — *Малышевскій:* Судьба славянской Церкви въ Моравіи и Паннониі при ученикахъ свв. Кирилла и Мефодія, „ТрКДАк“ 1886 р. т. II ст. 73-102. — *Архангельскій* 23. — *Pastrnek* 131-133. — *Potkański* 116-119. — *Булгаковъ:* Судьба Моравской церкви послѣ смерти св. Мефодія, „Орлов. Епарх. Вѣдом.“ 1884 р. № 18 ст. 1145-1156 і № 19 ст. 1210-1224. — *Bogusławski* 131-135. — *Fr. V. Sasinek*: Osud Gorazda a soudruhů, „Sbornik Velehradský“, 1896 р., річник VI

1. *А. Соболевскій*: Кириллица и глаголица, див. „Богословская Энциклопедія“, изданіе А. Лопухина, т. X, 1909 р, ст. 226.

2. Докладно про це оповідаю в IV томі цеї праці.

вип. 1 ст. 133-141. — *И. С. Пальмовъ*: День блаженной кончины св. Мефодія и послѣдніе годы т. н. великой Моравіи въ современномъ славянскомъ сознаніи, „Славянскія Извѣстія“ 1890 р. — *П. Викулъ*: Моравская паства св. Меѳодія послѣ его кончины, „Странникъ“ 1885 р. т. 2 ст. 7-19. — *V. Jagić*: Изгнаници из Моравске после смрти Мефодијеве, „Друштво св. Саве“ т. 17 ст. 19-36, 1923, Новий Сад. — *V. Jagić:* Entstehungsgeschichte § 15. — *Н. Туницкій* в „Богосл. Вѣстн.“ 1911. III. 154-161.

---

3. Знищення Велико-Моравської Держави і заник праці Костянтина й Мефодія.

По вигнанні учнів Кирила та Мефодія з рідного краю в 886 р. події швидко розвивалися в нещасній Моравії. Святополк усе приятелював з своїми німцями, і в р. 887-м допоміг навіть своїому кумові Арнульфові відняти в Кароля Товстого імператорський престол, на котрім Арнульф тепер і засів; в нагороду за допомогу Святополк отримав право на Чехію.

А Віхінг, вигнавши учнів Мефодія, панував тепер самовладно на Моравській єпархії. Всю працю Костянтина й Мефодія він погромив тут до останку: слов'янське Богослуження понищив, скрізь заводив римський обряд. Звичайно, де-не-де лишалася ще слов'янська Служба, бо ж певне не всі священники були вигнані, частина їх таки лишилася, місцево могла лишатися й слов'янська мова в церкві,—поки Віхінг не заглядав і сюди, і не заводив латинського Богослуження.

Але дружба Святополкова з Арнульфом не була міцною, — в 892 р. вони знову посварилися і схопилися за зброю. З великим військом Арнульф вдерся на Моравію і страшенно поплюндрував та попалив усе, що було йому на дорозі, — вирубали навіть овочеві дерева... Деякі дослідники пишуть, ніби на допомогу собі Арнульф необережно запросив диких угрів, і вони оце руйнували Моравію. Війна точилася і в 893 р., але Святополка осилити не могли. Тепер тільки, під час цього передсмертного бою, переконався Святополк, який то приятель був йому Віхінг та все його німецьке духовенство: воно під час цеї війни

відкрито стало на німецький бік, а тому Святополк нарешті вигнав Віхінга з Моравії, чи може він сам утік до свого приятеля Арнульфа, а той зробив його своїм канцлером. Безумовно, починаючи з 892-го року національне духовенство відживає на Моравії, слов'янське Богослуження знову могло вільно відправлятися; але потрібного ладу та устрою не могло бути, бо не було єпископату. Що сталося з Гораздом по вигнанні, чи ходив він на суд до Риму, як кликав його папа, нічого не знаємо. Але колиб живий був Горазд, він міг би тепер, з 892-го року, вертатися на свою архієпископію.

Року 894-го, по 24 літнім правлінні, помер князь Святополк. Легенди росповідають, ніби перед смертю сховався він на одну гору до ченців, приняв чернечий сан, скоро там і помер. По Святополкові лишилося три сини: Моймир II, старший, і два молодших: Святополк та Святобой[1]. Батько поділив владу поміж двома старшими синами, і це власне й було початком кінця: князі увесь час билися за першенство... І вже мало доброго зазнала при них Моравія, бо все котилася додолу. Року 895 від Моравії відпали Чехія та Бодричі, що добровільно піддалися Арнульфові, а в 896 р. частину долішньої Панноніі бере Арнульф, і таким чином Моравія зменшилася до своїх етнографічних кордонів. В р. 898 роспочалася домова війна Моймира II з братом Святополком за першенство, що так само ослабила Моравію; в кінці Святополк був переможений і Моймир один рядив в Моравії.

Наступного 899 р. помер запеклий ворог Моравії, імператор Арнульф, а з ним кінчилася кар'єра й злого духа Моравії—Віхінга; в 899 р. Арнульф призначив був його єпископом Пассавським, на місце єп. Енгільмара, що помер тоді; звичайно, Віхінга призначено єпископом Пассавським для того, щоби він і надалі колотив Моравською церквою, бо ж єпископ Пассавський уважав Моравію за свою дієцезію. Але таке призначення Віхінга самою світською владою було протиканоничним, чому Зальцбургський архієпископ Теотмар скликав церковний собор в тім же 899 році; собор за-

1. Інші джерела свідчать, що Святополк позоставив тільки двох синів — Моймира та Святополка.

судив Віхінга,—позбавив його єпископського сану, а єпископом Пассавським призначив Рихара[1]. З того часу пам'ять про Віхінга назавсіди пропала... Хто знає, якою б дорогою пішла була історія західного слов'янства, колиб цей пройдисвіт, з дозволу легковажного й короткозорого Святополка, не знищив був на Моравії всєї праці Костянтина й Мефодія...

А Моравська церква не знала в неспокійний цей час жадного ладу, бо подбати про неї тепер не було кому: Моймир II занятий був безперестанними війнами чи то з німцями, чи з своїм братом, чи з іншими сусідами, а Римові так само було не до того, — там папи невпинно зміняли один одного, і вперта боротьба за папський престол не вгавала: папа Формоз 891 — 896, Бонифатій VI в 896 р. займав престол менше місяця, Стефан VI (чи VII) 896—897, помер задушений, Роман в 897 р. був папою 4 місяці, Хведір II — був 20 днів. На початку 898 р. став папою Іоан IX і був на престолі до липня 900 р., — тільки за нього можна було подумати про впорядкуваня Моравської церкви, особливо ще тому, що цей папа був проти німців.

В 899 р. Моймир II порішив просити від папи окремої єрархії для своєї землі[2]. Бачив він тепер ясно всі помилки, які накоїв його батько Святополк, і порішив латати справу хоч тепер: закласти на Моравії самостійну церкву, але церкву з слов'янською мовою, з своїм національним духовенством, котре б сприяло свойому народові і не було б йому ворожим. В церковній справі Моймир пішов слідами Ростислава, бо поділяв його думки: правдивість їхня тепер так виразно проявилася. Не виключено, що й сам папа Іоан IX бажав відновлення Моравської архієпископії; як ми бачили (див. I т. ст. 283—284), Рим уперто добивався взяти Моравію під свою безпосередню залежність, чому змушений був сперечатися з німцями. По смерті папи Іоана VIII-го, з 882 р. реальні звязки Ватикану з Моравією рвуться, тепер же і в інтересі Іоана IX-го було забрати знову цю слов'янську землю під свою безпосередню владу.

І Моймир вислав посольство до Риму, до папи Іоана IX, просячи собі окремої, тільки від Риму залежної єрархії.

---

1. Фульдський Літопис під 899 р.

2. Про перебіг усеї справи відновлення Моравської єрархії за Моймира II росповідає Скарга баварського духовенства з 900 р.

Посольство підкріпило своє прохання дуже добрими дарунками, і справа була виграною: в тім саме 899 р. папа послав на Моравію трох своїх легатів: архієпископа Іоана та єпископів Бенедикта й Даниїла, доручивши їм дати лад Моравській церкві і поставити для неї архієпископа та трох єпископів. Прибувши легати на Моравію, виконали бажання Моймирове, і висвятили архієпископа та трох єпископів, висвятили, треба думати, з природніх мораван, може й з колишніх учнів Мефодія. Якою мовою правилися тепер Служби церковні, не знаємо, але треба думати, що мовою слов'янською, бо певне рідного Богослуженя добився собі Моймир II. Папа погодився на слов'янське Богослуження, але чи не поставив він тепер нової умови — служити його по обряду римському[1], відгомоном чого були б нам так звані Київські Глаголицькі Листки, пам'ятка X віку—це церковнослов'янський Міссал по римському обряду; таке слов'янське Богослуження по римському обряду заведено і в Хорватії, про що посередньо свідчать нам Віденські Глаголицкі Листки. Те, чого досяг собі Моймир II, було дійсно величною подією в слов'янській історії: знову відновилася окрема Моравська єрархія, вона мала тепер навіть чотирох єпископів, відновилося слов'янське Богослуження; настала краща пора для Моравії: воскресла праця Костянтина й Мефодія, а разом з тим зачалася знову слов'янська література в Моравії. На жаль тільки — все це сталося занадто вже пізно, і не на довгий час, бо Велико-Моравська Держава стояла тепер на порозі смерти. Закінчивши легати свою працю в Моравії, написали баварському духовенству грізного листа з приводу тих їхніх несправедливостей, на які скаржилися мораване легатам.

Як і треба було сподіватися, баварське духовенство зняло голосний крик на це відновлення осібної, тільки від Риму залежної єрархії. В липні 900 р. відбувся з'їзд баварського духовенства та визначних світських осіб (може в м. Рисбаху), і на цьому соборі німецьке духовенство склало 13 липня протеста проти відновлення Моравської єрархії і відіслало його папі Іоану IX. Протеста підписав архієпископ зальцбургський Теотмар чи Дитмар і п'ять його єпископів.

---

1. Див. про це вище на ст. 37 — 40.

Протест в високій мірі цікавий не тільки тим, що росповідає про тодішні церковні події на Моравії, але головно тим, що дає нам можність зрозумити правдиве відношення німецького духовенства до моравського народу, цеб-то яскраво малює те реальне тло, на якому відбувалися всі події кирило-мефодіївської праці, з 863 року починаючи. По звичайних привітаннях на вступі єпископи пишуть, що папські декрети навчають їх звертатися до римського єпископа у всіх своїх важливих випадках та незгодах. А тепер вони щоденно чують, ніби від апостольського престолу йде неправда, хоч вони цьому не вірять. „Але оце явилися, — як самі вони звуть себе — ваші легати, три єпископи, а саме: Іоан архієпископ, Бенедикт та Даниїл єпископи, до землі слов'янської, що зветься Моравією. Ця земля зо всіма своїми мешканцями належала нашим королям та нашому народові, також і нам, не тільки в церковнім відношенні, але й податками з свого майна, бо то ми їх просвітили і з паган зробили християнами. І тому єпископ Пассавський, що до його єпархії належать люде теї землі з самого початку навернення їх на християнство, їздив до теї землі (по десятину!), коли тільки хотів і коли знаходив те потрібним, і ніколи не стрічав там ніякого спротиву, скликав синоди і робив усе, що потрібне по його сану, і ніхто відкрито не робив йому спротиву". Це все було аж доти, „поки диявол (кирило-мефодіївська наука?) не спокусив серця їхні (моравські), і вони почали кидати християнство (цеб-то німецьке духовенство), відвертатися від правди, вчиняти війну, вперто боронитися, так що єпископу та проповідникам стала закритою туди дорога, і там запанувала повна сваволя"... Це надзвичайно яскравий малюнок стосунків німецького духовенства супроти моравського народу, малюнок, де кожне слово найвиразніще показує правдивий реальний підклад усеї піввікової церковної боротьби. Єпископи кидають в бік Риму навіть підозріння в симонії: „А тепер вони — мораване, — що нам видається важним і неможливим, — збільшують свою несправедливість, хвалячись, ніби за гроші купили собі право так поступати... А ми ніколи не чули, щоби подібні річі виходили від апостольського престолу, як не чули й того, щоби канонічні постанови допускали таку схизму в якійсь церкві. Бо ж те-

пер одна єпископія поділена на п'ять. Згадані єпископи, прийшовши, як то самі вони кажуть, від вашого іменй, „поставили в однім і тім самім єпископстві одного архієпископа та трох епископів, без відома архієпископа (зальцбургського) і без згоди того єпископа (пассавського), що в його єпархії були вони".

Дуже цікаве те місце з протесту, де баварське духовенство виправдується в обвинуваченнях мораван. „І ще скаржаться мораване, що ми супроти них непримирені; так цього не можна не визнати, але не ми в тім винні, а їх власна неслухняність. Бо коли почали вони цуратися християнства (цеб-то німецького духовенства!), а до того відмовилися платити належну данину господарям, королям нашим та їх управителям, стали противитися зо зброєю в руках і непокоїти наш нарід, то серед них вчинилося повстання. Але наші зброєю вдержали їх для себе, і знову повернули їх в рабство, а тому законно мусіли й мусять мати їх своїми підданцями, і у всякому разі мораване будуть належати нашому королівству — чи хотять вони того, чи не хотять (sive velint, sive nolint, regno nostro subacti erunt)... Предки нашого найсвітлішого володаря Людовика — імператорі та королі, що повстали від християнського народу франків, а слов'яне моравські — від паган та язичників"... Що можна більше добавити до цих відкрито глумливих слів? Надзвичайно характерне також і те, що в цім протесті про працю Мефодія вже не згадано ані одним слівцем: німці не визнали його за архієпископа ще в 870 р., не визнавали й тепер...

Від 900-го року зберігся до нас в цій саме справі ще й лист наймогутнішого на той час князя церкви, архієпископа кельнського Гаттона. Він також заступився за баварську церкву й писав папі: „Ми не можемо замовчати перед вашою святістю, що наші брати, єпископи баварські, дуже скаржилися нам на те, що мораване знову повстали проти їхньої церковної влади і за дозволом вашим заклали в себе осібну церковну провінцію. Я найпокірніще прошу вашу святість, чи не зволите післати пораду мораванам, щоб вони відмовилися від своєї зарозумілости, і визнали тих, кому власне вони повинні належати. Бо коли вони не послухаються вашого слова, то їх навчать силою —

хотять вони того чи не хотять — хилити шию перед франками; але це, звичайно, не обійдеться без лиття крови"...

Так протестувало німецьке духовенство проти заведення осібної моравської національної єрархії. Два наведені документи в глумливих виразах відкрито говорять про мораван, як про німецьких рабів, а їхню вікову боротьбу за свою незалежність звуть просто бунтом чи повстанням рабів... Народнє слов'янське Богослуження було для цих триязичників, звичайно, тільки єрессею, тільки бунтом проти їхньої влади, було — як вони кажуть — цурапням християнства. Обкраяна й обезсилена, що мала робити тепер Моравія?

Які були наслідки баварських протестів, не знаємо; та цих протестів папа Іоан IX вже й не прочитав, — він помер перед тим; що робив в цій справі наступник його Бенедикт IV (900—903 р.), документи не росповідають. Але єсть підстави думати, що Моравія не скористала вповні з цього відновлення своєї від німців незалежної церковної єрархії. Політичний стан Моравії де-далі все гіршав, а тому Моймир змушений був миритися з німцями, і в Регенсбурзі в 901 році мирова була підписана. Але німці післали до Моймира своє посольство, а з ним і пассавського єпископа Рихара, — і Моймир поклявся виконати умови мирової. Можна думати, що єп. пассавський в складі посольства був як раз для того, щоби поладнати те, чого добивався баварський єпископат в своїй скарзі з 900 року, а це робить можливим, що відновлена моравська єрархія не проіснувала довго. Правда, Моравія в цей час наблизилася до такого стану, коли вона не мала вже рятунку. В Європі появився тоді новий дикий нарід — угри чи венгри, що швидко посувався на захід. Як ми вже бачили в I т. цеї праці, ст. 132—133, Костянтин стрів був р. 861-го одну з угорських орд ще десь недалеко Херсонесу, а вже десь в 884 р. угри були на Дунаї. Новий нарід був сильним і добре озброєним, а тому легко й швидко посувався на захід, несучи з собою жах та руїну. Слов'янський нарід, що був на дорозі уграм, почасти втікав від них, а почасти корився; спротив був тим менший, що слов'ян не було тоді багато по Дунаю, а до того не були вони добре зорганізовані.

Арнульф перший зробив велику помилку супроти цього

непевного ворога, — він в 893 р. запросив венгрів собі до спілки, і разом з ними вдарив на Моравію. А в 894 р. угри перейшли за Дунай і пограбували Паннонію. Щоби ліпше боронитися від нового ворога, сини кн. Святополка спішать примиритися з Арнульфом, але це мало помагало, бо німці тоді ще не уявляли собі всеї небезпеки нового ворога і для себе самих. На якийсь час угри не нападають на Моравію. Але порядку тут вже не було: сини Святополкові билися між собою за першенство, а слов'янські народи, що входили до Великоморавського угруповання, потроху від нього відпадали... Сварка Моймира з Святополком привела знову німців на них: в кінці 898 р. баварці нападають на Моравію і сильно її пустошать; те саме роблять вони і в 899 р.

А угри тим часом розглядалися та готовилися до нових походів. В 899 р. вони перейшли Альпи і вдерлися до Італії, де й руйнували її в 899 та 900 роках. А вернувшись додому, угри в 900 році дошкульно пограбували Баварію. Тепер тільки німці зрозуміли небезпеку, і змушені були примиритися з Моймиром, щоби спільними силами відбиватися від лютого ворога; а угри нападали то на німців, то на Моймира і сильно пустошили їхні землі.

А в 904 р. трапився випадок, який сильно прискорив дальші події. Баварці запросили до себе на учту визначних угорських вождів з Хуссалем на чолі,—і всіх їх підступно перебили. Розгнівані угри постановили помститися за смерть своїх провідників. Щоби легче добратися до німців, угри в 905 році великими силами напали на Моравію і сильно її знищили. А Моймир десь в 907 році знову увійшов в спілку з німецьким королем Людовиком, щоби спільними силами бити венгрів. В серпні 907 року (під Пресбургом?) зійшлося спільне німецько-моравське військо з венграми. Бій був страшний, останній бій... Військо моравське та німецьке вибите було до останку, княз Моймир забитий... Дикі переможці, як та лава, посунули на Моравію, перебиваючи та палячи все на своїому шляху, не лишаючи галузки живої... Власне тепер Моравії був нанесений смертельний удар. Столиця Велико-Моравська, Велеград, була зруйнована, а її катедральна церква св. Богородиці, де був похований Мефодій, спалена... Сліди Велеграду по тому скоро зникають.

Переляканий нарід втікав на всі боки. Як твердить

Костянтин Порфиророджений в 41 розділі свого твору: „Про управління державою", угри завоювали Моравію, а „рештки народу розбіглися й повтікали до сусідніх народів — до болгар, турків, хорватів та інших[1]. Але не треба збільшувати цього втікання моравського народу, як то часто роблять учені, — маємо докази, що все таки в Моравії позосталося немало народу. В мадьярській мові дуже багато позичених з слов'янської мови слів, особливо в словнику культурніших розумінь; щоби ці позичення відбулися, мусимо допустити, що багато мораван позосталося на рідній землі і культурно впливали на побідників угрів.

Народні перекази зв'язали трагічну загибель Моравії з прокляттям старого архієпископа Мефодія, і в цьому була своя доля правди: знищення головної кирило-мефодіївської ідеї — Богослуження народньою мовою — було початком кінця для Моравії. Так, найстаріший літописець чеський Христіян в т. зв. Легенді Христіяна про прокляття Мефодія пише так: „Quapropter a pontifice beatae memoriae supra notato pagus ejus et rus cum habitantibus incolis anathemate percussa cum sulcis suis et fructibus diversis cladibus attrita usque in hodiernum diem deflent",[2] цебто: „Через те країна його й земля, які прокляв вищезазначений святої пам'яти первосвященник (Мефодій), з мешкаючими там людьми, разом з своїми полями й овочами, знищені ріжними шкодами, плачуть аж до сьогодняшнього дня"[3].

Про знищення Моравії так росповідає слов'янське Життя св. Наума: „А моравскаа земля, якоже бѣ прорекль святыи Меѳодіє архіепископъ, за безаконіа дѣлма дѣль ихъ, і єресы и за изгнаніє правовѣрныихь отець, и за страсти, ихже пріеше от єретікъ, имже оны вѣроваше, въскорѣ мьстъ пріеше от Бога. Не по мнозѣх же лѣтѣх пріидоше оугри пеонскіи єзыкь, и поплѣнише землю их; и опусти-

---

1. „Καὶ οἱ ὑπολειφθέντες τοῦ λαοῦ διεσκορπίσθησαν προσφυγόντες εἰς τὰ παρακείμενα ἔθνη, εἰς τε τοὺς Βουλγάρους καὶ Τούρκους καὶ Χρωβάτους καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ἔθνη"; *К. Я. Гротъ:* Моравія и Мадьяры, 1881 р., ст. 396. Під Хорватами деякі дослідники бачать тут Хробацію, цеб-то Краківську Польщу.

2. *Jos. Pekař:* Nejstarší kronika česka, „ČČHist" 1902 р. т. VIII ст. 404-406; Fontes Rerum Bohemicarum, 1873 р., I ст. 201-202.

3. Див. про це вище на ст. 60-61, 137 і 144.

ше (опустошише?) ю; их же бо не поплѣнише оугри, то въ бльгары бѣжааще. И оста земля ихъ поуста оугромъ вь власть". До цінної звістки, що частина мораван втікла до Болгарії, проф. П. А. Лавров робить таку правдиву примітку: „Вотъ какимъ образомъ можетъ объясняться появленіе славянскихъ текстовъ съ слѣдами моравскаго происхожденія. Нашедшіе въ Болгаріи пріютъ мораване могли тамъ принять участіе въ литературной дѣятельности"[1].

Разом з падінням Моравії, звичайно, завмерла на цій землі і вся апостольська праця Костянтина та Мефодія.

Хто ж був винен в цій страшній трагедії моравського народу? Хто підготовив цю небувалу руїну цілого народу? Кого можна винуватити в зруйнуванні кирило-мефодіївської праці на моравських землях? Багато було для того причин, але безумовно одною з головних була—тодішня політика німецька супроти західно-слов'янських народів взагалі, а Моравії з окрема. Про цю німецьку політику росповідав я вище вже не один раз в своїй праці. Німці добре відчували в Моравії будучу грізну силу, а тому вживали всіх засобів, щоби не дати їй зорганізуватися; дивилися на неї лише як на завойований край, а тому силою глушили найменші прояви самостійного життя. Кирило-мефодіївська праця виразно допомагала Моравії стати на власні ноги, і це було головною причиною тої боротьби, яку так вперто провадило німецьке духовенство проти слов'янських апостолів.

І коли появилася над Дунаєм нова грізна сила, угри, ця вікова політика не дала змоги німцям відразу відчути всю ту небезпеку, яку приніс з собою новий ворог. Німці не допомогли Моравії своєчасно оборонитися, в наслідок чого впала Моравія, але разом з тим впала й експансія німців на схід, пропали всі їхні вікові зусилля на своїх східних кордонах.

Це були перші причини знищення праці св. братів на моравських землях. Причини на той час стихійні, на які не було рятунку: німці так робили, бо так робити наказувало їм реальне життя та географічне положення.

Другорядних причин було багато, але що вони зна-

1. „Извѣстія" 1908 р. т. XII кн. 4 ст. 46.

чать в порівнянні з першою? Закріпленню праці братів на Моравії дуже пошкодила й відома підозріліть грецька. Ростислав просив в Царгороді єпископа, цеб-то хотів мати відразу певну церковну організацію. Греки післали тільки священника, а це не дало змоги Костянтину відразу ж зорганізувати Моравську Церкву. Німецькому духовенству, звичайно, легко було боротися з Костянтином священником, і було б значно трудніще, коли б греки були прислали його єпископом (див. т. І ст. 170 цеї праці).

Далі, у всьому цьому дуже завинив князь Святополк. За його часу Моравія була надзвичайно сильною та могучою, і тоді була повна змога остаточно закріпити її самостійність. Але Святополк покладався тільки на свого залізного меча, забувши про сильнішого меча —духовного: він не зрозумів цементуючої сили самостійної єрархії, не оцінив безмежно великої ваги національної церкви, не збагнув непереможної сили Богослуження народньою мовою при творенні самостійної держави. Він не знав, що однаковість церкви у двох народів-сусідів непремінно приведе слабіший нарід під владу сильнішого, бо за владою церковною завше приходить і влада політична. Він усе приятелював з німцями та по-дитячому довірявся їм навіть тоді, коли хитрість німецька була аж занадто прозорою... Святополк не бачив ворога там, де він справді був, а через це держава його не стала міцною органічно. Він не зрозумів величезної ваги кирило-мефодіївської праці як раз для скріплення самостійности Моравії, дозволив пройдисвіту Віхінгу, явному шпигові німецькому, самовладно колотити Моравською церквою і нищити всі добрі наслідки величної праці Мефодія. Це Святополк поруйнував усе те найкраще, що на його землі зробили Костянтин та Мефодій; він праці св. братів через короткозорість політичну не обернув на зміцнення своєї держави, а дозволив ворожій йому німецькій партії 24 роки колотити Моравську церкву, а тим самим обезсилювати свою державу. По смерті Святополка його держава, не сцементована всередині, почала раптово роспадатися, а коли прийшов грізний час, Моймир не зміг оборонитися, і Моравія, як держава, зникла з обличча землі, а разом з нею зникла й неокріпла праця Кирила та Мефодія...

Багато спричинилося до упадку Моравії ще й те, що як раз в грізний час для неї, по смерті Святополка, на моравському княжеському престолі не знайшлося сильної й мудрої людини, яка б розумно орієнтувалася в тім положенні, в яке кинули Моравію Угри. Домашні колотнечі двох князів за першенство ослабили до краю нещасливу країну і віддали її в руки нового напасника, що сунув зо сходу.

Так упала Моравія, а з нею разом і вся велика праця Костянтина та Мефодія.[1]

В якій мірі знищено працю слов'янських апостолів на Моравії? Чи всіх учнів вигнано за границі Моравії? Чи не настали на Моравії часи, коли можна було провадити хоч частинно кирило-мефодіївську працю? Чи могла розвиватися на Моравах бодай література слов'янською мовою? Усе це питання дуже важливі, але джерельної відповіді на них, на жаль, не маємо. Грецьке Життя Климента та слов'янське Наума дають підставу говорити, що вигнано всіх видатних прихильників кирило-мефодіївської ідеї, вигнано за царювання Василя I, що помер 22 серпня 886 року (див. вище ст. 150). Погром кирило-мефодіївської праці був надзвичайно сильним, про що свідчить Життя Климентове, а що його свідчення правдиві, про це говорить недавно знайдене життя св. Наума; ось тому я відкидаю припущення, щоби на Моравії учні св. братів склали глаголицю (див. вище ст. 151) або написали Життя Костянтина та Мефодія, — на це їм не було тут ані часу, ані потрібного спокою.

Але можна думати, що частина бодай таємних прихильників Костянтина та Мефодія таки осталася на Моравах. Життя Климентове в 13 розділі підкреслює, що погром учнів стався без відома князя: „Нічого цього (катування мефодіян) не знав князь, — він випадково був відсутнім; а як би він був присутнім, то єретики не зробили б того з визнавцями правди; бо князь, хоч він і в тисячу раз більше був схильний до франків, хоч і мав напівзвірячу й жорстоку натуру, проте боявся побожности св. му-

1. A. Brückner саркастично пише про цю катастрофу моравської праці св. братів: „Eksperyment grekosłowiański na ziemi Morawskiej — niepotrzebny, szkodliwy i dlatego słusznie przez naród i księcia odrzucony“, див. „Prz. Hist.“ 1908. VII. 168. „Eksperyment morawski zasłużony w całej pełni szwank poniósł“, ib. VI. 295.

жів, особливо коли Бог тричі вчинив чудо". Отож, дехто з кирило-мефодієвих прихильників міг зостатися, а по 892 році, коли Віхінг був вигнаний з Моравії, тут можлива була й слов'янська літературна праця. Так само треба допустити, що й по погромі Моравії в 907 р., коли її обсіли угри, все-таки частина народу лишилася на своїх місцях, а пізніше, коли настав спокій, могла тут творитися й своя література слов'янською мовою.

Питання про моравську помефодіївську літературу не порішено ще остаточно в науковій літературі. Акад. А. Соболевський в своїй праці: „Церковно-славянскіе тексты моравскаго происхожденія"[1] настоює на тому, що в Моравії, а потім в Чехії учні й прихильники слов'янських апостолів „въ теченіи значительнаго времени сохранили церковно-славянскій языкъ въ Богослуженіи и литературѣ" (ст. 150). Але ми не знаємо, правдиво каже А. Соболевський, які власне з тих церковно-слов'янських текстів, що дійшли до нас, рахувати перекладеними чи написаними в Моравії; не відомо також, які особливості мала мова в текстах моравського походження.

Ось на ці питання й відповідає Соболевський і подає низку пам'яток, які, на його думку, можна назвати моравськими; критерієм для признання тої чи іншої пам'ятки за моравську служить для Соболевського не фонетика, але тільки словник; дійсно, в поданих пам'ятках дуже багато слів, що й сьогодні їх вживають в Чехії, чи взагалі у західних слов'ян; крім цього, в цих пам'ятках часто вживається латино-німецької християнської термінології.

Чи можна приняти ці твердження Соболевського про „моравську церковно-слов'янську літературу?" Що література подібна мусіла існувати, на те виразно вказують нам Київські Глаголицькі Уривки, які більшість учених (але не всі) визнають за пам'ятку моравського походження. Але чи були моравського походження інші пам'ятки, які подає Соболевський, сумнівно, — про їх західно-слов'янські ознаки говорить тільки їхній словник, а такий словник міг повстати й тоді, скажемо, колиб вигнаний з Мо-

1. „РФВ" 1900 р. т. 43 ст. 150-217; рец. Ягіча в „Archiv" 1902 р. т. 24 кн. 1-2 ст. 263-268.

равії прихильник кирило-мефодіївських ідей писав в якійсь іншій державі, напр. в Болгарії.

І зовсім слушно Г. А. Ільїнський („Извѣстія“ 1900 р. т. V кн. 4 ст. 1383-1386) рішуче не погодився з висновками Соболевського, не визнаючи поданих пам'яток за Моравські; проти признання їх моравськими говорить їхня фонетика. Характерно й те, що поміж цими пам'ятками нема Євангельських текстів, що важніщі з них—переклади з латинського (а ці переклади могли робити по замовленню західні слов'яне) або походять з України чи Білої Руси, де також були поширені т. зв. „моравські“ слова. Отож, як бачимо, питання про моравську церковно-слов'янську літературу лишається ще остаточно не вирішеним.

ДЖЕРЕЛА: Лист баварських єпископів та архієп. Гаттона з 900 р. до папи Іоана IX, див. далі в огляді джерел; Слов'янське Життя св. Наума; „Об управлінні державою“ Костянтина Порфирородженого розділ 41; Фульдський Літопис.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасовъ* в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 238 ст. 372-375. — *Небосклоновъ* 110-116. — *Вороновъ* 95. — *Малышевскій* в „ТрКДАк“ 1886 р. т. II. ст. 102-110, 198-230. — *Pastrnek* 133-136. -*Matěj Procházka:* Zánik metropole sv. Methoda a jého liturgie slovanské w bývalé říší Velkomoravské, „Časopis katolického duchovenstva“ 1882 р. кн. 3 і 4.— *Matěj Procházka:* Příčiny zániku metropole sv. Methoda a její slovanske liturgie v bývalé říši velkomoravské, „Sborník Velehradský“ 1883 р., Прага, річник III, ст. 107-137. — *Bogusławski* 143-163.—„Časopis Musea Českého“ 1897 р. ст. 352, тут матеріял для характеристики Віхінга. — *К. Я. Гротъ:* Моравія и мадьяры, 1881 р., ст. 327-409.

---

4. Закріплення кирило-мефодіївської праці у південних і східних слов'ян.

Учні й прихильники Мефодія, засуджені на вічне вигнання і при допомозі німецького війська відправлені в ріжні наддунайські місця, розійшлися тут, щоби не бути помітними, на ріжні сторони. Це мало велике значіння в християнизації слов'янського світу, бо ці наслідники Костянтина й Мефодія понесли великі ідеї їхні до всіх слов'янських народів.

Що сталося з головним учнем Мефодія, його наслід-

ником на Моравській архієпископії, Гораздом, пам'ятки нічого не говорять, але певне йому випала така сама доля, як і всім іншим, а може й гірша: він був свій, мораванин, а тому з ним росправилися сміліше, як з чужими. А Климент, Наум та Ангелар — здається, усі три слов'яне візантійські — подалися до Дунаю, і з великими перепонами та подіями добралися вкінці до Білгороду по той бік Дунаю. Тут прийняв їх болгарський намісник Боритакан, а довідавшися, хто вони такі, відправив їх до князя болгарського Бориса, „бо він знав, що Борис шукає таких людей", додає БЛ[16]. Борис дійсно з радістю прийняв цих вигнанців з непривітливого краю, наказавши приймати їх з честю і дати їм всього потрібного, БЛ[16]. Мешканці болгарської столиці на перебій запрошували цих емігрантів жити до себе, відпочити від тяжкої дороги та перенесених страждань. Один з учнів, Ангелар не виніс усього пережитого, — і помер зараз по прибутті до Бориса; а Климент з своїм братом Наумом назавсіди позосталися в Болгарії.

Дуже цікаву звістку про долю вигнаних учнів подає ще слов'янське Життя св. Наума. Як я вище на ст. 148 росповідав, частину учнів продано жидам, а ті священників та дияконів повели в Венецію на продаж. „І коли їх продавали — росповідає ЖН — тоді з Божої волі прибув з Костянтинополя до Венеції, виконуючи цареве діло (царе дѣло дѣлає), царів муж. Довідавшися про них (учнів), він одних викупив, а других узявши так, повів їх до Царгороду і росповів про них царю Василю. І їх вернули знову „въ своє чины и саны презвітеры и діаконы", як було до того, і дали плату на життя (оурокы). Ніхто (з них) в неволі не помер (никто же въ работоу не оумрѣ), а одні в Костянтинополі, приняті царем, знайшли собі заспокоєння, а другі прийшли до болгарської землі, і з великою почестю тут знайшли собі спокій".

Це надзвичайно цінна вказівка. Учнів Костянтина й Мефодія охоче й офіційно приняли в Царгороді, а це свідчить, що ані цісар Василь І, ані Фотій не були триязичниками, що вони ставилися прихильно до праці солунських братів на Моравії, — важлива вказівка, що до слов'янської політики Візантії. Вказівка ця кидає певне світло й на відому подоріж Мефодія десь коло 884 р. до Царгороду;

старий архієпископ моравський, бачучи переслідування й каверзи німецького духовенства, певне вів розмови в Царгороді з впливовими людьми й про долю своїх учнів. Як знаємо, Мефодій позоставив в Костянтинополі священника та диякона з книжками. Не виключена можливість, що коли настав в Моравії погром учнів Кирила й Мефодія, хтось із цих учнів дав знати до Царгороду, звідки може й навмисне післано „цісарського мужа" до Венеції (пор. в ЖН: царе дѣло дѣлає), щоби там відняв від жидів проданих учнів; не забудьмо, що Венеція в той час знаходилася під владою Візантії.

Як я казав уже (див. т. I стор. 194), цар болгарський Борис охрестився десь на кінці 864 чи поч. 865 р. і зараз потому роспочав дбати також і про розвиток освіти свого народу. Цілком можливо, що якийсь час працювали в Болгарії Костянтин і Мефодій, про що де-кільки джерел так настирливо свідчать нам; у всякому разі, кирило-мефодіївські ідеї дуже рано прищепилися в Болгарії і знайшли тут добрий грунт та відповідне зрозуміння. На початку не було в Болгарії слов'янського Богослуження, — греки й римляне принесли сюди свою мову, відкидаючи слов'янську. Але вже цар Борис пересвідчився, що грецьке Богослуження прив'язує його нарід до Греції політично, а греки ж були ворогами болгар, і тому Борис рано завів у себе Богослуження слов'янське по перекладу Кирила та Мефодія. Коли саме сталося це — не знаємо, але мусіло статися ще за життя св. братів; тоді ж мала початися тут і слов'янська література, що потім так пишно тут росцвіла.

Як прийшли учні Мефодія до Болгарії, вони застали вже тут де-не-де слов'янське Богослуження і початок літератури; звичайно, вони допомогли, щоби Богослуження це поширилося та закріпилося по всіх містах, бо в той час була ще в Болгарії й Служба грецька. Знаємо, напр., що в X в. боролися між собою слов'янська й грецька Відправи, але перемогла таки слов'янська (див. т. I ст. 235 — 236). Так само застали учні Мефодія в Болгарії й роспочату перекладчеську літературну працю, і вони теж пристали до неї.

Ще за життя свого цар Борис уступив престол свій старшому сину Володимиру (десь в роках 888—892), а сам побажав приняти чернечий сан. Але Володимир був не-

здатний до управління, і тому Борис усунув його, а на престол посадив десь коло 892 р. молодшого свого сина Симеона. Симеон (помер в 927 р.) був найславніщим із усіх болгарських царів, приняв титло грецького царя чи імператора — βασιλεύς - imperator, нещадно нападав на Візантію, а р. 913 зайняв був навіть сам Царгород і мало не зруйнував грецьку імперію. Молоді роки свої Симеон прожив в Царгороді при візантійському дворі яко закладник, і тут був всебічно вихований; грецьку культуру він надзвичайно полюбив і так нею перенявся, що був названий півгреком. Вернувшися Симеон додому, пильнував пересаджувати кращі прояви грецької культури до себе, на рідний грунт; він добре знав також слов'янську мову, а що найважніще — цілком розумів значіння Богослуженння та літератури рідною мовою для зміцнення своєї держави.

Щоби виконати свої широкі освітні плани, Симеон почав гуртувати коло себе вчених людей, і в цій роботі учні св. Мефодія стали йому в великій пригоді. Симеон, видно, зібрав великий гурт цих учених, бо та праця, яку вони проробили під проводом ученого царя, була дуже великою. Треба думати, що за царя Симеона слов'янське Богослуженння вже зовсім закорінилося в Болгарії, і не тільки закорінилося, але й зміцніло на якості.

Переклади богослужбових книжок, які зробили Костянтин та Мефодій, зараз по смерті їх викликали певну критику до себе; це були перші, чи правильніще — одні з перших перекладів, а тому й мали деякі ознаки таких перших праць; крім цього треба брати на увагу, що Костянтин та Мефодій все ж таки були греками, а тому могли часом і не знати досконально всіх відтінків слов'янської мови. Через усе це за царя Симеона роспочинається жвава праця над виправленням зроблених перекладів, про що свідчить нам, як ми бачили, чернець Хоробрий. Крім цього, в перекладах Костянтина й Мефодія було певне досить моравізмів, а це в Болгарії утрудняло зрозуміння Богослуженння, і тому їх тепер замінювали на вирази болгарські; взагалі, за цей час богослужбові тексти помітно болгаризували, приспособляючи їх до місцевого зрозуміння. Не все потрібне для церкви зробили св. брати, — тепер робилися нові переклади: побільшилося число потрібних богослужбових книг. Не

виключена можливість, що підчас моравського погрому частину зроблених перекладів, особливо з тих, що закінчені перед смертю Мефодія, знищено зовсім,— доводилося перекладати тепер вдруге.[1]

За царя Симеона пишно росцвіла вже слов'янська література, і до цеї праці учні Мефодія так само доклали своїх рук. Література ця так побільшилися і досягла такого високого розвитку, що час Симеона правдиво зветься золотим віком слов'янської літератури. В першу чергу звернено увагу на те, щоби подати болгарському народові найкращі та найпотрібніщі твори грецькі, а тому перекладна література дійшла за Симеона до великих розмірів. Крім цього роспочиналася й своя оригінальна література вже в більших розмірах.

ЛІТЕРАТУРА про добу царя Симеона, подаю головніще. Болгарська Легенда 15-22, 28. — *Е. Голубинскій:* Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей: болгарской, сербской и румынской, М. 1871 р. ст. 165-170. — *П. І. Шафарикъ:* Расцвѣтъ славянской письменности въ Булгаріи, „Чтенія" М. 1848 р. кн. 7 ст. 37-59, переклад О. Бодянського. — *Палаузовъ:* Вѣкъ болгарскаго царя Симеона, Спб. 1852 р.— *Е. Голубинскій:* Исторія Русской Церкви, т. I ч. I. М. 1880 р. ст. 715-757. — *Д. Цухлевъ*: Духовно-литературниятъ животъ на българския народъ при царь Симеона, „Сборникъ за народни умотворения" т. XII ст. 561-615. — *Архим. Леонидъ:* Библіографическія разысканія въ области древнѣйшаго періода славянской письменности IX-X вв., „Чтенія" 1890 р. кн. 3 ст. 1-19. — *Е. Пыпуховъ:* Болгарскіе литературные дѣятели древнѣйшей эпохи на русской почвѣ, „ЖМНПр" 1893 р. ч. 286 ст. 298-322, про Климента, Іоана екзарха і Костянтина Болгарського, тут і література; рец. Ягіча в „Archiv" 1896. XVIII. 284-286. — *F. Dvornik:* Les Slaves 1926 р. ст. 282-322.

Звичайно, ми не знаємо всіх письменників золотої доби слов'янської літератури, бо давнина скупо зберегла нам відомості про них. Мало того—ще не знайдено ані одного оригіналу з того, що було написане за царя Симеона, бо все, що маємо, то пізніщі відписи.

Одним з найбільших письменників золотої доби треба вважати учня Мефодієвого св. Климента, якого народня легенда вважає першим[2] єпископом болгарським БЛ[20]

1. Як свідчить БЛ[13], учнів перед переправою через Дунай роздягали до гола, див. вище ст. 149; звичайно, при такім стані учні не могли мати з собою книжок.

2. Може першим єпископом з посеред слов'ян, бо першим архієпископом болгарським був Йосиф; див. вищ ст. 8.

і якому звичайно приписується заведення слов'янського Богослуження в Болгарії. Це був найенергічніший учень солунських братів, який для закріплення ідей своїх учителів зробив найбільше, а тому треба спинитися над його діяльністю трохи більше.

Про Климента знаємо не багато, а те, що знаємо, походить з джерел, які довгий час були в великому підозрінні, — це повне й коротке Життя Климента грецькою мовою; де-кільки цінних фактів дає до того слов'янське Життя св. Наума, брата Климентового. Походження Климента твердо не встановлено, — Міклошич зве його моравянином чи слов'янином паннонським, Шафарик та Ягіч — болгарином, Баласчев — греком, Лавров — слов'янином болгарським або македонським. Вондрак: Z oboru 1903 р. доводить, що Климент був південним слов'янином, з чим погодився й Лавров в „Archiv" XXVII. 1905 р. Коротке ЖКл зве його мізом, а це й дає підставу бачити в Клименті болгарина. Найкращий дослідник життя й діяльности Климента, Н. Л. Туницький досить обгрунтовано твердить, що Климент походив із слов'ян візантійських. Дійсно, повне ЖКл[22] виразно свідчить, що Климент „знав життя Мефодія, як ніхто інший, бо ще з молодих літ — ἐκ νέου ἔτι — пішов за ним і на власні очі бачив всю працю вчителя", а це дає змогу рахувати Климента земляком св. братів, — може жив він десь коло Солуня або в тім слов'янськім княжінні, де Мефодій був воєводою. Як бачимо, Климент ще замолоду познайомився з солунськими братами, і напевне був в числі тих помішників Костянтина, про яких згадує ЖК[14], був в числі тих, „иже бяаху того же доуха, єго же и си" ЖМ[5] (див. І т. ст. 188).

І Климент, можливо, не розлучався з слов'янськими апостолами, від Моравської місії починаючи. Я припускаю, що висвячення Климента на священника могло статися ще в Царгороді, так що до Моравії він поїхав з солунськими братами вже як їх ближчий помічник, бо ж трудно допустити (див. т. І ст. 193), щоби на таку велику працю Візантія послала в Моравію тільки одного священника — Костянтина; припускати, як то твердить Н. Туницький, що Климента висвячено на священника тільки в Римі в 870 р., міцних підстав нема, навіть в „Успінні". Климент переніс всю

тяготу Моравської місії св. братів і був їм одним з найперших помічників. На Моравській праці був і молодший брат Климентів, Наум.

По погромі кирило-мефодіївської праці в Моравії, Климент з братом Наумом прибув в 886 р. до Болгарії, де приняв їх цар Борис. На якийсь час Климент з Наумом поселилися, як свідчить ЖКл[16], в домі болгарського сановника Ехача, який приняв їх з любов'ю та честю. І з цього часу роспочалася невпинна культурна праця Климента серед болгарського народу, праця, яка дала йому правдивий титул патрона болгарської церкви та батька болгарської культури.

Скоро по тому цар Борис призначив Климента вчителем Кутмичевицької землі, цеб-то місіонером і взагалі провідником освіти в цім краї. Як твердить Н. Туницький, Кутмичевиця — це південно-західна частина Македонії й Албанії, від Солуня на захід аж до побережжа Адріятицького моря; до цеї землі відносять Охриду, Дівол і Главиницю. Тут і працював Климент, скрізь заводячи національні слов'янські школи і збільшуючи число своїх учнів. В 893 р., як свідчить слов'янське Життя Наума, з наказу царя Симеона висвячено Климента на єпископа Велики чи Дрембиці, чому Климента й звуть єпископом велицьким[1].

Єпископом Велицьким позостався Климент вже аж до своєї смерті. Перед смертю просив Климент царя Симеона, щоби звільнив його від єпископських обов'язків, але цар на те не пристав. Климент оселився в манастирі, і скоро потому й помер в глибокій старості й був похований 27 липня 916 року.

Климент — найплодовитіший письменник початкової доби слов'янської літератури. Написав він дуже багато, тільки остаточно ми ще не знаємо, що̀ саме можна з певністю приписувати Климентові. Праці Климентові роскидані по найріжніщих збірниках, і більшости з них ми напевно не знаємо. Літературна діяльність Климента, що роспочалася ще в Моравії, проходила головно в південній Македонії,

1. Єпархія Велицька має назву від річки Велики, що тіче недалеко Охриди; до цеї єпархії входили Дъбърца, Кичево й Палог, цеб-то центральна частина Балкан, населена слов'янами. Див. „Богосл. Энциклопедія“ 1910 р. т. XI ст. 150.

де він заводив школи і де потім працював як єпископ; ЖКл[18] оповідає, що Климент мав 3500 учнів; а в Охриді збудував він манастир, який і став центром болгарської культури.

Літературна праця Климента була ріжноманітною, як це росповідає ЖКл[22], — він дав „все, що стосується Церкви". З цієї праці треба зазначити: 1. Напевне Климент допомагав Костянтину в його перекладах ще до Моравської місії, як то можна виводити з ЖК[14] та ЖМ[5], а особливо допомагав він в цій праці пізніще Мефодію. 2. Багато написав Климент Слів та Похвал на всі рокові свята, про що ЖКл[22] так пише: „На всі свята склав Климент повчаючі Слова, прості та ясні, що не мали нічого трудного для зрозуміння, але були приступні навіть для найпростіщого болгарина". Ундольський, Лавров та Стоянович видали вже багато таких Слів та Похвал, з яких 16 безумовно належить Клименту. Між цими Похвалами єсть і Похвала Кирилу й Мефодію. 3. Охридський список ЖКл з XIV—XV в. дає дуже цінний варіянт про літературну працю Климента: „І пісенними канонами щедро церкву зміцнив", з чого Туницький виводить, що Климент переклав Тріодь Цвітну. 4. Як останній час вперто твердить багато дослідників, Климент склав і Життя своїх учителів — Костянтина та Мефодія (див. про це далі в огляді слов'янських джерел). Праці Климента були дуже поширеними, і їх охоче читали вдавнину. Треба ще додати, що т. зв. коротке ЖКл приписує нашому Клементові й заведення ясніщої азбуки, певне кирилиці замість Костянтинової глаголиці, але про це росповідаю в IV т. цеї праці.

Великий культ Климента позостався в Мекедонії від давнини ще й досі, і з часом він зростає все більше та більше. Мощі Климентові зберігалися аж до 1408 р. в Пантелеймоновім манастирі; коли ж в тім році турки взяли Охриду, з того часу мощі перенесено в манастир св. Богородиці; правда, голову Климентову невідомо коли таємно „забрали" з Охридської катедри ченці манастиря Івана Продрома (Предтечі) і сховали в себе, через що й тут повстав великий культ Климента. Тепер від Продрома позосталися тільки руїни на березі р. Бистриці.

Ще Є. Голубинський не визнавав Климента за учня Мефодієвого; це положення широко розвинув в багатьох

своїх працях чеський учений о. Снопек, котрий твердить, ніби було два Климента: один — учень Мефодія, другий — єпископ і письменник; цей другий Климент, автор ЖК та ЖМ, єсть та особа, що в літературі відома під прибраним ім'ям черця Хороброго. Але твердження Снопка, як не оперті на джерельних даних, наука не приняла.

ЛІТЕРАТУРА про Климента дуже велика; подаю тут найголовніше, зазначаючи, що праці ці звичайно говорять і про Костянтина та Мефодія. Наукові досліди про цього славного письменника роспочав *В. М. Ундольскій*, але він не довів своїх праць до кінця, хоч і багато зробив; в Московськім Рум'янцевськім Музеї під № 1393 зберігаються матеріяли Ундольського про Климента; лише по смерті цього вченого видрукувано його реферат: „Объ открытіи и изданіи твореній Климента, епископа Словенскаго", див. „Бесѣды въ Обществѣ Любителей Россійской Словесности" М. 1867 р. вип. I ст. 31-38. — *Филаретъ*, архієп. Чернигівський: Святые южныхъ славянъ, 1865 р., по вид. 4 Спб. 1894 р. ст. 149-158, про Климента та його помічників: Ангелара, Горазда, Наума й Саву. — *И. И. Срезневскій:* Дополненія къ повременному обозрѣнію древнихъ памятниковъ, „Извѣстія" X. 541-547, три науки. — *А. Н. Поповъ:* Библіографическія матеріалы, „Чтенія" 1880 р. кн. 3 ст. 245-264, 157-172, видано дві Слові Климента: на Богоявлення й на Різдво Христове, по списку XIV в.— *Архимандритъ Леонидъ:* Наученіе на Богоявленіе Господне, современное паннонскимъ житіямъ свв. славянскихъ первоучителей Кирилла и Меѳодія, приписываемое ученику ихъ св. Клименту, „Памятники Древней Письменности", 1885 р. LIX, Спб. — *Арх. Леонидъ:* Библіографическія разысканія, „Чтенія" 1890. III. 13-15. — *Е. В. Пыпуховъ,* див. вище, 1893 р. ст. 300-310. — *Новакович:* Први основн. словенске књижевности међу балканским словенима, Београд, 1893 р.— *В. М. Ундольскій:* Климентъ, епископъ словенскій, „Чтенія" М. 1895 р. кн. 1 (172) ст. XLVI+82; передмову до цеї праці написав П. А. Лавров, а в ній розділи: I: О изданіи твореній Климента Словенскаго, епископа Величьскаго, II: Литературная дѣятельность Климента Болгарскаго і III: Характеръ поученій Климента, ихъ источники; в додатку сім казань Климента. Рец. Ягіча, „Archiv" 1896. XVIII. 284-286, — Ягіч не вважає Климента за автора ЖК та ЖМ. — *Vondrák V.:* Frisinské Památky, Прага, 1896 р., багато про літературну діяльність Климента. — *П. А. Лавров* видав декільки Слів Климента з цінним коментарем, див. „Извѣстія" 1898 р. т. III ст. 1086-1109, 1355-1336, 1901 р. т. VI кн. 3 ст. 236-280, 1906 р. т. XI кн. I ст. 443-448; „Archiv" 1905. XXVII. 373-380-382; рец. Л. Милетича в „Български Прегледъ" V. 7. 141-142. — *А. И. Соболевскій:* Изъ области древней церковно-славянской проповѣди, „Извѣстія" 1904-1906 р. т. VIII кн. 4, IX. I, X. 2, XI.1. 2. 4, тут 15 пам'яток. — *Г. Баласчевъ:* Климентъ, епископъ словѣнски и службата му по старъ словѣнски прѣводъ съ една часть гръцки параллеленъ текстъ и едно факсимиле, Софія,

1898 р.; рец. Г. Ільїнського в „Извѣстія“ 1899 р. т. IV ст. 1127-1129; П. Лаврова в „Визант. Врем.“ 1899 р. т. VI. ст. 542-547; Т. Флоринського в „Унив. Извѣст.“, Київ, 1899 р. кн. 9 ст. 251. — *Jagić V.:* Zur Entstehungsgeschichte, 1900 р. ст. 59 sq. — *Vondrák V.:* Studie z oboru církevněslovanského pisemnictví, Прага, 1903 р, 180 ст., видрукувано в „Rozprawy České Akademie“ III № 20. Власне це праця про літературну діяльність Климента, єп. словенського. Рецензії: велика й цінна рец. *П. А. Лаврова* в „Archiv“ 1905 р. XXVII. 350-384: Die neusten Forschungen über den slavischen Klemens; *Г. Ильинскій:* в „Виз. Врем.“ 1906 р. т. XIII ст. 643-644; *Е. Е. Голубинскій* в „Извѣстія“ 1904 IX кн. 3 ст. 343-349; *А. С. Соболевскій*, „ЖМНПр“ 1904 кн. 4; *V. Jagić:* Meine Zusätze zum Studium der Verke des slavischen Klemens, „Archiv“ 1905. XXVII. 384-412; *Н. Туницкій*, в „Богосл. Вѣстн.“ 1913 р. т. III ст. 556-563. — *Л. В. Стояновичъ:* Новыя слова Климента словѣнскаго, „Сборникъ“ Спб. 1905 р. т. 80 № I, 263 ст.; тут видрукувано 28 творів дійсно Климента або тільки приписаних йому; не зовсім прихильні рецензії: *А. Соболевського* в „ЖМНПр“ 1905 р.ч. 362 ст. 432-435; *П. А. Лаврова* в „Извѣстія“ XI кн. I ст. 441-448; *Н. Туницького* в „Богосл. Вѣст.“ 1913 р. т. III ст. 553-556. — *Fr. Snopek:* Studie Cyrillomethodějské, 1906 р.; єпископ Климент і учень Мефодія Климент — це, на думку Снопка, ріжні особи; єп. Климент — це чернець Хоробрий; він склав ЖК та ЖМ. — *Е. Спространовъ*: Неизвѣстна служба на Климента, епископъ словѣнски, „Сборникъ въ честь на професоръ Л. Милетичъ“, Софія, 1912 р., ст. 347-351. — *V. Jagić*: Entstehungsgeschichte § 17 — про Климента та його літературну діяльність. — *Н. Туницкій:* Св. Климентъ, еп. словенскій или величскій, „Богосл. Энцикл.“ 1910 р. т. XI ст. 140-155, цінна коротка стаття. — *Н. Л. Туницкій:* Обзоръ источниковъ для исторіи жизни и дѣятельности св. Климента Словенскаго, „Богосл. Вѣстн.“ 1910 р. II. 132-157, III. 79-102; 1911 р. I. 576-600. — *Н. Л. Туницкій:* Св. Климентъ, епископъ Словенскій. Его жизнь и просвѣтительная дѣятельность. Сергіїв Посад, 1913 р., 3+XI+290+II ст., 4 знимки. Дуже цінна монографія (з якої, на жаль, я не міг скористати для своєї праці), що складається з двох розділів: „Обзоръ источниковъ для исторіи жизни и дѣятельности св. Климента Словенскаго“ ст. 1-107, з „Богосл. Вѣст.“ 1910-1911 р.р., та „Очеркъ жизни и дѣятельности св. Климента Словенскаго“ ст. 108-260. Єсть цінні рецензії: *Н. Петровського* в „ЖМНПр“ 1914 р. ч. 50 ст. 126-152; *П. А. Лаврова* в „ЖМНПр“ 1914 р. ч. 52 ст. 168-177; *Ягича* в „Archiv“ 1914 р. т. 35 ст. 577-585; *С. І. Смирнова* в „Богосл. Вѣст.“ 1913 р. т. III ст. 129-135; *М. Д. Муретова*, ibid. ст. 136-143. — *Н. Туницкій:* Св. Климентъ, епископъ Словенскій. Рѣчь передъ защитой магистерской диссертаціи, „Богосл. Вѣстникъ“ 1913 р. т. II ст. 227-241, головно про літературну діяльність і значіння Климента. — *Н. Туницкій:* Обзоръ разработки вопроса о литературной дѣятельности св. Климента, еп. Словенскаго, „Богословскій Вѣстникъ“ 1913 р. т. III ст. 533-566, і окремо; дуже цінний критичний огляд всього, що написано про Климента; вся література, навіть дрібна; зазначено всі ви-

дання праць Климента. — *А. Теодоровъ-Балановъ*: Свети Климентъ Охридски въ книжевния поменъ и въ научното дирене, Софія, 1919 р., 117 ст.; це академічна промова, читана на урочистих зборах Болгарської Академії Наук 27 липня 1916 р. в тисячеліття з дня смерти Климента. Тут добрий науковий перегляд писаних пам'яток та всієї літератури про Климента. Рец. Fr. Pastrnek'a в „Slavia" 1922 р. т. I кн. I ст. 133-136. — *В. Н. Златарски:* Де се намирала епископията на св. Климентъ Охридски, „Македонски Прегледъ" 1924 р. I. 1.

Другим письменником золотої доби був так само учень Мефодія — Костянтин, перше пресвітер, а пізніше єпископ невідомої катедри в Болгарії. Можливо, що він родом був моравянин. В 894 р. Костянтин склав збірника казань на всі неділі року числом 51, вибравши їх головним чином з Івана Золотоустого, почасти з Кирила Олександрійського, а де-що склавши сам; це його „Учительна Євангелія", переклад з грецького. Десь коло 907 року з доручення князя Симеона він переклав чотирі слові Афанасія Олександрійського проти аріян. Він же склав „Азбучну Молитву" (див. т. I ст. 313), уміщену в пролозі до „Учительної Євангелії" 894 р. На основі аналізу „Учительної Євангелії" А. Соболевський припускає, що Костянтин, коли був ще священником, жив в Солуні або коло нього; ставши єпископом, жив може в Брегальниці. Н. Туницький, не погоджуючись з цим, відносить діяльність Костянтина до Царгороду.

ЛІТЕРАТУРА: *В. М. Ундольскій:* „Учительное Евангеліе Константина епископа болгарскаго", з синодального рукоп. XIII в., але праця не вийшла в світ. — *А. Михайловъ:* Къ вопросу объ Учительномъ Евангеліи Константина, епископа Болгарскаго, див. „Древности. Труды Славянской Комиссіи", М. 1895 р. т. I ст. 76-133. — *Соболевски А. И.*: Епископъ Константинъ, „Сборникъ за народни умотворения" 1901 р. т. XVIII ст. 68-73. — *Той само*: Гдѣ жилъ Константинъ Болгарскій? Див. „Изслѣдованія и матеріалы" 1910 р. ст. 127-131, або „РФВ" 1902 р. т. 48 ст. 119-123.

Славним письменником золотої доби був також Іоан, пресвітер та екзарх Болгарський. Це був сучасник царя Симеона та його діяльний співробітник на праці для освіти болгарського народу; у свій час він був широко знаним. З літературних праць його відомі: 1. „Шестоднев" або шість слів про творення світу; книга ця почасти самостійна, почасти складена на основі такої ж праці Василя Великого; цю книгу Іоан присвятив Симеону, на якого прохання певне

й написав її. 2. Крім цього, Іоан переклав „Богословіє“ Іоана Дамаскина, — це догматичне богословіє, переклав з нього лише половину на прохання Дукса, брата кн. Бориса; див. вище ст. 103-104. 3. Відомий Іоан і як проповідник, — до нас дійшло чотири його казані, але певне було їх більше.

ЛІТЕРАТУРА: *К. Калайдовичъ:* Іоаннъ ексархъ Болгарскій, М. 1824. — *Dr. Václ. Vondrák*: O mluvě Jana exarcha Bulharského. Příspěvek k dějinám cirkevní slovanštiny, v Praze, 1896 p. 102 ст., — головно про мову творів Іоана Болгарського; рец. А. Соболевського в „ЖМНПр“ 1897 р. ч. 311 ст. 219-221.

Письменником золотої доби був і чернець Григорій, пресвітер за час царя Симеона. Дослідники вказують, ніби на поручення Симеонове Григорій переклав Хронографа, цеб-то історію від початку світа до імператора Юстиніяна, працю грецького історика Іоана Малали; до свого перекладу Григорій додав, також в перекладах з грецької, Палею, чи то історію старозавітну, та Олександрію — легендарне оповідання про Олександра Македонського. Але таке твердження сумнівне. В Збірнику Архива Мін. Зак. Справ XV-XVI в., що складається з книг Мойсеєвих, Ісуса Навина, Судей та Руфи, а також з оповідання про Мелхиседека та апокрифичних заповітів 12 патріярхів, по книзі Руф уміщено таку приписку: „Книги завѣта Божіа ветхаго, сказающе образы новаго завѣта, истинну соущу, преложеныя от греческаго языка в' словен'скый при князи блъгарстѣмъ Симеонѣ, сыне Бориши, Григоріемъ презвитеромъ мнихомъ всѣх црковник блъгарскых церквіи повелѣніемъ того книголюбца князя Семіона, істіннѣ рѣщи боголюбца“. Це єдине наше джерело, з якого знаємо про Григорія, але це місце вчені розуміють не однаково. А. Соболевський розуміє його так, що тут говориться про переклад Толкової Палеї, а не книг біблійних [1]. Новий дослідник праці Григорія, И. Е. Евсѣевъ твердить, що Григорій перекладав книги Старого Завіту, а саме ті, що пророкують Новий Завіт, цеб-то т. зв. Восьмикнижжа: 5 книг Мойсея та книги Ісуса Навина, Судей і Руф.

ЛІТЕРАТУРА: *А Соболевскій* в Київ. „Унив. Изв.“ 1885 р. кн. 9 ст. 304, про мниха Григорія.—*И. Е. Евсѣевъ*: Григорій Пресвитеръ,

1. „Универс. Извѣстія“, Київ, 1885 р. кн. IX ст. 304.

переводчикъ времени болгарскаго царя Симеона, „Извѣстія“ 1902 р. т. VII кн. 3 ст. 356-366; тут і відповідна література.

Чернець Хоробрий так само жив десь під час доби Симеонової. Він написав Оповідання про письмена слов'янські — гаряча оборона слов'янської азбуки, літератури та перекладів Костянтина від нападків на них греків чи грекоманів. Писав і крім цього, але писання його ще не знайдені. Про цього письменника та про його Оповідання росповім докладно в IV т. цеї праці; тут див. Покажчика.

Сам цар Симеон також займався літературною працею — склав книгу „Златоструй“; це збірник 135 слів, вибраних з Івана Золотоустого, збірник, що мав широку популярність в давній літературі.

На жаль, ми не знаємо всіх письменників золотої доби слов'янської літератури; а що їх було більше, на це вказує сам факт, що від того часу маємо ще твори невідомих авторів. Так, з наказу царя Симеона невідомий нам автор склав дуже цікавого збірника, — „Съборъ отъ многихъ отьць въкратъцѣ съложены, на память и на готовъ отъвѣтъ“; це рід підручної енциклопедії не тільки з богословія, але й зо всіх ділянок тодішнього знання. Цей збірник року 1073-го переписав в Київі з болгарського оригіналу дяк Іван для чернигівського князя Святослава, а тому він відомий в науці звичайно під назвою Збірника царя Святослава. Збірник 1073 р. має велику вагу, як перша значна пам'ятка давньої української літератури та мови; дяк Іван, переписуючи, наробив багато цікавих помилок, які виразно показують, якою була в 1073 р. київська, по теперішній термінології українська мова.

За час царя Симеона в Болгарії зроблено ще одну висококультурну справу, — замінено азбуку, яку склав Костянтин, цеб-то глаголицю, на іншу, простішу — на т. зв. кирилицю; але про це буде мова в IV томі цеї праці.

Як бачимо, за царя Симеона дійсно пишно росцвіла слов'янська література і принесла великий врожай. Праця св. Костянтина та Мефодія, силою вигнана з Моравії, знайшла собі родючий грунт в Болгарії, особливо за царя Симеона, і дала тут несподівано величні наслідки. Ідеї св. братів не загинули, а були пересаджені на болгарську землю, де міцно защепилися й були збережені, як найцінніщий скарб

для цілого слов'янського світу, бо вже звідсі скарб цей розносився по всіх слов'янських землях південних та східних.

Як я росповів уже (див. т. I ст. 148), перше хрещення киянам приніс був десь р. 861-го сам Костянтин, і з того часу в Київі заклалася більша християнська громада і може роспочалося слов'янське Богослуження. Християнська громада ця з часом все збільшувалася, і можна з певністю припускати, що частина вигнаних учнів Мефодія з Моравії пішла й до Київа і тут працювала, готовлячи грунт для охрещення цілого східно-слов'янського народу. Час той настав вже за князя Київського Володимира Великого: року 990-го (не 988) він і охрестив перше киян, а потім усю свою землю. З Київа християнство понесено на північ, і з часом прийняв його увесь східно-слов'янський нарід. А разом з християнством затвердилося тут і слов'янське Богослуження.

Таким чином знищена та вигнана з Моравії праця слов'янських апостолів, Костянтина та Мефодія, перейшла до слов'ян південних та східних, і тут врятувалася на віки вічні для слов'янського народу. Врятувалася й велична ідея кирило-мефодіївська — Богослуження живою мовою, врятувалася, не зважаючи на всю запеклу боротьбу проти неї триязичників. Правда, з часом церковно-слов'янська мова старілася, ставала менше зрозумілою для народу і слов'янській церкві загрожувало самій стати на той шлях, проти якого так завзято боролися Костянтин та Мефодії, — цеб-то утворити собі науку про чотироязичну єресь. Але давня слов'янська церква мудро оминула цю небезпеку: вона увесь час невпинно дбала про наближення богослужбової мови до народнього зрозуміння, скрізь заводячи народню вимову богослужбових текстів та замінюючи давні малозрозумілі слова новими зрозумілими [1].

Врятувалася велична праця Костянтина та Мефодія, яко неоціненний скарб для цілого слов'янського народу. Глибокі ідеї св. братів не завмерли навіки, навпаки — з часом вони набірають нової сили та нового зрозуміння, і саме тепер слов'янські народи почали знову їх переглядати та пильно передумувати. І не тільки південне та східне сло-

1. Ширше про це росповідатиму в однім з дальших томів цеї праці.

в'янство наново передумує невмірущі ідеї Костянтина й Мефодія, — до них почало жваво прислухатися та по новому переціновати їх і слов'янство західне, що втратило було на довгий час Богослуження живою мовою. І хто знає, може ще настане той час, коли увесь слов'янський світ таки зрозуміє величні ідеї своїх найперших апостолів, а зрозумівши, об'єднається в одну велику родину як своєю вірою, так і своїм життям, щоби справдилося й на нас слово євангельське: „І буде тоді одна громада і один провідник"...

XVII. Праця Костянтина й Мефодія у окремих слов'янських народів.

Головним завданням цілого життя солунських братів була християнізація усіх слов'янських народів. На величезний слов'янський нарід від давніх часів дивилися з острахом та трівогою два світи, — світ грецький і світ римо-німецький. Слов'яне були близькими сусідами цих двох світів, і обом їм добре далися в знаки своїми постійними нападами. І німці, і греки ще з часу першої своєї стичности з слов'янами відразу почули в них велику загрозу, а тому почали завзято боронитися від неспокійного сусіда. Християнізувати слов'ян стало завданням і німців, і греків від давнього часу; звичайно, ані ті, ані другі не збіралися навчати слов'ян нової віри зовсім безкорисно, — навпаки, християнізація слов'ян приносила великі не тільки політичні, але й матеріяльні користі тому народові, хто спричинився б до цього. Звідсі й вийшла така завзята боротьба за впливи на слов'янських землях церков грецької та римської.

У IX-м віці Візантія вже глибоко розуміла всю силу слов'янського народу, а тому розуміла й всю вагу охрещення цього народу грецькими місіонерами. Найглибше зрозумів цю справу патріярх Фотій. Широко освічений, один з найкращих політиків свого часу, Фотій правдиво передчував силу римської церкви, зрозумів її дійсні стремління, а тому ціле життя своє працював на поширення грецьких церковних впливів на слов'янських землях, затираючи тут

впливи римські. У той час (як почасти й тепер) церковний вплив постійно вів за собою й вплив політичний, а тому охрещення слов'ян Візантією відразу збільшувало й її політичні впливи серед них. Не говорю вже про впливи культурні: охрещена земля на довгі віки підпадала великому впливові власне того народу, який приніс їй нову віру. Візантія напевне не один раз посилала своїх місіонерів до ріжних слов'янських народів, не один раз намагалася охрестити той чи інший слов'янський нарід. Для зреалізування своїх далекосяглих планів Візантії, чи власне патріярхам її, бракувало таких місіонерів, які віддали б для ідеї християнізації слов'янських народів усе своє життя, які працювали б незалежно від теї чи іншої політичної ідеї своєї батьківщини, і які б цю християнізацію зв'язали міцно з працею підняття освіти серед цих народів. В особах Костянтина й Мефодія патріярх Фотій і здобув собі власне таких місіонерів.

Костянтин і Мефодій ціле життя своє працювали для християнізації слов'янських земель, а тому тепер усі без виключення слов'янські народи так чи йначе зв'язують початок свого охрещення з солунськими братами. Традиція вперто це твердить, хоч важніщі джерела наші й не підтверджують того. Костянтин безумовно роспочав свою працю серед слов'ян македонських, що жили в Візантії; під час Сарацинської місії працював трохи й серед слов'ян малоазійських; зовсім не виключена можність, що під час Хазарської місії Костянтин з Мефодієм не мало попрацювали серед східних слов'ян, по теперішній термінології—серед українців. Кінець життя свого Костянтин віддав західним слов'янам, моравянам та чехам, але не забув словінців і хорватів. Так само й Мефодій працював не тільки серед самих моравян, — він, як легат до слов'янських народів (див. вище ст. 6, 13, 60), ширив християнство чи то сам, чи при допомозі учнів своїх поміж всіма слов'янськими народами.

Найдавніщі пам'ятки не багато говорять нам про Костянтина й Мефодія, як про апостолів всеслов'янських. Але з того часу, коли пам'ять солунських братів стала голосною й святою, з того часу кожний слов'янський нарід почав в той чи інший спосіб зв'язувати своє охрещення тільки з йменнями апостолів слов'янства. Коротенько розгляну тут працю Костянтина й Мефодія у окремих слов'янських народів.

Першим слов'янським народом, серед котрого працювали Костянтин і Мефодій, були напевно б о л г а р и. Про болгарську працю солунських братів я росповів уже в I т. ст. 193-198; тут тільки добавлю, що в останній час в науковій літературі зміцнюється все більше та більше думка про те, що болгари мають право рахувати Костянтина й Мефодія і своїми апостолами; до такої думки схиляється, напр. Шахматов[1], а боронить особливо Н. Л. Туницький[2]. Дійсно, свідчення про працю Костянтина й Мефодія серед болгарського народу роспочинаються ще з XI-го віку і не припиняються аж до нових часів; вже сама кількість найріжніщих джерел, що вперто говорять про болгарську працю або одного Костянтина чи Мефодія, або їх обох, вже ця кількість говорить, що вдавнину справді було якесь джерело, нам теперь не відоме, в якім докладно описувалося про апостольську працю солунських братів в Болгарії. Теперішній стан кирило-мефодіївської літератури дає вже певну змогу переглянути загадкове питання про працю Кирила й Мефодія в Болгарії і твердити про цю працю сміліще.

Можна твердити з певністю, що Костянтин і Мефодій чи їхні учні хоч трохи, але працювали серед с е р б с ь к о г о народу. Це могло статися, скажемо, десь на початку 863-го року, по дорозі солунських братів на Моравію. Як казав я в I т. ст. 194, не виключена можність, що шлях на Моравію для св. братів ішов власне через сербо-хорватські землі; ось у цей час і могло відбутися перше ознайомлення слов'янських апостолів з сербським народом. Костянтин і Мефодій уже в цей час могли прищепити тут певне зацікавлення до слов'янського Богослуження та до св. Письма в слов'янській мові, зацікавлення, яке вже ніколи не припинялося на сербських землях.

---

1. Одинъ изъ источниковъ лѣтописнаго сказанія о крещеніи Владимира, див. „Почесть, Сборникъ статей по славяновѣдѣнію, посвященныхъ проф. М. С. Дринову", Харків, 1908 р., ст. 62-74; тут же й свідчення деяких джерел крім тих, які я зазначив в I томі цеї праці на ст. 195-198; про ці джерела див. ще і в „Богосл. Вѣстникъ" 1911 р. т. III ст. 149.

2. Обзоръ источниковъ для исторіи жизни и дѣятельности св. Климента Словенскаго, „Богосл. Вѣстникъ" 1911 р. т. III ст. 148-154; див. ще рец. *П. Лаврова* в „ЖМНПр" 1914 р. ч. 52 ст. 172-173, — він не визнає більшої праці К й М серед болгарського народу.

Перше охрещення сербського народу, як свідчить про те Костянтин Порфіророджений, сталося за імператора Іраклія (610-641), десь під кінець його царювання; через те, що сербські землі належали до римського діоцезу, сербів охрестили священники з Риму. Але це перше охрещення не пустило в Сербії міцного коріння; остаточно серби охрестилися тільки за цісаря Василя Македонця. В той час серби скинули були з себе візантійську владу; але коли в 867 р. на візантійський престол засів Василь Македонець, то серби порішили віддатися під його владу, а разом з тим і остаточно охреститися, для чого й попросили священників з Візантії. Звичайно, Василь охоче задовольнив бажання сербів і прислав їм священників. Безумовно, це охрещення сталося не без впливу солунських братів, а особливо Мефодія, якого широка єпархія сусідувала з Сербією.

По вигнанні з Моравії частина учнів Костянтина й Мефодія вдалася й до Сербії й позосталася тут працювати. Про це свідчить нам і Життя Климента, де в 16 розділі читаємо, що учні, переправившись через Дунай, прибули до „найславнішого з міст подунайських—до Білгороду", де й приняв їх болгарський намісник Боритакан.

Добрий знавець кирило-мефодіївських питань, П. Лавров так пише про працю слов'янських апостолів в Сербії: „Нельзя поэтому считать рискованнымъ предположеніе, что и въ сербскіе края могло проникнуть славянское Богослуженіе и славянская письменность на первыхъ же порахъ послѣ движенія изъ Моравіи на Балканскій полуостровъ приверженцевъ славянскаго Богослуженія. Другой путь, которымъ въ сербскія земли и особенно въ Зету могла скоро проникнуть славянская письменность, это черезъ посредство Далматіи и Приморья опять таки во время самое близкое дѣятельности св. Кирилла и Мефодія" [1].

Народня традиція з давнього часу вперто говорить про діяльність Костянтина й Мефодія і в Хорватії. Звичайно зазначається, що солунські брати, по дорозі до Венеції, коли перебували в Паннонії, могли завітати й до Хорватів і закласти тут слов'янське Богослуження. Знаємо, що князь Коцел дав Костянтину коло 50 учнів, — частина їх

1. „Визант. Врем." 1903 р. т. X. ст. 531.

напевне працювала і в землях Хорватських. По смерті Костянтина Мефодій, яко легат папський на слов'янські землі, мусів працювати й для Хорватії чи то сам, чи скоріще через своїх учнів; не виключена можність, що Мефодій мав певне число й учнів хорватів, на що вказували б і ті хорватські вирази („паннонізми"), яких не мало знаходимо в перших слов'янських перекладах. Але особливо сильно почало ширитися слов'янське Богослуження в Хорватії з того часу, коли вигнані з Моравії учні розійшлися по цілому слов'янському світові; прихильники цього Богослуження втікали до Хорватії також і в 907 році, коли венгри погромили Моравію, як про те свідчить Костянтин Порфиророджений (див. вище ст. 160).

Про кирило-мефодіївську працю в Хорватії легенда в запису XIV віку росповідає так: „В місті, що зветься Тессалоники, жив широкоосвічений чоловік Костянтин Философ; був це муж добрий і святого життя. Він завів священників і хорватське письмо, яке взяв з грецького; він переклав на хорватську мову Євангелії та всі церковні читання як Старого, так і Нового Завіту; з дозволу папи написав Книги й завів Богослуження та запровадив віру Христову до цеї землі. Він нахилив короля (Будимира) до віри; у все увірував король і охрестився зо всіма, хто ще не був охрещений в його королівстві" [1].

Маємо й історичні свідоцтва, що Мефодій працював в Хорватії; так, в 873 р. папа Іоан VIII писав сербо-хорватському князю Мутимиру і закликав його віддатися під церковну владу певне Мефодія, вернувшися до паннонської єпархії[2]; але праця Мефодія утруднялася тим, що хорватські правителі увесь час ворогували проти Святополка моравського і накладали з Арнульфом.

Слов'янське Богослуження ширилося в Хорватії ще

---

1. *И. Ягичъ*: Исторія сербо-хорватской литературы, Казань, 1871 р., ст. 51.

2. Див. *Erben*: Regesta № 40. Friedrich № 16, датує листа 873 р., перед 14 травня. Ось уривок з цього тексту: „Quapropter ammonemus te, ut progenitorum tuorum secutus morem, quantum potes, ad Pannoniensium reverti studeas diocesin". *Голубинскій* в „Краткій очеркъ" 1871 р. ст. 551 рахує Мутимира князем сербським, а не хорватським.

й тому, що світська й духовна влада сприяли йому. В 879 р. папа Іоан VIII заложив осібну для хорватів Нинську єпархію в м. Нин (італ. Nona) в Далмації при морі Адріятицькім, бо в той час Сплітська метрополія перейшла під владу патріярха Візантійського. Знаємо, що Іоан VIII дозволяв слов'янське Богослуження; дозволяв його, звичайно, і для хорватських земель. Перші нинські єпископи, а особливо Феодосій та Григорій Добрий, були горливими приклонниками народньої мови в Богослуженні.

Найдавніщі джерела майже нічого не говорять про працю Костянтина й Мефодія серед чеського народу. Але праця така напевно почалася дуже рано, може ще за Костянтина. Як знаємо, солунські брати мали багато учнів, а серед них могли бути й чехи; це особливо треба сказати про Мефодія.

Найстаршу відомість про місіонерську працю Мефодія в Чехах подає чеський літописець XI-го віку Козьма Пражський в кн. I розділ 10: „Gostivit autem genuit Borivoy, qui primus dux baptizatus est a venerabili Methudio, episcopo in Moravia, sub temporibus Arnolfi imperatoris et Zuatopluk ejusdem Moraviae regis“ [1].

Моравська Легенда в 14 розділі росповідає, як Мефодій охрестив чеського князя Боривоя та його жінку Людмилу; тут читаємо: „Трапилося, що на однім бенкеті король Святополк посадив був герцога Богемії Боривоя під стіл, бридячись його невірства; Святополк твердив, що людям християнської віри непристойно їсти разом з неохрещеним мужем. Св. Мефодій обіцяв Боривою пророцьким словом, що коли князь охреститься, то він сам і нащадки його будуть сильніщими за всіх князів і королів. Боривой погодився на ці слова і просив охрестити його разом з своїми, числом 30 люда. Охрестившися Боривой і набравши з собою священників, вернувся в Чехію і попильнував охрестити жінку свою Людмилу і багато чеського народу“. Звичайно, разом з християнством Мефодій запровадив в Чехах також і слов'янське Богослуження та Кирилову азбуку. Давній історик чеський Козьма Пражський відносить охрещення Боривоя на 894 р., — але тоді цього князя не було

1. Fontes rerum Bohemicarum 1874 p. II. 18.

вже в живих; другий історик, Далимил кладе це охрещення на 874 р., — як раз на час діяльности Мефодія.

Єсть давній переказ, що Мефодій дав князю Боривою священника Кайха, який і побудував перші в Чехах церкви, всі на честь св. Климента,— в Лютомишлю, в Празі на Вишгороді і коло Праги в Лівім Градку[1].

Певне, охрестив Мефодій і Словаків. Правда, джерела наші мовчать про це, але знаємо, що вони входили в склад володінь Святополка, цеб-то належали до єпархії Мефодія. Пізніще на Словакії заложено окрему єпископію в Нитрі і призначено єпископом Віхінга, вікарія Мефодієвого; цього б не робилося, коли б Мефодій не охрестив Словаків. Безумовно, частина учнів Мефодія була місцевого походження, цеб-то могла бути й з посеред Словаків; В. Погорілов, напр., доказує, що головний учень Мефодія, Горазд був словацького походження[2].

Хто перший поклав початок християнства серед польського народу, що̀ саме зробили тут Костянтин і Мефодій та їхні учні, — усе це надзвичайно цікаві питання, про які не мало писано в ученій літературі, але які остались ще й тепер не вирішеними остаточно. Традиція з найдавнішого часу охрещення польського народу приписує звичайно солунським братам та їхнім учням. А що це було дійсно так, про це свідчить нам і ЖМ[11]. Подаю це надзвичайно цінне свідчення: „Дуже сильний неохрещений князь, сидячи на Вислі, знущався над християнами і робив їм прикрості. Мефодій післав до нього, переказуючи: ліпше б тобі, сину, добровільно охреститися на своїй землі, бо будеш полонений і силою охрещений на чужій землі, і згадаєш мене. Що й сталося", добавляє автор. Як бачимо, свідчення цінне, але досить темне; що власне сталося? Своє оповідання автор ЖМ приводить на доказ того, що Мефодій мав і талан пророкування, а це свідчить, що „поганьскъ князь сильнъ вельми въ Вислѣ" не погодився на предложення Мефодія і не охрестився, через що був полонений і силою охрещений

---

1. *Ks. Wł. Szcześniak:* Obrządek Słowiański w Polsce pierwotnej, 1904 р., ст. 95.

2. „Bratislava" 1927 р. кн. 2 ст. 192-193. Але не забуваймо, що відділити мораван від словаків в IX-м віці дуже трудно.

на чужій землі. Дехто з учених дивиться на це оповідання ЖМ[11] як на звичайну собі легенду; на це скажу, що з часом багато вже „легенд“ з ЖК та ЖМ в світлі новознайдених документів стали історичними фактами (пор., напр., „легенду“ про ув'язнення Мефодія), а тому не маємо підстав не вірити й зазначеному оповіданню ЖМ[11], тільки що, правда, оповідання це досить темне. Хто це був за князь і де саме він сидив, того не знаємо докладно. Можливо, що це був якийсь князь польської повислянської землі, що сусідувала з Велико-Моравською Державою. Держава Святополка, особливо в час свого найбільшого розвою, мусіла впливати на всі сусідні слов'янські землі, в тім числі й на польські не тільки політично, але й релігійно. Єсть переказ, що Святополк підбив собі частину польських земель, а власне Хробацію — землі Краківські і др., підбив десь між 877-879 р., цеб-то якраз за час праці Мефодія. Мефодій, як ми бачили, був легатом до слов'янських народів, а тому нема нічого дивного в тім, що він посилав своїх учнів до повислянського князя з предложенням охреститися. Коли тільки дійсно частина польських земель належала була до Святополкової Держави, тоді ці землі в церковнім відношенні мусіли підпасти архієпископу Моравському.

В зв'язку з охрещенням польського князя звичайно ставлять і другий випадок, про який росповідає ЖМ[11]. „Одного разу воював знову Святополк з нехрещеними, але безуспішно й мляво. Наближалася Міша чи то Служба св. Петра. Мефодій післав до Святополка, переказуючи: Як що обіцяєш мені відсвяткувати з військом день св. Петра в мене, то вірю Богові, що він скоро передасть тобі ворогів. Що й збулося“. Догадуються, що цим нехрещеним князем, з котрим воював Святополк, і був князь польський, з яким боротьба не була легкою. Крім цього відомо, що 29 червня 884 р. Мефодій святив в Брні нову церкву св. Петра і Павла, і на цьому святі був князь Святополк з численним народом[1].

Що початок християнства в Польщі дійсно зв'язаний був в якійсь мірі чи то з працею Мефодія, чи з працею його учнів, про це єсть багато найріжніщих свідоцтв, тільки свідоцтва ці в більшості своїй дуже невиразні. Найріж-

1. *П. Лавровскій*, 1863 р. ст. 448-449.

ніщі хроники польські, особливо молодші, уперто твердять про працю солунських братів і на землях польських; безумовно, ці хроники відбивають якусь стару традицію, що зв'язувала віддавна початок християнства в Польщі з працею Мефодія та його учнів.

Дуже багато вчених вірили й вірять у те, що в давній Польщі існував східний обряд, слов'янське Богослуження та слов'янська азбука, на доказ чого вони приводять багато найріжніщих фактів; може докази їхні кожний зокрема й не завше переконуючі, але всі вони вкупі роблять сильне враження; одне безсумнівне: наука не знайшла ще таких переконуючих фактів, які остаточно засвідчили б численні окремі свідоцтва про слов'янське Богослуження на польських землях[1].

Ks. Wł. Szcześniak в 1904 р. випустив спеціяльну працю про слов'янський обряд в давній Польщі, і в праці цій, докладно проаналізувавши всі доводи за східний обряд в Польщі, не знайшов серед них ані одного історично правдивого. Праця Щесняка занадто суб'єктивна, що правдиво відмітила йому критика; але за автором все-таки останеться незбитою заслуга, що він першим проаналізував це важливе питання в цілому, проаналізував не тільки критично, а часом може й гіперкритично, і дальшим дослідникам тепер легче буде шукати інших доріг до кращого вирішення цеї справи. Дуже влучно про працю Щесняка писав A. Brückner, підкреслюючи, що Щесняк добре показав, що існуючі докази слов'янського обряду в Польщі малопереконуючі, але він не довів, що такого обряду тут не було[2].

Звичайно, не конче треба настоювати, що на польських землях працювали самі солунські брати, — могли зайти сюди скоріще їхні учні, напр. по погромі їх в 886 р., або по погромі венгерським десь в 907 р.[3].

Український нарід також має право рахувати солунських братів і за своїх апостолів. Після праці Ламансь-

---

1. Див. ці свідоцтва, напр., у *А. Петрушевича*: О введеніи... 1882 р., або у *кс. Вл. Щесняка:* Obrządek słowiański... 1904 р.

2. „Książka" 1904 р. т. IV стр. 324; див. ще „ЖМНПр" 1906 р. ч. 5 ст. 179.

3. Про долю слов'янського Богослуження на польських землях росповідатиму в однім з дальших томів цеї праці.

кого тепер можемо з більшою певністю твердити, що під час т. зв. Хазарської місії Костянтин і Мефодій проповідували й поміж південними племенами східних слов'ян, а може навіть і в Київі; взагалі, думка, що Хазарська місія — то була місія слов'янска, ця думка з часом набірає все більше та більше сили, а коли так, то тепер можна з більшою певністю твердити про діяльність св. братів серед українського народу, про що я росповідав в I т. цеї праці на ст. 147-149. Жаль тільки, що добрих творів з висвітленням цеї справи ми ще не маємо.

Як підкреслював я вище (т. I ст. 156, т. II ст. 36), в склад Велико-Моравської Держави входили також і західно-українські землі; східні кордони цеї Держави за Святополка тяглися аж по Стрий, а північно-східні аж по Буг [1]. Ці західно-українські землі належали до єпархії Мефодія, який напевне сам чи через своїх учнів заводив тут християнство, що досить докладно висвітлив А. Петрушевич [1] і що визнає й такий сильний знавець кирило-мефодіївських питань, як П. Лавров, який твердить: „Частично проповедью Кирилла и Мефодія были захвачены и поляки и, что возможно, русские в Прикарпатских краях“ [2].

Висловлювалися думки й про працю слов'янських апостолів чи їхніх учнів навіть на Подолії, але таке припущеня не оперте на історичних свідоцтвах [3].

Як бачимо, Костянтин і Мефодій та їхні учні несли свою працю для всіх слов'янських народів, чому й пам'ять про них позостала реальною на всіх слов'янських землях. Це були дійсно всеслов'янські апостоли, а їхня корисна праця скрізь стала тим родючим зерном, що з нього буйно

---

1. *А. С. Петрушевичъ:* Краткое историческое извѣстіе, Львів, 1882 р. с. 44. Трохи пізніще в хроникаҳ читаємо про східні кордони пражського єпископства: „Inde ad orientem hos fluvios habet terminos: Bug scilicet Ztir cum Krakova civitate“, див. *A. Bielowski:* Monumenta Poloniae Historica, 1864 р. т. I ст. 147.

2. „Известия“ 1924 р. т. 28 ст. 376. А кардинал Бартоліні в своїй праці „Memorie“ 1881 р. ст. 151-153 докладно росповідає, ніби Мефодій, або хтось з його учнів, заклав навіть єпископію в Галичу; як на доказ цього, Бартоліні посилається на традицію людности. Див. „Ateneum“, Варшава, 1882 р., III ст. 380-381.

3. Див. „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 341 ст. 99-100, тут і література, яку подає М. Г. Попруженко.

виросла слов'янська культура[1]. Ось тому в історії слов'янської культури ім'я солунських братів постійно займатиме найперше місце, тому найкращі сторінки в оповіданні про початок цеї культури так тісно зв'язані з життям та діяльністю Костянтина й Мефодія. З часу цеї діяльности проминуло вже більше тисячі років, але пам'ять про слов'янських апостолів скрізь позосталась найживіщою, а наукове зацікавлення до них все росте та збільшується.

ЛІТЕРАТУРА: *М. Г. Попруженко* в „ЖМНПр" 1902 р. ч. 341 ст. 96-100 подає старшу літературу про працю К й М у ріжних слов'ян. — *М. Сазавскій*: Славянская письменность и литургія въ IX-XI вѣкѣ на западѣ, Нижній Новгород, 1914 р. — *Pesanto*: La liturgia slava, Parenzo, 1893. — *Jagić*: Entstehungsgeschichte § 8 і 11. — Svatý Cyrill a Methoděj mezi Valacy, часопис „Mír" 1896 р, № 23. — *Fr. Hýbl:* Slovanská liturgie na Moravě v IX. věku, „ČČH" 1908 р. т. XIV ст. 1-18, 153-171, 287-297, 406-416. — *F. Sasinek*: Sv. Method a Uhersko, v Turč. sv. Martině, 1884. — *А. С. Петрушевичъ*: Краткое историческое извѣстіе о введеніи Христіанства въ Предкарпатскихъ странахъ во времена св. Кирилла и Меѳодія тихже учениками и проповѣдниками, Львів, 1882 р.; в цій праці такі 4 розділи: I: Введеніе Христіанства у Словено-Чеховъ ст. 3-13; II: въ польско-привислянской области 14-41; въ Галицко-Владимірской Руси 41-71, і IV: О апостольской дѣятельности св. Кирилла и Мефодія въ отношеніи къ восточной кіевской Руси 71-76. Рец. *Jagić*, „Archiv" т. VII ст. 522. — *C. Höfler:* Bonifatius... 1887 р., див. далі в Літературі.

Початок християнства у хорватів. *П. Лавровскій*: 1863 р. ст. 365, 505-538. — *И. Ягичъ*: Исторія сербо-хорватской литературы, Казань, 1871 р. — *Ivan Broz*: Crtice iz hrvatske književnosti,

---

1. В численних своїх працях A. Brückner уперто проводить зовсім іншу думку, — ніби праця солунських братів була дуже шкідливою для слов'ян, бо відірвала їх від католицької церкви, а тим самим і від Європи. За мотто для своєї статті: „Cyryl i Metody" („Przegląd Polski" т. 149, 1903 р.) Brückner взяв „Timeo Danaos et dona ferentes"; особливо сильно нападає він на працю К й М в VIII розділі цеї статті, — зве її arcyszkodliwą; а колиб і західні слов'яне приняли були грецький обряд, то „bylibyśmy zgnili i strupieszeli, jakto na Wschodzie się stało". В „Przegląd Historyczny" 1908. VI. 295 винуватцем поділу слов'ян на два світи зве Brückner К й М: „Losy słowiańszczyzny rozstrzygnęli dwaj Grecy, stwarzając rozłam, paraliżujący do dziś dnia wszelką jej akcyę wspólną, choćby tylko kulturalną, і wyodrębnienie dwu światów, obcych sobie zupełnie, a zatem і nienawistnych sobie". В цілій своїй праці я постійно пильнував об'єктивно показати як раз противне, — величезну заслугу солунських братів для всього слов'янського світу.

Zagreb, 1886. — *А Михайловъ*: Къ вопросу о литературномъ наслѣдіи свв. Кирилла и Меѳодія въ глаголическихъ хорватскихъ миссалахъ и бревіаріяхъ, „РФВ“ 1904 р. т. 51 ст. 2-5, 22. — *Dr. Lukas Jelić:* Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XIII ad XIX saeculum, Veglae, 1906 р.; рец. *Г. Ильїнського* в „Визант. Врем.“ 1906 р. т. XIII ст. 649-650. — *А Липовскій:* Хорваты, Спб. 1900. — *Архим. Леонидъ:* О родинѣ и происхожденіи глаголицы, „Сборникъ“ 1892 р. т. 53 ст. 9. — *Murko*: Die slavische Liturgie an der Adria, „Oesterr.Rundschau“ 1904 р. — *И. Пташицкій:* Славянскій обрядъ въ Моравіи и Панноніи и мнимое его существованіе въ древней Польшѣ, „ЖМНПр“ 1906 р. ч. 5 ст. 155-157, про початки християнства в Хорватії. — *A. Fekonja:* Razširjava kristjanstva med Slovenci, „Letopis Matice Slovenske“, Любляна, 1884, ст. 115-195.

Питання про східний обряд в Польщі: *Chr. G. von Friese:* Kirchengeschichte d. Königreich Polen, Breslau, 1786. — *W. A. Maciejowski:* Pamiętniki o dziejach, piśmiennictwie i prawodawswie Słowian, Спб. 1839 р. (в 1859 р. цю працю внесено в Римі до списку заборонених книжок); російський переклад І-го тому — *Евецкій:* „Исторія первобытной христіанской церкви у славянъ“, Варшава, 1840 р. — *A. Małecki:* Kościelne stosunki w pierwotnej Polsce, „Przewodnik naukowy i literacki“ 1875. I. 393 sq.—*Dr. Abraham:* Organizacja Kościoła w Polsce do XII w., Львів, 1893 р. — *Maks Gumplowicz:* Zum Geschichte Polens im Mittelalter, Innsbruck, 1898. — *Dr. K. Potkański:* Kraków przed Piastami, „Rozprawy Akademji Umiejętności“ 1898 р. т. 35. — *W. Bogusławski:* Dzieje Słowiańszczyzny, т. III ст. 185-187, солідні докази, що в Польщі уживано слов'янського письма. — *Ossolińki:* Domysł, śledzeniu podany: Goście Piasta mogli bydź Cyryll i Metody, apostołowie Słowian, „Czas. Bibl. Ossol.“, 1828 р. II. 52-62. — *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 363-373. — *Ks Władysław Szcześniak:* Obrządek Słowiański w Polsce pierwotnej, rozważony w świetle dziejopisarstwa polskiego. Warszawa, 1904 р., 207 ст., „Bibljoteka dzieł chrześcijańskich“ 1904 р., червень, вип. 42. Цінна рец. на цю працю: *И. П. Пташицкій:* Славянскій обрядъ въ Моравіи и Панноніи и мнимое его существованіе въ древней Польшѣ, „ЖМНПр“ 1906 р. ч. 5 кн. 9 ст. 140-181. Рец. і зміст праць Щесняка і Пташицького дає *Dr. Fr. Kirdić*: Die slavische Liturgie in Polen, „Archiv“ 1906 р. т. 28 ст. 614-623. — *A. Parczewski:* Początki chrystyanismu w Polsce i misya irlandska, Poznań, 1902.—*T. Gromnicki*, „Rozprawy“ 1880. XII. 70-81.

XVIII. Канонізація Кирила й Мефодія.

Обидва солунські брати, Костянтин і Мефодій, як ми бачили вище, вели життя високо побожне, чому Церква й зарахувала їх до числа святих. Але коли саме відбулася

ця канонізація, того не знаємо точно; якогось спеціяльного про те матеріялу не збереглося, а те, що маємо, дуже протиречиве і справи остаточно не вирішує.

Костянтин зробив велику прислугу Західній Церкві вже самим тим, що відшукав і вернув до Риму мощі св. Климента, якого там шанували надзвичайно. Приняли в Римі на увагу й те, що Костянтин свою велику працю — переклади богослужбових книг та св. Письма віддав на благословення папи, а все це, разом з особистими рисами апостола слов'ян, викликало велику пошану до Костянтина ще за життя його. В передмові до справ царгородського собору 869-870 р. відомий папський секретар Анастасій зве Костянтина „мужем великої святости — magnae sanctitatis vir", а в листі до єп. Гавдерика 875-879 р. він зве його „мужем великим і життя апостольського: vir magnus et apostolicae vitae".

Західна Церква визнала Костянтина святим зараз же по його смерті. Що шанування Костянтина роспочалося ще в Римі, про те виразно свідчить ЖК[18]; тут читаємо, що по похороні Костянтина в церкві св. Климента „начяшя мъногa чоудеса бывати, яже видѣвъше Римляне, боле приложишяся святыни єго и чьсти, и написавъше икону єго надъ гробомь єго, начяшя свѣтити надъ нимъ дьнь и нощь, хваляще Бога, прославляющаго тако, иже Єго славять".

Усі найдавніщі джерела часто звуть Костянтина святим; так, Римська Легенда зве його „мужем великої побожности", а в 12 розділі, росповівши, як поховано Костянтина в храмі св. Климента, додає, що Бог „in loco eodem multa et miranda operatur", — правда, трудно сказати, про кого саме тут мова. Як я росповідав уже (див. т. I ст. 300), при пошукуваннях в храмі св. Климента знайдено образа X-го віку з написом: A(gios) Cirill[1], а Кирил тут з німбом, цеб-то уважається святим; бачимо німба й на інших тоді знайдених образах св. Костянтина[2]. В Оповіданні ченця Хороброго Костянтин увесь час зветься святим. В Євангелії

---

1. Правда, в цім слові, тепер підмальованім, не всі букви можна було розібрати, напр. тут буква *r* зовсім неясна.

2. Тільки ще не доведено, чи на цих образах дійсно намальований Костянтин; див. про це далі в Джерелах матеріяльних.

Остромира 1056 р. на л. 265 б під 14 лютого Костянтина названо преподобним: „прпдбнаго оца нашего. костантина философа. нареченаго въ чрньчьство именьмь курила". В Євангелії Асеманієвій, XI-го віку, під 14 лютого читаємо: „отца нашего Курила философа". Святим зве Костянтина й повне життя св. Климента, пам'ятка чи не XI віку, коли не давніща. Служба св. братам відома також з XI-го віку. Діоклейський священник в половині XII в. зве Костянтина vir sanctissimus. Легенди Охридська, Чеська та Моравська так само звуть Костянтина святим.

Усі ці свідоцтва виразно кажуть, що Західна Церква, а з нею й Церква Слов'янска, канонізували Костянтина скоро по його смерті. Звичайно, ця пошана йшла не тільки з внутрішнього переконання в Римі, а була також справою й політичною: канонізуючи Костянтина й переховуючи мощі його в себе, Рим хотів тим самим приваблювати слов'янство до себе. Коли саме наступила ця канонізація Костянтина, точно не знаємо, але напевне до падіння Велико-Моравської Держави, цеб-то до 907 р.; можливо, що це сталося десь в 899-900 р., коли папа Іоан IX відновляв Мораво-Паннонську Церкву [1].

Але шанування Костянтина скоро забулося в Західній Церкві: в 907 р. упала Велико-Моравська Держава, а разом з тим забувалася й пошана св. Костянтина в Римі. Можливо, звичайно, що ця пошана Кирила в Західній Церкві була місцевою й не виходила за мури храму св. Климента.

Мефодій на початку не був канонізований ані в Церкві Західній, ані в Слов'янській. Коли відбулася його канонізація в Слов'янській Церкві, не відомо точно, але здається, що досить рано, — може десь в кінці X-го чи на початку XI-го віку. В ЖК Мефодія ані разу не названо святим; Іоан ексарх та чернець Хоробрий так само не звуть Мефодія святим; взагалі, в давніших пам'ятках святим звуть тільки Кирила, а не Мефодія. Але вже з XI-го віку в слов'янських пам'ятках під 6 квітня звичайно згадується й Мефодій і зветься святим чи преподобним; так, в місяцеслові Асеманієвої Євангелії під 6 квітня читаємо: „па(мя)т оусь-

1. *А. Петровъ*, „Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Пр." 1894 р., травень-червень, ст. 580.

пениѣ прпднаго о. н. Меѳодіа, архпа вышняя Моравы, брат Курила философа". В повнім Житті св. Климента XI в. Мефодій зветься святим. Варто підкреслити, що в місяцесловах під 14 лютого звичайно зазначається один тільки Кирил, тоді як під 6 квітня згадується Мефодій непремінно разом з Кирилом; цеб-то, що на канонізацію Мефодія вплинуло може й те, що він був братом св. Кирила, канонізованого до нього; не забудьмо, що окремої Похвали Мефодію не було, — була спільна Похвала для двох братів (хоч і говорить більше про одного М) і одна для Кирила.

Ото ж, як бачимо, братів солунських канонізовано не одночасно, а це відбилося відповідно й на наших давніх пам'ятках; для досліду кирило-мефодіївських джерел це твердження дуже важне, бо ж воно насовує нам думку, що в такім разі ЖК та ЖМ, а також Похвали та Служби св. братам повставали може не одночасно, а авторами їх були ріжні особи; що ЖК і Похвала Кирилу повстали перше, а вже потім повстали ЖМ та Похвала обом братам.

Церква Західна не канонізувала Мефодія, а це тому, що з часом вона змінила свій погляд на Богослуження слов'янською мовою. Папи почали рішуче забороняти слов'янське Богослуження, а в міру цеї заборони мінявся й погляд Західної Церкви на Мефодія та на його працю. Як знаємо, вже папа Іоан VIII обвинувачував Мефодія за те, що він править Служби Божі „in barbara, hoc est in sclavina lingua". Взагалі, Західна Церква не хотіла простити Мефодієві його „нової науки", — Богослуження народньою мовою, — а тому не тільки не вважала його за святого, але звала навіть єретиком. Так, папа Стефан V в своїм листі 885 р. до Святополка (див. вище ст. 137) дуже гостро осудив Мефодія й кинув на нього підозріння в невірстві. Папа Іоан X в своїм листі з 925 р., борючися проти шанування Мефодія серед слов'ян, пише, що Мефодія нема ані в одному спискові серед святих отців: „In nullo volumine inter sacros auctores comperimus..." А на Сплітському соборі в 1059-1060 році Мефодія просто названо єретиком: „Dicebant enim gothicas litteras a quodam M e t h o d i o h a e r e t i c o fuisse repertas, qui multa contra catholicae fidei normam in eadem sclavonica lingua mentiendo conscripsit"... А це тому, що на Заході запровадження слов'янського Богослуження приписали самому тіль-

ки Мефодію, — такий святий муж, як Костянтин, ніби не смів молитися Богові мовою „варварською". Так само й зложення азбуки з часом перенесли на одного Мефодія; цебто, справа національного розвою слов'янства, така немила Церкві Західній, приписана була самому Мефодієві, а звідсі й постійні на нього нападки, звідсі мовчанка при тих нападках про Костянтина.

Мефодій був греком не тільки з походження, але й з своїх обрядових переконань, а це, як ми бачили, постійно кидало на нього тінь в Римі. Під кінець життя свого Мефодій взагалі пориває свої стосунки з Римом і вдається до Царгороду. Поїздка Мефодія до Костянтинополя, здається, кинула на Мефодія велике підозріння в Римі, і була також одною з причин, чому Західна Церква канонізувала його так пізно.

Остаточна канонізація солунських братів в Західній Церкві наступила тільки за наших часів. А саме, року 1880-го 30 вересня папа Лев XIII видав відому енциклику „Grande munus", котрою визнав Кирила й Мефодія святими для всієї Західної Церкви, а святкування пам'яти їх переніс з 9 березня на 5 липня.

Звичайно, такого погляду на Мефодія не поділяла Церква Слов'янська, — вона канонізувала Костянтина зараз же слідом за Церквою Західною, а Мефодія, — десь на початку XI-го віку, а може й давніще. Численні учні святих братів напевне дбали про те. Але незалежно від церковної канонізації, дуже рано роспочалося велике шанування св. братів поза церквою серед слов'янського народу, і шанування це з часом, коли ставала видніщою велика праця солунських братів, все більшало та більшало. У народів південнослов'янських глибоке шанування Костянтина й Мефодія ніколи не припинялося від найдавніщого часу аж до часу теперішнього, причому звичайно в цім шануванні св. братів уважали за двійцю неподільну; загально шановано тут також і п'ятьох чолових учнів, а всіх разом їх шановано під назвою св. седмичисленників. В короткім Житті Мефодія, що знаходиться в давнім сербськім Пролозі під 25 серпня, читаємо таку цікаву приписку в заголовку про шанування братів: „Творить же память ею (цеб-то Кирила й Мефодія) 6 априлѣ мѣсеца и вельми празднуетъ въ день паметь ею".

Особливо сильним було шанування пам'яти св. братів на землях моравських та чеських. Св. брати довго працювали тут, позоставили по собі серед народу не тільки славну пам'ять, але й багато матеріяльних пам'яток, про які з часом складалися найріжніщі оповідання. Звичайно, на цих землях святкували не лише Костянтина, але й Мефодія, — він же так довго працював власне в Моравії. Про це в Службі Мефодію з рукопису XIII в. Григоровича в ірмосі на 9-й пісні читаємо: „Тя, блажене, поєть земѣ моравьскаа, честно твоє тѣло имящи, и паноньскаа, святителю, просвѣщена тобою; и людиє єю (Моравії та Паннонії), съшедшеся, праздноують твоя память“[1]. Це надзвичайно цінне свідоцтво про пошанування Мефодія на тих землях, де він працював ціле життя своє. Така глибока пошана до св. братів на землях чехо-моравських в кінці привела таки й до офіційного церковного канонізування Мефодія і в Західній Церкві; спричинився багато до того Кароль IV, і канонізація відбулася чи не в 1349 році; у всякому разі, серед постанов Оломуцького собору 1349 р. єсть окремий розділ і про встановлення свят на честь Костянтина й Мефодія на 9 березня[2]. В глаголицькій частині т. зв. Реймської Євангелії назначено читання св. Кирилу й Мефодію: „нь сго Курила и Метудіє“.

Взагалі треба зазначити, що на Моравії ніколи не припинялося шанування апостолів слов'янських; так, маємо багато доказів, що в XVII віці, на свято св. братів 9 березня, багато народу збіралося до Велеграду, де виголошувалися казання про Кирила та Мефодія[3].

Досить рано шанування Кирила й Мефодія роспочалося й на землях польських, куди воно було занесене з Чехії. Пам'ять про солунських братів існувала в Польщі з найдавніщого часу, але більших розмірів вона прибрала тут тільки з кінця XIV-го віку, а особливо з першої половини віку XV-го. На поширення шанування Кирила й Мефодія в Польщі дуже вплинуло те збільшення цеї пошани

---

1. „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ“ 1865 р. ст. 256.
2. Див. про цю постанову нижче, в огляді латинських джерел про св. братів.
3. Див. ще *Пальмовъ* в „Христ. Чтеніе“ 1885 р. т. I. ст. 758-759.

в Чехах, яке відбулося там в половині XIV-го віку за Короля IV. Під чеським впливом польська королева Ядвига спровадила з Праги слов'янських бенедиктинів, оселила їх в 1390 р. в Кракові і почала будувати для них манастир на Клепару. Ці слов'янські бенедиктини розбудили в Польщі пошану до апостолів слов'янських, в наслідок чого вже з першої половини XV-го віку в краківських богослужбових книгах появляється молитва до Костянтина й Мефодія, занесена сюди з чесько-моравських Міссалів. Але пошанування св. братів на польських землях було, звичайно, більше церковного характеру, ніколи не переходячи до народніх мас [1].

Святкування св. братів на сході слов'янства, серед народу українського, білоруського та московського, не було особливо сильним. На початку це святкування, занесене на схід від слов'ян південних, було поширеним, на що вказують найдавніщі східно-слов'янські пам'ятки. Але з кінця XI-го віку, цеб-то з того часу, коли до східного слов'янства приходить помалу єрусалимський устав, шанування св. братів потроху заникає; Служби св. братам припинилися на Сході чи не в XII віці. З другої половини XIV-го віку на Сході остаточно заводиться єрусалимський устав замість студійського, а він уже не знав пам'яти св. братів солунських. Правда, з початку XV-го віку, цеб-то з часу відновлення південно-слов'янського впливу, на східних слов'янських землях знову роспочинається святкування св. братів, але, здається, більше книжного характеру, — в уставах під 14 лютого появляється згадка про пам'ять св. Кирила в такій вже редакції: „Святаго отца нашего Кирила, єпископа Катаоньска, учителя словѣномъ и болгаромъ, иже преложи русьскую грамоту с греческоє и крести словѣны и болгары". Але пам'ять ця трималася на Сході не довго: в 1682 р. в Москві видрукувано новий Типикон чи Церковний Устав, виправлений не по слов'янських книгах, а з грецьких оригіналів; в цім виданні викинено коло 50 святих, яких не було в грецьких книгах, а серед них викинено й пам'ять св. Кирила... Так завмерла на Сході слов'янства церковна пам'ять про

1. Про шанування Кирилла й Мефодія в польській Церкві див. *Ks. Wł. Szcześniak:* Obrządek słowiański w Polsce pierwotnej 1904 р., ст. 9, 188-202.

братів солунських, завмерла аж по 1863 р., — лише в цім році, коли святковано тисячеліття слов'янської азбуки, знову тут відродилося й церковне шанування св. братів. В православній Церкві загальну пам'ять Кирила й Мефодія перенесено на 11 травня.

Остаточне установлення церковного шанування Кирила й Мефодія у східних слов'ян припадає на 1863-1885 роки. В 1863 р. російський св. Синод постановив: „Въ память окончанія тысячелѣтія отъ первоначальнаго освященія нашего отечественнаго языка Евангеліемъ и вѣрой Христовой установить каждогодное, начиная съ сего 1863 года, въ 11-й день мая, церковное празднованіе преподобныхъ Меѳодія и Кирилла, отправляя всенощное бдѣніе, литургію и молебное пѣніе симъ преподобнымъ по составленной на сей случай службѣ“ [1]. А в 1885-м році, коли серед слов'янського світу скрізь святковано тисячелітній ювилей смерти св. Мефодія, св. Синод постановив: „Признавая необходимымъ навсегда запечатлѣть въ благоговѣйной памяти православныхъ чадъ русской Церкви имена славянскихъ первоучителей, святыхъ Меѳодія и Кирилла, св. Синодъ опредѣляетъ учинить для сего слѣдующее: 1. въ молитвахъ на литіи, по Евангеліи, на утрени передъ канономъ, на отпустахъ, а равно во всѣхъ молитвахъ, въ коихъ поминаются имена святителей вселенскихъ и русской Церкви — поминать непосредственно послѣ имени святителя Николая, архіепископа мурликійскаго чудотворца, имена „иже во святыхъ отецъ нашихъ Меѳодія и Кирилла, учителей словенскихъ“; 2. день блаженной кончины св. Меѳодія, архіепископа моравскаго, внести въ мѣсяцесловъ подъ числомъ 6-го апрѣля; 3. празднованіе памяти св. Меѳодія и Кирилла 11 мая отнести къ среднимъ церковнымъ праздникамъ, и для сего въ печатаемыхъ мѣсяцесловахъ означить это, какъ принято, крестомъ въ полукругѣ; 4. 14-го февраля, въ день блаженной кончины преподобнаго Кирилла, учителя славянскаго, и 6-го апрѣля въ день преставленія св. Меѳодія, архіепископа Моравскаго, отправлять полулелей“ [2].

В Церкві Українській на початку московська зміна Уставу в 1682 р. не мала впливу, але пізніше змінений Устав

1. „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 341 ст. 118.
2. „Странникъ“ 1885 р. т. I ст. 702.

запанував і тут. Проте пам'ять св. апостолів слов'янських тут увесь час була більше живою, ніж у інших східних слов'ян, бо ж південно-слов'янський вплив тут постійно був більшим. Напр. в львівськім виданні М. Сльозки Євангелії 1644 р. на л. 390 б під 14 лютого читаємо: „Иже въ святыхъ отца нашего Кѵрилла, єпископа Катáнскаго, оучителя словяномъ и бóлгаромъ, иже преложи росскую грамоту з' греческія и кресги словяны и бóлгары". Але в більшості церковних книжок пам'яти Кирила й Мефодія звичайно не зазначається.

ЛІТЕРАТУРА: *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 465-476, 566-579. — *Ivan Knigoljubec:* O počátcich úcty ss. Cyrilla a Methoděje na zapadě, „Sbornik Velehradský" 1880 р., Брно, річник I ст. 163-181. — *И. С. Пальмовъ:* Кирилло-Меѳодіевская идея въ современномъ западномъ славянствѣ, див. „Странникъ" 1885 р. кн. 4. — *И. Пальмовъ:* Кирилло-Меѳодіевскія преданія у юго-западныхъ славянъ латинскаго обряда, „Христіанское Чтеніе" 1885 р. т. I ст. 751-755. — *А. Н. Петровъ:* Чествованіе свв. славянскихъ апостоловъ Кирилла и Меѳодія въ древне-русской церкви (по служебнымъ Минеямъ и мѣсяцесловамъ, до 1682 года), „Христіанское Чтеніе" 1893 р., травень-червень, ст. 526-547. — *Андрей Петровъ:* Пятидесятилѣтіе научной разработки пространнаго житія св. Константина философа, „Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Просв." 1894 р., травень-червень, ст. 573-593. — *Радонежскій А.:* Память о св. славянскихъ первоучителяхъ въ первой напечатанной въ Москвѣ азбукѣ, „Литовскія Епарх. Вѣд." 1885 р. № 15, передрук з „Москов. Вѣдом." — Див. ще дрібніщу літературу у Zibrt, 1902, II ст. 925, а на ст. 926 література про ріжні оповідання про К і М, №№ 8594-8610. — *Лавровскій П.:* в „ЖМНПр" 1885 р. ч. 238 ст. 173. — *Будиловичъ:* Нѣсколько мыслей, ст. 87-98. — *Пальмовъ И.:* Къ вопросу о сношеніяхъ чеховъ-гуситовъ съ восточною церковью въ половинѣ XV вѣка, „Христ. Чтеніе" 1888 р. кн. I ст. 74 і др. — *А. Вороновъ* 308-309, пошана св. братів на Заході. — *Ks. Czajkowski* 183-184.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА:

ЛІТЕРАТУРА ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯНТИНА й МЕФОДІЯ.

Бібліографічний огляд.

Слов'янознавство не знає другого такого питання, як питання про життя та діяльність солунських братів, про яке існувала б така величезна література. Можна без перебільшення сказати, що цілий слов'янський світ ніколи ані на хвилину не переставав цікавитися своїми апостолами, ще від самої смерти їх зачинаючи. За давні віки про слов'янських апостолів зложено дуже багато найріжніщих оповідань та переказів, а в новий час про них повстала величезна література, яка тепер нараховує вже понад 2000 більш-менш помітних праць. Кожний з учених, хто працював на широкому полі славістики, уважав і уважає за свій невідмінний науковий обов'язок покласти й свою цеглинку на збудування того величного палацу, що зветься кирило-мефодіївською наукою. Наслідки праці солунських братів були такими величезними, що про них писали вчені всіх слов'янських народів, писали всіма слов'янськими мовами. Писали вчені великі й малі, так що можна твердити поправді, що кирило-мефодіївська наука — то спільний плід всеслов'янської, а навіть всеєвропейської науки. Кажу кирило-мефодіївська наука, бо по числу написаних праць та по силі великого зацікавлення питання життя й діяльности Костянтина й Мефодія, яко питання початків слов'янської культури, давно вже склалися на осібну науку, яку читають не в одному університеті. Питання ці за останні 50 літ так сильно розрослися вгли-

бину й вширину, що їх знання тепер уважається за конечно необхідне для кожного, хто цікавиться слов'янознавством. Зрозуміти початки слов'янської культури без вирішення кирило-мефодіївських питань тепер рішуче неможливо.

Слов'янські народи проявляли ріжну зацікавленність апостолами слов'янства, а в міру цеї зацікавленности вони й працювали над виясненням життя та діяльности Костянтина й Мефодія. Перше місце по числу написаних праць займають безумовно чехи: вони не тільки донесли живим та свіжим аж до сьогодняшнього дня своє споконвічне надзвичайно сильне замилування до слов'янських апостолів, замилування найбільше серед усіх слов'янських народів, але вони й написали про них найбільше праць[1]. Друге місце займають східно-слов'янські вчені; кажу східно-слов'янські, бо ж російською мовою висвітлювали кирило-мефодіївські питання не тільки росіяне, але українці й білоруси. Правда, треба підкреслити, що написане східно-слов'янськими вченими хоч і не займає першого місця по числу праць, але безумовно займає його по науковості та якості цих праць.

Третє місце безперечно займають хорвати — вони дали не мало для вивчення кирило-мефодіївських питань, а коли на їх рахунок поставити все те, що зробив І. В. Ягіч, хорват з походження, то можна навіть сказати, що хорвати дали дуже багато.

Цікаво, що навіть такий нечисленний слов'янський нарід, як словінці, і ті не мало внесли до загальної всеслов'янської скарбниці для вивчення кирило-мефодіївських питань; звичайно тому, що нарід цей пам'ять про солунських братів доніс живою аж до наших часів. Порівнюючи не багато працювали в кирило-мефодіївських питаннях серби, болгари та поляки; а писаного українською мовою, крім праць Франкових, власне нічого не маємо, — своєю рідною мовою українці найменше внесли до всеслов'янської науки про Костянтина й Мефодія. Яко належну данину до скарбниці Кирило-Мефодіївської науки від Українського Народу віддаю з найбільшим замилуванням ці два томи своєї монографії, вислід невпинної моєї праці за останні роки.

---

1. Чеську літературу про солунських братів найдокладніще подає Dr. Čeněk Zibrt: Bibliografie, 1902 р. т. II; див. про це далі, розділ X. з цеї частини.

Слов'янські народи, головно чехи, зацікавили кирило-мефодіївськими питаннями й не слов'янську Європу, а тому в теперішній час маємо багато праць, писаних не слов'янськими мовами, а найбільше — мовою німецькою.

На жаль тільки, серед великої сили написаного не багато знайдеться праць цілком об'єктивних, цеб-то таких, що спокійно аналізують давні кирило-мефодіївські джерела і роблять з них строго наукові висновки. Релігійні переконання автора часто надають його твору певних суб'єктивних привнесень, і тому часом одні й ті самі кирило-мефодіївські джерела вчені католики й православні читають не однаково. Православні звичайно змальовують Костянтина й Мефодія як чистих греків по вірі, і в цьому на своїому боці мають виразні свідоцтва головніщих джерел; католики ж усе намагаються довести, ніби св. брати тягли до Риму з переконання і що вони були власне тогочасними католиками. А за останні роки, коли уніонні намагання Риму стали серед католицького світу модними й актуальними, пам'ять св. апостолів слов'янських ще більше прив'язано до цих уніонних ідей, а це внесло до праць католицьких учених ще більше суб'єктивности. Взагалі можна сказати, що в кирило-мефодіївській літературі дуже часто аж занадто виразно знати національні та релігійні переконання автора.

В цім моїм Бібліографічнім Огляді кирило-мефодіївської літератури подаю лише такі праці, що займаються оглядом більш-менш цілого життя та діяльности слов'янських апостолів; праці ж спеціяльні, присвячені виясненню лише одного якогось кирило-мефодіївського питання, я подав уже вище в I та II томах цього твору в кінці відповідних розділів; усі ті праці, що стосуються вивчення джерел, подаю далі в Огляді джерел, в частині п'ятій.

Популярні праці, що появилися в величезному числі на ювилейні 1863, 1869 і 1885 роки на всіх слов'янських мовах, а головно мовами чеською та російською, тут не подаю; не подаю також і популярних статей по ріжних журналах, що з'являлися в той час[1].

---

1. Досить докладну бібліографію подібних праць дає Zibrt 1902 р. в II томі.

Загально вживані журнали та деякі збірники подаю скорочено так: „*Виз. Вр.*“ — „Византійскій Временникъ“; „*Еп. Вѣд.*“ — „Епархіальныя Вѣдомости“; „*ЖМНПр*“ — „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“; „*ЗНТШ*“ — „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“ у Львові; „*Извѣстія*“ — „Извѣстія отдѣленія Русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ“; „*Изв. Сл. Бл. Об.*“ — „Извѣстія Славянскаго Благотворительнаго Общества“; „*К-МСб*“ — „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ“ 1865 р.; „*МСб*“ — „Меѳодіевскій Юбилейный Сборникъ“, Варшава, 1885 р.; „*РФВ*“ — „русскій Филологическій Вѣстникъ“; „*Сборникъ*“ — „Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ“; „*ТрКДАк*“ — „Труды Кіевской Духовной Академіи“; „*Чтенія*“ — „Чтенія въ Имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ“; „*Archiv*“ — „Archiv für slavische Philologie“; „ČČH“ — „Český Časopis Historický“; „ČMČ“ — „Časopis Musea Kralevstvi Českého“; „ČMM“ — „Časopis Matice Moravské“; „*Sb.Vel.*“ — „Sborník Velehradský“. — Такого скорочення уживано і в інших місцях в літературі в I-II томах цеї праці

I. Найдавніщі праці XVII-XVIII віків і початку віку XIX-го.

Більше літературне зацікавлення працею й життям апостолів слов'янських роспочалося ще з початком XVII-го віку; кажу більше, бо зацікавлення до Кирила й Мефодія ніколи не спинялося в тисячелітній слов'янській літературі. Пе́ред в цім зацікавленні увес час вели чехи, переважно їхні священники та ченці, які постійно трактували солунських братів як „nostros apostolos et patronos“, як заступників Чехії та Моравії; вони то й склали багато праць про них мовами латинською та німецькою.

Про найдавніщі праці див. *Viktor Bezděka:* Starši zpravy o ss. Cyrillu a Methodu, в „Sborník Velehradský“ 1885 р. річник V вип. I ст. 39-67, а також *Zíbrt:* Bibliografie, 1902 р., II, №№ 7653-7677; *Ks. Szcześniak:* Obrządek słowiański, 1904 р. ст. 5-21.

Спис праць подаю в хронологічнім порядкові.

1. Література XVII-го віку.

Mauro Orbini: Il regno degli Slavi hoggi corrottamente detti schiavoni historia, Pezaro, 1601 р. Ця книжка „переведена со італіанскаго на россіиской яз.“ в 1722 р., про К та М тут на ст. 36 sq. Про цю книгу див. у Пекарського: Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, Спб. 1862 р. т. II ст. 575-577; див. ще літературу про неї у Попруженка в „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 341 ст. 108. — *Pontanus*

a Braitenberg: Hymnorum sacrorum libri tres, Прага, 1602 р., на ст. 179-187: De s. Cyrillo et Methudio. — *Solimann Jul.*: Boemia exoriens, Прага, 1627 р., есть розділ: Camerarii regii ss. Cyrillus et Methudius, Boemiae patroni. — *Usterius Jacob:* Veterum epistolarum Hibernicarum sylloge, Dublinii, 1632, про Кирила й Мефодія. — *Jan Dubowicz*, архимандрит Дерманського манастиря: Hierarchia abo o Zwierzchności w Cerkwi Bożey, Львів, 1644 р. ст. 168-170, — про побут К в Римі, з давньої хроніки. — *Hirschmentzel Christ.*: Vita ss. Cyrilli et Methudii, archiepiscoporum Moraviae, sive Vetus Welehrad, Pragae, 1667, 4°; див. „Sborník Velehr." II. 49-52 зміст цього Життя; тут же на ст. 275-277 опис Тез, намальованих до цеї праці, які боронив автор в Празі в 1668 р. *Того ж автора:* Sacri cineres martyrum et confessorum Velehradensium. — Acta Sanctorum, під 9 березня, т. II: De sanctis episcopis Slavorum Cyrillo et Methodio, Антверпен, 1668 р. — *Stirzenwager G. W.*: Discursus praedicabiles in honorem sanctorum Moraviae apostolorum Cyrilli et Methudii ac s. Bernardini, Olomucii, 1675 р., 4°. — *Bohuslaus Balbinus*: Epitome rerum Bohemicarum, Прага, 1677 р.; тут подано докладно життя св. Костянтина, див. вище т. I ст. 308-309. — *Pfaltz Chr. Aug.*: Lobpredigten „Teatrum Gloriae", von denen heiligen Patronen des Königreichs Bohemia, Прага, 1691 р., — слово на день пам'яти Кирила й Мефодія, чеський переклад див. в „Sborník Velehradský" 1885 р. річник V випуск I ст. 54-65.

2. Література XVIII-го віку.

Димитрій Туптало, архієп. Ростовський: Минея Четія, Київ, 1700, тут під 11 мая життя солунських братів. Св. Димитрій для своєї праці користався не тільки з давніх ЖК та ЖМ, але й з багатьох інших джерел, особливо з Прологів та з Хронографів, звідки вніс чимало підозрілих фактів. Н. Туницький („Богосл. Вѣстн." 1910 р. т. III ст. 90-91) твердить, що Д. Туптало покористувався й грецьким Хиландарським Оповіданням. Але взагалі треба підкреслити, що, на жаль, ще не маємо докладного досліду про джерела Д. Туптала, якими він користувався для своїх Житій К й М; Йор. Іванов, напр., твердить, ніби Аф. Пароський брав у Д. Туптала, а не навпаки, як доказує Туницький. Праця Туптала довго була головним джерелом для наших перших авторів, що писали про К та М. Цю працю приймали за головне джерело слов'янське, а це й кинуло тінь підозріння на довгий час на всі слов'янські джерела. Див. далі в розділі п'ятім в джерелах Хиландарське Оповідання, а в літературі про нього говориться й про твір Д. Туптала. Н. Петровський в „ЖМНПр" 1907 р. ч. 9 ст. 145-154 рівняє Життя

Д. Ростовського з ЖК й ЖМ та з Хиландарським Оповіданням. — *Rozenburg Ign.*: Nábožné putování k sv. Cyrillovi a Strachotovi neb krátký výtah jejích života, Оломуц, 1709 р. 48 ст. 8⁰. — *Středowsky J. G.*: Sacra Moraviae historia sive Vita ss. Cyrilli et Methudii, Solisbachi, 1710 р., 628 ст. 4⁰. Це солідна праця, яка сильно впливала на дальших дослідників. — Opus novum tripartitum concionum, Brunae, 1712 р. Тут на ст. 295-323 уміщено 9 казань, в яких, особливо в I, дається багато відомостей про Костянтина та Мефодія. Див. *Al. Hlavinka:* Kterak slavili koncem 17. století naši předkové svátek sv. věrověstův, „Sborník Velehradský", 1883 р. річник III ст. 284-293, тут в перекладі на чеську мову і перша казань. — *Felseneger:* Rede von hl. Cyrill und Method, Відень, 1715 р. 4⁰. — *Rothe:* Cyrillus und Methudius, zwei Kirchenlehrer, Відень, 1716 р., 4⁰. — *Magerl Ant.:* Cyrillus und Methudius als zwei gewaltige Donnerkeil verehrt von denen Donners Kindern aus Mähren... Відень, 1717 р. 4⁰. — *Carol Kolčava:* Elogia Sanctorum, Прага, 1720 р., — вірші про Кирила й Мефодія: DD. Cyrillus et Methudius, Episcopi, Apostoli Marcomanniae, передруковано в „Sborník Velehradský" 1885 р., річник V вип. I ст. 49-50. — *Mauro Orbini:* Il regno degli Slavi, Pesaro, 1601. Перекладено на мову російську в 1722 р., Спб. з додатком Феофана Прокоповича: „Разсмотрѣніе сея повѣсти", ст. 4-11. — *Fritz Gr.*: Vor Zeiten... zweien grossen Aposteln und Lehrern Cyrill und Methudii, Відень, 1725, 4⁰. — *Frisch J. L.:* De historia linguae sclavonicae, 1726, головно по Стредовському. — *Hansizius M.*: Germaniae sacrae tomus I, 1727 р., багато про Кирила й Мефодія, див. у Zibrt № 1867. — *Bilovský Bohumír*: Coelum Vivum, збірник чеських казань, Опава, 1734 р. ст. 114; витяг з казання в день св. Кирила й Мефодія видрукувано в „Sborník Velehradský" 1885 р. т. V вип. I ст. 52-53. — *Táborský Chr.:* Tria tabernacula . . in moravico idiomate, Оломуц, 1738 р., — тут есть промова чеською мовою про апостолів слов'янських; див. витяги з неї в „Sborník Velehradský" 1885 р. річн. V вип. 1 ст. 50-52. — *Gundling H. N.*: Diskours, 1747 р. ч. I § 12: Von Methodio und Cyrillo, den Böhmischen Aposteln. — *Schmidt Ant.:* Rede, wie die zwei heiligen Gebrüder Cyrillus und Methudius ein in dem Heidenthume schlafendes Mährenland aus ihrem Irrthum erweckt, Відень, 1748 р. 8⁰. — *Donnsagmiller J.:* Ehrenrede von denen guten Hirten und Aposteln eines hochlöblichen Marggrafthums Mähren, denen zweien heil. Gebrüdern Cyrill und Methodius, Відень, 1751 р., 8⁰. — Methodius archiepiscopus, sanctae fidei in Bohemiam illatae autor primus, Reginae Hradecii, 1754, in f⁰, 4 л. — *Asseman Jos. Sim.:* Kalendaria Ecclesiae universae, т. III, 1755 р., 4⁰, Рим; ч. I: De sanctis Cyrillo et Methodio, Slavorum apostolis, deque Cazaris, Bulgaris et Mora-

vis ad Christi fidem conversis; в розділі 2: Latino, non Graeco ritu Methodius Slavicam linguam in sacris celebrandis apud Moravos induxit. — Germaniae annales ecclesiastici, opera *Sig. Calles,* 1757 p., т. III, есть про Кирила. — *Dupeni Carl*: Rede über Cyrill und Method, Відень, 1758 p., 8°. — *Pittrof Carl*: Lobrede auf die heiligen Cyrillus und Methudius, Apostel und Beschützer des alten Markgrafthums Mähren, Відень, 1768 p. 4°. — *Strobl P.*: Lobrede auf die guten Hirten des edlen Markgrafthums Mähren Cyrillus und Methodius bei Gelegenheit des jährlichen Gedächtnissfestes einer ansehnlichen Mährischen Landesgenossenschaft, in der kaiserl. Hofpfarrkirche zum St. Michael, der regulirten Versammlung des heiligen Apostel Pauls den 9. Aprilmonats und 2-ten Sonntag nach Ostern 1769, Wien, 12 л. in 4°. — *Wurz Jgn.*: Lobrede auf die heiligen Cyrillus und Methodius Erzbischöfe, 1772 p., Відень, 4°. — *Pochlin J.*: Lobrede auf die heiligen Erzbischöfe Cyrillus und Methodius, Відень, 1774 p., 4°. — *Salagius*: De statu ecclesiae Pannonicae libri VII, 1777 p. — *Durich F.*: Dissertatio de Slavo-Bohemica sacri codicis versione, Прага, 1777 p. — *Wokaun*: Chronol. Verzeichniss der berühmten Männer Böhmens, Прага 1777 p., ст. 9-29. — *Kautschitschek*: Lobrede auf Cyrillus und Method, Відень, 1780 p., 8°. — *Procházka F.*: Constantinus et Methodius. De saecular. liberal. artium in Bohemia et Moravia fatis, Прага, 1782 p., ст. 40-48. — Исторія во кратцѣ о болгарскомъ народѣ славенскомъ, сочинися и списася въ лѣто 1792 Спиридономъ іеросхимонахомъ. В 1900 р. в Софії цю працю видав В. Н. Златарський. Багато відомостей про К й М.

3. Література початку XIX-го віку.

Schiffner: Lebensgeschichte der zwei heiligen Brüder Cyrill und Methudius, ersten christlichen Religionslehrer der Mähren und Böhmen, Landenspatronen, Прага, 1801 p., 80 ст. 3-29. — *Афанасій Пароський:* Οὐρανοῦ κρίσις, Липськ, 1805 р., друге видання там само 1807 р., третє 1850 р., Афини. Тут уміщено життя Климента Болгарського, а в нього вставлено відомості про Костянтина й Мефодія; відомості взято з т. зв. Хиландарського Оповідання (див. далі джерела грецькі), з якого брав і Дмитро Туптало для своїх „Читаних Миней", чому в них часом дослівні збіги текстів. Про цю дуже важливу книгу див. літературу далі в грецьких джерелах, в огляді Хиландарського Оповідання. — Ueber Cyrill und Method, Mähr. Wanderer, 1812. — Cyrill und Method, Moravia, 1815 p. — *Richter Fr. X.*: Cyrillus a Methodius. Řeč k slavnosti pamětní dědiců země Moravské, v Brně, 1816, 8°, 16 ст. Те саме й по-німецькому: Cyrill und Method, eine Rede zur Gedächtnissfeier der mährischen Landespatronen,

Brünn, 1816. 8⁰, 16 ст. — *Еп. Діонісій Поповичъ:* Истинная повѣсть о Кyриллѣ и Мефодіи и о изобрѣтеніи богоданныхъ кyриллическихъ и словенскихъ называемыхъ писменъ, преведена нѣкоимъ Родолюбцемъ на простый славено-сербскій езыкъ, въ Будинѣ Градѣ, 1823 р. 67 ст. in 12⁰. Див. далі в джерелахъ грецьких Хиландарське Оповідання.

II. Початки наукового вивчення.

Наукове вивчення життя й діяльности св. братів роспочалося лише з XIX-м віком, але напочатку йшло воно дуже мляво та піняво, бо потрібних для того джерел тоді ще не було. Праць виходило мало, джерел знано не багато. Але з часом наукове зацікавлення починає все більше та більше зосереджуватися власне на Костянтині та Мефодії. Кожна нова праця будила велике зацікавлення й проторювала дальший шлях до нових дослідів.

Наукові досліди над життям та діяльністю св. Костянтина та Мефодія роспочав патріярх слов'янської филології *о. Йосиф Добровський* своєю працею: Cyrill und Method, der Slawen Apostel. Ein historisch-kritischer Versuch, Прага, 1823 р. 133 ст. Праця Добровського дала надзвичайно добрий початок для дальших наукових дослідів, бо з життєпису св. братів вона викинула чимало казкового, що було до того часу, а разом з тим дала й багато нового. В Москві, на кошти гр. Румянцева твір цей переклав на мову російську й видрукував М. П. Погодин: „Кириллъ и Меѳодій, словенскіе первоучители. Историко-критическое изслѣдованіе". М., 1825 р., з додатками, VII+156 ст.

Праця Добровського розбудила наукове зацікавлення до життя та діяльности слов'янських апостолів, головно серед чеських учених; взагалі, Чехія на довший час стає на чолі кирило-мефодіївських студій. Зацікавлення до цих питань у східного слов'янства було на початку дуже малим. Праця Добровського була найцінніщою серед усього, що тоді писано про солунських братів, і не страчала своєї наукової вартости аж до 1843 р., цеб-то до часу появлення праці прот. А. Горського.

З цеї доби варто зазначити такі праці: *Blumberger Fr.:* Cyrill und Method, див. 26 том „Jahrbücher der Literatur", Bi-

день, 1824 р., ст. 211-235.—*Richter Fr.:* Cyrill und Method, der Slaven Apostel und Märens Schutzheilige, Olmütz, 1825 p. 76 ст.—*K. J. Mirovít:* Vypsání života svatých dvou bratří, biskupů a apoštolů Crhy a Strachoty, v Kral. Hradci, 1825, 72 ст. in 8⁰. — *Евгеній* митр. (Болховитиновъ): Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина грекороссійской церкви, т. II ст. 56 sq., Спб. 1827 р. — життя й праця К та М. — *W(agilewicz) J.:* Sw. Metody, „Dziennik Literacki", Львів, 1832 р. — *Šafařik P.* J.: Slovanské Starožitnosti, 1837 р. — тут єсть розділ, присвячений Кирилу й Мефодію; розділ цей вийшов і окремою книжкою під назвою: Svatý Konstantin a Method, učitelé Slovanův, Прага, 20 ст. — *Maciejowski W. A.:* Pamiętniki o dziejach, piśmiennictwie i prawodawstwie Słowian, I, Спб. і Липськ, 1839 р., на ст. 61-103 про Кирила й Мефодія. Ця ж праця в 1840 р. вийшла в Липську по-французськи, а в Варшаві по-російськи, в перекладі Євецького: „Исторія первобытной христіанской церкви у Славянъ", 1840 р. — *Hanka:* Životové slovanských učitelův Kyrilla i Methoda, „ČČMus" 1841 р. ст. 464-467, головно за Добровським та Погодиним. — *Tyszyński Al.:* Rys historyczny oświęcenia Słowian, „Biblioteka Warszawska" 1841 р. II. 108-127; про цю працю див. тут само II. 258-265, уваги P. Dubrawskiego.

III. Збільшення наукового зацікавлення до кирило-мефодіївських питань.

Але правдивий поступ в справі наукового вивчення історії Костянтина й Мефодія роспочався лише з 1843-го року, з славної для свого часу праці ректора Московської Духовної Академії протоієрея А. Горського. Проф. Горський знайшов в Бібліотеці своєї Академії Життя св. Костянтина та Мефодія й на основі їх умістив (без свого підпису) в журналі „Москвитянинъ" за 1843 р. № 6 ст. 405-434 свою цінну статтю: „О св. Кириллѣ и Меѳодіѣ". Це була вже строго наукова праця, що створила цілу добу в нашій науці; головна її заслуга полягала в тому, що Горський перший правдиво оцінив значіння слов'янських джерел — ЖК та ЖМ, і поклав їх в основу свого твору. В. Ганка в 1845-м році переклав працю Горського на чеську мову: „O sv. Kyrille i Methodiu", і видрукував в „ČČM" 1846. XII. 5-53.

Праця А. Горського показала нові шляхи, якими треба було йти в кирило-мефодіївських дослідженнях, — передо всім аналіз ЖК та ЖМ, як головних джерел в цій справі.

І з того часу аж до наших днів східно-слов'янські вчені вже не помітують слов'янськими джерелами, як то було звичайним до того часу.

Горський розбудив велике наукове зацікавлення до студіювання життя та діяльности слов'янських апостолів, і слідом за його твором стали появлятися праці за працями, які піднімали все нові та нові кирило-мефодіївські питання і давали їм нове освітлення. Серед цих праць особливо виділяється своєю науковою об'єктивністю праця єп. Филарета:

Филаретъ, Епископъ Рижскій: Кириллъ и Меѳодій, славянскіе просвѣтители. „Чтенія" Московскі 1846 р. IV, 1-28. Для свого часу надзвичайно цінна праця; в дуже короткій формі автор подає, перевіривши науково, головніщі факти з життя та діяльности солунських братів, слідом за Горським — головно на основі ЖК та ЖМ. В тім же році твір цей перекладено на німецьку мову, що вийшов в 1847 р. в Митаві окремою книжкою: Cyrillus und Methodius, die Apostel der Slaven. В 1860 р. в „Българска книжница" III кн. 11, 12, 14, 17 видрукувано працю Филарета по-болгарськи. Передруковано в „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ" 1865 р. ст. 43-80. В 1885 р. цю працю випущено новим виданням. Книжка єп. Филарета багато спричинилася до поширення правдивих думок про Костянтина й Мефодія, і тим самим будила наукове зацікавлення до них. — Згадаю ще: *Макарій архим.*: Исторія христіанства въ Россіи до равноапостольнаго князя Владиміра, Спб. 1846 р. ст. 188-259. — *А. Розовъ:* Слово Кирилла Философа на соборъ Архистратига Михаила, М. 1847 р. 21 ст.

Нові напрями в дослідженні кирило-мефодіївських питань скоро перенеслися з Росії на Захід, але там не знайшли співчуття: західні вчені ще дуже довго вперто не визнавали, а часом і тепер не визнають, слов'янських джерел за джерела історичні. Роспочинається з цього приводу наукова полеміка, яка не припиняється аж до наших днів. Крім цього, вчені католики вносять до своїх праць виразне католицьке забарвлення, як, напр., прелат Штульць; більшою критичністю та об'єктивністю визначається праця Шафарика.

V. Štulc, pralat: Vypsání života svátých bratří Cyrilla a Methoda, Прага, 1847 р. 96 ст. відбитка з „Blahověst" I. — *Šafařik*: Rozkvět slov. liter. v Bulgarsku, „ČČM" 1847 р. ст. 1-32; або російський переклад: *П. І. Шафарикъ:* Разцвѣтъ славянской письменности въ Булгаріи, „Чтенія" 1848 р.

№ 7 ст. 37-59, переклав О. Бодянський. Зміст: I. Св. Первовчителі 39-44, II: Інші седмичисленники 44-49, III: Учні й наслідники седмичисленників 49-59. — *Wilhelm Wattenbach*: Beiträge zur Geschichte der christlichen Kirche in Maehren und Boehmen, Відень, 1849. Для свого часу дуже цінна й солідна праця. Зміст її такий: I: Вступ. II: Костянтин і Мефодій: 1: Джерела. 2: Походження братів, їх побут в Костянтинополі і подоріж Костянтина до хазар. 3: Покликання до Моравії 863 р.; побут у болгар; подоріж до Риму; 867 р. 4: Прибуття до Риму; смерть Костянтина 868 р. 5: Відновлення Паннонського архієпископства 868 р. 6: Сольногородські скарги; слов'янська Літургія; Мефодія кличуть до Риму; 7: Мефодій оправдується в Римі; слов'янська Літургія дозволена 880 р. 8: Суперечка Мефодія з Віхінгом. 9: Стефан V рішає на користь Віхінга; Мефодій умирає 892 р. і кінець Віхінга. 10: Дальша доля Паннонської діецезії. Додаток про т. зв. паннонську легенду.— *Vaclík* дає життя К й М в „Zlaté Zapiský" 1853 р.

В кінці цеї доби, в 1855 р. появилася праця, що на довгі десятиліття стала підручною книжкою для кожного славіста, — це: *Бодянскій О.*: О времени происхожденія славянскихъ писменъ, М. 1855 р. III+381+CXV ст., в окремім додатку 19 знимків. Праця багата головним чином рясними бібліографічними вказівками по найріжніщих кирило-мефодіївських питаннях, а також численними виписками з найріжніщих джерел.

IV. Ювилейна 1863 р. література.

Те зацікавлення життям та діяльністю Костянтина й Мефодія, яке ясно зазначилося в першій половині XIX-го віку, з бігом часу зростало неперервно. Але це зацікавлення не захопило тоді широких мас, не захопило й більшого кола читачів, бо лишалося головно серед тісного круга вчених.

Але наближалися тисячелітні кирило-мефодіївські ювилеї: десь в 1862 р. кінчалася тисяча літ — як тоді думали — з часу зложення слов'янської азбуки та початку перекладів, а в 1863 р. — з часу прибуття солунських братів на Моравію; в 1869 р. наступало тисячеліття з дня смерти Костянтина, а в 1885 р. — з дня смерти Мефодія. Ці тисячелітні спомини про св. братів захопили потроху всіх слов'янських народів, зацікавили найширші кола громадянства, а це все надзвичайно корисно відбилося на вивченні життя та діяльности апостолів слов'янських. Найширші кола вче-

них потроху втягувалися до вияснення найріжніщих кирило-мефодіївських питань, а через це відповідна література відразу росла та росла[1]. Здається, ні в якому іншому питанні ювилеї не принесли стільки безсумнівної користи, як то бачимо по кирило-мефодіївських ювилеях.

Під час цих ювилеїв появилося ще одне явище, яке доти не ставилося так широко, і яке теж в кінцевих своїх вислідах корисно вплинуло на розміри та на зміст кирило-мефодіївської літератури. Маю на увазі завзяту боротьбу вчених католицьких та православних за право рахувати солунських братів своїми. Річ у тому, що якраз з другої половини XIX-го століття помічається велике оживлення уніонних стремлінь Риму; щоби повести ширшу пропаганду приєднання православних до Західної церкви, католики дуже влучно почали використовувати для цього кирило-мефодіївські ювилеї. Появляється чимало літератури, в котрій католицькі вчені силкувалися довести, ніби Костянтин та Мефодій були не тільки прихильниками Риму, але й просто католиками (див. т. I ст. 259-269); роля папства в заснуванні слов'янського Богослуження переоцінювалась занадто суб'єктивно. Звичайно, проти таких тверджень мусіли виступити вчені православні й дошукуватися наукової правди; ці вчені також часом аж занадто вносили свої релігійні переконання до наукових праць, на що негайно відповідали вчені католицькі. Так потроху повставала велика кирило-мефодіївська література, в якій загадкові питання з бігом часу висвітлювалися все більше та ясніше. В цім власне й була користь завзятої православно-католицької полеміки по кирило-мефодіївських питаннях.

Наближалися 1862-1863 рік, цеб-то тисячеліття з того часу, коли Костянтин та Мефодій, упорядкувавши слов'янський алфавит та роспочавши переклади, прибули на Моравію. Слов'яне католики своєчасно згадали про цей ювилейний рік і почали запопадливо готуватися до нього. Пе́ред в слов'янській філології у той час взагалі вели західні вчені, а тому природним було, що повели вони цей перед і в ки-

1. Детальний покажчик навіть дрібної літератури за 1862-1863 р. див. у Zibrt 1902 р. т. II ст. 893—898; огляд цеї літератури див. ще в „Sbornik Vělehradský" 1885 р. річн. IV ст. 257-288.

рило-мефодіївських дослідах. Появляються праці Штульца, Гінцеля, Рачкого, Білого, Вюрфеля і др.; появилося у західних слов'ян дуже багато й популярних брошур про життя солунських братів для широкого громадянства. По головних центрах католицького слов'янства закладаються ріжні Кирило-Мефодіївські братства, які ведуть широку пропаганду, на що збіралися великі кошти.

Звичайно, очі цілого слов'янського світу звернулися до Велеграду, як ніби до місця вічного спокою архієпископа моравського Мефодія; через те найбільшу увагу звернено на відповідний стан велеградських святинь; почали реставрувати та поновляти велеградську катедру та кирилівську церковцю, т. зв. „Кирилку", що була тоді неможливо запущеною (власне — обернена в станю).

Настав ювилейний 1863 рік. Ще до свят, в 1862 р. папа Пій IX призначив 5 липня за день вічної пам'яти Кирила та Мефодія (до того часу ця пам'ять була 9 березня), і день цей оголосив як „festum duplex primae classis cum octava". Усім, хто прибуде під час ювилею 5-13 липня до Велеграду, папа обіцяв повне відпущення гріхів. Через усе це ювилейне кирилівське свято пройшло з великою урочистістю та з правдивим захопленням; так, в Велеграді тоді побували: 1 кардинал, 1 архієпископ, 3 єпископи, 12 прелатів, 1758 священників і 500.000 прочан [1]. Звичайно, відповідно відсвяткували ювилей і в Римі та по всіх католицьких слов'янських землях. На жаль тільки, на заході скрізь надали святу виразний підкреслено-католицький характер, а це довело лише до недобрих наслідків: слов'яне православні не взяли в цьому святі офіційної участи [2].

Православні слов'яне не мали свого Велеграду, а тому святкували ювилей в ріжних місцях. У східних слов'ян головні свята відбулися в 1862 році.

Але треба було відповідати католицьким ученим на їхні — часом аж занадто су'бєктивні — твердження, і тому

1. „Sbornik Velehradský" 1880 р. I ст. 83.

2. Про святкування 1863 р. див. статтю: *Русскій Славянинъ*: Кирилло-Меѳодіевская идея въ современномъ западномъ славянствѣ, „Странникъ" 1885 р. т. I ст. 634-649; в цім же журналі, т. II ст. 401-403 література про те, як святковано в Росії. Детальну літературу дає Zibrt 1902 р. II ст. 896-897.

й вчені православні, головно східні, приступають до праці над вивченням кирило-мефодіївських питань. Появляються такі помітні твори, як праці Біляєва, Лебединцева, Платонова, Лавровського і др. Звичайно, для православних не було великих підстав святкувати тисячеліття прибуття св. братів на Моравію, — святковано в 1862 році тисячеліття зложення слов'янської азбуки. Детальний опис ювилею 1863 р., але головно на заході, подає праця: *Andrejev J.*: Zpomínky na cyrillo-methodějský rok, 1863, „Sborník Velehradský" 1880 p. I. 26-154 і IV. 98-292.

1. Підготовлення до ювилею.

Католицькі вчені заздалегідь почали старанно готуватися до великого ювилею, наслідком чого появилося декільки солідних праць, а серед них такі цінні (але часом дуже суб'єктивні), як, напр., каноніка Гінцеля та прелатів Рачкого й Штульца. Праці ці на довгий час стали на Заході основними, і своє суб'єктивне забарвлення передавали наступному поколінню вчених.

Треба зазначити такі праці: Dr. *I. A. Ginzel*: Zur Geschichte der Slavenapostel Cyril und Method, „Zeitschrift für die gesammte katholische Theologie", VII. 345-380, Відень, 1856 p. — Dr. *I. A. Ginzel,* canonicus: Geschicthe der Slavenapostel Cyrill und Method und der slavischen Liturgie, Leitmeritz, 1857, XI + 174 + 132; друге видання вийшло в Відні 1861 р. В додатку Гінцель дає всі важніщі джерела; ЖМ перекладено тут на латинську мову. Праця дуже суб'єктивна; слов'янські джерела тут звуться просто „схизматицькими видумками". Але ця праця довго уважалася за останнє слово науки. — *Štulc Václ.*, pralat: Život svatých Cyrilla a Methodia, apoštolů slovanských, Брно, 1857 p. ст. 495. — *Prof. Dr. Franjo Rački*, pralat: Viek i djelovanie sv. Cyrilla i Methoda, slovjenskich apoštolov, Загреб, 1857 p. XII+420 ст.; відбитка з „Arkiv za povjestnicu jugoslovensku" кн. IV. Зміст: Історичний вступ. Чи дійсно підроблений лист Адріяна II до Ростислава (проти Гінцеля). Костянтин і Мефодій в неслов'янськім і слов'янськім освітленні. Мефодій на паннонській метрополитанській катедрі. Доля слов'янських учнів і паннонської митрополії по смерті Мефодія. Рец. L. Leger в „Revue des cours littéraires" 1867 p. 7, грудень.

З дрібніщих праць варті уваги такі праці, з них дві з Любляни: *Trstenjak Dav.*: Ali majo tudi Slovenci obhajati tisočlico Cirila in Metoda? „Novice", Любляна, 1857 p., 379-392. — *Jireček*: Chronologické sestavení zprav o sv. Cy-

rillu a Methoději, „Světozor“ ve Vídni, 1857, 19. — *Majar Matija*: Slava Cirilu in Metodu, „Novice“, Любляна, 1860, I.— *Lepař J.*: Cyril a Methoděj, svatí apoštolové naši, „Opavský Besedník“ 1861, I № 1-3; на основі праці Г. Іречка.

Учені з православного слов'янського світу не проявляли особливої зацікавленности, і до ювилею готувалися мляво. З російської літератури можна зазначити хиба такі видання: Житіе и труды преподобныхъ отецъ нашихъ Мефодія и Константина, нареченнаго Кирилла, епископовъ моравскихъ, учителей словенскихъ. Заимствовано изъ Минеи-Четьи. Спб. 1856 р. 68 ст. — Житіе преподобныхъ Кирилла и Меѳодія, просвѣтителей Славянъ, „Житія св. Росс. церкви“, лютий, ст. 137-220, 1857 р.; з рукописних Миней Сергієвої Лаври.— *Е. К.*: Замѣтка (про тисячелітній ювилей), „Руководство для сельскихъ пастырей“ 1860 р. т. I № 2 ст. 56-58.

2. Література 1862 року.

З наближенням ювилейного року замітно заворушилися й православні вчені, особливо російські. Ювилей відсвятковано 11 травня 1862 року в ріжних місцях православного слов'янського світу [1]. Російська вчена література з цього часу проявляє велике заінтересування кирило-мефодіївськими питаннями, заінтересування, яке тут вже не спиняється, але зростає все більше та більше, особливо в перше чвертьстоліття по тому. Серед літератури 1862 р. особливо цінні праці І. В. Платонова та А. Гильфердинга.

И. Аксаковъ: О Кириллѣ и Меѳодіѣ, „День“ 1862 р. № 29. — *И. Бѣляевъ:* Святые Константинъ (нареченный Кириллъ) и Меѳодій, учители славянскіе, „Душеполезное Чтеніе“ 1862 р., серпень, ч. II кн. 8 ст. 331-363. — *А. Гильфердингъ*: О Кириллѣ и Меѳодіѣ и тысячелѣтней ихъ годовщинѣ. Письма къ редактору. „День“ 1862 р. №№ 25, 28-31. Передруковано в „Кир.-Меѳ. Сборникъ“ 1865 р. ст. 145-208, а також в його „Собраніе сочиненій“ Спб. 1868 р. т. I ст. 297-340. Цю працю Гильфердингову Ф. І. Єзбера переклав на чеську мову: Listy o působení apoštolův slovanských Kyrilla a Methoda, Прага, 1864 р., 72 ст. Див. ще F. J. Jezbera: Hilferding o Kyrillu a Methodu a jich tisícleté slavnosti, „Словѣнинъ“, Прага, 1865 р. № 3 ст. 49 sq. — *Ѳ. Лебединцевъ*: О жизни и трудахъ св. Кирилла и Меѳодія, первоучителей славянскихъ, „Кіев. Еп. Вѣд.“ 1862 р. № 16.—*И. В. Платоновъ:* Жизнь и подвиги первоучителей славянскихъ

1. Літературу про те, як святковано цей ювилей, подає Zibrt 1902 р., II, ст. 894.

Кирилла и Меѳодія. Въ память тысячелѣтія славянской грамоты и перевода Библіи на славянскій языкъ. „Духовный Вѣстникъ“ 1862 р. т. II № 6-8 ст. 281-310, 311-356, 545-611, Харків. Окрема відбитка: Кириллъ, апостолъ славянъ. Жизнь и подвиги первоучителей славянскихъ Кирилла и Меѳодія. Сочиненіе, написанное въ честь и похвалу блаженнымъ изобрѣтателямъ славянской грамоты по поводу истекающаго въ настоящемъ 1862 г. тысячелѣтія совершеннаго ими ея изобрѣтенія, равно и перевода книгъ св. Писанія на славянскій языкъ. Харків, 1862 р. 76+58 ст. — *Е. И. Ткалацъ*: Приглашеніе славянскихъ ученыхъ на собраніе по случаю тысячелѣтія проповѣди славянскихъ апостоловъ Кирилла и Меѳодія въ 1863 р. „День“, р. 1862, № 38.—Жизнь и труды преп. отецъ нашихъ Мефодія и Константина, нареченнаго Кирилла. М. 1862 р., 56 ст. Синодальна друкарня. З Читаних Миней. — *Ks. P. Pękalski*: Żywot św. Cyrylla i Metodiusza, див „Żywoty św. Patronów Polskich“, Краків, 1862 р. ст. 64-87.

3. Література 1863 року.

Ювилейний 1863 рік глибоко зацікавив життям та діяльністю К й М увесь слов'янський світ. Появилося велике число найріжніщої літератури, правда, головно популярної для широкого громадянства.

Як і треба було сподіватися, пе́ред в кирило-мефодіївській літературі повели *чехи*, і дали дуже багато найріжніщих праць, серед яких особливо цінна праця доктора Білого. Ось головне з чеської літератури за 1863 рік. *Dr. Jan Ev. Bílý:* Dějiny svatých apoštolů slovanských Cyrilla a Methoda, Прага 1863 р. 139 ст. з 20 малюнками. Німецький переклад: Geschichte der heiligen Slaven-Apostel Cyryl und Method. Zur tausendjährigen Jubelfeier der Christianisirung von Mähren und Böhmen, Прага 1863 р. 144 ст. Словінський переклад: Zgodovina svetich apostolov slovanskich Cirila in Metoda, переклав J. Majciger, 1863 р., Maribor, 163 ст. — *Hajek Tom.:* Stručný nákres života sv. Cyrila a Methoda, apoštolů slovanských, v Olomouci, 1863 р. 46 ст. Те ж по-німецьки: Kurzgefasster Abriss des Lebens der heil. Slavenapostel Cyrill und Method, Olmütz, 1863 р. 52 ст. — *Jana Hollého* Spisy básnické, 1863 р., ст. 159-227: Cyrillo-Methodiada, Vít'azská báseň v 6 spěvoch. — *Kubiček F. a Kříž M.:* Slavnostní Album: Cyrill a Methoděj, v Brně, 1863. — *Würfel Adolf:* Život a působení svatých apoštolů slovanských Cyrilla a Methoděje, k slavnosti tisíciletého jubilea, Прага, 1863, 24 ст. in 16°, „Blahověst.“ Те ж по-німецьки: Das Leben und Wirken der heiligen Slaven-Apostel Cyrill und Method, Прага, 1863 р. 23 ст. — *Vitak A. K.:*

Slavnostní almanach učitelský na jubilejní rok 1863, k oslavě sv. apoštolů slovanských Cyrilla a Methoda, v Brně, 1863.

Слідом за чеськими вченими пішли й вчені *східно-слов'янські*, і тепер вже зовсім достойно стрінули 1863 р. Появилося декільки цінних праць, а між ними й такі, як праця П. А. Лавровського, що дав добрий перегляд цілої діяльности К і М.

З видатнішого зазначаю: *Безсоновъ П. А.:* Въ память первоучителей славянскихъ, „День", 1863 р. №№ 24-27, 31-33. Передруковано потім в „Кир.-Меѳ. Сб." 1865 р. ст. 449-509. — *Буслаевъ Ѳ. И.:* По поводу памяти Кирилла и Меѳодія, „Моск. Вѣдомости" 1863 р. № 101. Передруковано потім в „Кир.-Меѳ. Сб." 1865 р. ст. 510-525.—*В. Г.:* Празднованіе тысячелѣтія въ честь свв. Кирилла и Меѳодія славянами западными, „Полтав. Еп. Вѣд." 1863 р. т. I № 10 ст. 411-416. — *Лавровскій П. А.:* Кириллъ и Меѳодій какъ православные проповѣдники у западныхъ славянъ, въ связи съ современною имъ исторіею церковныхъ несогласій между Востокомъ и Западомъ. Харків, 1863 р. VII + 588 ст. Відбитка з „Духовный Вѣстникъ" за 1863 р. т. V. кн. 5-8 ст. 83-141, 155-252, 315-422, 475-579; т. VI кн. 8-11 ст. 1-86, 135-270. Це дуже цінна праця, в котрій про всі питання поставленої теми росказано докладно; це, власне, грунтовна відповідь православного вченого на суб'єктивні писання католицьких учених: Гінцеля, Штульца, Рачкі, Білого і др. Автор занявся головним чином питанням про відношення солунських братів до Риму. Рец. О. Бодянського в „Отчетъ о 7-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова" ст. 56-91, Спб. 1764 р. — *Погодинъ М.:* Святые Кириллъ и Меѳодій, славянскіе первоучители, „Русскіе Вѣдомости" 1863. №№ 1, 3, 4, 7. — *Прот. М. Раевскій:* Слово къ славянамъ въ день празднованія тысячелѣтія пришествія Кирилла и Меѳодія въ землю славянскую, произнесенное въ церкви Россійскаго посольства въ Вѣнѣ 11 мая. „Кіев. Еп. Вѣд." 1863, № 12. 347-353; те саме в „Правосл. Обозр." 1863 р. т. XI № 5 ст. 1-7. — *Сушковъ Н.:* Духовная новость: Изданіе Службы свв. Кириллу и Меѳодію, „Душеполезное Чтеніе" 1863 р. ч. I, березень, відділ 2 ст. 105. — Православні *болгари* та *серби* зробили зовсім мало, і понад популярні статті не вийшли. Зазначу працю: *Шафарик Янко:* Житіе светогъ Методія, „Гласник дружства", Београд, 1863. XVI. 31-41.

На ювилей в міру сил своїх відгукнулися й *хорвати* та *словінці* і дали низку праць, серед яких появився й цінний збірник: Tisućnica slovjenskih apostolah sv. Cirilla i Metoda, Загреб, 1863, XLIV + 84 ст. Зміст: *Kukuljević-Sakcinski Ivan:* Uvod. *J. T.:* Sveta priča s solunskoj braći, slovjenskim apostolima sv. Cirilu i Metodu, basen. — *P. P.:* Sla-

venski Dioskuri. — *Rački Fr.:* Književan rad sv. Cirila i Methoda, izvodak iz večega rukopisa. — *Jagić V.:* Evangjelije u slovênskom prievodu ст. 31-66. — *Mesić M.:* Služba sv. Cirila i Metoda. — *Tkalčić J.:* Na uspomenu tisuču-godišnjice sv. Cyrilla i Methoda, Zagreb, 1863. — *Umek A.:* Okiški.Slovanska blagovestnika sv. Ciril in Metod, Celovec, 1863, 53 ст.

Певне зацікавлення кирило-мефодіївським ювилеєм проявили й *поляки,* але головно з церковного католицького погляду. Польська вчена література не дала в той час якоїсь поважної праці для вивчення життя й діяльности К та М; те, що появилося, це популярна література для широкого вжитку. Зазначу такі видання: *Chociszewski Józef:* Żywot św. Cyryla i Metodego. Książka dla ludu polskiego. 1863 p., 90 ст. — *Kotkowski J.:* Błogosławeni Cyryl i Methodyusz, apostołowie Słowian, „Tygodnik Illustr." 1863 VIII 316, 326, 338. — *Ks. Koszutski H.:* Święci Cyryl i Metody, pierwsi Apostołowie słowiańscy. Gniezno, 1863, 118 ст. in 16⁰. — *Tworzymirz:* Żywot śś. Cyryla i Metodego. Książka dla ludu polskiego, Leszno, 1863. — Cyryl i Metody, „Przegląd Katolicki", Warszawa, 1863 № 27. 419-429, № 28. 437, 442.

З католицьких праць зазначу ще: *Мартыновъ И.:* Кирилло-Меѳодіевскій сборникъ, вип. I-II, Париж-Лейпциг, 1863-1867 р. Обидва випуски присвячені М. Смотрицькому, про Кирила й Мефодія нічого нема. Рец. в „Правосл. Обозрѣніе" 1863 XI 164-173. — *Slavicola J.:* Cyrillus ac Methodius, apostoli Slavorum post mille annos celebrati hac biographia, Leopoli 1863.

4. Література поювилейна.

Наукове зацікавлення до життя й діяльности К та М, викликане ювилеями 1862 та 1863 років, було надзвичайно корисним, бо це зацікавлення не спинялося в науці вже ніколи. Від того часу до наукового вивчення кирило-мефодіївських питань пильно приступили східно-слов'янські вчені, і в р. 1865-м дали такий коштовний твір, як „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ" 1865 р. Збірник цей для свого часу мав величезне наукове значіння, якого почасти він не втратив в багатьох питаннях ще й тепер. В тій науковій боротьбі, яку вели тоді вчені католицькі та православні, перемогли без сумніву вчені східно-слов'янські: для цілого слов'янського світу „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ" став надовго останнім словом науки.

„*Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ*, въ память о совершившемся тысящелѣтіи славянской письменности и христіан-

ства въ Россіи, изданный, по опредѣленію Московскаго Общества Любителей Русской Словесности, М. Погодинымъ". М. 1865 р. 555+II ст. Це надзвичайно цінний збірник, де уміщено ось такі праці: 1. *А. В. Горскій:* Житія св. Кирилла и Меѳодія ст. 5-42; 2. *Архіеп. Филаретъ Черниговскій:* Кириллъ и Меѳодій, славянскіе просвѣтители 43-80; 3. *М. П. Погодинъ:* Рѣчь въ память о св. Кириллѣ и Меѳодіѣ 81-144; 4. *А. Ѳ. Гильфердингъ:* О Кириллѣ и Меѳодіѣ и тысячелѣтней ихъ годовщинѣ 145-208; 5. *К. И. Невоструевъ:* Записка о переводѣ евангелія на славянскій языкъ, сдѣланномъ св. Кирилломъ и Меѳодіемъ 209-234; 6. *В. И. Григоровичъ:* Древне-славянскій памятникъ, дополняющій житіе славянскихъ апостоловъ, святыхъ Кирилла и Меѳодія 235-270; 7. *А. В. Горскій:* О древнихъ канонахъ святымъ Кириллу и Меѳодію 271; 8. Служба св. Кириллу и Меѳодію, по Синодальному списку 285-296; 9. *П. С. Казанскій:* Сравнительное достоинство списковъ службы св. Кириллу, принадлежащихъ Г. Григоровичу и моск. Синодальной Библіотекѣ 297-308; 10. Память и похвала св. Кириллу и Меѳодію (изъ рук. *П. И. Севастьянова*) 309-312; 11. Похвала св. Кириллу, соч. еп. Климента, по рук. *П. И. Савваитова*, 313-318; 12. Слово о перенесеніи мощей св. Климента Римскаго (изъ Мак. Четь-Миней) 319-326; 13. Vita cum translatione s. Clementis, з перекладом на рос. мову 327-342; 14. *А. Е. Викторовъ:* Кириллъ и Меѳодій. Новые источники и ученые труды для исторіи Славянскихъ Апостоловъ 343-440; 15. *А. В. Горскій:* Слово на день памяти св. Кирилла и Меѳодія 441-448; 16. *П. А. Безсоновъ:* Въ память первоучителей славянства 449-509; 17. *Ѳ. И. Буслаевъ:* По поводу памяти св. Кирилла и Меѳодія 510-525; 18. *С. А. Соболевскій:* О притчахъ св. Кирилла Философа, учителя Славянскаго 528-533; 19. *И. С. Аксаковъ:* 11 мая въ Москвѣ 534-538; 20. *N. N.:* Другое извѣстіе о томъ же 539-541; 21. *М. П. Погодинъ:* Окружное Посланіе къ Славянамъ 1862 г. Марта 25, въ день Благовѣщенія 542-549; 22. *А. И. Арсеньевъ:* Варіанты къ службѣ св. Кириллу, изъ списковъ Московской Типографской Библіотеки 550-555. Де-які з надрукованих тут праць відомі були й до того, їх тут передруковано. Рец. в „Вѣстникъ Европы" 1866 р. № 2 ст. 19-25.

З дрібнішої літератури зазначу: *Бѣляевъ И. В.*: Жизнь св. Кирилла и Меѳодія, М. 1865 р. Рец. И. Э. в „Руков. для сельск. паст." 1868 р. 334 ст. — *Филаретъ*, архіеп. Чернигівський: Святые южныхъ славянъ, 1865 р.; по 4 вид., Спб. 1894 р., ст. 72-82. Коротенький життєпис, з цінними примітками. — *Князевъ А. С.*: Святые равноапостольные Кириллъ и Меѳодій, просвѣтители славянъ, и вліяніе ихъ подвиговъ на народное образованіе какъ всего славянскаго міра вообще, такъ и Россіи въ частности. Спб. 1866 р. V+68

+VIII ст., з 18 гарними малюнками Ф. Бронникова. В кінці III—VIII: „Начертаніе правой вѣры“ в російськім перекладі. Було багато рецензій, напр.: „Недѣля“ 1866 р. № 34; „Вѣстн. Евр.“ 1866 р. кн. 4 ст. 28-80; „Дух. Бесѣда“ 1867 № 11; „Странникъ“ 1866. № 12. 13-19 і др. Тепер книжка зовсім застаріла. — *Šťastný*: Naši apoštolové. Uvahy Cyrillo-Methodějské, „Moravan“, 1865. 65-86.—*Dümmler F.*: Geschichte des ostfränkischen Reichs, Berlin, 1862-1865 p. I. 620-627, 699-703, 814-821, 864-869, 871, II. 192-198, 254-259.

V. Ювилейна 1869 р. література.

Надходив 1869 рік, — тисяча літ зо дня смерти св. Кирила. Православні слов'яне діяльно готувалися до цього ювилею й відсвяткували його дуже врочисто; у католиків, навпаки, це свято пройшло блідо в порівнянні зо святом 1863 р. Зацікавлення кирило-мефодіївськими питаннями дуже зросло, відповідно до чого зростала й література [1]. Релігійна закраска літератури цього часу часом ще досить помітна, хоч вчені звертаються вже до глибшого студіювання кирило-мефодіївських питань.

У цей час виразно намітився в науці вже новий методологічний шлях, — дійти до правди глибоким аналізом відповідних кирило-мефодіївських джерел. Центр уваги потроху переноситься власне на студіювання потрібних джерел. Першим, хто присвятив цьому багато уваги, був проф. Петроградського університету В. А. Бильбасов (1838-1904), і його твір — найцінніща праця цеї доби.

1. Праці 1868 — 1872 років.

Билъбасовъ В. А.: Кириллъ и Меѳодій. Часть I: Кириллъ и Меѳодій по документальнымъ источникамъ. Критика документовъ. Римскіе папы и славянскіе первоучители. Monumenta diplomatica, Спб. 1868 p. XII+165. Головна частина цеї праці видрукувана була перед тим в „ЖМНПр“ 1868 р. кн. 5 ч. 138 ст. 327-377: Римскіе папы и славянскіе первоучители. Изъ лекцій, читанныхъ въ С. Петербургскомъ университетѣ. Для свого часу праця Бильбасова, як оперта на самі джерела, була дуже цінною; особливо цінні тут Monumenta diplomatica, in quibus de ss. Cyrillo et Methodio agitur, з перекладом важніших місць на російську

1. Під час свята виголошено багато Слів, бібліографію їх подає Zibrt II 900—901.

мову. Друга частина цеї праці вийшла в році 1871: „Кириллъ и Меѳодій по западнымъ легендамъ", Спб. 1871 р. 389 ст.; книжка з 3 частин: 1. Критика легендъ, — тут аналізовані легенди: Солунська, Італійська, Моравська, Успіння св. Кирилла, Чеська, Життя св. Мефодія, Сербське Життя, Болгарська Легенда, Охридська і Мекедонська. 2. Легендарный образъ Кирилла и Меѳодія ст. 135-214, — це властиво повний огляд життя й діяльности Кирила та Мефодія, заснований на джерелах — і в цім його сила. Великий недостаток праці — автор не вірить ЖК та ЖМ, а тому йому доводиться робити найріжніщі суб'єктивні припущення. 3. Codex legendarum de ss. Cyrillo et Methodio, — тут видруковано всі вище зазначені Легенди з перекладом їх на російську мову. На жаль, проєктована III частина цеї праці, де мали бути „російські Легенди", через смерть автора († 1904 р.) не вийшла. Року 1901-го в Спб. деякі праці Бильбасова передруковано в виданні: „Историческія монографіи", том I, Кириллъ и Мефодій ст. 45 sq. На цінну працю Бильбасова було багато рецензій, напр.: П. Мельгуновъ в „Чтенія" 1868. № 2. 215-228; Е. Дылевскій в „Странникъ" 1869 р. кн. 5 т. II ст. 15-38; М. Погодинъ в „Русскій Архивъ" 1868. № 50; „Голосъ" 1868. № 244, 1871. № 143; „Кіев. Телеграфъ" 1868. № 93; „Всемірный Трудъ" 1868. № 10; И. Л. в „Критико-біографическій Словарь русскихъ писателей и ученыхъ" Спб. 1892 р. т. III. 279-280, тут же й біографія Бильбасова та огляд його наукової діяльности.

Важніщі праці цеї доби: *Leger Louis*: Cyrille et Méthode. Études historiques sur la conversion des Slaves au Christianisme. Париж, 1868 р. XXXV + 227 ст.; змістовна рецензія на цю працю П. Лавровського в „ЖМНПр" 1869 р. ч. 141, ст. 203-233; також „Rad" V. 229. — *Воскресенскій А.*: Слово въ день памяти первоучителей славянскихъ, „Душеполезное Чтеніе" 1869 р. II (травень) ст. 54-60. — *Григоровичъ В. И.*: Нѣсколько словъ по поводу празднованія тысячелѣтія со времени кончины св. Кирилла, „Записки Новоросс. Унив.", Одеса, 1869 р. т. III ст. 7-20. — *Янышевъ прот.*: Отчего въ нашемъ обществѣ еще недостаточно распространено чествованіе памяти св. Славянскихъ первоучителей, „Воскресное Чтеніе" 1869 р. № 4. — Празднованіе тысячелѣтней памяти просвѣтителя славянъ св. Кирилла 14-26 февраля 1869 г. въ С. Петербургѣ и Москвѣ, Прага, 1869 р. 121 ст. Передрук з „Православное Обозрѣніе" т. I, 1869 р., кн. 2 ст. 163-189. Тут слова: І. Янишева, Н. Сергієвського, А. Іванцова-Платонова і Н. Протопопова. — Празднованіе тысячелѣтней памяти св. Кирилла въ разныхъ мѣстностяхъ Россіи, „Православное Обозрѣніе" 1869 р. т. III № 4 ст. 129-134. — *Hakl Bohumil*: Život svatých apoštolů slovanských Cyrilla a Methodia, Hradec Kralové, 1870, 212 ст. Цю пра-

цю переробив J. M. Prager: Leben der heil. Slavenapostel Cyrill und Methud, 1870, Königgrätz, 210 ст. — *В. И. Кельсіевъ*: Просвѣтители славянъ св. Кириллъ и Меѳодій, „Нива“ 1870 р. № 5, 6 і 8. — *Ginzel Jos.*: Historicko-kritické příspěvky k dějinám sv. apoštolů slovanských Cyrilla a Methoděje, „Čas. Kat. Duch.“ 1871 р. ст. 18, 137. — *Rettel Leonard*: SS. Cyryl i Metody. Streszczenie najnowszych poszukiwań. Париж, 1871 р. ст. 216+8. Рец. в „Przegląd Lwowski“ 1871. XXI. 416. — *Zenefels J.*: Das Leben der heiligen Landespatrone Böhmens, Прага, 1871, 76 ст. — *Свящ. А. М. Иванцовъ-Платоновъ*: Память святыхъ равноапостольныхъ просвѣтителей славянскихъ Кирилла и Меѳодія. Рѣчь, читанная въ годичномъ Собраніи Славянскаго Комитета. „Православное Обозрѣніе“ 1871 р. т. I № 5 ст. 617-628. — *В. Кельсіевъ*: Кириллъ и Мефодій, „Семейные вечера“ 1871 р. № 6 ст. 69-80 і № 7 ст. 48-60. — *А. Хойнацкій*: Память святыхъ и равноапостольныхъ Кирилла и Меѳодія въ предѣлахъ югозападнаго края Россіи, „Руковод. для сельскихъ пастырей“, 1871 р. т. II № 18 ст. 10-20, № 19 ст. 58-68 і № 20 ст. 90-97. — *П. А. Лавровскій*: Рѣчь въ день 11 мая, „ЖМНПр“ 1871 р. ч. 156 ст. 1-9. — *П. А. Лавровъ*: Рѣчь въ день св. Кирилла и Меѳодія 11 мая 1872 г. „ЖМНПр“ 1872 р. ч. 161 кн. 6 ст. 111-119. — Славянскіе проповѣдники св. Кириллъ и Меѳодій (переклад з журналу „Revue Chrétienne“ 1871 р. № 10), „Духовная Бесѣда“ 1872 р. № 11, 13-16. — *Успенскій Ѳедоръ*: Первыя славянскія монархіи на сѣверо-западѣ, Спб. 1872; у вступі дає географію Моравії й Паннонії, розд. II: Великая Моравія ст. 19-104, тут добре змальовано політичне й церковне тло для діяльности К й М; про св. братів ст. 47-94.

2. Поглиблення кирило-мефодіївських дослідів.

Три відбуті ювилеї — 1862, 1863 і 1869 р. спричинилися не тільки до того, що вчений світ і широке громадянство зацікавилося кирило-мефодіївськими питаннями, але й привело, як ми бачили, до глибшого студіювання кирило-мефодіївських джерел. Широко закроєна праця В. А. Бильбасова хоч і йшла ще крутими стежками, але проте вона довела до другої подібної, але цінніщої, праці, — праці А. Воронова, що для свого часу була працею епохальною. А в 1879 р. вже знайдено в Британськім Музеї збірку папських листів, що кинула багато нового світла на вивчення діяльности Мефодія.

Зазначу такі праці цього часу: *Небосклоновъ А.*: Начало борьбы Славянъ съ Нѣмцами за независимость въ средніе вѣка, „Ученыя Записки Казан. Унив.“ 1874 р. кн. I,

В цій праці, в розд. II: „Государство Великоморавское“ добре змальовано історію Моравії, християнство в ній до св. братів, а на ст. 61-116 про Костянтина й Мефодія та про їхню епоху. — *X. W. K.*: Cyryl i Metody, „Encyklopedja Kościelna“, Варшава, 1874 р. т. III ст. 566-568. — *Dudík B. Dr.*: Dějiny Moravy, ч. I. вид. 2, Прага, 1875 р., ст. 99-199 про діяльність Костянтина й Мефодія. — *Каравеловъ Л.*: Кириллъ и Методій, бѫлгарски просвѣтители, Букурешт, 1875 р. 74 ст.; рец. М. С. Дринова в „Период. Спис.“ 1876 р. I кн. XI-XII. ст. 205-207. — *Блудовъ А. Д.*: Воспоминаніе пути къ св. мѣстамъ дѣятельности св. Кирилла и Меѳодія, „Семейные Вечера“ 1876 р. № 3 ст. 111-136, № 4 ст. 239-264 і № 5 ст. 1-20. — *Вороновъ А. Д.*: Памяти Кирилла и Меѳодія, „Руковод. для сельскихъ пастырей“ 1876 р.

Вороновъ А.: Кириллъ и Меѳодій. Главнѣйшіе источники для исторіи св. Кирилла и Меѳодія. Київ, 1877 р. ст. IV + 331 + XXII. Відбитка з „ТрКДАк“ за 1876 р. т. IV кн. 10 ст. 118-225; 1877 р. т. I кн. 1 ст. 76-149, т. II кн. 4 ст. 143-202, т. III кн. 8 ст. 435-478 і кн. 9 ст. 666-731. В книжці 4 розділи: 1. Паннонскія житія. 2. Греческіе и греко-славянскіе источники. 3. Славянскіе источники і 4. Латинскіе источники. В додатку—глаголицькі Служби св. братам. Це ще й тепер найцінніщий труд для вивчення кирило-мефодіївських джерел, хоч деякі частини його вже застаріли, особливо по знайденні т. зв. Британського Збірника папських листів та листа бібліотекаря Анастасія до єп. Гавдерика. В додаток до цеї праці див. ще: „Докторскій диспутъ экстраординарнаго профессора Кіевской Академіи А. Д. Воронова (8 декабря 1877 года), в „ТрКДАк“ 1877 р. кн. 12 т. IV ст. 781-790, тут промова Воронова та головні тези до його дисертації; тут же на ст. 791-799 лист проф. *Ів. Малишевського* до проф. А. Д. Воронова: „Вопросы критики относительно нѣкоторыхъ источниковъ для исторіи свв. Кирилла и Меѳодія“. Відповідь А. Воронова на це запитання: „Къ вопросу объ источникахъ для исторіи свв. Кирилла и Меѳодія“ в „ТрКДАк“ 1878 р. кн. I ст. 220-245. Див. рецен. на працю А. Воронова (1838-1883): 1. Ягіча в „Archiv“ 1879. IV. 97-128.: Die neusten Forschungen über die slavischen Apostel Cyrill und Methodius. 2. Попруженка в „Лѣтопись истор.-филол. Общ. при Новорос. Унив.“ 1892. II. 43-44. 3. „Руковод. для сельскихъ пастырей“ 1877. № 47. 395-440, № 56. 519-526. 4. „ЖМНПр“ 1879 р. кн. 11 ст. 1-2. 5. Є. Голубинського в „Отчетъ о 22-мъ присужденіи Уваровскихъ наградъ“.

Зазначу ще такі праці: *Еп. Порфирій Успенскій*: О св. Кириллѣ, просвѣтителѣ Славянъ Моравскихъ. Отрывокъ изъ путешествія въ Аѳонскіе монастыри и скиты въ 1846 году, „ТрКДАк“ 1877. IV. 79-110, передається зміст

ЖК по рукопису з „Читаних Миней“ Хиландарського манастиря на Афоні; пояснення тепер застаріли. — *Jul. Bartoszewicz*: Historya Pierwotna Polski, Краків, 1878 р. ст. 64-113. — *Косолаповъ*: Мѣсяцесловъ православной каѳолической церкви, Симбирск, 1880 р., під 14 лютого і 11 мая.

VI. Ювилейна 1885 р. література.

Наступав новий ювилейний рік, — 6 квітня 1885 р. минало рівно тисяча літ зо дня смерти св. Мефодія. Усе слов'янство заздалегідь почало пильно готуватися до цього великого свята. Кирило-мефодіївську ідею через ту літературу, що повстала в попередні роки, познано вже глибоко, чому всі слов'яне більш-менш правдиво оцінили значіння праці солунських братів. За попередні роки полеміка поміж ученими католиками та православними прибрала вже виразних ознак, а тому до нового ювилею почали грунтовно готуватися обидві церкві, — західна й східна.

Західна церква заздалегідь почала готуватися до великого свята, — ще 1880 р. появилася відома булла папи Льва XIII, в якій накреслено католицький погляд на братів солунських. Ці погляди підхопили католицькі вчені і стали їх доводити в своїх працях. Західна церква порішила всебічно використати наступаюче свято в своїх спеціяльних цілях, — в цілях пропаганди унії східної церкви з західною. В більших католицьких містах, напр., в Празі, Кракові, Загребі і др. поутворювалися святкові Комітети, які діяльно готувалися до ювилейного 1885 року; на чолі цілого цього руху став хорватський єпископ Штроссмаєр. Православна церква також стала грунтовно готовитися до великого ювилею. Література кирило-мефодіївська почала сильно зростати не тільки на кількості праць, але й на їх якості.

1. Полемічна література, що повстала з приводу енциклики папи Льва XIII з 1880 р.

Увесь слов'янський світ почав запопадливо готуватися до пам'ятної днини. Особливо заходилися католики, і 30 вересня 1880 р. — в річницю тисячеліття відомого листа папи Іоана VIII з 880 р. з дозволом слов'янського Богослуження — папа Лев XIII видав енциклику „Grande munus“ (склав енциклику Бартоліні?). Цею енцикликою св. брати Кирил та

Мефодій остаточно канонізувалися для всеї західної церкви і встановлялося їм свято на 5 липня. В буллі цій дано й огляд життя св. братів, але мало критично; звичайно, К і М змальовані тут як послушні сини папи, що виконали велику місію освіти слов'ян з доручення Риму. В кінці папа закликав усіх слов'ян об'єднатися коло одної „правдивої" церкви— церкви римської[1]. Про цілі Риму використати Мефодіївський ювилей див. багато заміток в „Извѣстія Спб. Слав. Общ." за 1885 рік.

Хорватський дяковорський єпископ *Штроссмаєр* зараз же роспочав вказану буллою працю і почав випускати свої „Пастирські Листи", див. про них в „Харк. Еп. Вѣд." 1883 р. № 19 ст. 293. Видав він і працю про св. братів: Die heiligen Cyrill und Method, Відень 1881 р.

Скоро появилася й праця, що мала служити за науковий фундамент папської енциклики, — це праця кардинала *Domenico Bartolini*: Memorie storicho-critiche archeologiche dei santi Cirillo e Metodio e del loro apostolato fra le genti slave, Рим, 1881 р. XXIX + 254 ст. Звичайно, Bartolini всіма силами намагається довести, ніби св. брати були правдивими католиками; багато ненаукових непорозумінь. Про цю працю див. „Харк. Еп. Вѣд." 1883 р. № 19 ст. 293; „Странникъ" 1885 р. кн. IV ст. 627-628 в статті: „Отношеніе папства къ дѣлу первоучителей"; А. А. Кочубинскій: Добрый сѣятель и добрая нива, Одеса, 1885 р. ст. 6; не зовсім прихильна рецензія T. Wierzbowskiego в варшавськім „Ateneum" 1882 р. кн. 8 ст. 378-383; М. Попруженко в „Лѣтоп. Истор.-филол. общ. Новорос. Ун." кн. II ст. 46-48. Переклад книги Бартоліні на польську мову зробив dziekan Marcin Chwaliszewski, Познань, 1885 р., а на хорватську о. І. Данило, u Zadru, 1885 р. XLVII + 177 ст. На основі праці Бартоліні склав свою працю про св. братів німець єзуїт D. Rattinger, яку видрукувано в XXII томі „Stimmen aus Maria-Laach". Про цю працю див. „Странникъ" 1885. т. I. 628-630.

Патер *Pressuti* в 1880 р. випустив в Римі дві свої праці, де проводить ідеї, намічені в буллі папи Льва XIII: 1. Il papato e la civiltà degli slavi meridionali, та 2. Dei papi e dell' apostolato slavo dei ss. Cirillo e Metodio. Див. „Странникъ" 1885. I. 627.

---

1. Зміст булли див. в чеськім перекладі в „Sb. Vel." 1880 I. ст. I-VIII; в російськім в „Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Просв." 1885 р. кн. 3-4 ст. 290 і далі; також в „Лѣтоп. ист.-фил. общ. при Нов. Унив." 1892 р. кн. 2 ст. 45-46. Детальний покажчик викликаної цею буллою літератури дає Zibrt II. ст. 903-904.

Апологію для західної церкви проводить і *P. Balan* в своїй праці: Delle relazioni fra la chiesa cattolica e gli Slavi della Bulgaria, Serbia, Bosnia ed Erzegovina, Roma, 1880 р. Росказано про відносини римської церкви до слов'ян. Книжку цю еп. Штадлер переклав на хорватську мову: Katolicka crkva u Sloveni i Bulgarskoi, Srbij i Herzogovini, Загреб, 1881 р., в збірнику: U slavu slavenskih apostolu sv. Cirila i Metoda. Див. ще „Харк. Еп. Вѣд." 1883 р. № 19. Про працю Балана див. „Странникъ" 1885. I. 630-632.

Звичайно, на папську енциклику та на викликану нею літературу мусіли відповідати православні вчені. Достойну відповідь дав *И. В. Платоновъ* в своїй праці: „Анти-энциклика или братское слово православнаго славянина къ славянамъ католикамъ, по поводу изданія папою Львомъ XIII буллы о празднованіи памяти свв. Кирилла и Меѳодія, Харків, 1882 р. З великим запалом автор вияснює тут дійсні відносини поміж папством та св. братами. Про цю Анти-енциклику див. „Харк. Еп. Вѣд." 1883 р. № 26; Пальмов „Извѣстія Слав. Благ. Общ." 1884 р. № 11 ст. 27-29; „Странникъ" 1882, травень і 1885 р. кн. IV ст. 700. Цю анти-енциклику переклав на болгарську мову П. Драганов, а митрополит Мелетій додав до неї свою передмову і видав її в Софії 1884 р. XXIX+119 ст., рец. на це видання дав П. Сырку в „Изв. Слав. Благ. Общ." 1885 р. ст. 95. На Анти-енциклику Платонова відповів еп. Штроссмайєр, котрому Платонов знову дав „Отвѣтъ автора Анти-энциклики на послѣдовавшее противу нея возраженіе", в „Харк. Еп. Вѣд." за 1883 р. №№ 35-52, — тут росказано про відносини католицької церкви до пам'яти св. братів; рецензія І. Пальмова на „Отвѣтъ" в „Извѣс. Слав. Благ. Общ." 1884 р. № 11.

Всі слов'янські православні народи протестували проти занадто тенденційної булли папи Льва XIII. Так, в кінці року 1881 появилася добра праця архимандрита-серба *Никодима Милаша*: Славенски апостоли Кирил и Методије и истина православља, поводом римског покрета у 1880-1881 противу православне цркве, Задар, 1881 р. 27+387 ст. Див. рец. в „Странникъ" 1882 р. кн. 5; „Харк. Еп. Вѣд." 1883 р. № 26. Переклад на італійську мову вийшов в Трієсті в 1886 р. XXXII+458 ст.

Виступили й греки. Так, з постанови св. синоду царгородської церкви, відомий учений никомидійський митрополит Филофей *Врієнні* випустив книгу: Πάπα Λέοντος ιγ' ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς ἔλεγχος", Костянтинопіль, 1882 р. 174 ст.; див. рецен. Пальмова в „Изв. Спб. Славян. Общ." 1885 р. ст. 162-164. Див. ще: *И. С. Пальмовъ*: Окружное патріаршее и синодальное посланіе константинопольской патріархіи по поводу энциклики папы Льва XIII, „Церк. Вѣстникъ" 1895 р. №№ 44-45 і окремо; переклад з новогрецького.

2. Література перед ювилейним роком.

Наближався 1885 рік. Взори цілого слов'янського світу звернулися до Велеграду, де був похований Мефодій. На жаль тільки, ювилейне свято не вийшло таким, яким сподівалися його бачити. Католицька церква, проголосивши в 1880 р. солунських братів за святих католицької церкви, при допомозі відповідної літератури намагалася зробити Костянтина та Мефодія святими виключно католицькими. Деякі католицькі вчені, супроти правди наукової, почали те саме твердити навіть в своїх наукових працях. Із Велеграду, де мали 6 квітня 1885 р. відбутися ювилейні свята, західна церква зробила новий Вифлеєм, звідки мав засяяти світ „правдивої" віри і для „схизматиків", цеб-то для православних слов'ян. Святковий комітет випустив відповідні відозви до цілого слов'янства, закликаючи всіх до Велеграду. Але всі православні слов'яне, ображені невідповідним поставленням справи з боку католицького духовенства, однодушно відмовилися від жадної участи в велеградських святах. Це було непотрібне розбиття великого свята, розбиття, що його викликала головно католицька церква. До цього треба ще додати, що в той час навіть католики вже твердили, що сучасний Велеград, — це не давній Велеград, і що сучасна велеградська церква — це не місце поховання Мефодія.

Православні слов'яне, а також греки та румуни, так само запопадливо готувалися до великого свята, але вирішили святкувати не в однім якімсь центрі, а на місцях, — по цілій православній землі, де тільки для того буде можливість. Святкували 6 квітня 1885 р. по старому стилю, тоді як слов'яне-католики відсвяткували по стилю новому (25 березня по старому). Пе́ред в святі вела Росія, де це свято пройшло дійсно надзвичайно велично, бо святкували не в однім якімсь місці, але святкувала направду вся східно-слов'янська земля. З приводу свята видано міліон примірників відповідних брошур, які дійшли до найглухіших закутків. З того часу солунські брати та їхня праця стали остаточно загально-відомими серед східного слов'янства в найширших його колах.

Звичайно, великий ювилей в високій мірі корисно впли-

нув не тільки на числове збільшення кирило-мефодіївської літератури, — вона з цього часу майже подвоюється — але вплинув він і на якісне її поліпшення. Появилися не тільки окремі солідні наукові монографії, але появилися вже й поважні дослідження навіть окремих питань в кирило-мефодіївській науці. Появляється навіть осібний журнал, присвячений вивченню кирило-мефодіївських питань, це— „Sborník Velehradský", що виходив в Берні з 1880 по 1899 рік, чеською мовою, т. т. I-VI, редагував Josef Vykydal, пробощ і декан Велеградський. Головну участь в Збірнику брало моравське духовенство, а тому більшість праць мала богословський характер і католицьку закраску; солідних наукових праць в Збірнику мало[1].

Напрям праць, взятий під час ювилейного 1885-го року, продовжувався довго ще й по тому.

Пе́ред в цих працях, звичайно, вели чехи. Ось головніщі чеські видання. — „*Sborník Velehradský*". Redaktor Josef Vykydal, děkan a farář na Velehradě, ročník I, v Brně, 1880 p., VIII + 308 ст. Зміст: Redakce: Úvod, енциклика папи Льва XIII в чеськім перекладі. Jan Soukop: Mohyla Methodova ст. 1 вірші. J. Vykydal: Pravda-li, že cirkev a papežství vědu a pokrok ohrožují? 2-25. J. Andrejev: Zpomínky na cyrillo-methodějský rok 1863 ст. 26-154, докладне оповідання про святкування 1863 р. у всіх слов'ян. M. Halabala: Legenda petrohradská ze života ss. Cyrilla i Methoděje, apoštolův Slovanstva 155-162, — переклад на чеську мову тої Служби латинської, яку видрукував в 1879 році Beda Dudík. Ivan Knigoljubec: O počátcích úcty ss. Cyrilla a Methoděje na západě 163-181. Ivan Knigoljubec: Dvojí služba obřadu římského na počest' sv. Cyrillu a Methoději 182-195,— переклад на чеську мову т. зв. глаголицьких Служб. M. Procházka: O starožitných obrazích s cyrillskými nápisy v Římě se nacházejících 196-201, з малюнком. Dr. Josef Jireček: Náboženské názvosloví slovanské 202-205, передрук із „Světozor Videňský" 1859 р. Його ж: Památka Svitavská 206, із „Světozor" 1858 р. ст. 28. Dr. H. Jireček: Kaple a kostely sv. Klimenta 207-213. J. Havelka: O některých památkách cyrillo-methodějských 214 225, з 6 малюнками. A. Jirák: Očistec v církvi řecké 226-256. M. Halabala: Pravoslaví svatých Cyrilla

---

1. На пам'ять ювилею в Варшаві навіть вибито медалю: на передній стороні — Кирил та Мефодій, а на задній такий напис: „Господи, погуби триязычную єресь и вься въ єдинодушиє съвокупль, сътвори изрядьны люди", див. „Странникъ" 1885. II. 180-181.

i Methoděje 257-265. Jan Soukop: Opravme chrámovou hudbu! 266-271. Dr. Jul. Pelesz—Ign. Wurm: Úvaha o dějích sv. Unie 272-286. J. Vykydal: Tři listy papeže Jana VIII. 287-291. J. Andrejev: Na posvátný Velehrad! 292-296. Jan Vychodil: Jubilejní pomníky cyrillo-methodějské 297-304. Jak oslavíme jubilejní rok 1885? 305-306.

„*Sborník Velehradský*", ročník II, v Praze 1881 p. 322 ст. Зміст: Redakce: Úvod, про слов'янську делегацію у папи 5 червня 1881 р., промова еп. Штроссмаєра ст. 5-20. Fr. Kyselý: Velehradský chrám 21-22, вірш. Jan Vychodil: Velehradský kostel a klášter 23-85. Fr. Snopek: Nauka Církve a učení sv. Cyrilla a Methoděje 86-140, зміст: 1. Církev a primát, 2. Filioque a Fotius, 3. Sv. Cyrill a Methoděj pravověrní, 4. Věrovyznání připisované sv. Konstantinu-Cyrillu. Jan Soukop: Vzbuzení víry 141-142, вірш. M. Procházka: Vznik a zánik metropole sv. Methoda, apoštola Slovanův 143-176, ч. 1: Vznik metropole té. V. Zelený: O počátcích křest'anství v Čechách 177-191, переклад чеський з латинської праці автора 1855 р. H. Jireček: Příspěvky k dějepisu Cyrillo-Methodějskému 192-202, а саме: 1. Охрещення Моравії, 2. Заснування паннонсько-моравського єпископату, 3. Велеград і охрещення Боривоя, 4. Моравська архієпископія і 5. Пізніщий Велеград і цистерціенський манастир. H. Krch: O působení sv. Methoděje v Čechach 203-208. Jos. Souhrada: Památky cyrillomethodějské v Čechách západních 209-214, з 2 мал. H. Krch: Ještě něco o křižích ve Stebně a Malměřicích 215-218. J.Frajer: Kostely sv. Klimenta v Čechách 219. A. Jirák: Filioque 220-264. M. Procházka: Kde odpočívá nyní tělo sv. Cyrilla, apoštola Slovanů? 290-291. M. Procházka: O posvátných obrazích v Římě s prastarými nápisy slovanskými 292-295. J. Havelka: O některých památkách cyrillomethodějských 296-301. H. Krch: Kříže cyrillo-methodějské 302-308, з 3 мал.

„*Sborník Velehradský*", v Praze, 1883, ročník III, ст. XX+308. Redakce: Úvod V-XX. Fr. Kyselý: Dar apoštolů 1 вірш. Jan Vychodil: Cyrillka na Velehradě 2-48. Fr. V. Sasinek: Církev cyrillo-methodějská 49-106, —коротка історія життя й діяльности К й М. M. Procházka: Příčiny zániku metropole sv. Methoda a její slovanské liturgie v bývalé říši Velkomoravské 107-137. Dr. A. Jirák: Artomachie 138-172. J. Martinov, з франц. мови на чеську переклав A. Hlavinka: Svatý Method,apoštol slovanský, a papežské listy, zachované ve Britském museu 173-196. A. Jirák: Jan VIII 196-216. J. Havelka: O některých památkách cyrillo-methodějských 217-224, з 9 мал. J. Havelka: Na obranu křížů cyrillo-methodějských 225-235. H. Krch: Svatá Ludmila 236-248. M. Růžička: Naznačuje-li starobylost' vesnice Nákla směr cesty apoštolské ss. Cyrilla a Methoda z Olomouce do severní Moravy

a z Moravy do Čech? 267-281. J. Sankot: Cyrillo-Methodějské pomníky v Telči na Moravě 282-283. A. Hlavinka: Kterak slavili koncem 17. století naši předkové svátek sv. věrověstův? 284-293. Fr. Snopek: Mše ve slavnosť sv. Cyrilla a Methoděje 294-295, текст з „Missale Olomucenum" 1505 p.

„*Sborník Svato-Methodějský*". Přípravné poučení k roku jubilejnímu 1885, sepsané od rozličných spisovatelů. Nákladem „Dědictví ss. Cyrilla a Methoda" na rok 1884. V Brně, IV+393 ст. Зміст: Dr. M. Procházka: Proslov I-IV. Jan Soukop: Jubilejní píseň Svatomethodějská na rok 1885, ст. 1-4. Dr. Matěj Procházka: Život svat. Methoděje, apoštola říše Velkomoravské a Slovanů vůbec 5-232. Jakub Proházka: Ovoce víry křesťanské v Čechách a na Moravě 233-265, про чеських святих. Václav Beneš-Třebízský: Cyrillka na Hané. Povídka z časů Rastislavových 267-309. Vinc. Brandl: Posloupnosť nejdůst pp. biskupův a arcibiskupův na Moravě od roku 1063 ст. 311-380.

Крім Збірника вийшли: *Sasinek Fr. V.*: Sv. Method a Uhersko, v Turč. sv. Martině, 1884 p., — всі народи Австро-Венгрії, також і мадьяри повинні святкувати 1000 ліття смерти Мефодія; рец. *M. C.* в „Извѣстія Слав. Благ. Общ." 1884 p. № 8 ст. 27-28, також „Čas. Ol. Mus." 1884. I. 131.

Праць східно-слов'янських поки-що появилося мало. Зазначу такі: *Гротъ К. Я.:* Моравія и Мадьяры съ половины IX до начала X вѣка, „Записки Истор.-филол. фак. Спб. унив." 1881 p. ч. IX, ст. XXIV+436; в цій праці ст. 97-141 присвячені історії Велико-Моравської Держави і праці Мефодія в ній; для нас цікаві ще ст. 327-409, де росказано історію знищення цеї Держави. — *Целевичъ Юліянъ:* Житє просвѣтителѣвъ славянъ святыхъ рôвноапостольныхъ Кирилла и Методія, Львів, 1881 p. 12°. 56 ст., „Просвѣта" 1881 p. кн. 3. — *Барсуковъ Н.:* Источники русской агіографіи, Спб. 1882 p. ст. 291 sq.—*Архим. Димитрій:* Св. равноапостольные просвѣтители славянъ Кириллъ и Меѳодій, Воронеж, 1882 p. — *Кояловичъ М.:* Предстоящее тысячелѣтіе славянскаго апостола Меѳодія, „Церковный Вѣстникъ" 1884 p. № 49.

З польських праць треба підкреслити не злу для свого часу працю: *Ks. Tadeusz Gromnicki*: Święci Cyryl i Methody, „Rozprawy wydziału historyczno-filozoficznego Akademji Umiejętności" X. 281-354, XI. 80-188, XII. 25-81, 1879-1880 p., окремо 239 ст. Краків, солідна праця. Рец. В. Макушева в „ЖМНПр" 1881 p., березень, 180-184. — *Zieliński Wlad.*: Apostolstwo śś. Cyryla i Metodego, oraz początki chrześcijaństwa w Polsce, Венеція, 1882 p. ст. 79.

З цеї доби треба зазначити ще працю єзуїта з росіян: *Martinof*: Saint Méthod, apôtre des Slaves, „Revue des questions historiques" 1880 p. т. 28.

3. Література 1885 року.

Сам ювилейний 1885 рік приніс надзвичайно багато найріжніщих праць; ні один рік чи перед тим, чи потому ніколи не давав і третини того, що дав сам 1885 рік. Правда, величезна більшість написаного в 1885 р. були популярні видання, але все-таки тоді появилися й дуже цінні твори.

Чеська література дала дуже велике число ріжних видань, як того й треба було сподіватися. Зазначаю тут головніще. Одною з ліпших праць була книга М. Прохазки. „*Sborník Velehradský*“, ročník IV, 1885 v Brně, ст. XI+328. зміст: Redakce: Idea cyrillo-methodějská VII-XI. Jan Soukop: Jibilejní piseň Svatomethodějská na rok 1885, вірш 1-3. Dr. M. Procházka: Papež Řehoř VII. a zánik slovanské liturgie v Čechách i na Moravě 4-44. Fr. V. Sasinek: Církev cyrillo-methodějská 44-68, це закінчення, див. початок в III томі. K. Eichler: Císařské silnice na Moravě 69-73. J. Havelka: Na obranu křížů cyrillo-methodějských 74-82. J. Havelka: O některých památkách cyrillo-methodějských 82-88, з 11 мал. хрестів. Dr. M. Procházka: Velmi závažný důkaz katolických Rusinů pro tvrzení, že slovanská liturgie sv. Cyrilla a Methoda byla překladem řecké 89-93. Fr. Kyselý: K jubileu Methodějovu 94-97, вірш. J. Andrejev: Zpomínky na cyrillo-methodějský rok 1863, ст. 98-292, це II частина, на ст. 258-278 перегляд літератури за 1863 р. P. Zavřel: Slavnosť jubilejní cyrillo-methodějská r. 1863, a bohoslovci československí 293-323. — „*Sborník Velehradský*“, ročník V seš. I, v Brně 1885, IV+71 ст. Зміст: Jan Vychodil: Svato-Methodějský rok jubilejní 1885 na Velehradě 1-28. Slavnostní kázaní 29-38. V. Bezděka: Starší zprávy o ss. Cyrillu a Methodu 38-67.

„*Růže Sušilova*“. Almanach bohoslovců v seminářích českých i brněnském... v Brně, 1885 p. Про К й М: Tenora J.: Primát a slovanšti apoštolové Cyrill a Method. Hlavinka A.: Proč apoštolská stolice dovolila sv. Methodu liturgii slovanskou. Kovář Fr.: K čemu nás povzbuzuje památný rok svatomethodějský. — *Halabala M.*: Svatí Cyrill a Method, věrozvěstci, učitele i apoštolové slovanšti, v Brně, 1885, 61 ст. — *Krkonošský K.*: Životopis sv. Cyrilla a Methoda, v Brně, 1885, 84 ст. — *Lauček D.*: Sv. Cyrill a Method, apoštolove, slovanští, jich význam v církvi kresťanskej vôbec a v Slovanstve zvlášte, Turč. sv. Martin, 1885, 72 ст. Рец. „Čech“ 1885 № 122; „Hlidka liter“. 1885. II. 98. — *Pok-Poděbradský V.*: Apoštolů slovanských sv. Cyrilla a Methodia životopis, na základě historických pramenů, v Praze, 1885, 56 ст.— *Procházka Matěj*: Život sv. Methoda, apoštola říše Velkomoravské a Slovanů vůbec. Druhé obšírnější, kritickými do-

klady a ozdobnými nákresy opatřené vydaní na důstojnou oslavu r. 1885, v Brně, 1885 p. 247 ст. Рец. „Vlast“ II 63-64; „Hlidka liter.“ 1885. II. 85-86; „Cas. Kat. Duch.“ 1885 p. 299. Перше видання 1884 р. див „Sborník Svato-Methodějský“ 1884 p. — *Sasinek F. V.*: Život sv. Cyrilla a Methoda, apoštolův slovanských, v Trnavě, 1885, 44 ст. — *Svoboda Jan*: Cyrill a Methoděj. Život a význam jejich; Král. Vinohrady, 1885 p., 168 ст. Рец „Hlidka liter.“ 1885 p. II. 68-69.

Східно-слов'янські вчені, переважно *російські*, дали надзвичайно багато праць, серед яких не мало дуже помітних та цінних. Хоч „Меѳодіевскій юбилейный сборникъ“ і не дорівнявся старому „Кирилло-Меѳодіевскому“, проте це був цінний вклад в наукову літературу.

„*Меѳодіевскій юбилейный сборникъ*, изданный Имп. Варшавскимъ Университетомъ къ 6 апрѣля 1885 года подъ редакціею орд. проф. А. Будиловича“. Варшава, 1885 р. Це дуже цінний збірник, в котрім видрукувано такі праці: 1. *Лавровскій Н. А.*: Кириллъ и Меѳодій и начало христіанства въ Россіи, ст. 1-20; 2. *Будиловичъ А. С.*: Нѣсколько мыслей о греко-славянскомъ характерѣ дѣятельности свв. Кирилла и Меѳодія 1-117; 3. *Первольфъ О. О.*: Словѣнскій языкъ и его судьбы у народовъ славянскихъ 1-126; 4. *Кулаковскій П. А.*: Очеркъ исторіи попытокъ рѣшенія вопроса объ единомъ литературномъ языкѣ у Славянъ 1-56; 5. *Гротъ К. Я.*: Взглядъ на подвигъ Славянскихъ Первоучителей съ точки зрѣнія греческаго ихъ происхожденія 1-22; 6. *Зигель Ѳ. Ѳ.*: Общественное значеніе дѣятельности свв. Кирилла и Меѳодія 1-49. На цей Збірник було чимало грунтовних рецензій, напр.: М. С. в „Извѣстія Спб. Слав. Благотв. Общества“ 1885. 296-301; проф. Т. Флоринскій в „ЖМНПр“ 1885 р. ч. 240 кн. 8 ст. 325-343; В. Ягіч в „Archiv“ 1887. X. кн. 1-2 ст. 296-303; J. Polívka в „Slov. Sborník“ 1885. IV. 387-388; проф. А. Соболевскій в „Универс. Извѣстія“, Київ, 1885 р. кн. 9, — на працю Будиловича; Pastrnek Fr., „ČMM“ 1891. XV. 130-131; Д. Иловайскій в „Русская Старина“ 1885 р. кн. 11; передруковано в книзі автора: Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и болгаро-гунскому, М. 1886 р. ст. 113-122.

„Кирилло-Меѳодіевскій сборникъ въ память 1000 лѣтія блаженной кончины св. Меѳодія, архіепископа мораво-паннонскаго, 6 апрѣля 885 года. Рязань, 1885 р. 137 ст. Видання популярне. — Вѣнокъ на память святымъ равноапостольнымъ Кириллу и Меѳодію, первоучителямъ славянскимъ, отъ Волыни. Почаевъ, 1885 р. ст. 26 in 16°. Відбитка з „Волын. Еп. Вѣд.“ 1885 р. № 4. Видання популярне; згадується про працю учеників Кирила й Мефодія на Волині.

Ювилейні збірники в 1885 році випустили й ріжні видання та товариства. Так в „*ТрКДАк*“ в кн. IV-V за 1885 р.

вміщено урочисті промови Малинина, Златоверховникова, Булашева. Див. ще Попруженко в „Лѣтоп. истор.-фил. общ. Новоросс. Унив.“ 1892 р. кн. 2 ст. 53-54.

„*Православный Собесѣдникъ*“, кн. IV за 1885 р., ст. 333-494 уся присвячена тисячеліттю смерти Мефодія; тут на початку ст. 333-336 Посланіє св. Синода, а потім уміщено урочисті промови архіеп. Палладія 337-343, свящ. Д. Бѣликова 344-350, архим. Антонія 351-356 і П. Знаменського 357-404, в останній — цінний огляд праці св. братів; крім цього: А. Царскій: Значеніе просвѣтительныхъ трудовъ святыхъ Кирилла и Меѳодія въ славянорусской жизни и исторіи ст. 405-452; Н. Красносельцевъ: Церковъ св. Климента въ Римѣ и соединенныя съ нею воспоминанія о славянскихъ апостолахъ ст. 461-488; Н. Р.: Празднованіе въ Казани 1000 лѣтія 489-494.

„*Извѣстія* Спб. Славянскаго Благотворительнаго Общества“ вже в 1884 р. умістило деякі статті з приводу ювилею 1885 р., напр.: *К. Бестужевъ-Рюминъ:* По поводу тысячелѣтняго чествованія памяти св. Меѳодія № 11 ст. 2-3; статті в журналах 20-23. *А. Будиловичъ*: Замѣтка о празднованіи тысячелѣтія со дня кончины св. Меѳодія № 12 ст. 34-38. А в 1885 р. в цім місячнику видрукувано багато заміток та статтей по кирило-мефодіївських питаннях; подаю головніще: *И. Пальмовъ*: Папско-славянскія демонстраціи по случаю предстоящаго тысячелѣтія со дня кончины св. Мефодія 4-7. *И. С. Пальмовъ*: Отзывъ о сочиненіяхъ, представленыхъ на соисканіе Кирилло-Меѳодіевской преміи 42-48. *И. Пальмовъ*: Объ историческомъ значеніи нынѣшняго Велеграда 63-74. М. С.: Служба св. Кириллу и Мефодію 75-77. *П. Лавровскій*: По поводу замѣтки г. Будиловича о празднованіи тысячелѣтія со дня кончины св. Меѳодія 87-90. *Д. Никольскій*: Музыкальныя изданія къ 1000-лѣтнему юбилею св. Константина 145-147. *N. N.*: Приготовленія къ церковно-народному торжеству 6-го апрѣля 147-162. *М. Соколовъ*: Св. Кириллъ и Меѳодій 173-186. Святкування в Петрограді 186-223, в Москві 223-224, в Київі 224-228, 283, в Одесі 228-238, Ніжині 238-239, в Чорногорії 239-243, в Галичині і Сербії 243-244, в Болгарії 244-245, Велеграді 271-273, Софії 273-276, Варшаві 276. *В. И. Ламанскій*: Кирилло-Меѳодіевская идея 208-212. *К. Бестужевъ-Рюминъ*: Рѣчь 206-208. *М. О. Кояловичъ*: Нѣсколько данныхъ изъ литературной исторіи Паннонскихъ житій св. Кирилла и Меѳодія и церковно-славянской грамоты 212-215. *О. Ѳ. Миллеръ*: Послѣ великаго дня 215-220. *Ѳ. И. Успенскій*: Рѣчь 230-238. *І. Первольфъ*: Рѣчь 281-283. Див. ще ріжні замітки, вірші, бібліографії і др. 3-4, 7-10, 91-93, 220-223, 301-304, 314,316, 336-337.

„*Православное Обозрѣніе*“ М. 1885 р. т. I, дало мало. *С.*:

Паннонскія житія, какъ источникъ для біографіи свв. Кирилла и Меѳодія 267-294. Про К.-М. видання 622-640. Слова: Прот. Іванцова-Платонова 773-786 і Прот. В. Добротворського 787-794. До кн. 3 в додатку: Святые Кириллъ и Меѳодій, апостолы славянскіе 1-68.

„Прибавленія къ изданію *Твореній Святыхъ Отцевъ* въ русскомъ переводѣ“ за 1885 р. М., ч. 36. Слово 147-159. *Е. Голубинскій*: Святые Константинъ и Меѳодій, первоучители Славянскіе 160-228. *Г. Воскресенскій*: Кирилло-меѳодіевскій славянскій переводъ Библіи 229-252.

В петроградськім журналі „*Странникъ*“ за 1885 р. уміщено багато праць, присвячених Кириллу та Мефодію; правда, більшість праць — без наукові вартости. Тут уміщено: *В. Лебедевъ*: Къ исторіи Кирилло-Меѳодіевскаго славянскаго перевода Библіи на Руси, том I ст. 3-29, 201-230, 393-411, 584-589. Церковная жизнь у славянъ: Наканунѣ предстоящихъ Кирилло-Меѳодіевскихъ празднествъ, I. 132-148, 494-512, 676-686. Рѣчь проф. Бестужева-Рюмина (передрук з „Извѣстія Спб. Слав. Благот. Общ.“ 1884 р. № 11), I. 149-152. Приготовленія къ празднеству шестого апрѣля, I. 544-551. А квітнева книжка вся присвячена ювилею: Отъ редакціи I. 557-562. *Свящ. Вл. Марковъ*: Жизнь и апостольски-подвижническіе труды св. Кирилла и Меѳодія I. 563-579. *А. П.*: Послѣднія минуты жизни св. Кирилла Философа и брата его св. Меѳодія, предсмертная молитва и прощальная „бесѣда - завѣщаніе“ I. 580-583. *В. Лебедевъ* и *А. П—въ*: Кирилло-Меѳодіевскій переводъ Библіи на славянскій языкъ и что отъ насъ требуется въ отношеніяхъ къ нему I. 584-589. — Слово похвальное св. Кириллу и Меѳодію, по списку Макаріївських „Читаних Миней“ I. 590-600. *Н. П.*: Просвѣтители славянъ и славянское Богослуженіе, I. 601-613. *А. Н.*: Отношеніе папства къ дѣлу славянскихъ первоучителей во время блаженной кончины св. Меѳодія, I. 614-633. *Русскій Славянинъ*: Кирилло-Меѳодіевская идея въ современномъ западномъ славянствѣ, I. 634-649. *А. Пономаревъ*: Преподобный Несторъ Лѣтописецъ о св. Кириллѣ и Меѳодіи I. 650-660. Къ предстоящему тысящелѣтію I. 661-675. Обзоръ журналовъ: Славяно-русская печать юбилейнаго кирилло-меѳодіевскаго года, I. 687-694, II. 141-157, 347-349. Новыя книги: Юбилейныя Кирилло-Меѳодіевскія изданія I. 695-701, 702-715, II. 361-375. Посланіе св. правительствующаго Синода II 3-5. *П. Викулъ*: Моравская паства св. Меѳодія послѣ его кончины, II. 7-9. *Архіеп. Димитрій*: Поученіе въ день св. равноапостольныхъ Меѳодія и Кирилла, просвѣтителей славянскихъ, II. 20-24. Церковно-народный праздникъ 6 апр. 1885 р. II. 104-126. *А. Пономаревъ*: Вопросъ о языкѣ въ дѣлѣ св. Кирилла и Меѳодія II. 158-163. Къ Кирилло-Меѳодіевскимъ празднествамъ II. 164-181. *Проф. А. С. Буди-*

ловичъ: Свѣточи восточнаго православія II. 195-208, промова. *Архіеп. Тихонъ*: Слово въ день тысячелѣтія, II. 209-222. *Полихроній Сырку*: Служба святителю Меѳодію, учителю славянскому, въ малоизвѣстномъ Болгарско-Аѳонскомъ спискѣ XIV-XV в. II. 223-230. Торжество 6 апрѣля у насъ въ Россіи и въ земляхъ славянскихъ II. 337-346. *Н. Шляковъ*: Македонія въ годину тысячелѣтія памяти св. Меѳодія, рецен. на книгу Офейкова II. 360-375. Книжная Лѣтопись: Указатель главнѣйшихъ изслѣдованій и статей, относящихся къ исторіи и дѣятельности св. Кирилла и Меѳодія II. 400-407, 600-603, складено на основі „Кирилло-Меѳодіевская Библіографія“ (додатокъ до „Библіографъ“). *Еп. Никаноръ*: Поученіе на день тысячелѣтія, II. 450-458. Кирилло-Меѳодіевскія празднества у славянъ-католиковъ, III. 104-107.

„*Чтенія* в Обществѣ Любителей Духовнаго Просвѣщенія“, М. 1885 р. *Н. Серебрянниковъ*: Отношеніе свв. Кирилла и Меѳодія къ западной Церкви, кн. III-IV. 287-330, V-VI. 467-503, X. 309-347, XI. 478-526. *Г. Смирновъ*: Жизнь и дѣятельность святыхъ Кирилла и Меѳодія, просвѣтителей славянъ, V-VI. 367-398. *Г. Воскресенскій*: Кирилло-Меѳодіевскій славянскій переводъ Библіи, 399-416. *Корсунскій И.*: Значеніе святыхъ Кирилла и Меѳодія, какъ учителей народа русскаго, 417-466. *Малиновскій Н.*: Пропаганда папства въ наши дни среди славянъ 504-532. *А.Д-й*: Рѣчь 315-342. *А. В—въ*: Газетные толки по поводу 1000-лѣтняго юбилея свв. Кирилла и Меѳодія 343-376. *Н. Малиновскій*: Латинское прославленіе первоучителей славянскихъ 377-393. Журнальное обозрѣніе — огляд статтей про св. братів по журналах 394-418. *Ив. Токмаковъ*: Библіографическій указатель. Литература о свв. Кириллѣ и Меѳодіѣ, просвѣтителяхъ славянскихъ 75-98.

Крім збірників та журнальних статтей, в 1885 р. вийшло дуже багато й окремих видань; багато журналів випустили цінні праці й окремими відбитками. Подаю тут видатніщі з цих праць, серед яких треба зазначити, як дуже помітні та цінні, праці А. Будиловича, В. Бильбасова, Є. Голубинського і др.

Аѳанасьевъ Г. Е.: Моравія и свв. Кириллъ и Меѳодій, „Одесскій Вѣстникъ“ 1885 р. № 77. — *Барсовъ Е. В.*: Рѣчь, читанная въ торжественномъ соединенномъ собраніи Московскаго Университета и Общества исторіи и древностей Россійскихъ 6 апрѣля 1885 г. М. 1885 р., ст. 1-31. Цінна праця. — *Будиловичъ А. С.*: Нѣсколько мыслей о греко-славянскомъ характерѣ дѣятельности свв. Кирилла и Меѳодія. Відбитка з „Меѳодіевскій юбилейный сборникъ“ Варшавського Університета, 1885 р., ст. 1-117. Цінна й цікава праця, що складається з таких розділів: I. Солунь ст. 1-5, II. Цареградъ и Олимпъ 5-19, III. Миссія сарацынская 19-24,

IV. Миссія хазарская 24-33, V. Солунцы и патріархъ Фотій 33-47, VI. Сложеніе письменъ и переводъ книгъ 47-77, VII. Велико-Моравская миссія 78-91, VIII. Поѣздка въ Римъ 91-102, IX. Паннонско-моравская архіепископія 103-117. Солідну рецензію на цю працю дав проф. А. Соболевскій в Київ. „Универс. Извѣстія“ 1885 р. кн. 9 ст. 57-309: „Кирилло-Меѳодіевскіе вопросы“, а також Д. Иловайскій в „Дополнительная полемика“ М. 1886 р. ст. 113-122; Jagić, „Archiv“ X. 297-299. — *Будиловичъ А. С.*: Рѣчь о славянскихъ первоучителяхъ Кириллѣ и Меѳодіи, произнесенная на юбилейномъ актѣ Варшавскаго Университета 6 апрѣля. Варшава, 1885 р. 22 ст. Ця промова передрукована у Відні німецькою мовою, див. „Parlamentär“ 1885 р. № 21. — *Бильбасовъ В. А.*: Кириллъ и Меѳодій, славянскіе первоучители, „Новь“ 1885. т. III № 11 за квітень, ст. ст. 398-440. Тут передруковано працю автора з 1871 р.: „Легендарный образъ Кирилла и Меѳодія“ з опущенням цитат із джерел. З висновками автора — через його оригінальний погляд на джерела — погодитися не можна. — *Голубинскій Е.*: Святые Константинъ и Меѳодій, первоучители Славянскіе. Рѣчь, произнесенная въ торжественномъ собраніи Московской Духовной Академіи 6-го апрѣля 1885 г. Див. „Прибавленія къ изданію Твореній святыхъ Отцевъ“ за 1885 р., ч. 36 ст. 160-228. Дуже цінна праця, оперта головно на ЖК та ЖМ, про які Голубинський дає цінні вказівки. Виклад стислий, конспективний. Рец. Ягіча в „Archiv“ 1887. X. кн. 1-2 ст. 293-295; І. І. Срезневського в „XII присужденіе уваровской преміи“ ст. 227-233; Fr. Pastrnek, „СММ“ 1891 XV. 131-132. Є. Голубинський написав також більший твір про К й М, але він „къ великому ущербу для науки не появился въ печати“ („Богосл. Вѣстн.“ 1911. I. 581), це: „Св. Константинъ и Меѳодій, апостолы славянскіе“. — *Иловайскій Д.*: Кирилло-Меѳодіевское тысячелѣтіе, „Русская Старина“ 1885 р. кн. 5; передруковано в книзі автора: „Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и болгаро-гунскому, М. 1886 р. ст. 99-112. — *Кочубинскій А. А.*: Въ виду тысячелѣтнихъ поминокъ славянскаго самосознанія, „Одесскій Вѣстникъ“ 1885 р. № 13; *Його ж:* Тысячелѣтіе славянскаго самосознанія, „Историческій Вѣстникъ“ 1885 р. т. XIX ст. 608-618, березень; *Його ж:* Ко дню тысячелѣтней памяти св. Меѳодія. Карта разселенія славянъ въ IX ст. во время свв. Кирилла и Меѳодія, Одеса, 1885 р.; *Його ж:* Добрый сѣятель и добрая нива. Промова в Одеськім Університеті. Одеса, 1885 р. 45 ст., „Записки Новороссійскаго Универс.“ т. 42 ст. 397-441. Рец. Ягіча в „Archiv“ X. 311, а також „Истор. Вѣстникъ“ 1885 р. кн. VIII ст. 402. — *Арс. Маркевичъ:* Свв. Кириллъ и Меѳодій, ихъ жизнь, дѣятельность и заслуги. Симферополь, 1885 р. 52 ст. — *Ор. Мил-*

леръ: Даръ пятидесятницы и наши первоучители, „Кіевская Старина“ 1885 р. кн. 9, 20 ст. — *Миллеръ Ор.:* Первоучители славянъ, историческая замѣтка, „Новь“ за 1 квітня 1885 р. ст. 459-477. — *Науменко В. П.:* Кириллъ и Меѳодій, просвѣтители славянъ, „Кіевская Старина“ 1885 р. кн. 4. — *Соколовъ М.:* Св. Кириллъ и Меѳодій, „Извѣстія Спб. Благ. Слав. Общ.“ 1885. 173-186 і окремо. — *Успенскій Ѳ. И.:* На память тысячелѣтней годовщины славянскихъ просвѣтителей, Ibid. 230-238, огляд життя й праці св. братів з цікавими думками. Стаття ця перше появилася в „Новоросс. Телеграфъ“, потім передрукована в „Кіевская Старина“ 1885 р. XII. — *Флоринскій Т. Д.:* Св. Кириллъ и Меѳодій, просвѣтители славянъ, „Кіевлянинъ“ 1885 р. № 78. — *Ягичъ И. В.:* Вопросъ о Кириллѣ и Меѳодіи въ славянской филологіи, 1885 р.; див. І т. ст. 100-101; рец. Pastrnek Fr. в „ČMM“ 1891. XV. 133. Див. про цю працю далі в Бібліографії. Дуже цінний перегляд кирило-мефодіївських питань. Праця вийшла й по-сербськи, в перекладі Лилера, в „Наставник“ 1890 р. Рец. Пастрнка в „ČMM“ 1891. XV. 132-133.

В *польській* науковій літературі 1885 рік не приніс чогось видатного, — тут появилися переважно популярні видання. З помітніших праць зазначу: *Chotkowski:* Żywot śś. Cyryla i Metodego, apostołów słowiańskich, Краків, 1885 р. 80 ст. — *Kantecki A.:* Święci Cyryl i Metody, apostołowie Słowiańszczyzny, Познань, 1885 р. 63 ст. Популярне видання з приводу енциклики папи Льва XIII з 30 вересня 1880 р. — *Olechnowicz T. J.:* Apostołowie Słowian. Szkic historyczny. „Prz. Powsz.“ 1885. VI. 163 sq. — *Ks. Polkowski Ignacy:* Cześć śś. Cyryla i Metodego w Polsce, według ksiąg liturgicznych i legend od końca XIII w. Краків, 1885 р., 64 ст.; про пошанування К й М в польській церкві, з текстами з Бревіаріїв, а на ст. 37-49 коротке життя їх. — *Prószyński L.:* Apostołowie Słowian śś. Metodyusz i Cyryl. Opis życia i działalności tych świętych, oraz rzut oka na rozwój i upadek stworzonego przez nich dzieła. Warszawa, 1885, 81 ст. — *Zaleski St.:* Przed 1000 laty, „Przegląd Powszechny“ 1885. VI.

Зазначу ще південно-слов'янські праці: *Срѣковић П. С.:* Беседа на дан хильадугодишнье светковине словенских апостола св. Ћирила и Методија, „Гласник српског ученог друштва“, 1885, Београд, кн. 63 ст. 295-311, — стан слов'янства в IX в. та короткий огляд діяльности К й М. — *Dr. Fr. Kos:* Spomenica tisočletnice Metodove smrti, Любляна, 1885 р. 174 ст.; рец. Ягіча в „Archiv“ 1887. X. 295-296; тут добрий перегляд життя та праці К й М на підставі джерел. — Сбирка отъ рѣчи и сказки, нарочито прилотвени и сказани при уречени случаи прѣзъ тържеството отъ 6 априлий 1885 въ София, додаток до „Периодич. Спис.“ т. 14, Сръдецъ, 1885.

4. Література по ювилеї. 1886—1889 роки.

З поювилейної літератури найважнішою була праця проф. Київської Духовної Академії Івана Ігн. Малишевського (1828-1897). Праця належить, власне, до літератури 1885 р., бо друкувалася в „ТрКДАк“ за цей рік, тільки окремою відбиткою появилася вона вже в 1886 р. Це дуже цінна праця,—найцінніща з усього, що приніс 1885 рік. Малишевський в своїй праці головно дав підсумок всьому тому, що зроблено до нього, а деякі окремі питання дуже докладно розробив самостійно. Кидається в вічі тільки недокладність та несамостійність опису праці солунських братів до Моравської місії.

Малышевскій И. И.: Свв. Кириллъ и Меѳодій, первоучители славянскіе, Київ, 1886 р. 483 ст. Відбитка з „ТрКДАк“ за 1885 р. т. II. 84-121, 149-208, 380-419, 526-581, т. III. 49-105, 275-310,424-469. Доповненням до цеї дуже цінної праці появилися праці того саме автора в „ТрКДАк“ за 1886 р.: „Судьба Славянской церкви въ Моравіи и Паннониі при ученикахъ свв. Кирилла и Меѳодія“ т. I. 417-456, т. II. 73-110, 198-230, а також: „Олимпъ, на которомъ жили свв. Константинъ и Меѳодій“ ib. т. III. 549-586; „ТрКДАк“ 1887. I. 265-297: „Логоѳетъ Ѳеоктистъ, покровитель Константина философа“. Праця Малишевського не втратила своєї вартости ще й до нашого часу,—ще й тепер це найповніщий огляд цілого життя й діяльности К та М, в більшості опертий на джерельних даних. На працю Малишевського було чимало рецензій, а деякі з них дуже цінні; напр. солідні рецензії дали: проф. И. С. Пальмов в „Христ. Чтеніе“ 1888 р. кн. VII-VIII; проф. А. Будилович в „ЖМНПр“ 1887 р. ч. 251 кн. VI ст. 373-385; V. Oblak, „Archiv“ XII. 216-221; Fr. Pastrnek в праці: Novější práce o slovanských apoštolích, „ČMM“ 1891. XV. 133-138, 207-215; „Историческій Вѣстникъ“ 1887 I. 703; Барацъ: Замѣтки диллетанта на сочиненіе проф. Малышевскаго, „ТрКДАк“ 1889 р. кн. 3 і 1891 р.; V. Vondrák, „ČČMus“ 1897. 324-352.

Изборникъ. Службы, житія, словеса похвальна и акаѳістъ святымъ учителемъ словенскимъ Кириллу и Меѳодію, Спб. 1886 р., видання св. Синоду.—*Барсовъ Е.:* Кириллъ и Меѳодій въ ихъ апостольской дѣятельности, „Историческая хрестоматія“ В. Покровського, М. 1887. II. 3-11. Короткий огляд життя й діяльности.

З інших літератур зазначу ще такі праці: *Kalousek Jos.:* O kontroversách Cyrillo-methodějských, „Athenaeum“ 1886. III. № 1 ст. 1-9.—*Žlogar Ant.:* Zbornik cerkevnich govorov na slavo sv. Cirila in Metoda, Любляна, 1886

XII + 286 ст. — *A. d'Avril*: Saint-Cyrille et Saint-Méthode, Paris, 1886, 272 ст. — *Höfler C.*: Bonifatius, der Apostel der Deutschen, und die Slavenapostel Konstantinus (Cyrillus) und Methodius. Eine historische Parallele. Прага 1887 р., 64 ст.; відбитка з „Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen" т. XXV вип. 3; тенденційне, з німецького погляду; рец. Wojciechowski T., „Kwart. Hist." II. 150-153. — *Broz Ivan*: Prvi prosvjetitelji slavenski. Crtice iz hrvatske književnosti, 1888. II. 1-54, Загреб.

VII. Поглиблення наукових дослідів. 1890—1900 роки.

Минули свята ювилейні, стала минати потроху й та боротьба поміж ученими католицькими та православними, що викликана була бажаннями кожної церкви рахувати солунських братів за святих виключно своїх. Суб'єктивна закраска стала помалу зникати з наукових праць, учені дослідники почали шукати самої тільки правди; в основу наукових праць тепер кладеться лише аналіз відповідних джерел. Обсяг кирило-мефодієвських питань поширився надзвичайно, так само збільшилося й саме число таких питань. Подаю літературу в хронологічнім порядкові.

Барацъ Г. М.: Кирилло-Меѳодіевскіе вопросы, „ТрКДАк" 1891 р. кн. 6 ст. 233-333, кн. 8 ст. 606-670. Рец. „Archiv" XII. 216-221. — *Будиловичъ Антонъ*: Общеславянскій языкъ, т. II, Варшава, 1892 р., ст. 29-42, огляд діяльности К та М в зв'язку з повстанням азбуки та перекладів. — *Boguslawski W.*: Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej, т. III, Познань, 1892; тут маємо § 38: Apostolstwo śś. Cyryla i Metodego (863-870), § 39: Walka Morawianów za niepodległość, a Metodego w obronie kościoła narodowego (870-882), § 40: Państwo Wielkiej Morawii i los kościoła słowiańskiego w latach 882-894, § 41: Upadek państwa Morawskiego (894-907) i § 42: Wpływ apostolstwa śś. Cyryla i Metodego na cywilizację Słowian, ст. 73-192. Цікава, об'єктивно написана праця, але автор не використав всеї потрібної літератури, так що в багатьох місцях він подає застарілі думки. — *A. Lapôtre*: L'Europe et le Saint-Siége à l'époque carolingienne. 1. Le pape Jean VIII (872-882). Paris 1895 p. 367 ст. Для нас цікаві 3 розділи: 1. Histoire du Registre ст. 1-29, 2. des Bulgares 29-90 і 3. Les Moraves 90-170. Праця цінна й цікава. Дуже добрий реферат з неї дає *Н. Я.* в „ЖМНПр" 1896 р. май ч. 305 ст. 163-195. Рец. V. Vondrák, „ČMČ", 1897. LXXI. 343-348; Pastrnek, „ČČH" 1897. III. 1-12; „Revue des questions histor." 1896 XV. 180-186 — *Б(арсо)въ Н.*: Кириллъ и Меѳодій, стаття в „Энциклопедическій Словарь"

Брокгауза і Ефрона, 1895 р. півтом 29 ст. 116-119, багато літератури. — „*Sborník Velehradský*“, ročník VI sv. I, v Olomouci, 1896. XVI+182. Зміст: Redakce: Úvod, булла папи Льва XIII з 1880 р. чеською мовою. Fr. Snopek: List Hadriana II. v pannonské legendě a bulla Jana VIII. Industriae tuae 1-105, Svatý Methoděj a Pseudoisidorovy dekretaly 106-121, Přílohy 122-131. Fr. V. Sasinek: Osud Gorazda a soudruhů 133-141. Fr. Snopek: Hrob a ostatky sv. Cyrilla, apoštola slovanského 142-151. — *Г. Воскресенскій*: Характеристическія черты четырехъ редакцій славянскаго перевода Евангелія отъ Марка, М. 1896, тут на ст. 208-213 огляд життя та перекладчеської діяльности К й М, але огляд дуже поверховий і неправильний. — *Marković G.*: Glis lavi ed Papi, 1897, I, Zagabria, ст. 94-159: Cirillo e Metodio.

Goetz Leopold Karl, altkatholisch. Pfarrer in Passau: Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Kyrillus) und Methodius. Quellenmässig untersucht und dargestellt. Gotha, 1897 p. VIII+272 ст. Праця ділиться на 2 частині: в I. 11-111 дається огляд джерел, а в II. 115-240—огляд життя св. братів на основі цих джерел. Джерела автор ділить на головні, другорядні й пізніщі. Головні джерела: листи бібліотекаря Анастасія, Легенда Римська, папські листи (листи Адріяна II з 869 р. та Іоанна VIII з 880 р. рахує підробленими), записка про охрещення баварців і лист баварських єпископів 900 р.; другорядні джерела: ЖМ, ЖК; джерела пізніщі: Життя Климента і молодші Легенди. В III частині, ст. 243-270, передруковано джерела: Лист Анастасія до Гавдерика, Легенда Римська та ЖМ в перекладі латинським. Автор скептично поставився до праць своїх попередників, але сам—особливо через те, що слов'янських мов зовсім не знає (про що автор заявляє на ст. 8) — нічого нового не дав, хоч і заповів, що він, як протестант, буде вільний від теї суб'єктивности, яку вносять до своїх праць православні, а особливо католики. На твір цей маємо багато рецензій: 1. Pastrnek, „ČČH“ 1897. III. I. 10-12; 2. V. Vondrák, див. „ČMČ“ 1897 р. вип. IV ст. 348-352, стаття: Novější prace o činnosti Slovanských apoštolů sv. Cyrilla a Methoda; 3. R. Nachtigal, „Archiv“ XX, 124-140. 4. П. Лавровъ в „Виз. Вр.“ 1900. VII. 113-134; це, власне, не тільки рецензія, але й цінний перегляд кирило-мефодіївських джерел та їх дослідів. Відповідь автора на сувору рецензію Лаврова, див. в „Виз. Врем.“ 1902. IX. 618-621. 5. А. Б(улгако)въ: Къ исторіи просвѣщенія славянъ свѣтомъ Христіанства, див. „ТрКДАк“ 1897 р. кн. 6 т. II ст. 296-306, — дано лише короткий зміст праці Goetz'a, без критичного аналізу. 6. М. Кордуба, „Зап. Наук. Тов.“, Львів, 1899, т. XXVII. 7. A. Brückner, „Kwart. Hist“ 1899 XIII. 830-832. 8. „ЖМНПр 1897 р. кн. 5 ст. 256.

Лавровъ: Свв. Кириллъ и Меѳодій, первоучители сла-

вянскіе, див. „Книга для чтенія по исторіи среднихъ вѣковъ", ред. П. Виноградова, М. 1897. II. 133-220; тут уміщено в перекладі на російську мову ЖК, ЖМ, Болгарську та Італійську Легенди; до перекладу дано примітки, правда, в більшості—з старшої літератури.—„*Sborník Velehradský*", ročník VI sv. II, 1899 p., v Olomouci, ст. 183-315. Зміст: F. Kyselý: Velehrad 183-185, вірш. Jan Vychodil: Zkáza posv. Velehradu 186-247. Jan Vychodil: Staré obrazy velehradské 273-278. Jan Vychodil: Hrob s. Methoděje, apoštola slovanského 291-307. Dr. Ant. Cyr. Stojan: O hrobě s. Methoděje 307-315.—*Pastrnek* Fr.: Apoštolové slovanští Cyrill a Method. Nástin života a působení, jakož i vyznam jejich v dějinach osvěty slovanské; v Karlíně, 1900, 28 ст.

На закінчення цього розділу треба поставити надзвичайно великої ціни працю, в котрій дано підсумок всьому тому, що до того часу писано про солунських братів. Маю на увазі працю: *Jagić Vatroslav*: Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Відень, 1900, 1-2 часті з „Denkschriften der K. Akad. der Wissenschaft. in Wien, Philos.-histor. Classe" band XLVII. Надзвичайно цінна праця, з котрою мусить бути знайомим кожний, хто займається кирило-мефодіївськими питаннями; Ягіч не тільки дав підсумок всьому до нього зробленому, але й дав свій власний погляд на найважніщі питання. П. А. Лавровъ в „Извѣстія" 1901. VI кн. I ст. 242-324 дав дуже докладний реферат з цеї праці першого видання; короткі, але цінні реферати дали також: С. Кульбакинъ в „ЖМНПр" 1901 р. ч. 334 кн. IV, ст. 468-478; Т. Д. Флоринскій в „Унив. Извѣстія" Київ. 1901 кн. 4 ст. 1-14; Pastrnek Fr. „Věstník Slov. Filol. a Starož." 1901. I. 33; Е. Карскій, „РФВ" 1901 р. т. 46 кн. 3-4 ст. 282-293. В „Извѣстія" 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 312-339. В. И. Ламанскій умістив статтю: „Появленіе и развитіе литературныхъ языковъ у народовъ Славянскихъ", в котрій виступає проти гіпотез Ягічевих (відповідь Ламанському дає A. Brückner, „Roczniki" Познанські, р. 1904. XXX. 43-44). Видання 2-е праці Ягічевої, значно побільшене й змінене, вийшло в 1913 році, під тею саме назвою (тільки без Zur), Берлін, див далі, ст. 246-247.

VIII. Нова література. Перша чверть XX-го століття.

За першу чверть XX-го століття кирило-мефодіївська література надзвичайно поглибилася, учені поставили на розрішення дуже багато таких питань, яких перед тим ніколи не ставлено, а старі питання вирішуються зовсім по-новому. Що найважніще,—багато вчених почали пильно студіювати кирило-мефодіївські джерела, і це студіювання

принесло нове освітлення багатьох темних питань, як то бачимо, напр., в працях Ламанського, Брюкнера, Туницького і др. На жаль, нових матеріялів знайдено мало, але прибуло таки й тут: знайдено нове слов'янське життя св. Наума; праці Туницького дуже впорядкували грецькі джерела. Глибока критика джерел, напр. у Ламанського та Брюкнера, дала привід до нового перегляду багатьох питань та вироблення більш наукових методів праці. Для поглиблення кирило-мефодіївської науки працює багато слов'янознавців, а між ними знаходимо й такі заслужені ймення, як В. Ламанський, V. Jagić, A. Brückner, Лавров П. А., Fr. Pastrnek і інші; цікаві й цінні праці дали: Fr. Snopek, Hýbl, Potkański K., Франко Ів., Г. А. Ільїнський і др.

Кирило-мефодіївська література невпинно збільшувалася аж до початку Світової Війни, що перервала її надзвичайно дошкульно. І треба підкреслити, що наша наука з цеї війни замітно підупала, а то головно тому, що від неї майже відійшли всі східно-слов'янські вчені...

Подаю праці першої чверти XX-го століття в хронологічнім порядкові.

Pastrnek František Dr.: Dějiny slovanských Apoštolů Cyrilla a Methoda. S rozborem a otiskom hlavních pramenů. Прага, 1902 р. XV+300 ст. Праця вийшла яко XIV число Spisův poctěných jubilejní cenou Král. České Společnosti Náuk v Praze". Праця, крім Вступу ст. 1-3 та Покажчика ст. 287-300, складається з 3 частин: 1. Перегляд і аналіз джерел ст. 4-36, 2. Нарис життя та діяльности обидвох апостолів ст. 37-150 і 3. Головні джерела, подаються в оригіналах, ст. 151-286. Праця цінна тим, що подає стислий підсумок всьому головному, що зроблено для вивчення Кирила та Мефодія по 1902 рік; на жаль тільки, Життя св. Костянтина та Мефодія Пастрнек подає в штучно архаїзованій по взірцях Зографської Євангелії формі. Královská Česká Společnost Náuk постановила видрукувати працю Пастрнка своїм коштом. Чеська критика приняла працю дуже прихильно, бо дійсно для чеської літератури це був цінний вклад; критика ж російська приняла її стримано або й незаслужено неприхильно. Праця склалася з університетських лекцій Пастрнка. Цінна, місцями сувора, рецензія П. Лаврова в „Визант. Врем." 1903. X. 517-532. Про штучну форму ЖК та ЖМ Лавров пише на ст. 531-532: „Къ удивленію авторъ, поставивъ своей задачей возстановить первоначальный текстъ Житій, взялъ за образецъ правописаніе и грамматику Зографскаго Евангелія, сообразно

которымъ и передѣлалъ текстъ Житій. Благодаря этому мы получили фикцію, такъ какъ фактически ничѣмъ нельзя подтвердить, чтобы Житія имѣли именно эту внѣшнюю форму. Для филологическихъ цѣлей изданіе Ф. Пастрнка такимъ образомъ является непригоднымъ, послѣ того какъ сглажены особенности списка. Для историковъ же изданіе напрасно затруднено архаическимъ правописаніемъ и формами". Рец. Н. Я(стребовъ) — С. К. в „ЖМНПр" 1902 р. кн. 8 ст. 454-470, рецензенти занадто гостро нападають на автора, підкреслюючи його непослідовність, та що він, автор, занадто тримається Ягіча; Snopek Fr. „ČMM" 1902. XXVI. 269-273 дає пересказ праці; A. Brückner, „Kwartalnik Historyczny" 1903. XVII. 422-425.

Ламанскій В.: Славянское житіе св. Кирилла какъ религіозно-эпическое произведеніе и какъ историческій источникъ. Критическія замѣтки. „ЖМНПр" за 1903 р. кн. 4 ч. 346 ст. 345-385, гл. I-V; кн. 5 ч. 347 ст. 136-161, гл. VI-XII; кн. 6 ч. 347 ст. 350-388, гл. XIII-XVII; кн. 12, ч. 350 ст. 370-405, гл. XVIII-XXIII; за 1904 р. кн. I. ч. 351 ст. 137-173, гл. XXIV-XXV; кн. 4 ч. 352 ст. 215-239, гл. XXVI-XXVIII; кн. 5 ч. 353 ст. 131-168, гл. XXIX-XXXIV; див. ще „Отчетъ" II отд. за 1906 р. ст. 23 sq. Окрема відбитка, 1915 р., 262 ст. Дуже цінна праця (див. про неї далі в слов'янських джерелах), на жаль, не закінчена; короткий зміст її подав Ягіч в „Archiv" т. 25 ст. 544-553 та т. 28 ст. 162-186, 1903 і 1906 р. Не яскрава відповідь Є. Голубинського на цю працю: „По поводу перестроя В. И. Ламанскимъ исторіи дѣятельности Константина философа, первоучителя Славянскаго, „Извѣстія" 1907 р. том XII кн. 2 ст. 368-380; див. ще „Исторія Русской Церкви" т. I пол. 2 вид. 2 ст. 910 і далі; рец. Франка в „Зап. Наук. Тов." т. 80 ст. 204-207. Замітка R. в „Rocznik Slavistyczny" 1908 р. т. I ст. 284-285.

Відомий берлінський професор *Aleksander Brückner* написав про Костянтина й Мефодія не мало цінних і дуже цікавих праць, а саме: 1. Mystifikationen. I. Die Wahrheit über die „Slavenapostel" und ihr Wirken коротка стаття в додатку науковім до монахійської газети „Allgemeine Zeitung" за 22 і 23 липня 1903 р. № 163 ст. 145-149, № 164 ст. 156-159; неприхильні рец. в „Новое Время" за 10 серпня 1903 р., також J. P(ekař) в „ČČH" 1903. IX. 474-475; „ČČH" 1904. X. 103; E. Bogusławski, „Światowid" 1905. VI. 203; „Głos Narodu" 1903 р. т. XI №№ 251-254; Ил. Свѣнцицкій: Кирилло-меѳодіевскій вопросъ, „Живая Мысль" 1903 № 2. Цю ж працю, трохи перероблену, в чеському перекладі Т. Г. Масарика: Pravda o „slovanských apoštolech" a jich působení, вміщено в журналі „Naše Doba" 1903 р. т. XI ст. 189-194, 254-259, 349-353, 434-437. 2. Cyryl i Metody, „Przegląd Polski" за вересень 1903 р. т. I. ст. 427-474 (том 149).—3. O praw-

dzie, Sprawy Cyryla i Metodego, „Słowo Polskie“ 1903 p. №№ 465-471. — 4. Walka o apostołów słowiańskich, „Słowo Polskie“ 1903 p. №№ 588, 590, 594. — 5. Thesen zur Cyrillo-Methodianischen Frage, „Archiv“ 1906 p. т. 28 ст. 186-229, тут 12 тез і доповнення. Ягіч в цім же томі „Archiv“ не погоджується з тезами Брюкнера. — 6. Legendy o Cyrylu i Metodym wobec prawdy dziejowej. Szkic z dziejów chrześcijaństwa u Słowian, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego“, Познань, 1904 p. т. XXX ст. 1-49; окрема відбитка 1903 p. 49 ст. — 7. Próbki najnowszej krytyki historycznej, „Przegląd Historyczny“ 1906. III. 5-21, 147-161, з приводу праці Потканського Брюкнер знову вияснює тим, що писали проти нього, свою позицію в кирило-мефодіївських питаннях і знову коротко повторює все, що писав до того; це короткий огляд життя солунських братів в освітленні Брюкнера. 8. Cyryl i Metody. Nowe źródła i opracowania, „Przegląd Historyczny“ 1908 VI. 295-305, VII 159-168, коротка рецензія на праці 1906-1908 р.: П. Лаврова про Життя Наума, Вільперта, Франка, Снопка і Гібля. 9. Co sądzić o „Żywotach Cyryla i Metodego?“ див. „Kwartalnik Historyczny“ XXII. 1-15. 1908 p., рец. на „Св. Климент“ Ів. Франка. 10. Яко завершення усіх праць Брюкнера про Костянтина й Мефодія вийшла його праця: Die Wahrheit über die Slavenaposteln, Tübingen, 1913 p., III + 127 ст., в котрій автор боронить свої попередні твердження. Зміст праці: I: Вступ. II: Джерела. III: Початки діяльности слов'янських апостолів. IV: Їхня Моравська місія. V: Паннонський епізод. VI: Моравський архієпископ. VII: Катастрофа в Моравії і наслідки в Болгарії. VIII: Закінчення. На цю працю було багато рецензій, але в більшості неприхильних, напр.: J. Bidlo в „ČMM“ 1914 p. т. 28 ст. 101-107, V. Novotný в „Listy Filologické“ 1914 p. т. 41 ст. 304-308, Pastrnek в „Deutsche Literaturzeitung“, Берлін, 1915 p. т. 36 ст. 1122-1127, Fr. Hýbl в „ČČH“ 1914. XX. 83-84, A. Naegle в „Theologische Revue“ 1913 p. XII. 437-441, J. P. в „Vlast“ 1913. XXX 104-107 і др. Усі ці праці Брюкнера надзвичайно суб'єктивні; скрізь в них проглядає нехована неприхильність до всього православного. Автор не вірить в правдивість тих звісток, які подають ЖК та ЖМ, і подає своє суб'єктивне та гіперкритичне розуміння їх. Св. брати у Брюкнера не просвітителі слов'ян, а їх містифікатори; Мефодій — чи не злочинець: фальшував папські листи, склав завідомо неправдиве Життя свого брата, грав подвійну ролю супроти Риму та Візантії; Костянтин був таким самим. Наука не приняла цих суб'єктивних тверджень Брюкнера, і однодушно виступала проти них, а це змусило шановного вченого бережніше висловлюватися про слов'янських апостолів. Про це в „Die Wahrheit“ 1913 p. сам

автор росповідає так: „Мене попрікають за тенденційне перекручення, перебільшення, незнання чи незрозуміння джерел, єзуїти та панславісти осудили мене однозгідно, філолог російський Щепкин попрікав Лескина за те, що він рахувався зо мною, а дехто писали проти мене цілі книги, як Потканський та Снопек. Попрікали мене також за не досить поважний тон, яким я говорю про слов'янських апостолів. Але мені й на думку не приходило зменшувати їхні заслуги, принижувати їх значіння: в теперішній час це було б безнадійним. Ніхто не буде сумніватися в серйозній повазі, відсутності егоїзму, безконечній відданності ідеї цих суворих аскетів; але треба менше говорити про їх любов до слов'ян, а замість того треба тим більше говорити про їхню любов до грецької церкви і не перебільшувати їх пошани до Риму". Про корисний вплив праць Брюкнера на розвиток кирило-мефодіївської літератури див. далі в огляді слов'янских джерел. Крім уже зазначених див. ще реценції: 1. Володимир Коцовський: Нові погляди на діяльність св. Кирила і Методия, „Літературно-Науковий Вістник" 1904 р. т. XXV ст. 7-31, 85-106, з приводу „Mystifikationen" 1903 р. 2. Іван Франко: Нові польські Cyrullo-Methodiana, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка" у Львові т. 66 за 1905 р. ст. 3-11 (по окремій відбитці); 3. Ks. K. Czajkowski T. J.: Z powodu nowego poglądu na apostołów słowiańskich, „Przegląd Powszechny" за 1903 рік том 80 кн. 4 ст. 182-206 (листопад) і 388-412 (грудень), і за 1904 р. т. 83 кн. 3 № 248 ст. 213-237, № 249 ст. 395-422; 4. Fr. Snopek: Konstantinus-Cyrillus und Methodius, 1911 р., найсолідніща праця проти A. Brückner'a; 5. В багатьох місцях в Entstehungsgeschichte 1913 р. Ягіч не погоджується з твердженнями Брюкнера; 6. П. А. Лавровъ в „Извѣстія" 1924 XXVIII 388-389.

Ks. Władysław Szcześniak: Obrządek Słowiański w Polsce pierwotnej, rozważony w świetle dziejepisarstwa polskiego, Варшава, 1904 р. ст. 1-207, див. „Biblioteka dzieł chrześcijańskich" том 42. Крім головної теми — слов'янського обряду не було в Польщі — автор заторкує багато кирило-мефодіївських питань; але при вирішенні опірається тільки на застарілу літературу; освітлення часто дуже суб'єктивне, тільки з римо-католицького погляду. Цінна рецен. І. Пташицького: Славянскій обрядъ въ Моравіи и Панноніи и мнимое его существованіе въ древней Польшѣ, „ЖМНПр" 1906 р. ч. 5 (вересень) ст. 140-181; згоджуючись з тим, що нема міцних доказів на існування греко-слов'янського обряду в Польщі, Пташицький дуже грунтовно доводить, що обряд Кирила й Мефодія був східний. Друга рец. Брюкнера в „Książka" 1904 р. т. IV ст. 324.—*Tkalčić Iv.*: Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj, Zagreb, 1904 р. 124 ст. В першім розділі цеї

праці автор дає короткий огляд діяльности К та М, нічого самостійного тут нема; працю братів розглядає з католицького погляду.—*Potkański Karol*: Konstantyn i Metodyusz Краків, 1905 р. 146 ст. Цінна праця, в котрій автор об'єктивно, з широким історичним освітленням, розглядає працю св. братів, починаючи головно від місії Моравської; праця написана проти праць Брюкнерових. Рец. І. Франка: „Нові польські Cyrillo-Methodiana" в „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка" у Львові т. 66 за 1905 р., в окремій відбитці ст. 11-16; А. Брюкнера в „Archiv" 1906. XXVIII. 222-229, його ж стаття в „Przegląd Polski" 1905. IV. 111-144, в „Książka" 1905. V. 347-348, в „Przegląd Historyczny" 1905. I. 5-21, 147-167.—*Д-р Іван Франко*: Сьвятий Климент у Корсунї. Причинок до історії старохристіянської леґенди, Львів, 1906 р., ст. XVIII+307. Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка" 1902-1905 р. р. з томів 46, 48, 56, 59, 60, 66 і 68. Цінна праця, де багато цікавого й про Костянтина та Мефодія, особливо в розділі X ст. 178-241. Тільки треба підкреслити, що в багатьох місцях автор вже занадто скептичний, а його гіперкритичність часом дійсно переходить міру, що позбавляє книжку цінности; крім цього, Франко часто оперує гіпотезою, не опертою на трівкому матеріялі. Рец. С. Шестакова: Къ исторіи текстовъ житія св. Климента, папы римскаго, пострадавшаго въ Херсонѣ, „Визант. Врем." 1907 р. т. 14 ст. 215-226; також в „Очерки по исторіи Херсонеса въ VI-X вѣкахъ по Р. Х., див. „Памятники христіанскаго Херсонеса" М. 1908 р. вип. III. Друга неприхильна рец.: A. Brückner: „Co sądzić o Żywotach Cyryla i Metodego"? див. „Kwartalnik Historyczny" 1908 р. т. 22 ст. 1-15; коротенька рец. Brückner'a в „Przegląd Historyczny" 1908. VI. 300-301. Про це саме Д-р І. Франко росповідає також в „Archiv" 1906 р. т. 28 ст. 229-255, стаття: Beiträge zur Quellenkritik der cyrillo-methodianischen Legenden. Цінна рец. П. Лаврова в „ЖМНПр" 1907 р. ч. 10 ст. 391-401.—*X. W. Szcześniak*: Cyryl św., див. „Podręczna Encyklopedja Kościelna", 1906 р. т. 7-8 ст. 257-258, Варшава, слабеньке.—*Fr. Snopek*: Studie Cyrillomethodějské. Rozšireny otisk z „Hlídky" 1904-1906 р. V Brně, 1906, 170 ст. В цій праці кс. Снопек, архієпископський архивар в Кромерижу, зібрав свої попередні статті; більша частина праці — про правовірність Мефодія в догматі Filioque, звичайно — з католицького погляду. Багато про ЖК та ЖМ, автором їх ніби був єп. Климент (але не учень Мефодія), що писав під прибраним йменням черця Хороброго. Цінна рецензія П. А. Лаврова в „ЖМНПр" 1907 р. ч. X кн. 8 ст. 383-391; A. Brückner'a в „Przegląd Historyczny" 1908. VI. 301-303. Частину цеї праці Снопек випустив в латинській мові:

Methodius, Slavorum apostolus, quo sensu orthodoxus declaratus sit, historico dogmatice... disquisivit, Прага, 1908 p. 28 ст. — *Dr. František Hýbl*: Slovanská liturgie na Moravě, v IX věku, „ČČH“ 1908 p. т. XIV ст. 1-18, 153-171, 287-297-406-416. Тут дано історію моравської церкви за часів Мефодія; грунтовний, але суб'єктивний, аналіз відповідних папських листів; рец. A. Brückner'a в „Przegląd Historycznyll 1908. VI. 303-304, 165-168. — *Snopek Fr.*: Konstantin-Cyrié a Methoděj, slovanští apoštolé. Slovo na obranu historyckp pravdy jejím přátelům. V Olomouci, 1908 p. 154 ст. Автое скрізь проводить яскраво католицький погляд, часами дуж суб'єктивний. Праця проти тверджень Брюкнера; має XV розділів (див. ці самі розділи I-XVI в німецькій праці Снопк, 1911 p.). Рец. Hýbl, „ČČH“ 1908. XIV. 329-330; Fr. Rypáče „СММ“ 1908. 433-447; A. Brückner, „Przegląd Historyczn“ 1908. VIII. 159-165. — *A. Leskien*: Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache, Heidelberg, 1909 р. Тут в §§ II-XIII коротко росказано про життя й діяльність К й М; в деяких місцях помітний вплив праць Брюкнера. — *І. Воскресенскій*: Св. Кириллъ Философъ, див. „Богословская Энциклопедія“, Спб. 1909 р., том X ст. 285-325, — дуже добрий стислий огляд життя й діяльности св. Костянтина, подано головніщу літературу, єсть і про джерела.— *Проф. И. Пальмовъ*: Лекціи по исторіи Славянскихъ Церквей, Спб. 1909 р., 333 ст., видання літографоване. Короткий науковий огляд життя й діяльности К й М; цінна праця; на жаль, не видрукувана. — *Dr. Ritig Svetozar*: Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku. I. svezka od 863-1248. Zagreb, 1910 p., ст. 224+X. Автор росповідає про життя й діяльність К та М з Моравської місії починаючи, а також про долю слов'янского Богослуженя в Хорватії по 1248 рік. Рец. Fr. Snopek „ČMM“ 1912 p. т. 36 ст. 11-30, 167-183; Fr. Pastrnek, „Archiv“ т. 33 ст. 556-558. — *Н. Л. Туницкій:* Обзоръ источниковъ для исторіи жизни и дѣятельности св. Климента Словенскаго, „Богослов. Вѣстникъ“ 1910 р. т. II-III, 1911 р. т. I і III, — тут проаналізовано дуже багато найріжніщих відомостей з життя й діяльности К та М.

Fr. Snopek: Konstantinus-Cyrillus und Methodius, die Slavenapostel. Ein Wor zur Abwehr für die Freunde historischer Wahrheit, „Operum Academiae Velehradensis“, т. II, 1911 p. Kremsier, 471 ст.; в три рази побільшена й перероблена праця чеського видання 1908 р. та Studije 1906 р.; більша частина праці—проти тверджень A. Brückner'a в кирило-мефодіївських питаннях. Праця складається з таких 20 розділів: I: Відношення паннонських Легенд між собою ст. 6-9. II: Достовірність паннонських Легенд взагалі 10-22. III: Життя Костянтина-Кирилла і його достовірність 23-33. IV: Життя

Мефодія і його достовірність 34-51. V: Посольство Ростислава до Костянтинополя і початки Моравської місії 52-66. VI: Юрисдикція духовенства моравського, особливо в роках 863-867, ст. 67-79. VII: Привілеї архієпископства Мефодієвого 80-117. VIII: Причини, чому Адріян II позволив слов'янське Богослуження 118-133. IX: Причини, чому Іоан VIII підтвердив слов'янське Богослуження 134-142. X: Нова боротьба Мефодія з німецькими ієрархами 143-155. XI: Одне слово про правовірність Мефодія 156-203. XII: Фальшування Віхінга 204-218. XIII: Засудження Святополка і церковне право 219-252. XIV: До питання про популярність слов'янської Літургії в Моравії 253-273. XV: Непослідовність берлінського вченого (Брюкнера) 274-285 .XVI: До питання про правовірність учеників Мефодія 286-312. XVII: Кінцеві висновки 313-327. XVIII: Достовірність листа Іоана VIII „Industriae tuae", проти якої виступають Dr. Goetz та Hýbl 328-390. XIX: Про два нові писання болгарського єпископа Храбра-Климента 391-423. XX: Моя точка погляду на нововідкриту Легенду про Наума 424-454. Снопек довгі роки (з 1881 р.) працював перед тим над кирило-мефодіївськими питаннями, студіюючи їх особливо з боку богословського; на жаль тільки, об'єктивности в працях Снопка мало, — скрізь знати бажання підтягнути все під католицький погляд. Грунтується Снопек головно на догматиці та каноничнім праві. Рец.: 1. V. N. в „Časopis pro moderni filologii" 1911р. т. I ст. 275; 2. Kuráček в „ČMM", Берн, 1911. XXXV. 265-267; 3. A. Brückner боронить свої погляди в „Göttingische gelehrte Anzeigen", Берлін, 1911 р. т. 173 кн. 10 ст. 593-609, він же в „Kwartalnik Historyczny„ 1911 XXV. 487-500; 4. Pastrnek в „Archiv" 1911. XXXIII. 553-556; 5. Hýbl в „ČČH" 1911 XVII. 257-258. 5. Ягіч, Entstehungsgeschichte 1913 р. — *Václav Novotný:* České dějiny, т. I. ч. I. Прага, р. 1912, ст. 311-436, стислий науковий огляд життя й праці К й М від Моравської місії почавши; скрізь зазначається головна література, а оповідання ведеться на широкім історичнім фоні.—*Ks. M. N.:* Metody, „Podręczna Encyklopedja Kościelna" 1912 р., Варшава, т. 27-28 ст. 29-30, слабеньке. — *В. Н. Щепкинъ:* Исторія Южныхъ Славянъ, М. 1913 р., на ст. 111-146: Кириллъ и Меѳодій, курс літографований, — стислий огляд важніщих моментів життя Кирила. — *Jagić V.:* Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Neue berichtigte und erweiterte Ausgabe. Berlin, 1913, XII+540 ст. Перероблене й значно доповнене, особливо в II частині, видання 1900 р.; правдиво пише П. А. Лавров про цю працю: „Нельзя не пожалеть, что эта книга написана по-немецки, а не по-русски; в последнем случае она нашла бы у нас несравненно большее число читателей" („Известия" 1924. XXVIII. 384). Рецензії: 1. W. Vondrák в „Rocznik Slavisty-

czny" 1913 VI. 236-247. 2. Pastrnek, „Archiv" 1914 p. т. 35 ст. 202-206; 3. Pastrnek, „Časopis pro moderni filologii" 1913 III. 64-70; 4. Meillet, „Bulletin de la Société de linguistique de Paris" 1913 p. т. 18 ст. 317-319; 5. Novotný, „Listy Filologické" 1914 p. т. 41 ст. 304-308; 6. Pastrnek, „Deutsche Literaturzeitung" 1915 p. т. 36 ст. 1122-1127; 7. Brückner, „Göttingische gelehrte Anzeigen", Берлін 1915 p., т. 177 ст. 13-20; 8. П. А. Лавров „Известия" 1924 p. т. 28 ст. 379-384.—*Н. Л. Туницкій*: Св. Климентъ, епископъ Словенскій, его жизнь и просвѣтительная дѣятельность, Сергіїв Посад, 1913 p. 290 ст., — дуже цінна праця, в якій обговорюється багато кирило-мефодіївських питань; див. про неї вище на ст. 174. — *** Кириллъ и Меѳодій, „Новый Энциклопедическій Словарь" наслідників Брокгауза. Спб. 1914 p. т. 21 ст. 624-629. Стислий, але змістовний, дуже обережний огляд життя й праці К й М; анонімний автор добре знайомий з кир.-меф. питаннями; тут і покажчик головніщої літератури, але зовсім малий. — *Б. Цоневъ*: Слава Кириллу и Методию, Софія, 1915 p., 15 ст. Рец. Páta в „ČMČ", 1916 p. т. 90 ст. 373-374. — *H. Schubert*: Die sogenannten Slavenapostel Konstantin und Methodius. Ein grundlegendes Kapitel aus den Beziehungen Deutschlands zum Südosten. „Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften", фил. - іст. відділ, 1916 p. кн. I ст. 1-32. Рец. A. Brückner'a в „ČČH" 1916 p. т. 22 ст. 452-456. — *Fr. Snopek*: Die Slavenapostel, „Operum Academiae Velehradensis" t. V, 1918 p., Kremsier. — *Miloš Weingart*: Cyrill a Methoděj, zakladatele slovanského písemnictví; národní čitanka, Прага, 1918, „Kočí" ст. 37-44. — *Snopek Fr.*: Cyrill a Methoděj, „Bohovědný slovník", відбитка, Прага, 1920. — *А. Теодоровъ-Балановъ*: Кириллъ и Методи, „Университетска Библіотека" № 1, Софія, 1920 p. ст. 7-21 популярні загальні відомості про К й М. — *V. Jagić*: Константин (Ћирил) и Мефодије, Београд, 1921, т. 27 „Друштво св. Саве" ст. 1-18. — *Hugo Richter:* Slovanské kapitoly z české historie, II. Оломуц, 1922. — *В. С. Киселков:* Славянските просветители Кирил и Методий. Живот и дейност, София, 1923 p. Популярний нарис. — *F. Grivec:* Viri Ciril-Metodove teologie, „Slavia" 1923 p. річник II кн. 1 ст. 44-60. Цінна розвідка, в котрій коротенько вияснені джерела богословських переконань Костянтина й Мефодія, як про те можна судити по ЖК та ЖМ.—*M. J. Rouët de Journel*: L'oeuvre de Saints Cyrille et Méthode et la bibliothèque slave, „Revue des études slaves" 1923 p. т. III ст. 90-104, — про К і М тут, власне, мало — тут про осіб, що працювали над уніонними церковними ідеями, напр. о. І. Мартинов і др. — *Dr. F. Dvorník*: Les Slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle, Париж, 1926 p.; зміст праці див. нижче, в огляді джерел. Дуже багато про працю св. братів, див. ст. 147-183, 196-214, 259-281 і др.

IX. Ювилей 1927 року.

В 1927 р. 14 лютого минало рівно одинадцять віків з дня народження св. Костянтина. Наближався знову великий ювилей, але не помітно було ніяких більших підготовлень до нього. Проте частина славістів таки не забула цього великого спомину.

Проф. І. Огієнко в Варшавськім Університеті ще з місяця березня 1926-го року став читати на Православнім Богословськім виділі осібний курс: „Костянтин та Мефодій, їх життя та діяльність"; курс цей щорічно читається й тепер. Літографовано курс цей вийшов під тим самим заголовком в вересні 1926 року, 426 ст. in f°. День 14 лютого 1927 р. відмітив я відповідною лєкцією в своїй авдиторії.

Крім цього, в ріжних виданнях умістив я декільки статтей, в яких підкреслював вагу кирилівського ювилею, а саме: 1. Великі роковини. 827-1927. Значіння праці св. Костянтина й Мефодія, „Українська Нива" №№ 1-6 за 17 і 24 грудня 1926 р. і за 7 січня 1927 р.; стаття вийшла й окремою відбиткою ст. 1-8, Варшава, 1927 р.; статтю цю передруковано в деяких газетах і журналах. 2. Св. Мефодій у в'язниці. Історичний нарис з часу боротьби триязичників проти Богослуження живою мовою, „Духовний Сіяч" за 1927 р. №№ 13 і 14, і окремо, Варшава, ст. 1-19; передруковано також в „Православний Вістник", що виходить в Вінніпегу в Канаді, №№ 38-41, травень-серпень 1927 р., редакція виправила мою мову на т. зв. „галицьку". 3. Костянтин Философ. Спроба характеристики на основі історичних матеріялів, „Духовний Сіяч" 1927 р. № 20, і окремо, Варшава, ст. 1-8. 4. Триязична єресь за часів Костянтина й Мефодія. Історично-літературна розвідка про боротьбу живої мови за право бути мовою церкви в IX віці. „Духовний Сіяч" №№ 28-35 за липень- серпень 1927 р., окрема відбитка ст. 1-45, Варшава. 5. „Руські" переклади в Херсонесі в 860 р., „Юбілейний Збірник на пошану академика Д. Багалія", Київ, 1927 р., ст. 358-378, і окремо. Усі ці п'ять статтей увійшли також до І тому цеї моєї праці, що вийшов у світ 27 жовтня 1927 р.

В 1927 р. 13 лютого папа Пій XI видав спеціяльний Пастирський Лист: „Quod s. Cyrillum" до архієпископів королівства Сербо-хорато-словенського і республики Чехословацької про святкування пам'яти св. Кирила й Мефодія, апостолів слов'янських"[1]. Лист нагадує архієпископам, що

1. Листа цього в „Католицький Провід" № 3 за 1 жовтня 1927 р. вміщено в українськім перекладі; звідсі й цитую його.

„усі ваші повинні йти за проводом Костянтина й Мефодія до задержання чи то до осягнення добродійств католицької єдности... Для святих братів ніщо не було більше певним, бажаним і здавна усталеним, як тісна злука з Римською Церквою... Багато людей намагається задержати й поширювати блуди тих, що відступили від віри, принятої від Кирила й Мефодія... Треба, щоби люде, котрі шанують і славлять тих двох святих мужів, хоч самі й не належать до католицької єдности, притяглися до згоди й злуки з Апостольською Столицею, бо ж то непослідовно зрікатися єдности з Столицею, яку шанували, як матір і учительку, ті мужі, яких вони самі уважають за своїх наставників у вірі". Як бачимо, і цей Лист так само, як і попередні, рахує солунських братів за святих тільки одної католицької церкви, ніби забуваючи, що в половині IX-го століття, коли жили та працювали слов'янські апостоли, поділу церков ще не було.

В Пастирському Листі папи Пія XI єсть декільки цікавих і з наукового погляду моментів. Мефодія тут названо двоюродним (?) братом Костянтина,—новина, якої наука досі не знала. Причина прибуття св. братів до Риму пояснюється так: вони „не хотіли пасти слов'янського стада, поки не дістали пастирської влади від наслідників Петра, тому вибралися до Риму"; старе пояснення. Але цікаво, що тут же в Листі знаходимо й суперечність такому поясненню: „Літургія, яку обидва завели в краях, приєднанних до Христа, була одобрена й затверджена", — а це сталося, як знаємо, в 868 р. в Римі, цеб-то св. брати пасли слов'янське стадо ще до прибуття до Риму. З великим задоволенням треба приняти те, що папа Пій XI-й стверджує нарешті, чого багато з католицьких учених досі не приймали, а саме,— що св. брати запровадили слов'янську Літургію ще до своєї подорожі в Рим. Єсть ще одне наукове досягнення: наука міцно встановила, що в Римі лише Мефодій висвячений був на єпископа, а Костянтин приняв тут тільки чернецтво; але вчені католицькі увесь час уперто твердили, ніби в Римі став єпископом і Костянтин. Тепер папа в своїм Пастирськім Листі кладе край хитанням католицьких учених, стаючи на бік поширеного в науці погляду: „Один з братів — читаємо тут — недовго перед смертю зложив в Римі чер-

нечі обіти, а другий (Мефодій) висвятився в Римі на єпископа". Ще одна характерна замітка: в Пастирськім Листі цитується передсмертна Молитва Кирилова, але славнозвісне місце: „погуби треязычьную єресь" опущено.

Папа Пій XI своїм Пастирським Листом закликає „подбати, щоби хоч у цю річницю писанням та словом розвинути перед очима вірних святе й повне труду життя обох мужів", і цей заклик безумовно голосно відіб'ється в католицькій науці і корисно вплине на збільшення кирило-мефодієвської літератури. Наслідки цього заклику уже єсть.

З наказу папи Пія XI ювилей відсвятковано і в самім Римі, — 6, 7 і 8 травня в церкві св. Єронима відбулися урочисті архієрейські Служби на честь св. Кирила й Мефодія, — правлено кожного дня по-грецьки, латинськи й слов'янськи; по-слов'янськи правив гр.-кат. єпископ Діонисій Ніяраді з Крижевців, співав хор української колегії.

У Белеграді 20-24 липня 1927 р. відбувся V Унионістичний Конгрес, на якій з'їхалося багато учасників, а серед них більше 20 єпископів. З'їзд пройшов під знаком ювилею 1100 річниці з дня народження Костянтина. На з'їзді, між іншими, прочитано такі реферати: 1. *Проф. Д-р Вашица* з Оломуца: De momento ss. Cyrilli et Methodii in unitate Ecclesiae restituenda, 2. *Д-р Ф. Дворник* з Праги: De Slavorum Apostolis in luce historiae apud ss. Patres Orientis et Occidentis, 3. *Ред. о. Ємелка*: Про апостольство св. Кирила й Мефодія.

Із окремих праць про К й М за 1927 р. зазначаю такі: *Miloš Weingart,* проф. Пражського Університету, 10, 17 і 24 листопаду та 1, 8 і 15 грудня відчитав в Празі 6 викладів на тему: „Cyrill a Methoděj, a počátky slovanské kultury k 1100 výročí".—*Prof. Valerij Pogorělov*: O národnosci apoštolov slavianstva, „Bratislava" 1927 р. річник I кн. 2 ст. 183-193: обстоює слов'янське, власне — болгарське походження солунських братів. Писано з нагоди одинадцятивікового ювилею. — *Dr. Fr. Grivec*: Ob 1100 letnici sv. Cirila, „Bogoslovni Vestnik" вип. 3-4.—*Dr. Fr. Grivec*: Slovanska apostola sv. Ciril in Metod; видання „Apostolstvo sv. Cirila in Metoda", Любляна, 1927 р., 180 ст. з 42 малюнками. Добрий короткий популярний перегляд життя й діяльности К й М, але з занадто помітними римо-католицькими тенденціями. Рец. Фр. Пастрнка в „Slavia", 1927. VI. 493-495.—*О. Петро Хомин*: Ювилей 1100-літніх уродин св. Константина-Кирила, апостола Словян, „Богословія" 1927 р. т. V кн. 4 ст. 257-267, Львів. Популярна стаття, не без помилок, з католицького погляду.

X. Кирило-Мефодіївська бібліографія.

Література про св. братів Кирила та Мефодія в теперішній час вже постільки велика, що відповідно орієнтуватися в ній дуже трудно. Добрі покажчики цеї літератури стали дошкульною потребою для кожного, хто працює в ділянці кирило- мефодієвських питань, але, на жаль, таких покажчиків ми ще не маємо. Добре зложений покажчик, який унаочнив би нам, що вже зроблено, а чого ще бракує, безумовно приніс би користь кирило-мефодіївській науці, бо заохотив би до праці не одного дослідника.

Зазначаю тут головніще з тих праць, що досі заступали нам такого покажчика:

1. Окремі праці, багаті на бібліографію.

Подаю перше окремі праці, в яких знаходимо багато бібліографічних вказівок по кирило-мефодіївських питаннях: *О. Бодянскій* в своїй праці: „О времени происхожденія славянскихъ письменъ“ М. 1855 р. подає докладно всю літературу по 1855 р. — *Dr. Fr. Pastrnek:* Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda, 1902, — подається головна література по 1901 р. — *Н. Б(арс)овъ*: Кириллъ и Мефодій, „Энциклопедическій Словарь“ Брокгауза й Ефрона, півтом 29 ст. 116-119, 1895 р., подано найголовніщу літературу; в Словнику нового видання, 1914 р. т. 21 ст. 628-629 єсть новіща література. — *Г. Воскресенскій:* Кириллъ Философъ, в „Богословская Энциклопедія“ 1909 р. т. X ст. 285-325 подає важніщу літературу про Костянтина й Мефодія. — Праці з багатою бібліографією по окремих питаннях подано в I і II томах цеї праці в кінці відповідних розділів.

2. Бібліографічні перегляди окремих діб чи окремої літератури.

Německá literatura o ss. apoštolech Cyrillu a Methodiu, „Mor. Nár. List“ VII. 235, 1857. — Література з „Епарх. Вѣдом.“ за 1862-1863 р. див. в „Странникъ“ 1885 р. т. II. ст. 401-403, а за святкування 1869 р. там само ст. 600-601. — Мѣсяцесловъ святыхъ, вып. III. Тамбов, 1880 р. Додаток до „Тамб. Еп. Вѣд.“, тут на ст. 295-314 література про ювилей 1863 р. і далі.—*Andrejev J.*: Spisy jubilejní k r. 1863, „Sborník Velehr.“ IV. 257-91, 1885. — *Котляревскій А. А.:* Успѣхи славистики въ Россіи въ послѣднее время, 1860-1872, див. „Сочиненія“ т. IV ст. 507 sq. — *Vejchodsky J. J.*: Naše pisemnictvo a rok svato-Methodějský, „Hlídka Liter.“ II. 6-8, 17-18, 1885. — *Ягичъ И. В.:* „Вопросъ о Ки-

риллѣ и Меѳодіи въ славянской филологіи", „Записки Имп. Акад. Наукъ" т. 55 кн. I ст. 1-60, Спб. 1885.; повторена в „Сборникъ" т. 38. за 1885 р. Цінний перегляд Кирило-Мефодіївських питань, а в примітках до цеї праці на ст. 35-60 подано головніщу Кирило-Мефодіївську літературу по 1885 рік, з цінними замітками про неї. Див. П. А. Лавров, „Известия" 1924 р. т. 28 ст. 379. — Так само подає всю важніщу літературу й *А. С. Архангельскій* в статті: „Библіографическія замѣчанія къ рѣчи: Свв. Кириллъ и Меѳодій и совершенный ими переводъ св. Писанія", див.„ Ученыя Записки Казанскаго Университета" за 1885 р. ст. 121-164; тут на ст. 3-43 і сама промова: „Свв. Кириллъ и Меѳодій и совершенный ими переводъ св. Писанія". — Славяно-русская печать юбилейнаго кирилло-меѳодіевскаго года, „Странникъ" 1885 р. т. I ст. 687-694, II 141-157, 347-349. — Літературу з усіх „Епархіальныхъ Вѣдомостей" за 1885 р. подано в „Извѣстія" Спб. Славянскаго Благотворительнаго Общества" за 1885 р. ст. 314-316; звідси передрукував її також Zíbrt, див. далі. — Объ изданіяхъ св. Синода ко дню тысячелѣтія блаженной кончины первоучителя славянъ, „ЖМНПр" 1885 р. ч. 238 ст. 97-100, передрук з „Церковный Вѣстникъ". — *Dr. Fr. Pastrnek:* Bibliografische Übersicht über die slavische Philologie 1876-1891, „Archiv", Supplement-Band, Берлін, 1892 р. 415 ст. Цінний бібліографічний покажчик літератури слов'янської філології за 1876-1891 рр., яко покажчик до I-XIII т. т. „Archiv", але дуже неповний; це, власне, продовження покажчика Ягіча за 1870-1876 р., що виданий був в I томі „Archiv". Про Кирила й Мефодія тут див. ст. 158-161, але зовсім мало. Рец. (неприхильна) і доповнення *А. Соболевського* див. „Славянское Обозрѣніе" 1892 р. травень-липень, т. II ст. 192-193. — *А. Степовичъ*, „Филолог. Записки" 1893 р. кн. 5-6 ст. 103-105. — *Karl Krumbacher:* Geschichte der byzantinischen Literatur, München, 1897 р., вид. 2, ст. 1101-1102, показана припадкова література про К й М.

3. Огляди-рецензії.

Rettel Leonard: Cyryl i Methody. Streszczenie najnowszych poszukiwań, Париж, 1871 р. in. 8°, 205 ст. — *P. P. H.*: Letoši literatura Cyrillo-Methodějská, „Hlídka Liter". II. 65-69, 85-86, 97-98, 119-120, 130-131, 148-149; 1885 р. — *Polívka Jiří*: Naše nejnovější literatura Cyrillo-Methodějská, „Athenaeum" 1885-1886 р. III. 9-18. — *Pastrnek Fr.*: Novější práce o slovanských apoštolích Cyrillu a Methodovi, „ЧММ" 1891 р. XV. 129-138, 207-215. Це перегляд головніщих праць, що появилися в 1885-1886 р., а саме: „Sborník Velehradský" 129-130, Fr. Kos 130, Архангельського 130, Кочубинського 130, „Ме-

ѳодіевскій Сборникъ" 130-131, Голубинського 131-132, Ягіча 132-133 і Малишевського 133-138, 207-215. Крім праці Малишевського, якій уділено, власне, цілу статтю, все інше розглянуто поверхово 129-133. — *Vondrák Václav*: Novější práce o činnosti slovanských apoštolů sv. Cyrilla a Methodèje. „ČMČ" 1897 р. ст. 324-352. Рец. на праці Фридриха, Лятотра і Гетца. — *Josef Vašica*: Přehled novější literatury cyrillo-methodějské, „Hlídka", річн. 40 ст. 385-392, 433-438, 488-497, 1922. — *П. А. Лавров*: Кирилло-мефодіевскіе вопросы в трудах Ягича, „Известия" 1924 р. т. XXVIII т. 375-393. Автор в теплих словах переглядає те головніще, що дав Ягіч для вивчення кирило-мефодіївських питань; на жаль тільки, автор не перерахував усього, що написав Ягіч в цій ділянці, а з другого боку — багато дає такого, що до поставленої теми відношення не має.

4. Спеціяльні покажчики кирило-мефодіївської літератури.

Добре зложених повних бібліографічних покажчиків не маємо ще й досі, — маємо лише невдалі спроби таких покажчиків, які складали нефахові люде.

Токмаковъ Ив. Библіографическій Указатель. Литература о свв. Кириллѣ и Меѳодіѣ, просвѣтителяхъ славянскихъ. Съ приложеніемъ перечня историческихъ матеріаловъ, хранящихся въ правительственныхъ и общественныхъ архивахъ и библіотекахъ. М. 1885 р. 28. ст. Дуже злий, неповний і невірний покажчик. Негативна рецензія А. Соболевського в „Извѣстія Спб. Славянскаго Благотворительнаго Общества" 1885 р. ст. 314. Покажчик складається з III частин: 1: Рукописи, 2 ст. 2: Книги на русскомъ языкѣ і 3: Опытъ иностранной библіографіи, 1 ст. Покажчик був видрукуваний в „Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Просв." 1885 р. кн. V-VI ст. 75-98. — *Л(исовскій) Н. М.*: Библіографическій указатель книгъ и статей о славянскихъ первоучителяхъ св. Кириллѣ и Меѳодіи. Видання редакції „Библіографъ", Спб. 1885 р. 22 ст. Рец. А. Соболевського в „Извѣстія Спб. Слав. Благотв. Общ." 1885 р. ст. 366. — Головніщі місця цього Покажчика передруковано в журналі „Странникъ" 1885 р. т. II ст. 400-407, 600-603. Багато недокладностей. — *А. В. Мезіеръ*: Русская словесность съ XI по XIX столѣтіе включительно. Библіографическій указатель, ч. I, Спб. 1899 р. На ст. 61-63 №№ 1630-1677 подано кирило-мефодіївську бібліографію, але дуже коротко. — *Попруженко М. Г.*: Замѣтки по Кирилло-Меѳодіевскому вопросу, „Лѣтопись истор.-филол. общ. при Новороссійскомъ универс." т. II ст. 43-64, Одеса, 1892 р. Це добрий перегляд головніщої кирило-мефодіївської літератури за 1877-1891 р. р., а особливо лі-

тератури 1880-1885 р. р.; автор підкреслює також потребу досліджувати епоху, коли працювали св. брати. — *Попруженко М. Г.*: Матеріалы для библіографіи по Кирилло-Меѳодіевскому вопросу, „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 341 кн. 5, травень, ст. 87-125. В покажчику цьому дано багато ріжної літератури, але він несистематичний. Головним чином тут література на такі питання: 1: Походження св. братів. 2: Хазарська місія. 3: Моравія, праця св. братів в Моравії й інших слов'ян. 4: Джерела для вивчення життя К й М; праці, що охоплюють ціле життя або висвітлюють добу К й М. 5: Шанування св. братів у слов'янських народів, ювилеї 1862, 1863, 1869 і 1885 років. Автор часто звертає увагу на те, щоби дати не головну літературу, але другорядну.

І тільки в р. 1902 дочекалися ми докладного покажчика по кирило-мефодіївських питаннях. Це була відома чеська праця: „Bibliografie České Historie“, склав *Dr. Čeněk Zíbrt*; в праці цій, в томі II, Прага, 1902 р. ст. 885-929, №№ 7557-8669, уміщено літературу про Костянтина й Мефодія по 1901 рік. На сьогодні це найцінніщий покажчик потрібної нам літератури. Покажчик дуже докладний, уміщено найдрібніщі замітки. Правда, як і кожний покажчик, покажчик Зібрта часом не точний, особливо в цифрах; часто тут під певним заголовком знаходимо праці, що не сюди стосуються (пор., напр., на ст. 916 під титулом: Mládí Cyrilla a Methoděje). Рец. Jar. Goll, „ČČHist“ 1902. VIII. ст. 325-327; В. А. Францевъ, „Извѣстія“ 1902 р. т. VII кн. 4 ст. 420-422; A. Brückner, „Przegląd Historyczny“ 1905 р. т. I. ст. 116-118, дуже хвалить; він же в „Kwartalnik Historyczny“ 1903 р. т. 17 вип. 2.

ЧАСТИНА П'ЯТА:

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТИ СВ. КОСТЯНТИНА ТА МЕФОДІЯ.

Історично-бібліографічний огляд.

Широка й ріжнорідна діяльність солунських братів Костянтина[1] та Мефодія свої головніщі наслідки принесла не за життя їх, а вже значно пізніще. Розмах праці св. братів і значіння цеї праці для цілого слов'янства ще не видні були в дійсних розмірах за їхнього життя; припускаю, що й самі Костянтин та Мефодій не уявляли собі всеї величі своеї праці та своїх історичних завдань. Велич праці св. братів потомство зрозуміло значно пізніще, зрозуміло головно тоді, коли та праця принесла великі наслідки для цілого православного світу, а це сталося вже в віках XI-XIV-м. І з бігом часу зрозуміння праці слов'янських апостолів росло все більше та більше, і вся велич та широта її стала ясною лише за нових часів. Ось одна з причин, чому про діяльність Костянтина та Мефодія так вперто мовчать їхні су-

1. Я постійно вживаю форми „Костянтин", а не „Константин", бо так було в нашім письменстві з найдавніщого часу починаючи. Пор., напр., в Остромировій Євангелії 1056 р. л. 265б: Костантина; в Успінськім Збірнику XII ст. в ЖМ скрізь тільки Костянтинъ, Костянтиноу; в Іпатськім Літопису під 898 р. тільки Костяньтинъ, Костянтина і т. п. Думаю, що подібна форма так само бреніла і в новогрецькій народній вимові, звідки й прийшла до нас. Народня вимова на Україні й досі тільки Костянтин або Костян, а форми Констянтин чи Константин — форми не живі, етимологічні.

часники, — історики грецькі та латинські; мовчать, бо для їхнього часу діяльність солунських братів на т. зв. місійних землях не уявляла чогось важливого та великого, і вони про неї своєчасно нічого не знали. Кожна праця ціниться переважно по своїх наслідках, а ці наслідки звичайно приходять значно пізніше.

Отож, цілком історичних, документальних джерел про життя й діяльність Костянтина та Мефодія маємо дуже мало, — це тільки латинські джерела, — листи папські та інших осіб про діяльність св. братів в Моравії. На основі цих документальних джерел повного образу слов'янських апостолів скласти ніяк не можна, — вони освітлюють лише деякі окремі моменти в житті цих великих братів головно в Моравії.

Визнання праці рідко буває за життя працьовників, — воно звичайно наступає пізніше. І коли праця Костянтина та Мефодія стала ясною й дала вже величезні наслідки, кинулися тоді збірати відомості про основоположців цеї праці; але було трохи запізно, — реальний образ св. братів та їх діяльности зблід, а тому замість документальних джерел стали являтися джерела „легендарні", цеб-то писані на основі переказів — людей близьких до св. братів чи далеких переказів свіжих або вже пофарбованих суб'єктивними привнесеннями та патріотичними або побожними додатками.

Критика джерел, критика того матеріялу, на основі якого пишемо будь-яку наукову працю, — це найперше й найважніще завдання кожного вченого. Мусимо перше докладно проаналізувати кожне джерело, мусимо детально ствердити згідність його з історичною правдою; мусимо в кінці поставити ці джерела одне супроти одного, чи немає в них суперечностей. Лише від доброї наукової критики джерел та від їх відповідного зрозуміння в першу чергу залежить наукова цінність нашої праці.

Для вивчення життя й діяльности Костянтина та Мефодія маємо переважно „легендарний" матеріял, цеб-то такий матеріял, що його автори не ставили собі завданням давати голу історичну правду і тільки правду; ні, — вони мали на увазі переважно побожне навчання та побожну лектуру. Але в основі своїй усі ці „легенди" звичайно мають факти історичні, факти правдиві, тільки з добавкою

до них моралізуючого та патріотичного зафарбування; на жаль, розріжнити в таких оповіданнях історичну правду від побожного привнесення все буває трудно, і ця трудність — це характерна риса в критиці джерел кирило-мефодіївських питань. Не забуваймо тільки, що тут під „легендою“ розуміємо щось інше, ніж в буденнім житті; легендою в нашій науці традиційно звемо кожне оповідання побожного змісту, хоч би було воно в своїй основі й історичною правдою.

Відсутність потрібних історичних джерел, неповнота тих джерел, які маємо, недосить критичне відношення до них, — усе це грунт, на якому легко повстають найріжніщі гіпотези та найбуйніщі припущення. І це характерна риса нашого предмету, — з мого попереднього оповідання можна було переконатися, як багато маємо найріжніщих, одна одній суперечних, гіпотез в кирило-мефодіївських питаннях. Але гіпотеза—тільки гіпотеза, і ми не один раз уже бачили, що й наймудріщі з них легко рушаться до останку при світлі новознайденого правдиво-історичного матеріялу.

Про велику суперечність наших джерел правдиво писав ще А. Е. Вікторов: „Чтобы представить въ ясномъ видѣ, какъ далеко расходятся другъ отъ друга источники въ полномъ ихъ объемѣ, а вмѣстѣ съ тѣмъ и разнятся мнѣнія изслѣдователей, укажемъ нѣсколько тому примѣровъ. По однимъ источникамъ Кириллъ и Меѳодій были греки, по другимъ—славяне; по однимъ старшій изъ братьевъ былъ Меѳодій, по соображенію съ другими—Кириллъ; по однимъ только послѣдній путешествовалъ къ Хазарамъ, по другимъ оба. Изобрѣтеніе славянской грамоты одни источники приписываютъ Кириллу, другіе Меѳодію, третьи обоимъ, и при томъ самыя свидѣтельства объ этомъ, при своей неопредѣленности, даютъ возможность подъ именемъ славянскихъ письменъ разумѣть однимъ изслѣдователямъ — азбуку Кирилловскую, другимъ Глаголитскую. Мѣстомъ изобрѣтенія славянской азбуки одни источники назначаютъ Царьградъ, другіе Моравію, третьи Болгарію, четвертые наконецъ Херсонъ, гдѣ будто бы Кириллъ нашелъ уже готовыя письмена, и т. д.“[1] Правда, це малюнок ще з 1865 р. і зазначені

1. *А. Е. Викторовъ:* Кириллъ и Меѳодій, див. „Кир.-Меѳ. Сб.“ 1865. 351-352. Г. Воскресенскій помилково подає це речення Вікторова без лапок в „Богосл. Вѣстникъ“ 1894. VI. 540.

питання вже докладно вирішені, але загальний стан нашої науки змінився з того часу не так вже багато.

Треба ще додати, що й сталих поглядів на наші джерела звичайно не маємо; західні вчені часто переоцінюють вагу джерел латинських перед джерелами слов'янськими, зводячи останні на послідне місце; слов'янські вчені, навпаки, боронять цінність слов'янських джерел, підкреслюючи їхню давність, напр. таких, як ЖК та ЖМ.

Із сказаного ясно, яку велику вагу має добре критичне вивчення джерел для вирішення кирило-мефодіївських питань. Ось тому я хоч коротко росповім тепер про всі джерела, на основі яких ми досліджуємо життя й діяльність слов'янських апостолів та повстання слов'янської церковної й літературної мови. Мій виклад буде скрізь короткий, — я пильную головно лише показати, як стоїть ця справа в нашій науці, а не подати закінчений дослід; скрізь пильную також подати коли не всю літературу, то бодай головніщу; про деякі з зазначених тут праць говорю більше в огляді Літератури.

При працях над дослідженням життя та діяльности Костянтина й Мефодія надзвичайно болюче відчувається відсутність окремої строго наукової критичної повної збірки всіх джерел, що стосуються св. братів; таке видання — Monumenta Cyrillo-Methodiana — не тільки значно облегчило б працю дослідників, але може повело б їх на нові шляхи. Повної Збірки видань усіх цих джерел з добрим критичним аналізом та з науковим історико-літературним коментарем власне не маємо, а те, що єсть, задовольняє наукові вимоги лише почасти [1].

Більш-менш повних видань кирило-мефодіївських джерел дуже мало. Це будуть: 1. *J. A. Ginzel:* Geschichte der Slavenapostel Cyrill und Method und der slavischen Liturgie, Leitmeritz, 1857 р. В додатку до цеї праці видрукувано всі головні джерела під заголовком: Codex Legendarum et Monumentorum de ss. Cyrillo et Methodio, 132 ст. 2. *Бильбасовъ В. А.:* Кириллъ и Меѳодій по документальнымъ источникамъ, Спб. 1868 р., і 3. *В. А. Бильбасовъ:* Кириллъ и Меѳодій по западнымъ легендамъ, Спб. 1871 р. Оці два томи своєї праці Бильбасов присвятив аналізу „західних" (цеб-то не російських) докумен-

1. Нові збірки кирило-мефодіївських джерел готовлять: П. А. Лавров — збірку всіх слов'янських джерел, М. Weingart — в чеськім перекладі і І. Огієнко — збір усіх джерел, яко III том цеї праці.

тів та легенд; мав бути ще й III том, — аналіз легенд східно-слов'янських, але смерть автора припинила працю; поділ автора — цілком штучний; ЖК та ЖМ Бильбасов не довіряє, і це поклало негативне забарвлення на цілу його працю. Добра риса цеї праці, — автор дає цілий кодекс джерел з перекладом їх на мову російську; дає й незлий коментар до цих джерел; див. вище ст. 218-219. — 4. Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých. Том I: Životy svatých, Прага 1873 р. На ст. V-XI перегляд Йосифа Первольфа всіх головніщих джерел, а на ст. 1-108 уміщено ці джерела з перекладом їх на чеську мову; скрізь зазначено важніщі варіянти. — *Dr. František Pastrnek:* Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda, Praha, 1902 р.; тут на ст. 161-284 видрукувано всі головні джерела, а на ст. 4-36 перегляд та аналіз їх; див. вище ст. 240. — 6. *Н. В. Ястребовъ:* Сборникъ источниковъ для исторіи жизни и дѣятельности Кирилла и Меѳодія, апостоловъ славянскихъ, Спб. 1911 р. 151 ст. Тут передруковані всі найважніщі джерела.

Ось короткий спис праць, в яких аналізуються всі кириломефодіївські джерела: *О. Бодянскій:* О времени происхожденія славянскихъ письменъ, М. 1855 р.; тут на ст. 7-140 розділ I.: Обзоръ источниковъ, ст. 141-170: Разборъ свидѣтельствъ. Бодянський одним з перших критично переглянув усі головні джерела, дає з них багато виписок, подає добрий критичний аналіз; див. вище ст. 209.— *П. Лавровскій* 1863 р.ст. 3-38: аналіз усіх головних джерел. — *А. Е. Викторовъ:* Новые источники и ученые труды для исторіи Славянскихъ Апостоловъ, „Кир.-Меѳ. Сборн." М. 1865. 343-440. — *Fr. Rački:* Najnovija izdanija izvora za život sv. Cirila i Metoda, „Rad Jugoslav. Akademije", Загреб, кн. XV ст. 166-178; перегляд праць Fontes rerum, Dümmler'a, Міклошича і Куника. — *А. Вороновъ:* Кириллъ и Меѳодій. Главнѣйшіе источники для исторіи свв. Кирилла и Меѳодія. Київ, 1877 р. — це ще й тепер цінна праця для вивчення наших джерел; про неї див. вище ст. 221. — *Е. Голубинскій:* Святые Константинъ и Мефодій, „Прибавленія" 1885 р. ст. 211-216, коротенький огляд і аналіз головних джерел; див. вище ст. 204. — *А. С. Архангельскій,* в „Ученыя Записки Казан. Унив." 1885 р. на ст. 212-231 дає короткий огляд джерел і літератури (Британського Збірника не знає). — *L. Goetz:* Geschichte der Slavenapostel, 1897 р.; в I ч. праці ст. 11-111 дається (суб'єктивний) огляд усіх джерел, а три з них — Лист Анастасія до Гавдерика, Легенда Римська та ЖМ (в латинськім перекладі) передруковуються; про працю див. вище ст. 238.—*П. Лавровъ* в своїй рецензії на працю L. K. Goetz'a дає цінний критичний перегляд джерел, див. „Виз. Врем." 1900 VII 113-134. Він же в „Виз. Врем." 1903. X. 517-520 дає коротесенький перегляд усіх джерел з цінними замітками. — *Др. Іван Франко:* Сьв. Климент у Корсуні, Львів, 1906 р.; в цій книзі в розділі X на ст. 178-252 дається критичний перегляд головних джерел для вивчення історії Кирила й Мефодія; правда, у Франка критика часто переходить в гіперкритику, а це часом позбавляє цю працю тої уваги, якої вона безумовно заслуговує; див. вище ст. 244; див. ще Франка: Beiträge zur Quellenkritik der Su-

rillo-methodianischen Legenden, „Archiv“ 1907. XXVIII, рец. П. Лаврова в „ЖМНПр“ 1907. ч. X. 391-401. Добру відповідь Франкові дає С. Шестаковъ: Очерки по исторіи Херсонеса, М. 1908 р. ст. 14-25. — *Г. Воскресенскій* в „Богословская Энциклопедія“ 1909 р. т. X ст. 313-323 дає короткий огляд джерел і літературу про них.

Джерела кирило-мефодіївські дійшли до нас (правильніше — знайдено їх, бо ще не все знайдено) в трох мовах: слов'янській, латинській та грецькій; для ліпшого орієнтування в цих джерелах ділю їх на три групі відповідно до їх мови, хоч це й не важлива ознака для наукового поділу їх.

I. Джерела слов'янські.

Короткий огляд джерел роспочинаю з писаних мовою слов'янською, — таких джерел маємо найбільше. Збереглися вони до нашого часу в найріжніщих списках, з XII-го віку починаючи. Складання цих джерел роспочалося може ще з віку IX-го, але, на жаль, ані одного давнього пам'ятника не маємо в оригіналі, — дійшли вони до нас лише в пізніщих списках, а давні оригінали або загублені чи понищені, або ще не знайдені. Найважніщі й найдавніщі пам'ятки складено, звичайно, в Болгарії, цеб-то на тій землі, де головно працювали учні св. апостолів слов'янських. Серед багатьох слов'янських пам'яток не всі мають однакову наукову вартість, — пізніщі з них звичайно менше або й мало цінні, — але між ними маємо й такі перлини для історії Костянтина та Мефодія, як, напр. ЖК та ЖМ. Зпосеред усіх слов'янських джерел ЖК та ЖМ мають безперечно найбільшу історичну вартість, бо всі інші джерела звичайно базуються більше на цих Життях; відомості цих Житій в більшості приймаємо за правдиво історичні. Серед слов'янських джерел маємо навіть один акт офіційного характеру, — це лист папи Адріяна II, що зберігся тільки в слов'янських перекладах. Ставимо слов'янські джерела[1] на перше місце, бо воно по заслузі належиться життям Костянтина й Мефодія; на жаль, треба зазначити, що в західній науці ще й тепер часом стрічаємо застарілий, зовсім ненауковий пересуд — принципово не вірити всьому, що написане кирилицею[2].

1. Заслужений російський словіст П. А. Лавров готує наукове видання повної збірки всіх слов'янських джерел; початок праці вже видрукуваний.

2. Свідчення Ягіча в „Сборникъ“ 1893 р. т. 54 ст. 32.

1. Життя свв. Кирила й Мефодія.

По джерелах документальних (мовою латинською, їх дуже мало) Життя Костянтина й Мефодія (скрізь зазначаю їх скорочено ЖК та ЖМ) займають найперше місце серед інших джерел про солунських братів. Але це першорядне значіння Життя здобули собі лише за останній час, бо в науці, особливо західній, дуже довго найціннішим джерелом уважали т. зв. Італійську Легенду.

Життя св. братів відомі в слов'янській літературі з найдавнішого часу. Так, ще в Збірнику Святославовім 1076 р. в похвалі книжній науці згадується вже про якесь Життя Кирила Философа в цім реченні: „Послушаи ты житья святааго Василия и святааго Іоанна Златоустаго и святаго Кирила Філософа и инѣхъ многъ святыихъ, како и ти съпьрва повѣдають о нихъ, рекоуште, измлада прилежаахоу святъхъ книгъ, тоже и на добрая дѣла подвигноушася". Зміст цього уривку дає нам можність твердити, що тут мова власне про ЖК, — бо ж Костянтин з молодих літ, як свідчить про те ЖК, дійсно кохався в книжках і провадив побожне життя. Крім цього, аналіз показує, що Початковий Київський Літопис, під 898 роком, росказує про святих братів, користаючись відомостями ЖМ. В кінці XVII віку св. Димитрій Туптало (Ростовський) склав повного життєписа св. братів для своїх славнозвісних „Читаних Миней" (під 11 травня) головно на основі цих давніх Житій; але до свого життєпису Туптало вніс багато й легендарних вісток (див. вище ст. 203).

І ось цей життєпис св. Д. Туптала 1700 р. надовго заступив самі Життя. Пізніще славний *Йосип Добровський* в своїй праці про Кирила та Мефодія 1823 р. поставився до Житій дуже критично, не визнав за ними ніякого історичного значіння для досліду життя св. братів; а то через те, що він знав життєпис солунських братів головно з праці Туптала. Великий авторитет Й. Добровського на довгі роки вбив інтерес до Житій св. братів, — учені перестали надавати цим пам'яткам наукового значіння. І лише в 1843 р. відомий учений, професор і ректор Московської Духовної Академії протоієрей *А. В. Горський* знайшов в Архиві Моск. Дух. Академії обидва Життя св. братів — Костянтина й Ме-

фодія, і на основі цих Житій видав в 1843 р. надзвичайно цінну для того часу працю: „Житія св. Кирилла и Меѳодія“ (див. вище ст. 207-208)[1]. Горський звернув увагу на велику цінність Житій цілого вченого світу; він твердив, що обидва Життя написано зараз по смерті св. братів, писав їх може один автор. Праця Горського, в якій він доводив, ніби Життя повстали в землі Коцела, в Панноніі, спричинилася до того, що ці Життя скоро назвали Паннонськими, — таку назву першими пустили в 1854 р. вчені Dümmler та Міклошич. Міклошич був панноністом, цеб-то доводив, ніби старо-слов'янська мова, то мова паннонська, тому він і наші Життя рахував за пам'ятки паннонськ. Назва „Паннонські Життя“ міцно втерлася в нашій науці і непотрібно тримається ще й досі. Але паннонська теорія походження старо-слов'янської мови давно вже повалена, заступлена теорією болгарською, а тому тепер не маємо підстав ці Життя звати Паннонськими. Звуть їх ще Просторими чи Докладними Життями, щоби тим відріжнити їх від коротких проложних Житій. Пам'ятки ці найліпше звати впрост Життя Костянтина та Життя Мефодія.

З часу праці А. Горського (її передруковано в „Кир.-Меѳ. Сборн.“ М. 1865. 5-42), цеб-то з 1843 р. змінилося відношення вчених до Житій, — їх потроху вводять до наукових дослідів, і вже р. 1854-го німецький учений *Ernst Dümmler* дає про них наукову працю: Die pannonische Legende vom heiligen Methodius, див. „Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen“, т. 13, ст. 145-199, Відень, — тут на ст. 156-163 текст ЖМ в перекладі Міклошича на латинську мову; р. 1857 цей латинський текст перевидав Ginzel в своїй праці про Кирила й Мефодія. А р. 1870-го цей же Dümmler разом з Міклошичем, випускає нову працю: Die Legende vom heiligen Cyrillus, „Denkschriften der kais. Akad. Wiss.“ XIX. 214-276, Відень, в котрій Міклошич видрукував для вжитку вченого світу свій переклад ЖК на латинську мову. Року 1865-го в „Кир.-Меѳ. Сборн.“ А. Е. Вікторов умістив свою працю: „Кириллъ и Меѳодій-

1. Стаття А Горського стала основою для праці преосв. Филарета Чернігівського про К й М, для преосв. Макарія в „Исторія христіанства въ Россіи до св. Владиміра“, Шевирева в „Исторія русской словесности“ і для багатьох інших.

Новые источники и ученые труды для исторіи Славянскихъ Апостоловъ", а в ній дав добрий науковий аналіз ЖК та ЖМ, — автор твердить, що обидві ці пам'ятки „не могли принадлежать одному и тому же автору", але цілком визнає їхню давність. Таким чином потроху роспочинається науковий аналіз цих Житій, а з часом вони займають першорядне місце серед джерел для історії Костянтина та Мефодія. Правда, Життя ці звуть часто „легендами", але це легенди з тих, про які один учений висловився, що часом така легенда має в собі більше правди, ніж т. зв. історичне свідоцтво[1]. Року 1877 вийшла докторська дисертація проф. Київської Духовної Академії *А. Д. Воронова*: „Кириллъ и Меѳодій. Главнѣйшіе источники для исторіи свв. Кирилла и Меѳодія" (див. вище ст. 221), в котрій автор занявся докладним аналізом ЖК та ЖМ; з того часу ці джерела остаточно визнані за джерела першорядні.

Оригіналів Житій св. братів до нашого часу ще не знайдено, — маємо тільки списки, і то пізні, — ЖМ маємо в списку XII ст., а ЖК — другої половини XV віку. ЖК знайдено більше як в 35 списках, з них найстарші з XV віку, а ЖМ — в 8 списках[2]. Звичайно, нема підстав думати, ніби ці списки Житій зберегли нам Життя такими, як вони вийшли з під рук автора, — можливі деякі вставки та пропуски (ці останні особливо в ЖМ), на що вчена критика давно вже звернула увагу. Списки ці часом подають досить значне число варіянтів, напр. список український—львівського св. Онуфріївського манастиря, з XVI чи XVII віку: тут єсть вставки якогось тогочасного українського патріота, котрий навіть і князя Ростислава моравського зробив князем „руським" (Воронов, 68-69)[3].

Багато питань можна поставити до цих ЖК й ЖМ, та, на жаль, на ці питання наша наука ще не в силі дати остаточної відповіди через брак потрібних додаткових джерел. Але з часом відповіді ці стають все більше та більше задовольняючими.

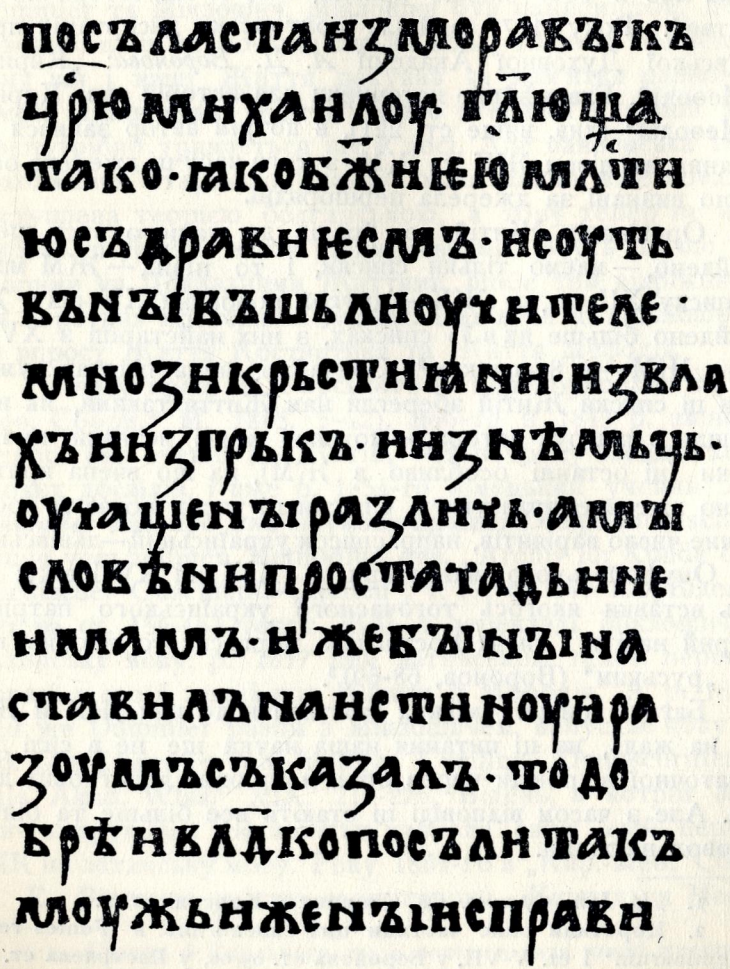
---

1. *Др. Іван Франко:* Св. Климент у Корсуні ст. 1.

2. Короткий опис частини цих списків див. в „Fontes rerum Bohemicarum" I ст. V-VII, у Воронова ст. 65-66, у Пастрнека ст. 5-10.

3. Шукав я цього списка, але він, на жаль, пропав з манастиря, чи певніще — Міклошич не вернув його по використанні; де він тепер?

Хто був автором наших Житій? Чи Життя складали два авторі, чи їх можна приписати одному? Уже перший дослідник Житій, А. Горський схилявся до думки, що обидва Життя написав один автор. Дійсно, кидається в вічі, що ці два Життя якби доповнюють одно одне, — кожне з них говорить тільки про свого святого, промовчуючи про другого. Крім цього, в Життях єсть місця дуже подібні, а то й однакові (напр. вступ до Житій); мова Житій так само говорить про подібність їх. На основі цього А. Воронов,

Найстарший список Життя Мефодія з XII-го віку, що переховується в Успінськім соборі в Москві, л. 105.

проаналізувавши Життя, прийшов до висновку, що їх склав один автор. П. Лавров, Вондрак, Туницький і др. цим автором Житій рахують св. Климента, учня Мефодієвого.

Але добре вчитавшися в ці Життя, бачимо між ними все-таки так багато ріжного, що це дає змогу говорити про двох авторів. Кожне з Житій має такі ріжниці в деталях та в загальнім трактуванні справи, що вже саме це не дає змоги признавати спільного для них автора (пор. напр. місця про висвячення учнів, про час побуту в Моравії і т. п.). Сам характер ЖМ значно відріжняється від характеру ЖК, — автор ЖМ скрізь виставляє Мефодія на перше місце, тоді як автор ЖК перше місце відводить своїому святому, — цього не міг би робити один автор. Крім цього, автор ЖК скрізь являється прихильником східної церкви, тоді як в авторі ЖМ помічаємо значно більше нахилу й лояльности до церкви західної. Це все приводить мене до думки, що Життя повстали самостійно, незалежно одне від одного, що складали їх два автори, а пізніщий автор добре користався твором свого попередника, чому й повстала в ЖК та ЖМ подібність. Ми вже бачили вище, що канонізація Кирила й Мефодія не відбувалася в один час, — Мефодія канонізовано пізніще навіть в церкві східній (див. вище ст. 193), а це також могло бути причиною [1], що перше повстало ЖК, а трохи пізніще ЖМ.

Хто саме були ці автори, — трудно сказати, але одне несумнівне — були вони слов'яне, а не греки. Так, в ЖК[1] читаємо: „Богъ въздвигъ намъ оучителя сего, иже просвѣти языкъ (= нарід) нашь", так само і автор ЖМ[2] признається до слов'янського народу як свого: „Богъ милостивыи въ наша лѣта языка (народа) ради нашего, о немьже ся не бѣ никъто же николиже попеклъ, на добрыи чинъ въздвиже нашего оучителя, блаженаго оучителя Меѳодія". Що це не був латинник, ясно знати з теї завзятої боротьби, яку автор веде проти німецького духовенства. Крім цього, автор був людиною, добре успособленою до слов'ян південних, — і це треба сказати про них обох. Вони з пошаною ставлять-

1. Звичайно, я не відкидаю можливости, що Життя повстали ще перед офіційною канонізацією їх. Але кидається в вічі, що в ЖК Мефодія ані разу не названо святим.

ся до Візантії, від якої „на вься страны всегда добрый законъ исходитъ". Догматичні погляди авторів так само виразно говорять про їхню належність до східної, а не західної церкви. Правда, в Життях, — особливо в ЖМ, — часом маємо ознаки прихильности до західної церкви, але подібні ознаки цілком нормальні для того часу, коли автори складали свої Життя, — десь в кінці IX-го чи на початку X-го віку,—різкого розриву церков тоді ще не було, а пошанування авторитету пап на сході було довго ще й по розриві[1].

Проф. Є. Голубинський, коротко проаналізувавши Життя, приходить до висновку, що ЖК написане ще за життя Мефодія, а ЖМ склав один з його учнів, але не мораванин, а болгарин[2]. Чеський учений Вондрак також доводить[3], що ЖК та ЖМ повстали в Болгарії, а автором їх був єп. Климент: перше склав він ЖК, а пізніше ЖМ. Навпаки, П. Лавров виступає з теорією про моравське походження Житій. „Мы положительно настаиваемъ — пише Лавров[4] — на томъ, что не въ Болгаріи были писаны Житія. Было бы совершенно невѣроятно, чтобы въ памятникѣ, написанномъ въ Болгаріи, не было никакихъ указаній на славянскій югъ, и это въ то время, когда такъ жива должна была быть признательность къ памяти святыхъ братьевъ какъ среди славянъ македонскихъ, такъ и среди болгаръ. Стоитъ только сравнить Житіе Климента, не говорю уже о другихъ болѣе позднихъ легендахъ съ болгарской окраской, чтобы видѣть разницу. Въ Житіяхъ на первомъ мѣстѣ Моравія и ея интересы". Докладніше цю думку розвиває Лавров в „Archiv" 1905. XXVII — стилістичні чехизми ЖК та ЖМ говорять йому про моравське походження їх.

Думаю, що певний піетет до Моравії могли внести в Життя учні св. братів як раз пробуваючи поза нею, в даннім разі в Болгарії. Вигнання учнів наступило зараз по смерті Мефодія (див. вище ст. 150), вигнано всіх помітних прихильників солунських братів; коли ж і кому було писати Життя на Моравії? Учні св. братів, як то можна вивести

---

1. Про ніби західні риси в Життях див. у Воронова ст. 74-80.
2. Свв. Константинъ и Меѳодій, 1885 р. ст. 211.
3. Studie z oboru, 1903 р.
4. „Византійскій Временникъ" 1903 р. т. X ст. 519.

з слов'янського Життя св. Наума, вже в 886 р. були в Болгарії. Під впливом усього, що сталося, а також і для того, щоби викликати й серед болгар більшу пошану до своїх учителів, а разом з тим і до своєї праці, хтось з учнів, може й Климент, написав ЖК, а трохи пізніше — й ЖМ. Не думаю, щоби праця учнів, вигнаних з Моравії, проходила гладенько в Болгарії: тут те ж були свої триязичники, що нападали на кирило-мефодіївські ідеї, про що найвиразніше свідчить Оповідання про письмена ченця Хороброго; тут нападали на переклади Костянтинові, „яко нѣсть устроилъ добрѣ", та на його глаголицьку азбуку. Грекофіли та триязичники були дуже сильними, — азбуку Костянтинову таки змінено на чисто грецьку, а переклади стали виправляти [1]. Отож була потреба боронити й глорифікувати пам'ять апостолів слов'янських і серед болгар.

Таким чином повстали Життя скоріше там, де працювали учні св. братів, — в Болгарії [2]. Самі Життя свідчать, що авторі їхні були люде високої освіти, — певніше особи духовні. Хто саме були ці авторі — нам не відомо те докладно. За останній час в науці ширіться припущення, що ЖК складено ще за життя Мефодія, складено при його участі, а може й ним самим (Pastrnek, 69[60]); але що це не твір Мефодія, на це виразно вказує сам автор ЖК[10], де він зве Мефодія „учитель нашь" і тим відділяє себе від нього; крім цього, колиб Мефодій приймав участь в написанні ЖК, то напевне вніс би до нього значно більше подробиць, ніж скільки ми їх там маємо. Аналіз мови ЖМ та ЖК приводить Вондарка, Туницького, П. Лаврова і др. [3] до висновку, що склав їх єп. Климент. Звичайно, це тільки припущення, хоч і досить правдоподібне: перше склав він ЖК, а трохи пізніше (Климент помер в 916 році) склав і ЖМ. Через те, що в Життях ніде не згадується про зруйнування Велико-Моравської Держави венграми, що трапилося в 907 р., звичайно твердять, що Життя повстали до цього часу. Трудно сказати, чи то так. Зруйнування Моравії було фактом

1. Про все це докладніще мова в т. IV-м цеї праці.

2. Болгарське походження Житій добре доказує V. Vondrák в своїй праці: Studie z oboru církevněslovanského pisemnictvi, 1903 р.

3. З старіших письменників уважали Климента за автора ЖК та ЖМ напр. Шафарик, Ундольський, Бодянський.

загальновідомим, про який можна було й не писати (а з політичних мотивів писати про те може було й не вказаним); корисніщим було вказати царю Борису та його помічникам, що коли моравський князь Святополк жив в згоді з Мефодієм, тоді „тольми паче и Моравьска область пространити начатъ вься страны и врагы своя побѣжати и съ непогрѣшениемь, яко и сами повѣдають присно“ ЖМ[10].

З досить оригінальною думкою про автора Житій виступає у всіх своїх численних працях чеський учений о. *Fr. Snopek*. Склав Життя ніби не учень Мефодія Климент, а зовсім інша особа — єпископ Климент, що написав „Оповідання про письмена“ під прибраним ім'ям черця Хороброго. Єп. Климент і чернець Хоробрий — це ніби одна особа. Автор Житій не був учнем Мефодія, бо в своїм ЖК та ЖМ подає багато неправдивих відомостей. Взагалі ЖК та ЖМ — каже Снопек — дуже тенденційні; у всьому, що не носить в Життях католицької ознаки, Снопек вбачає Фотіянську тенденційність автора, цеб-то Климента-Хороброго.

Детальний аналіз Житій, які зробив А. Воронов (82-107), дали йому можність ствердити, що Життя повстали в половині X-го віку. Дійсно, трудно погодитися, ніби Життя написано зараз по смерті св. братів, бо ж в Життях цих уже виразно помічається певна віддаль від часу св. братів, де-що з подробиць забуто, авторі де-що вже й переплутали, а дещо стало вже легендою; батато деталів промовляють нам власне скорі за початок X-го віку, як за вік повстання наших житій.

Якою м о в о ю писали авторі свої Життя? Проф. Воронов виставив припущення, ніби початкову редакцію Життя написано грецькою мовою, а з цього грецького оригіналу повстала, — через вільний переклад, з деякими ухиленнями від нього та доповненнями, — слов'янська редакція. Воронов досить влучно боронив свою гіпотезу (див. ст. 47-64), показуючи, що багато темних місць в Життях стають ясними, коли мати на увазі грецький текст. Ягіч приєднався до тверджень Воронова („Archiv“ IV. 97 sq.), приєднався до них і Н. Туницький. Але єсть не мало доказів, які можна поставити й проти припущення Воронова. І коли проф. Ів. Малишевський виступив проти такої гіпотези Воронова,

(„ТрКДАк“ 1887 р. кн. 12 ст. 791-792), то в своїй відповіді (там само, 1878 р. кн. I ст. 220-245), Воронов, боронячи свою думку, все-таки трохи змінив її: „Полагая, — каже він — что можно оспаривать мысль о буквальномъ переводѣ пространныхъ житій съ греческаго, думаю, что по крайней мѣрѣ основа этихъ житій была греческая, что они составлены по греческому житію“ (ст. 229, підкреслення авторові).

На мою думку, немає потреби виставляти гіпотезу про грецький оригінал для наших Житій. Досить буде припустити, що автор їх досконало знав грецьку мову, знав її так, що легко й думав нею; літературна слов'янська мова в той час лише вироблялася, і тому нема нічого дивного в тім, що авторі Житій часом вживали грецького звороту,— подібних випадків повно в початковій слов'янській літературі. Авторами Житій були, певне, болгаре, — а вони ж в той час грецьку мову знали часом ліпше, як свою літературну слов'янську [1].

З грунтовними доказами проти припущення Воронова про грецький оригінал ЖК та ЖМ влучно виступив П. Лавров [2], котрий докладно проаналізував проповіді св. Климента і вказав на багато однакових місць їх з Життями, — звідсі його висновок, що Життя склав св. Климент. Ті вирази, які Воронов рахує за доказ грецького оригіналу, Лавров подає і з других пам'яток і приходить до такого висновку: „Встрѣчающіеся въ Житіяхъ грецизмы не такого рода, чтобы дѣлали неизбѣжнымъ предположеніе о греческой редакціи Житій: въ однихъ случаяхъ они указываютъ на греческій источникъ, которымъ пользовался авторъ, въ другомъ является результатомъ культурнаго вліянія греческой письменности и языка“ [3].

---

1. Думка Г. Бараца в „ТрКДАк“ 1891 р. т. II про те, ніби частина ЖК, а власне хазарські диспути, написана жидівською або арабською мовою, міцних підстав не має.

2. Припущень Воронова про грецький оригінал не приймає й А. Соболевський, що про ЖК та ЖМ заявив: „Нѣтъ ни малѣйшаго основанія считать ихъ (или которое либо изъ нихъ) за переведенныя съ греческаго“, див. „РФВ“ 1900 р. т. 43 ст. 172.

3. Передмова П. Лаврова до праці В. М. Ундольського: „Климентъ епископъ Словѣнскій“, див. „Чтенія“, М. 1895 р. кн. I (172) ст. XVI-XXXI.

Автор, що писав ЖК, безумовно користався й творами самого Костянтина; в багатьох містах ЖК написане постільки жваво та реально, з такими подробицями, які автор міг взяти тільки з творів самого Костянтина (див. про це в I томі ст. 50, 59-60, 139, 258, 306-308 і др.). Це головно були полемічні твори Костянтина; цього полемічно-апологетичного елементу в ЖК так багато — він складає більше половини цілого Життя, — що A. Brückner влучно назвав наше ЖК за „podręcznik apologetyki wschodniej“ („Przegląd Historyczny“ 1906. III. 9).

Зазначу ще такі думки про походження цих наших Житій. *Шафарик* в 1848 р. (Rozkvět slov. liter. v Bulharsku“) твердив, що ЖК написав св. Климент, а ЖМ—другий учень, Горазд. *О. Бодянський* („О времени...“ 1855 р. 42-46) приписував обидва Житті одному авторові, Климентові. В. „ТрКДАк“ 1886. III. 585-586 до цих думок приєднався й *Малишевський*. Увесь фактичний зміст Житій, каже Малишевський, то історична правда; писані Життя кожне скоро по смерті св. брата. Як і Голубинський, Малишевський твердить, що ЖК написане ще за Життя Мефодія і під його керовництвом; а ЖМ написане теж зараз по смерті його, склав його один з учнів Мефодія. Ті самі думки в новий час, р. 1902-го повторює *Pastrnek* ст. 15, те саме твердить і Brückner в „Prz. Polski“ 1903 р. т. 149 ст. 430. Давність написання Житій підкреслює й *Ягіч* („Сборникъ“ т. 54 за 1893 р. ст. 25): „Авторъ Кирилловой легенды принадлежалъ къ числу лицъ если не лично знавшихъ Меѳодія, то по крайней мѣрѣ узнавшихъ очень многое о жизни первыхъ учителей изъ показаній поколѣнія, жившаго вслѣдъ за ними“.

Але не бракувало й тепер не бракує таких учених, котрі не визнають за нашими Життями жадної історичної ваги. Це переважно вчені західні, що взагалі до слов'янських джерел ставляться часом занадто вже суб'єктивно; так *Ginzel:* Geschichte der Slavenapostel Cyrill und Method, 1857 р. про ЖМ писав, що воно—пізніща „фабрикація грецького схизматика“. *Friedrich*, 1892 р., не рахує відомості Житій правдивими, і вважає, що ЖК брало їх з Римської Легенди (відповідь йому Ягіча в „Сборникъ“ т. 54 ст. 28-39). З російських учених можна зазначити *В. Бильбасова* (в його

працях 1868 і 1871 р.р.), що на ЖК та ЖМ дивився лише як на народні легенди, і тому не надавав їм жадного історичного значіння і відомості їх уважав неправдивими.

В нові часи, коли ЖК й ЖМ заслужено заняли першорядне місце в історії слов'янських апостолів, пролунав знову скептичний голос що до історичної вартости цих Житій. Це був тверезий голос академика *В. І. Ламанського*, що випустив оригінальну й дуже цінну працю: „Славянское житіе св. Кирилла какъ религіозно-эпическое произведеніе и какъ историческій источникъ", в „ЖМНПр" за 1903-1904 р.р. Автор радить довіряти ЖК в цілому, а не в деталях. „Въ самомъ дѣлѣ—пише він,— мы имѣемъ здѣсь передъ собою не простую хронику, гдѣ знающій современникъ, „не мудрствуя лукаво", заноситъ по годамъ извѣстныя ему, имъ самимъ пережитыя или видѣнныя, происшествія, или слышанныя отъ знакомыхъ ему очевидцевъ. Это не хроника и лѣтопись, а литературный, частью художественный, частью дидактическій памятникъ. Это житіе святого, читаемое въ церквахъ и въ монастыряхъ въ поученіе. Есть религіозная лирика, религіозная драма (мистеріи), есть и религіозная эпическая поэзія, словесность. Къ ней относятся религіозныя повѣсти и романы—житія святыхъ. У авторовъ житій иная совсѣмъ задача, чѣмъ у лѣтописцевъ. Взаимныя ихъ отношенія очень сходны съ отношеніями романистовъ и драматурговъ къ историкамъ. Читатель и критикъ не можетъ предъявлять къ авторамъ историческихъ романовъ и драмъ такія же требованія, съ какими онъ можетъ и долженъ обращаться къ историкамъ. Точно также и къ старому, нѣкогда очень распространенному виду литературныхъ произведеній — къ житіямъ святыхъ нельзя предъявлять требованій, какія предъявляются къ лѣтописцамъ. Добросовѣстный лѣтописецъ старается съ возможною ему точностью отмѣчать и даты и мѣста упоминаемыхъ происшествій. Составители житій часто намѣренно избѣгаютъ упоминанія многихъ такого рода, хотя бы и извѣстныхъ имъ, подробностей, боясь такимъ образомъ отвлечь вниманіе читателя и слушателя отъ своего героя, отъ назидательнаго созерцанія его нравственнаго образа. Возбуждая въ писателѣ восторгъ и благоговѣніе, герой житія долженъ возбуждать и въ читателѣ или слу-

шателѣ тѣ же чувства. Такова главная задача и цѣль авторовъ житій святыхъ, потому точностивъ указаніяхъ мѣстностей, датъ и строгаго соблюденія послѣдовательности разсказываемыхъ событій также нельзя искать въ житіяхъ святыхъ, какъ въ историческихъ романахъ и драмахъ. Итакъ, нельзя относиться съ полнымъ довѣріемъ ко всѣмъ подробностямъ житій, будь онѣ и не изъ міра чудеснаго. Во всякомъ случаѣ пора и давно пора относиться съ большею критикою къ показаніямъ такъ называемой паннонской легенды о Константинѣ философѣ. Къ нѣкоторымъ изъ нихъ нельзя не примѣнять русской поговорки: „И такъ, да не такъ, и то, да не то“ [1]. Навмисне роблю велику виписку з цього тверезого застереження, — приймаючи Життя в цілому, Ламанський критично ставиться лише до деяких деталів [2].

Щоби покінчити з скептичними голосами, що до історичної вартости Житій, повинно ще зазначити гіперкритичний погляд відомого берлінського вченого *A. Brückner'a*. Багато писано про Костянтина та Мефодія, — каже Брюкнер,— але „wszyscy się mylą, nawet najznakomitsi historycy, przyjmując bez krytyki wiadomości, podawane przez nasze legendy, z błędów w błędy wpadając jak zahypnotyzowani, jakby zmysłu krytycznego pozbawieni“ [3]. Життям св. братів Брюкнер не вірить. З великою суб'єктивністю, а часом і з незахованим скептицизмом до всього православного, Брюкнер подає багато прикладів своєї гострої критики, часом може цікавої й влучної, та не скрізь об'єктивної і дуже часто ні на чім не опертої. Але чогось зовсім нового подає він мало — скептики попередніх поколінь задовго до Брюкнера писали вже про все те. ЖК, на думку Брюкнера, написав сам Мефодій, або хтось з учнів по його вказівках; склав ніби дуже тенденційно, а де-що й сфальшував; ЖМ склав якийсь учень його ще перед вигнанням з Моравії, може й в 885 р.; ЖМ написано яко pendant до ЖК, але матеріял до ЖМ приготовив... сам Мефодій [4]. Проте мушу підкре-

1. „ЖМНПр“ 1903 р. кн. 4 ч. 346 ст. 346-348.

2. Проти гіпотези Ламанського виступав Є. Голубинський („Извѣстія“ 1907. XII. кн. 2 ст. 368-380), але блідо й невдало.

3. „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego“ 1904. XXX. 7.

4. „Przegląd Historyczny“ 1906. III. 14.

слити, що своїми може й гіперкритичними увагами Брюкнер дуже корисно вплинув на розвій кирило-мефодіївських студій: він змусив учених переглянути й передумати багато питань на ново, він найвиразніше від усіх інших підкреслив потребу здорової критики до ЖК та ЖМ. Сам Брюкнер може й не виконав тих завдань, які він поставив, але його основна думка — не все приймати за правдиве, що знаходимо в Життях, глибоко вірна. В цім власне немала заслуга Брюкнера в ділі вивчення ЖК та ЖМ. Про праці А. Брюкнера й критику на них див. вище ст. 241-243.

ВИДАННЯ ТЕКСТУ ЖИТІЙ. *P. I. Šafařík:* Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův, Прага, 1851 р.; 2-е вид. 1873 р., — тут текст ЖК та ЖМ з варіянтами; рец. І. Срезневського в „Извѣстія" старої серії 1851 р. т. І. ст. 293-301. — *Fr. Miklosich:* Chrestomathia palaeoslovenica, Відень, 1861 р. на ст. 55-78 передруковано ЖК з Шафарика; Vita sancti Methodii russico-slovenice et latine, 29 ст. Відень, 1870 р.; Die Legende vom hl. Cyrillus, 1870 р., див. „Denkschriften" Віденської Академії Наук, філософ.-іст. виділ, т. 19, — тут передрукований львівський список ЖК, а кінець, розд. 16-18, з списка рильського. — *О. Бодянскій:* Кириллъ и Меѳодій. Собраніе памятниковъ, до дѣятельности св. первоучителей и просвѣтителей славянскихъ племенъ относящихся. Памятники отечественные на славянскомъ языкѣ. Паннонскія Житія. Житіе Константина Философа, „Чтенія" 1863 р. кн. 2 ст. 1-224, тут 7 списків ЖК, в „Чтенія" 1864 р. кн. 2 ст. 225-398 ще 5 списків; в „Чтенія 1865 р. кн. І ст. 399-534 ще 4 списки, а разом 16 списків; в „Чтенія" 1865 р. кн. І. ст. 1-98 дано ЖМ по 8 списках. Бодянський обіцяв був: „Сводное обоихъ братьевъ Житіе по всѣмъ спискамъ послѣдуетъ въ заключеніе" („Чтенія" 1865 р. кн. І), але, на жаль, обіцянки своєї не додержав. — *A. Bielowski:* Monumenta Poloniae Historica, Львів, т. І, 1864 р., — тут на ст. 85-122 видрукувано Життя св. Мефодія з вступом, добрими примітками й перекладом на польську мову Вагілевича; текст з рукописів Московської Синодальної Бібліотеки № 175 і 993; подано й варіянти. — *В. А. Бильбасовъ:* Кириллъ и Меѳодій, ч. ІІ. Спб. 1871 р. ст. 249-273 дано ЖМ з видання Шафарика 1851 р. та з варіянтами з видання Бодянського; тут і латинський переклад Міклошича з праці Dümmler'a: Die Pannonische Legende, 1854 р.; на ст. 330-340 російський переклад ЖМ. — *Frant. Palacký*: Fontes rerum Bohemicarum, т. І, Прага, 1873 р.; ст. V-VII, 1-52, з цінними примітками, варіянтами і чеським перекладом проф. І. Первольфа, ЖК по 17 списках, а ЖМ по 8 сп. — Житіе св. Меѳодія, Спб. 1885 р., видання св. Синода, видання по відомих давніх списках, але „съ упрощеніемъ древняго языка примѣнительно къ современному, употребляющемуся въ богослужебныхъ книгахъ, церковно-славянскому языку" (див. „Странникъ" 1885. І. 697), цеб-то давню мову наближено до російської. —

Сборникъ XII вѣка Московскаго Успенскаго Собора, вып. I, изданъ подъ наблюденіемъ *А. А. Шахматова* и *П. А. Лаврова*, „Чтенія“ М. 1899 р. т. 189 кн. 2, тут на ст. 148-158-167 видрукувано ЖМ та Похвальне Слово К й М з варіянтами текстів, що їх видрукував Бодянський. — *Лавровъ П. А.:* Житіе св. Меѳодія и похвальное слово св. Кириллу и Меѳодію по списку XII в., М. 1898 р., відбитка з деякими змінами з „Чтеній“ 1899 р. кн. 2 т. 189 ст. 148-158-167; рец. Т. Флоринського в „Унив. Изв.“, Київ, 1899 р. кн. 9 ст. 250. — *J. Vajs:* Pannonský životopis sv. Methoda, „Čas. Kat. Duch.“ 1901. XLII, — ЖМ латинською транскрипцією з чеським перекладом. — *Pastrnek:* Dějiny, 1902 р., ст. 154-238 подає тексти ЖК і ЖМ в штучно архаїзованій формі, з латинським перекладом їх; див. вище ст. 240-1. — *А. Теодоровъ-Баланъ:* Кирилъ и Методи. I: Жития на Кирила и на Методия и похвални тѣмъ слова, „Университетска Библиотека“ № 1, Софія, 1920 р. ст. 7-105: вступ, текст ЖК і ЖМ з поясненнями, словником і головніщими варіянтами. Рец. Fr. Pastrnek в „Slavia“ 136-137, 1922 р.; на рец. автор відповідає окремою статтею: Към тъй наречените Панонски Жития, София, 1923 р., ст 1-31, див. „Годишник на Софийския Университет историко-филологически факултет“, кн. XIX, — тут Балан подав критичний огляд деяких виразів із ЖК та ЖМ. — Див. ще вище на ст. 258-259 видання Гінцеля 1857 р. та Ястребова 1911 р.

СПИСКИ ЖК. Списків ЖК досі знайдено більше 35, як свідчить П. Лавров [1]; з них найстарший—тільки з XV в. Ось список більше відомих видань ЖК. О. Бодянський в вищезазначеній праці видав оці 16 списків: 1: Рукопис Бібліотеки Моск. Дух. Академії № 19 л. 365-389, XV віку, у Бод. ст. 3-38; про цей рукопис П. Лавров в „Виз. Врем.“ 1907. XIV. 163 пише: „Судя по бумажному знаку, списокъ Бодянскаго № 1 относится къ половинѣ XV в.“; цей список передруковано в „Fontes rerum Bohemicarum“ I. 1873 р. ст. 1-38; список з південно-слов'янськими ознаками. 2: Рукопис Новгородської Софійської Бібліотеки № 478 л. 25-83, XV в., у Бод. ст. 39-66; 3: Ркп. Моск. Дух. Акад. № 63 л. 99-120, XVII в., у Бод. ст. 67-96, початок дописаний іншою рукою. 4: З Великих „Читаних Миней“ Макарія, Моск. Синод. Бібл., під 14 лютого, л. 900-922; у Бод. ст. 97-129. 5: Звідти ж, л. 881-909, під 14 жовтня; у Бод. ст. 130-161. 6: Ркп. Волоколамської Бібліотеки, тепер Мос. Дух. Акад. № 593 л. 307 і далі; у Бод. ст. 162-191. 7: Ркп. XVIII в. Ундольського № 161; у Бод. 192-224; список з рукоп. вище поданого під № 2. 8: З Великих „Читаних Миней“ Макарія, Спб. Дух. Академії № 1318, л. 284-293, 7049 (1541) р.; у Бод. 225-257. 9: „Минея“ Кирило-Білозерської Бібліотеки, тепер Спб. Дух. Акад. № 14 (1253), XVII в.; у Бод. 258-291. 10: „Читана Минея“ Троїцької Сергієвої Лаври № 874 (411) л. 108-140, коло 1630 р.; у Бод. 292-327. 11: Список Великих „Читаних Миней“ Макарія, писаних коло р. 1553 з наказу царя Івана Грізного, ркп. Моск. Синодаль-

1. Див. „Виз. Врем.“ 1903 X. 517. Дуже варто було б зібрати докладні відомості, які саме рукописи ЖК та ЖМ маємо тепер, скільки їх і де вони знаходяться.

ної Бібліотеки № 179 л. 624-636, під 14 лютого; у Бод. 328-362. 12: „Читана Минея“ Моск. Чудовського Манастиря № 311(9) л. 368-409, 7108 (1600) р.; у Бод. 363-398. 13: „Читана Минея“ Соловецького Манастиря, тепер Казанської Дух. Акад. № 509 л. 1-12 під 14 лютого; у Бод. № 14 ст. 434-466. 14: Ркп. Барсова, першої половини XVI-го в.; у Бод. № 15 ст. 467-497. 15: Ркп. св. Дим. Ростовського, Моск. Синод. Бібл. № 472 (1603) л. 183-198; у Бод. № 16 ст. 498-532. 16: Ркп. граматика Володислава, написаний коло Чорної Гори в 1469 р., видав Daničić в 1869 р., див. нижче. 17: Ркп. Рильського болгарського манастиря, написав граматик Володислав в 1479 р.; в 1845 р. В. Григорович з цього рукопису зробив список, якого й видав Шафарик в 1851 р.; в „Чтенія“ 1873 р. кн. I ст. 399-433 видав цього списка й Бодянський, зазначивши відміни від видання Шафарикового; див. в мене т. I ст. 172. 18: Ркп. Львівський з другої половини XV-го віку; митрополит сучавський Дорофей, виемігрувавши з Молдавії, жив в Жовкві в манастирі Василіян, яким і подарував рукописа; пізніше цей рукопис достався до св. Онуфріївського манастиря у Львові, звідки зник (я його не знайшов); тут ЖК не повне, тільки 1-15 розділи; видали в 1870 р. Dümmler і Miklosich. 19: Ркп. манастиря св. Онуфрія у Львові з к. XVI—п. XVII в., на ЖК єсть примітка: „Списано з библіотеки Хиляндарской лаври сербской“; ЖК тут з вставками та перерібками; користався цим списком Шафарик, в якого рукописах зберігається відпис; див. вище ст. 15. 20: Ркп. Ватиканський XVI чи XVII в., див. Fontes I ст. VII, Pastrnek 6; див. в мене т. I ст. 243. 21: Ркп. Хиландарського манастиря на Афоні, 1623 р., „Читана Минея“, під 14 лютого; уривки видав єпископ Порфирій Успенський в „ТрКДАк“ 1877. IV, 92-109.

СПИСКИ ЖМ, які видав О. Бодянський: 1: Ркп. Успінської катедри № 175(8) л. 102-109, XII в., у Бод. ст. 1-14; ліпше видання Шахматова й Лаврова 1898 р. 2: З „Читаних Миней“ Макарія, Моск. Синод. Бібліотеки, під 6 квітня, л. 173-181, у Бод. 15-26. 3: З „Читаних Миней“ домакаріївських, Моск. Синод. Бібл. № 91 л. 158-170, половина XVI в., у Бод. 27-39. 4: „Читані Минеї“ Милютина 1646-1654 р., Моск. Синод. Бібл. № 804 л. 269-281, у Бод. 40-47. 5: Сборник Моск. Дух. Акад. № 63 л. 120-128, XVII в., у Бод. 48-60. 6: „Читана Минея“ Моск. Дух. Акад. № 94 л. 209-230, XVI в., у Бод. 61-72; у Шафарика: Památky 1851 р. 7: „Читана Минея“ Моск. Дух. Акад., з Волоколамського манастиря № 569 л. 36 і далі, к. XV в.. у Бод. 73-84. 8: „Читана Минея“ Моск. Чудова манастиря № 313 (11) л. 135-145, 7108 (1600) р., у Бод. 85-97.

ОПИС ДЕЯКИХ СПИСКІВ: *G. Daničić*: Rukopis Vladislava gramatika, pisan godine 1469. I: Pregled. II: Život sv. Ćirila. III: Pohvala sv. Ćirilu i Metodu, „Starine“, Загреб, 1869. I, 44-85. — *М. Спранскій:* Загребскиятъ рѫкописъ на Владислава граматика, „Минист. Сб.“ 1900 XVI-XVII. 325-338; рец. Г. Ільїнського, „Извѣстія“ 1900 р. т. V кн. 3 ст. 1052. — Codex Cremnicensis, „Slov. Letopis“ 1876. I. 111-120, тут ЖК й ЖМ. — *Викторовъ:* Житіе св. Кирилла, по рукоп.

XVII в., „Записки Одесск. Общ. ист. и древн." XII. 49 59.— Про львівський список див. „Русалка Днѣстровая" 1837 р. ст. 124, 126.

ПЕРЕКЛАДИ ЖИТІЙ. *Латинський* переклад ЖМ дав Міклошич в праці: Dümmler: Die pannonische Legende, 1854 р. ст. 156-163; цей переклад ЖМ передрукували: Ginzel 1857 р., Dümmler і Miklosich 1870 р., Бильбасовъ 1871. II. 330-340, Goetz 1897 р. ст. 255-270, Pastrnek: Dějiny 1902 р. ст. 216-238. Латинський переклад ЖК дав той же Міклошич в 1870 р., передрук у Pastrnek 154-215, з поправками.— *Чеський* переклад: 1. Fontes rerum Bohemicarum, I. 1873 р., переклад Первольфа: ЖК ст. 1-38, ЖМ ст. 39-52; 2. J. Vajs: Pannonský životopis sv. Methoda, „Čas. Kat. Duch." 1901. XLII.— *Російський* переклад: В. Бильбасовъ, 1871. 330-340; П. А. Лавровъ в „Книга для чтенія по исторіи средних вѣковъ, составленная кружкомъ преподавателей подъ редакціей проф. П. Г. Виноградова" вип. II, ст. 133-180, М. 1897 р., дає переклад ЖК та ЖМ на російську мову з добрими історичними поясненнями; рец. в „Истор. Вѣст." 1898 р. кн. I ст. 363.— *Болгарський* переклад ЖК та ЖМ дає Н. А. Начовъ: Пространнитѣ Жития, див. „Църковенъ Вѣстникъ" 1912 р. т. XXI ст. 45-84.—*Польський* переклад Вагілевича дав A. Bielowski: Monumenta 1864. I. 93-113.—*Український* переклад (або оригінал) потрібних кусків з ЖК та ЖМ та їх аналіз подав я вище в I і II т. т. цеї праці, а саме (арабська цифра визначає сторінку, а римська розділ Життя): ЖК див. I т.: II 14. 15. 18. 30. 34, III. 15. 19. 217. 308. 316. 321, IV 30. 31. 42. 43. 44. 316. 317. 320, V 48. 50. 51. 306. 307. 317, VI 18. 49. 54. 61. 306-9, VII 72. 73. 75. 316. 321, VIII 62. 78. 79. 85. 86. 91. 95. 96. 99. 100. 102. 108. 110. 112. 114. 116. 120. 130. 131. 134. 141. 146. 185. 212. 304. 318-20, IX 133. 134. 306-8, X 83. 135. 137. 139. 141. 306-8, XI 138. 145. 146. 306-8, XII 140. 141, XIII 151-4. 170, XIV 155. 164. 168. 175-9. 186. 188. 189. 191. 192. 199. 237. 278. 291. 295. 303. 320. 321, XV 62. 198-200. 204. 206-8. 216. 218. 243. 245-9. 315, XVI 107. 113. 146. 173. 179. 218. 251. 258. 271, XVII 265. 270-2. 278-9. 289-90. 312, XVIII 14. 218, 240. 268. 271. 292-4. 296-8. 308. 318-9; в II томі: VII 25, VIII 68-9. 113. 130, X 82, XIV 148. 170. 172, XVI 129, XVII 14, XVIII 191. ЖМ див. I том: II 18. 35. 155. 183-4, III 35. 75, IV 84-6. 124. 151-2, V 15. 17. 18. 162. 165, 168-70. 172. 177-9. 188-9. 192-3. 199. 201. 243-4. 269-70, VI 265. 270. 271. 275. 278. 279. 280. 287, VII 76. 271. 293. 295-6, VIII 163. 269. 283, X 217, XI 206, XIII 237, XV 302; в II томі: II 128. 130-1, IV 14. 127. 130-1, V 170. 172, VII 129, VIII 6. 7. 12. 13. 15. 74. 128, IX 23. 33. 129. 130, X 30-1. 34-6, XI 131. 185-6, XII 45. 60, XIII 63-7, 130, XV 18. 73-5. 77. 78. 80. 81. 99. 286, XVI 68. 69. 130, XVII 121-4. 141. 144. Про згадані тут праці див. вище, де їх подано докладно.

ЛІТЕРАТУРА про Життя, крім згаданого вище. *Jos. Kolař*: Über altslavische Method's Legenden, „Sitz. ber. Böhm. Gesell. Wiss." 1864 р., 81 ст.—*Dr. Fr. Rački*: Najnovija izdanja izvora za život sv. Cirila i Metoda, „Rad Jugoslavenske Akademije" 1871 р. кн. 15 ст. 166-172; тут рец. на видання 1870-1871 р.: Fontes rerum Bohemicarum, Die Legende vom h. Cyrillus von E. Dümmler і Vitas. Methodii, ediditFr.Miklošić.—*Ѳ. Успенскій*, 1872 р. ст. 49-51.—*F. V. Sasinek*: O „pannonske" legende sv. Methoda, k pramenům dějin slovanských I, „Vlast" I. 26-29, 111-115 — *F. V. Sa-*

Sinek: Z legendy o sv. Cyrillu a Methodovi, „Sloven. Letopis“ 1877. II. 275-276. — *C.:* Къ празднованію тысячелѣтней памяти славянскихъ первоучителей: Паннонскія Житія, какъ источникъ для біографіи свв. Кирилла и Меѳодія, „Православное Обозрѣніе“ М. 1885. I. 267-294. Добрий огляд поглядів учених на Життя до 1885 р. Зміст: Час повстання Житій 268-277; мова їх 277-280; автор і місце написання 280-283; аналіз деяких сумнівних місць в Життях 283-289; Життя й Італійська Легенда 286-294. — *Snopek Frant.:* Pannonské legendy a mnich Chrabr. Pokus rozřešiti otázku, kdo sepsal pannonské Životopisy ss. Konstantina-Cyrilla a Methoděje, „Sbornik Historický“ prof. Rezka, 1886. IV. Снопек доказує, ніби автором ЖК та ЖМ був чернець Хоробрий, а Хоробрий—це єп. словенський Климент (тільки цей Климент — не не учень Мефодія). Цей же погляд Снопек розвиває й по всіх інших своїх працях, але наука не приняла його.—*Snopek Fr.:* Mnich Chrabr a pannonské legendy, „Čas. Ol. Muz.“ 1886 p. III. 40 sq. — *Малышевскій И. И.* 1886 р. ст. 477-479. — *Pastrnek Fr.:* Nový pramen o svatém apoštolu slovanském Cyrillovi, „ČMM“ 1893 XVII. 32-38, коротенький огляд. — *А. Н. Петровъ:* Пятидесятилѣтіе научной разработки пространнаго житія св. Константина Философа (1843-1893), „Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Просвѣщенія“ 1894 р., май-червень, відділ I, ст. 559-614; рец. А. Соболевського в „ЖМНПр“ 1894 р. кн. X ст. 428-429, також в „Виз. Врем.“ I. 732-733, 1894 р.; Г. Воскресенського в „Богосл. Вѣстн.“ 1894. IV. 539-547: Послѣднія новости въ кирилло-меѳодіевской литературѣ. — *В. М. Ундольскій* и *П. А. Лавровъ:* Климентъ, епископъ Словѣнскій, „Чтенія“ 1895 р. кн. 1 (172),—тут багато пояснень до ЖК та ЖМ. — *Snopek Fr.:* O některých nesrovnalostech v pannonských legendach, „Vlast“ 1896. V. 157-168; Снопек в своїх писаннях уважає ЖК та ЖМ дуже тенденційними, пересякнутими „фотіянським“ світоглядом. — *Goetz*, 1897 р., ЖМ ст. 77-87, ЖК ст. 87-106. — *П. А. Лавровъ* в „Виз. Врем.“ 1900. VII. 120-131, цінні замітки дає він і в „Виз. Врем.“ 1903. X. 517-520. — *J. Vajs:* Pannonský životopis sv. Methoda, „Čas. Kat. Duch.“ 1901. XLII. 384-475. — *V. Vondrák*: Studie z oboru cirkievně-slovanského písemnictví, Прага, 1903 р. див. „Rozpravy české Akademie“ třida III ч. 20, 180 ст.; дуже цінна рецензія П. А. Лаврова в „Archiv“ 1905. XXVII. 350-384. — *В. Ламанскій* в „ЖМНПр“ 1903 р. кн. 4 ст. 372. — *Д-р. Іван Франко:* Сьв. Климент в Корсуні, 1906 р. занадто гостро критикує ЖМ 194-199 та ЖК 219-236, з цього останнього дає й переклад розд. 8 на укр. мову; див. ще ст. 240, — ЖМ написав може Клим Болгарський; ЖК молодше; авторі цих Житій були ріжні. — *L. Pintar:* Berichtigende Bemerkungen, „Archiv“ 1908. XXX. 470-472. — *Н. М. Петровскій:* Къ исторіи сказаній о свв. Кириллѣ и Меѳодіи, „ЖМНПр“ 1908 р. кн. IX ст. 138-158, замітка *N.* в „Roczn. Slav.“ 1908 р. т. I. ст. 288. — *Fr. Snopek:* Konstantinus-Cyrillus und Methodius, 1911 р.; тут перші IV розділи (див. їх заголовки вище на ст. 245-6), ст. 6-51, присвячені ЖК та ЖМ; Снопек аналізує ЖК та ЖМ, стоючи головно на грунті догматики та канонічного права; в багатьох місцях рахує ці джерела „тенденційно-фотієвими“. Про свій метод праці автор пише в „ČMM“ 1911. XXXV. I: „Jem uhodil na

cestu pravou v podrobnostech, kterych si prve nikdo ani nevšimal". За автора ЖК та ЖМ Сноnек уважає ченця Хороброго; це саме твердив Сноnек ще в своїй статті: „Pannonské legendy a mnich Chrabr", „Sborník Historický 1886. IV та в „Studie Cyrillo-methodějske" 1906 р. (поширена відбитка з „Hlidky" 1904-1906 р. р.). — *Н. А. Начовъ:* Пространнитѣ или така наречени Панонски жития на свв. Кирила и Методія, див. „Библіотека" в додатку до „Църковенъ Вѣстникъ" 1912 т. XXI ст. 34-44, а на ст. 45-84 тут подано переклад на болгарську мову ЖК та ЖМ. — *Инна Попова:* Паннонское Житіе св. Меѳодія по древнѣйшему изъ дошедшихъ списковъ со стороны своего языка, „РФВ" 1913-1914 р. т. 69 ст. 39-47. 395-403, т. 70 ст. 364-372; т. 71 ст. 114-132. — *Jw. Franko:* Kleine Beiträge zur Geschichte der kircheslavischen Literatur, III: Eine altbulgarische Redaktion der Vita Konstantini, „Archiv", 1915. XXXVI. 201-222, — коротка редакція ЖК чи „Успіння" по двох львівських рукоп., цікаві висновки.—*Procházková Sucha:* Poměr t. zv. pannonských legend k legendám byzantským stoleti VIII-X, „ČMM" 1915. XXXIX 28-66. — *O. Grünenthal:* Zur Vita Constantini, „Archiv" 1922-1923. XXXVIII. 138. — *F. Grivec:* Viri Ciril-Metodove teologie, „Slavia" 1923. II. 44-60, — розгляд ЖК і ЖМ з боку їх богословської науки; автор приходить до висновку, що ЖК та ЖМ вірно й точно передають богословську науку Костянтина та Мефодія, а не тенденційно, як твердить Fr. Snopek в своїй праці 1911 р.; аналіз не докладний. — В цій моїй праці подаю аналіз ЖК та ЖМ, а саме: про ЖК в I т. ст. 44-5. 50. 2. 3. 6. 59-60. 2. 7. 78. 92. 8. 102. 3. 138. 9. 148. 9. 154. 172. 187. 205. 6. 7. 243. 48. 88. 95. 304. 6. 7. 14. 15, т. II ст. 6. 12. 15. 23. 45. 54. 94. 123. 172. 3. 4. 86. 92. 3. 203. 4. 7. 8. 19. 22. 31. 32. 4. 6. 8. 9. 40-7. 58-60. 84. 7. 8; ЖМ 98. 288. 292, т. II ст. 6. 11. 12. 15. 23. 43. 5. 68. 9. 77. 80. 94. 144. 172. 3. 4. 186. 193. 203. 4. 7. 8. 12. 19. 31. 32. 4. 6. 8. 9. 40-7. 55. 58-60. 84. 7. 8.

2. Початковий літопис.

В „Повѣсть временныхъ лѣтъ" під 898 роком уміщено коротке оповідання про те, як три князі слов'янські послали посольство до Царгороду просити учителів, котрі навчали б їх рідною мовою; Костянтин та Мефодій пішли до Мораван, навчали їх і переклали їм св. Письмо. Це оповідання оперте головно на ЖМ, — автор літопису брав з нього, хоч уривково, невдало та вільно; але взагалі треба сказати, що оповідання з Початкового Літопису має в собі чимало таких подробиць, яких не знаходимо в Життях; видно, що крім Житій автор „Повісти" мав під руками ще й інші нам невідомі джерела.

ЛІТЕРАТУРА: *И. В. Ягичъ:* Разсужденія южнославянской и русской старины о церковно-славянскомъ языкѣ, 1895 р. ст. 294-296, текст і замітки. — *Бодянскій:* О времени, ст. 61-65. — *Pastrnek* 11-12. — *И. И. Срезневскій:* Славяно-русская палеографія, Спб. 1885 р. ст. 56-57

текст. — *А. Пономаревъ:* Преподобный Несторъ Лѣтописецъ о св. Кириллѣ и Меѳодіи, „Странникъ“ 1885 р. т. I ст. 650-660, текст и вияснення погляду Нестора. — *А. Шахматовъ:* Сказаніе о преложеніи книгъ на славянскій языкъ, „Zbornik u slavu V. Jagića“, 1908. 172-188, — про місце Сказанія в Літопису та про рік перекладу книг.— *П. Лавровъ*, „Виз. Врем.“ 1903. X. 518, цінні замітки. — *Сухомлиновъ:* О древней русской лѣтописи, какъ памятникѣ литературномъ, ст. 71-75. — Український переклад і аналіз див. вище в I т. ст. 34. 43. 95. 128. 165. 168. 170. 177. 197. 216. 219. 276, т. II ст. 14-15. 74. 232. 261.

3. Слов'янське Життя св. Наума Охридського.

Життя св. Наума Охридського знайшов в Зографськім манастірі на Афоні в 1908 році болгарський учений Йордан Іванов. Після нього на це життя тоді ж натрапив і П. А. Лавров. Обидва вчені видали його в тім самім 1908 р.

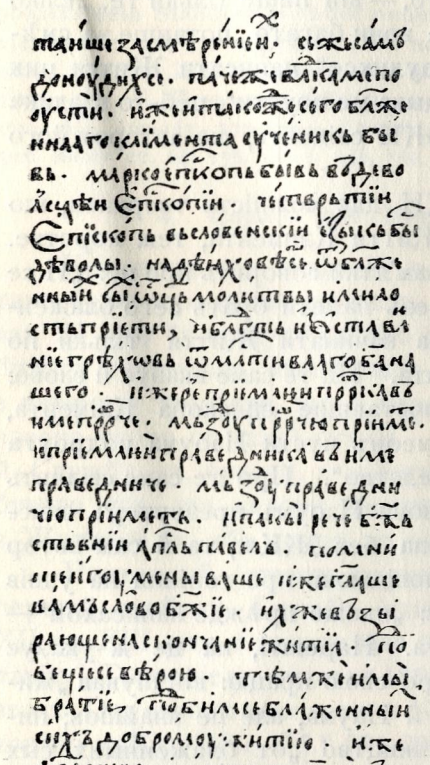
ЖН знаходиться в Пролозі сербської редакції пізнього часу; в кінці цього Прологу вміщено додаткові статті, між ними перша — Життя св. Наума. Життя коротеньке, — три вузеньких стовпчики на 112 рядків, на л. 308-м, яке я й передруковую тут.

Слов'янське ЖН, хоч і дуже мале розміром, але подає нам декільки надзвичайно цікавих відомостей, і в цім його велика цінність. Перш над усе це відомості про св. Наума, яко учня братів солунських. В Житті оповідається, що пресвітер Наум був в найближчих стосунках з св. Климентом, видатним учнем Кирила й Мефодія — був „брать[1] блаженнаго Климента и сьподроугь и сьстрастникь“; разом з Климентом Наум витерпів „многыи бѣды и страсти от єретигь“. Наум був священником. А коли Климент став єпископом, тоді цар болгарський Симеон на його місце „на учителство“ поставив Наума; це трапилося в 893 році. Учителював Наум сім літ, а потому заложив манастир „на исходь Бѣлаго єзера“, де й пробув десять літ. Чернечі нахили мав наш святий ще з молодих літ; дівственником позостався аж до смерти. Перед смертю Наум приняв чернечий сан. Помер Наум 23 грудня за шість літ перед Климентом († 916 р.), цеб-то в 910 році. Манастир, що заснував його Наум, стоїть ще й тепер; традиція передає, що в цім манастирі На-

1. Н. Туницький приймає це „брат“ в простому розумінні, бо ж не принято звати єпископа братом священника чи простого ченця, „Богосл Вѣстн.“ 1911. III. 173.

Ѡца, дѣсѧвїа, ѳ҃. памѧть
прⷭбнаго ѻ҃ц҃а нашегѡ Ѳ҃ма:
Ѱ҃сихе братїе, дан҃ѡ ѡстанетсѧ намъ безъ
памѧти, братїе, сегѡ блаженнаго
писанїа. нельзѣ дроугъ нѣсьтъ
истинѣ. ѥ҃нимже ѥ҃нѡ строимо
ѥ҃тынѣ ѣ҃ды истрѣти ѡ҃ретисѧ,
надоуль прѣзвутерьскы. ѥ҃гдѣ по
ставиша ѥ҃пископа писанїа. тъ
жѣ бо ѥ҃ванг҃ел҃ист сїѧ сїмѡнъ, ѹ҃
стинадоума подроугана лоуѣ вѣни
голѣ ѥ҃сто нахѵ҃тьлство. ѥ҃нъ
тажѣ подвизанїа нлѣговоугодїа
творѣ прѣбываше. двѣстѣ ѡнѣмъ
въ ѡ҃дѣ ѣ҃ьства ндѣсѧчины. съ
творѣсы монастырьнаѩсходь
бѣлагѡ ѥ҃зера цр҃кве стѣ҃хъ ар҃хг҃л҃.
ѩпрѣбы въ оучитьлѣствѣ, ѕ҃.
лѣ҃. простѣсе оучитьлѣства. ѯ
шьвмонастирь пожи т҃. лѣ҃ть.
ѯнакончѣ ѹ҃ свою прѣть чрѣнь
ѧсѣѩ ѡ҃бразъ. пѣ҃ѕѣпочѣѡ҃ѕ,
сѣмьрѡ мца дѣсѧвїа, ѳ҃. нѣ
ѥ҃ть дан҃ѡ дѣсѧ. прѣѣ҃ѕ҃ лѣ҃ть
почѣлоумь прѣзвутерь ѥ҃пѣ҃ѡ
пасѧ памѧта. нѣсѣкыѣ дѣсѧ
боудѧвѣсѣмь почѣтлѣющѣмъ
ѩкожепрѣ҃ѣ ѩ҃пѣсахъ. ѩко
ѥ҃ретїцѣ ѡ҃выѧ моучѣшѣлѣнѣго.
Ѡдроугыѩ продашѣ жѧдомьѧ
цѣнѣ. прѣзвѣтѣры ндїѣконѣ
тѣѩже жѧдовѣ поѧмшѣ ѣ҃ѣдош
кавьѣтьскомь. ндѣвѣградѣ про
ѣхоуѣ построѣнїю ѣ҃жїю. прїѣ
ѣ҃ѣжѣ ѩ҃ѕдѣцѣ моужькабѣнь
шѣкомь, ѡ҃ѩконьстантѣна града
цр҃кѣлодѣлы. ѩ҃ѣѣ҃ѣвьѣѣ ѣ҃ѣѣ.
ѩ҃ѣѣѣѣ҃ѣ ѩ҃ѣѣѣѣ

умą й поховано; про самий манастир Наумів серед народу повстало багато ріжних легенд[1].

Закінчення Життя св. Наума.

Але не цими тільки оповіданнями про одного з учнів солунських апостолів цінне новознайдене слов'янське ЖН, — його головна цінність в тих відомостях, які воно подає про долю учнів Мефодія, див. вище ст. 148, 166-167; цікава звістка й про долю самої Моравії, див. ст. 160 - 161. Крім цього, ЖН оповідає зовсім нову деталь про св. Климента: у нього був учень єп. девольський Марко, четвертий єпископ із слов'ян в девольській єпископії; до цього часу раховано, ніби девольська єпархія заснована десь коло 1185 р.[2], але ЖН переносить це на X вік.

Слов'янське ЖН збереглося в пізньому спискові[3], але повстало воно ще десь в половині X-го віку; в самій мові ЖН позостало не мало давніх слів. Автор, що писав ЖН, дав про себе трохи відомостей. Автор був, певне, учнем св. Климента та Наума, бо знає про них, „єліко же ми сами бла-

1. Див. про них „Извѣстія“ т. XII кн. 4 ст. 38-41.

2. *Е. Голубинскій:* Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей, М. 1871 р. ст. 77. Назву Девола носило два міста, обидва на південь від Охриди й Преспи.

3. Подаю тут на ст. 280-281 фотографічний знимок з цілого ЖН; знимок з „Извѣстія“ 1908 р. кн. 4.

женныи отци сказаше“ і на основі особисто сказаного автор і склав ЖН, — і в цім його цінність. Правда, відомостей знає він не багато, — він пише тільки те, „єліко намъ сказаше“ самі отці, але вони багато „потаише за смѣреніе их“. Автор „самъ доноудихсе“ написати Життя цих блаженних, але „паче же владыка ме поусти“, цеб-то владика девольський Марко. Стиль ЖН свідчить, що автором його була особа духовна.

Текст слов'янського ЖН дає можність твердити, що автор ЖН написав ще й Життя Климента, теж коротке. Уже початок новознайденої пам'ятки говорить про це: „И се же, братіє, да не останеть безь памети брать сего блаженнаго Климента“, — так можна зачинати Життя тільки по закінченні Життя св. Климента. На те саме вказує й слово: „тьжде“ в реченні: „Єгда поставише єпископа Клімента, тьжде благовѣрніи царь Сімеонъ пусти Наоума подроуга ємоу въ него мѣсто на учителство“. Про те саме свідчить фраза, що „прѣжде 6 лѣть почи Наоумъ презвутеръ єпископа Климента“, — незрозуміла без ЖКл.; та й сам автор виразно підкреслює це: росповідаючи про гоніння на учнів Кирила й Мефодія, він додає: „якоже прѣжде написахом“ — звичайно, в Житті Климента. Нарешті, на це ж указує й те, що автор росповідає про свою працю: він шукав „житіє ихъ“, цеб-то Климента й Наума, але не знайшов; писав він, надіючися на заступництво „от блаженныих сых отець“; в кінці закликає: „подобимсе блаженныих сихъ добромоу житію“ і т. д. Усе це найвиразніше свідчить нам, що автор слов'янського ЖН написав ще й коротке Життя Климента по-слов'янському, тільки воно не дійшло до нас, чи може ще не розшукане.

Те, що автор ЖН був в близьких стосунках з учнями солунських братів, з Климентом та Наумом, надає цьому Життю великої історичної цінности, чому я й подав на ст. 280-281 його фотографічний знимок.

ЛІТЕРАТУРА: *П. А. Лавровъ:* Житія св. Наума Охридскаго и служба ему, „Извѣстія“ 1908 р. кн. 4 ст. 1-51; тут на ст. 3-7 дано текст ЖН, а по ст. 50 цей же цілий текст в фотографічних знимках; на ст. 37-49 аналіз ЖН. Рецензія-пересказ А. Брюкнера в „Przegląd Historyczny“ 1908. VI. 295-298, тут і головніщі уривки польською мовою. — Працю про ЖН видав рівночасно й болгарський учений, що перший знайшов його: *Йорданъ Ивановъ:* Словѣнското жи-

тие на св. Наума Охридски отъ X вѣкъ, „Български старини изъ Македония", VIII, Софія, 1908 р. ст. 51-58. — *Fr. Snopek:* Konstantinus-Cyrillus und Methodius, die Slavenapostel, Kremsier, 1911 р.; тут XX розділ: Mein Standpunkt zu der neuentdeckten Naumslegende ст. 424-454; на ст. 429-431 переклад ЖН на латинську мову; Snopek твердить, ніби це ЖН повстало десь на початку другої половини X-го віку. — *Н. Л. Туницкій:* Обзоръ источниковъ, „Богосл. Вѣстникъ" 1911. III. 162-163, 172-173. — Уривки з ЖН в українськім перекладі див. вище ст. 66. 138. 142-4. 148. 150. 160. 163. 166. 170-1. 242. 246. 267.

4. Служби свв. Кирилу та Мефодію.

Костянтин та Мефодій в православній Церкві дуже рано були зараховані до числа святих, бо вже в місяцесловах XI віку їх згадується яко святих[1]. Коли остаточно відбулася офіціяльна канонізація їх, не знаємо, але можна з певністю твердити, що в народній уяві св. братів канонізовано скоро по їхній смерті. Ось через це рано повстали й Служби св. братам, а властиво канони їм. Та й взагалі бувало так, що канони святим повставали або одночасово з Життями їх, або скоро по них.

Невтомний історик церкви, протоієрей А. Горський перший знайшов Служби (канони) св. братам в рукопису XII чи XIII віку і видрукував їх в „Прибавленіяхъ къ изданію „Твореніе св. отцевъ" 1856 р. кн. 15 ст. 33-48, під назвою: „О древнихъ канонахъ св. Кириллу и Меѳодію" (передруковано в „Кир.-Меѳ. Сб." 271-296); рец. в „ЖМНПр" 1856 р. ч. XC кн. 6 ст. 107-108, а скоро за ним і проф. В. І. Григорович оповістив Служби св. братам по Зографському рукопису XIII стол.: Древне-славянскій памятникъ, дополняющій житіе славянскихъ апостоловъ Кирилла и Меѳодія, в „Ученыя Записки Казанскаго Университета" за 1862 р. т. I вип. 1 ст. 1-2 і 1-29, передруковано в „Кир.-Меѳ. Сбор". 235-270. В теперішній час маємо декільки Служб св. Кирилу і лише дві св. Мефодію. Списки дають багато ріжних читань, а Служба св. Мефодію відома в двох відмінних редакціях.

---

1. До тих відомостей про канонізацію К й М, які я подав вище на ст. 192, додам, що й т. зв. Архангельська (писана в Київі) Євангелія 1092 р. згадує про них; під 14 лютого на л. 157б читаємо: „Святого Курила", а під 6 квітня на л. 161: „отца нашего Меѳодиа, архиепископа моравьска"; як для К, так і для М зазначається відповідне Євангельське читання.

Зміст цих Служб (канони, тропарі й кондаки) дуже наближується до ЖК та ЖМ, — можна з певністю сказати, що автор Служб користався з них. В Службах подається,— звичайно, в поетичній формі, — все життя й праця слов'янських апостолів (див. ці звістки в „Кир.-Меѳ. Сб.“ 272-284). Але цікаво підкреслити, що часом тут знаходимо подробиці, яких нема в ЖК та ЖМ, а це свідчить, що автор Служб користався ще з якихсь джерел, про які ми не знаємо.

На якій мові написано оригінал цих Служб, — трудно сказати остаточно; А. Воронов 159-166 доказував, ніби їх написано мовою грецькою, і потім перекладено на слов'янську; на це вказують ті численні грецизми, яких багато маємо в Службах. На мою думку, ці Служби, як і Життя св. братів, писав добрий знавець грецької мови, писав їх по зразках грецьких, і тому, може й думаючи по-грецькому, вжив багато грецизмів. А такі вирази, як в тропарі 25: „Вѣрнаго царѣ нашего утверди, побѣду дая ему на варвары“, міг скласти, — під грецьким впливом, — і болгарин.

Зміст Служб і мова їхня не перечать думці, що складав їх один автор. Це була високоосвічена людина, з добрим поетичним таланом; крім цього, це був слов'янський патріот, — діяльність св. братів він малює як працю всеслов'янську. Найскоріще це був болгарин з походження, або взагалі слов'янин південний, що видно з його протиставлень себе до заходу. Але через те, що братів канонізовано, як ми бачили, не одночасно, не виключена можливість, що Служби повстали теж не одночасово, а тому належать двом авторам. Написано Служби десь по часі зложення Житій, бо цими останніми скрізь скористався автор канонів, — може десь в кінці X чи в XI віках. Жив автор мабуть в Болгарії, а це давало йому змогу добре знати грецьку мову. Гадати, що автором Служб міг бути автор життя св. Климента, як твердили деякі вчені (напр. Григорович), підстав не маємо.

Звичайно, цілком покладатися на всі ті звістки, які дають нам Служби про святих братів (часом звістки дуже цікаві), не можливо, бо ж це пам'ятки поетичні.

ЛІТЕРАТУРА Й ВИДАННЯ СЛУЖБ. Служба на св. Кирилла и Меѳодіа, Царгород, 1862 р. — Служба св. Кириллу и Меѳодію, „Православное Обозрѣніе“ 1862 р. т. IX кн. 10 ст. 86. — Служби

й статті про них див. в „Кир.-Меѳ. Сб.“ 1865. 235-308. Добрий аналіз Служб дав *Вороновъ* 145-166; на ст. 146 старша література. — *Бодянскій*: О времени... 82-88. — *М. С.*: Службы св. Кириллу и Меѳодію, „Извѣстія Спб. Слав. Благотв. Общ.“ 1885. 75-77, зміст цеї праці подано і в „Странникъ“ 1885 р. I. 703-706. *И. И. Срезневскій:* Свѣдѣнія и замѣтки... № 28 в „Записки Имп. Ак. Наукъ“ 1866 р. т. IX, дає „Служба св. Константину Философу по древнимъ спискамъ“ ст.65-78. *Сырку Полихроній:* Служба святителю Меѳодію, учителю Славянскому, въ мало извѣстномъ Болгарско-Афонскомъ спискѣ XIV-XV в., „Странникъ“ Спб. 1885. II. 223-230. *Сырку П. А.:* По поводу Службы святителю Меѳодію, учителю Славянскому, „РФВ“ 1886. XV. 170-173. Пор. ще так само 1887. XVII. 69-107. — Службы преподобнымъ отцемъ нашимъ равноапостольнымъ Меѳодію и Кириллу, учителемъ словенскимъ на дни маіа 11, февруаріа 14 и апрѣліа 6 и Житіе ихъ. Спб. 1885 р., видання св. Синода. Служби складено на основі відомих рукописів, але складено „съ замѣненіями нѣкоторыхъ древнеславянскихъ и, такъ сказать, областныхъ славянскихъ словъ, формъ и выраженій болѣе понятными новыми церковно-славянскими словами и оборотами и т. п.“ („Странникъ“ 1885. I. 696), цеб-то давню форму наблизили до мови російської. — *Александровъ А. И.*: Служба св. Кириллу, учителю славянскому. По рукописи русскаго Пантелеймоновскаго монастыря на Аѳонѣ, 1895 р. „Памятн. древн. письм.“ № 107, це рукопис Пантелеймонівського монастиря на Афоні XIV віку; в кінці праці видрукувано ще уривок із „Служба свв. Кириллу и Меѳодію“, рукоп. сербської редакції. Той же автор в „РФВ“ 1893 р. кн. 2 ст. 199-203 видрукував Службу св. Кирилу по рукопису XIV в. з Афону. — *Радченко К. Ф.:* Замѣтки о рукописяхъ, хранящихся въ болгарской митрополіи г. Скопья, съ приложеніемъ Службы Константину Философу по средне-болгарскому списку XIII вѣка, „Извѣстія“ т. XII кн. 3 ст. 147-157, текст 158-162. — *Н. В. Шляковъ*: Служба преподобному отцу нашему Кириллу, учителю словенскому. Неизданныя стихиры св. преп. Кириллу, первоучителю словенскому, „Извѣстія“ XV кн. 3 ст. 151-187, 1910 р. Уривки з Служб та аналіз їх див. вище в I т. ст. 14. 35. 181. 206. 219. 319, т. II ст. 45. 128, 192-3 195-6. 217. 233. 236.

5. Глаголицькі служби св. Кирилу та Мефодію.

Пам'ять про св. апостолів слов'янських не припинялася ніде серед усього слов'янського світу, не припинялася вона також і серед тих слов'ян, що належали до церкви західної. Але серед слов'ян Адріятицького помор'я (Хорватія, Далмація і др.) Рим рано заборонив слов'янську службу, а разом з тим перешкоджав розвиватися й культу св. Костянтина та Мефодія. Але ця заборона мало помагала, і тому вже в 1248 р. Рим офіційно дозволяє далматинцям слов'янське Богослуження.

Ось через це, десь в XIV віці, а може й трохи давніще, повстають і Служби св. слов'янським апостолам католицького обряду, писані глаголицею. Відомі дві таких Службі, з рукописів XIV-XV віків, зовсім відмінні одна від одної. Звичайно, Служби ці мають всю церковну термінологію в мові латинській, і взагалі знають багато латинізмів. В Службах знаходимо т. зв. читання (lectiones), — це уривки з ЖК[14-15]. Автором Служб був якийсь слов'янський священник-католик XIII чи XIV віку.

Історичним змістом ці Служби не багаті, — тут знаходимо лише загальні відомості про Кирила та Мефодія, і то тільки про їхню працю в Моравії та Римі. Католицьку цензуру знати скрізь по цих Службах; про боротьбу з триязичниками ані одної згадки; відоме місце в передсмертній молитві св. Кирила: „Погуби треязычную ересь" тут виправлено на: „Погуби єретическу ересь". Перші видавці католицьких Служб св. Кирилу та Мефодію, Месич та Берчич, високо ставили відомості цього пам'ятника, а Берчич цінив його навіть так, що рахував ці Служби за пам'ятку IX віку, але безпідставно.

ЛІТЕРАТУРА Й ВИДАННЯ: *Mesič:* Služba sv. Cirilla i Methoda, Загреб, 1863 р. — *Ivan Berčić:* Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu svetih Cirilla i Metuda, Загреб, 1870 р. XV+79 ст. — *Воронов* в додатку до своєї праці ст. I-XX передрукував ці Служби, а на ст. 207-222 дав добрий їх аналіз. — Ці Служби *Ivan Knigoljubec* в „Sb. Velehr." 1880. I. 182-195 видрукував в чеськім перекладі: Dvoji služba obřadu římského na počet' sv. Cyrillu a Methoději. — *Črnčić Ivan:* Rimsko-slovinska služba sv. Kurilu i Metodu, „Starine", Загреб, 1882. XIV. 210-220. — Див. в мене т. I ст. 233, т. II ст. 226.

6. Похвальні слова свв. Кирилу та Мефодію.

До нас дійшло дві Похвальних Слові — одне Кирилу, а друге Мефодію; через те, що в цім другім Слові єсть трохи відомостей і про Кирила (але його основа — Життя Мефодія), його не точно звуть Похвальним Словом Кирилу й Мефодію. Найстарший список ПКМ — це список XII-го століття Московського Успінського Собору.

Автор цих Похвал був слов'янином, мав широку богословську освіту й добре уявляв собі всю велич праці слов'янських апостолів. Здається, що обидві Похвалі склав не один автор. Канонізація св. братів відбулася, як ми бачили,

не одночасно, а це впливало й на час повстання їхніх Житій, Служб та Похвал.

Автором цих Похвал тепер рахують учня св. Мефодія — єп. Климента, а то тому, що в однім спискові Похвали Кирилу з XV віку добавлено, що воно „сътворено Климентомъ Епископомъ", цеб-то учнем св. Мефодія. П. Лавров, докладно проаналізувавши мову й стиль відомих проповідей св. Климента й Похвали, прийшов до висновку, що вони однакові, цеб-то, що автором Похвали був св. Климент, а це підкреслює важливість цеї пам'ятки, бо склав її сам учень св. братів. Лавров припускає, що перше написано Похвалу Кирилові, а вже по смерті Мефодія Климент склав нову Похвалу на честь обох братів [1]. Що Климент був автором Похвал, а також автором ЖК та ЖМ, те доводить і Вондрак в своїй праці: Z oboru... 1905 р., тільки Вондрак старіщим уважає Похвальне Слово обом братам.

Звичайно, такі твердження Лаврова та Вондрака — це тільки гіпотеза; мені, напр., здається, що автор Похвали К й М не був автором ЖМ. Автор ПКМ найбільше пише про М, відомості свої брав з ЖМ, скорочуючи його, але скорочував дуже неуважно, чого не міг би робити учень Мефодія, скажемо, Климент. Напр., скорочуючи буллу папи Адріяна II, автор викинув те місце, де Мефодію дається право відлучати від церкви триязичників, — цього не зробив би Климент; про триязичників тут взагалі лише глуха згадка. Ще характерна риса: в ПКМ росповідається головно про Мефодія (я назвав би її просто Похвалою Мефодію), але пропущено про ув'язнення Мефодія, — такої важливої доби в житті М не пропустив би Климент. Ще приклад: ЖМ[3] свідчить, що Мефодій пробув на слов'янськім княжінні „лѣта многа", а ПКМ говорить іначе: „побысть въ немь мало", — чи ж міг так плутати автор, який написав би ЖК, ЖМ та ПКМ, а до того ще й Климент? Крім цього, знаходимо в Похвалах помилки і в цифрах, — їх звичайно приймають за прості похибки писарів: рік смерти Мефодія зазначено тут 886, а число днів, які пробув Кирил монахом — 8, але це помилки певне невільні (в останньому и прочитано за и).

Усе це насовує мені думку, що ПК і ПМ писав не той

1. „Archiv" 1905. XXVII, рец. на працю Вондрака: Z oboru.

автор, що писав ЖК та ЖМ; писав автор, який не знає подробиць з життя солунських братів; джерелом цьому авторові служили ЖК та ЖМ, які він невдало переробляв та скорочував. Про час повстання Похвал певного нічого не можна сказати, але вони молодші за ЖК й ЖМ.

Похвали дійшли до нас в багатьох списках, з XII-го віку починаючи, часом з досить значними варіянтами. Свідчення Похвал про св. братів, хоч і не дають чогось нового понад те, що знаходимо в ЖК та ЖМ, дуже цінні; особливо цінні свідчення ПКМ тої редакції, що знаходиться в Московськім Успінськім Збірнику XII ст., — цим свідченням треба довіряти так само, як і свідченням ЖК та ЖМ.

ЛІТЕРАТУРА: *А. Викторовъ* в „Лѣтописи Русской Литературы" 1859. II. 131-140 доказує, що автором слів не був Климент. — *Воронов* 183-190 аналіз Похвал, ст. 184 — старші видання їх. — *V. Vondrák:* Z oboru církevněslovanského písemnictví, 1903 р.; цінна рец. П. Лаврова в „Archiv" 1905. XXVIII. 350-384. — Див. ще літературу:

ВИДАННЯ ПОХВАЛИ СВ. КИРИЛУ: *I. P. Šafařík:* Památky dřevního písemnictví jihoslovanů, Прага, 1851 р. ст. 28-30; вид. 2-е 1873 р., текст з Великих „Читаних Миней". — *П. Савваитовъ*, „Кир.-Меѳ. Сб." 1865. 313-318, текст по списку XV в. — *И. И. Срезневскій:* Два сборника житій XIV в. съ Похвалою епископа Климента Кириллу Философу, див. „Свѣдѣнія и замѣтки" № XXXVII в „Сборникъ" 1867. I. 53-60. — *Jos. Pervolf*: Fontes rerum Bohemicarum, Прага, 1873 р. т. I ст. VIII передмови—про рукописи й видання, а текст з Великих „Читаних Миней" Макарія на ст. 53-57, з варіянтами і чеським перекладом. — „Странникъ" 1885. I. 590-600 подає текст з „Читаних Миней" Макарія. — *А. Теодоровъ-Баланъ*: Кирилъ и Методи, Софія, 1920 р. ст. 107-117, з поясненнями.

ВИДАННЯ ПОХВАЛИ СВ. КИРИЛУ Й МЕФОДІЮ: *Daničić:* Rukopis Vladislava gramatika, pisan godine 1469, „Starine Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti" 1869 р. кн. I.—*А. Е. Викторовъ*: „Кир.-Меѳ. Сб." 1865. 309-312, текст з рукопису Севастьянова, XIII в. — *О. Бодянскій* в „Чтенія" 1865 р. кн. 2 ст. 1-64 і 1866 р. кн. 2 ст. 65-152 видрукував 15 списків Похвали К й М, старший з них XII в.; по ст. 64 знимок з одної сторінки Похвали з Успінського Збірника. — Fontes rerum Bohemicarum, Прага, 1873. I. 58-68, по Успінському списку XII в., з чеським перекладом, а на ст. VIII передмови про рукописи Похвали. — *П. А. Лавровъ*, в „Чтенія" 1895 р. кн. I (172) ст. 34-38, при праці В. Ундольського: „Климентъ, епископъ Словѣнскій", по сербському спискові. — *П. А. Лавровъ*: Житіе св. Меѳодія и Похвальное слово св. Кириллу и Меѳодію, по списку XII в. М. 1899 р., відбитка з „Чтенія" 1899 р. кн. 2 (189) ст. 159-167, з варіянтами списків, що їх видрукував Бодянський; див. ще Лаврова в „Виз.

Врем.“ VII. 129-131. — *А. Теодоровъ-Балань*: Кирилъ и Методи, Софія, 1920 р., ст. 118-132, з поясненнями. У мене див. вище т. I ст. 62. 182. 208. 219. 296. 320, т. II ст. 9. 10. 13. 16. 128-9. 131. 172. 193. 217. 232. 236. 274.

7. Успіння св. Кирила Философа чи коротке ЖК.

Під час подорожі по слов'янській частині Турції відомий учений А. Гильфердинг в році 1857-м знайшов сербський рукопис XV-XVI віку, а в нім було „Успеніе святаго Кирилла Философа“. Пам'ятка дуже цікава, бо подає деякі відомості, яких не знаємо з других джерел. Основою для Успіння безумовно було повне ЖК, до якого воно дуже близько подібне; Успіння — це, властиво, тільки скорочення повного ЖК, — тут викинено всі диспути, яких так багато в повнім ЖК, через те цю пам'ятку ліпше б назвати по її змісту коротким Життям Костянтина; Бильбасов II. 61 рахував Успіння старшим за повне ЖК, але для такого припущення нема підстав, — воно молодше за нього. Крім повного ЖК, автор Успіння користався ще й з інших джерел, напр., з Похвали св. Кирилу, з повного Життя Климента і др.

Автор Успіння був болгарин, а тому й вніс до свого твору патріотичні болгарські доповнення; так, св. Кирила тут зроблено слов'янином, родом болгарина: Съи преподобный отець нашь Куриль рожденіемь бысть от Солуна града, родом съ бльгаринь“. Крім цього, автор росповідає нам про працю св. Кирила в Болгарії: після диспуту з іконоборцем патріярхом Аннієм Костянтин іде в Брегальницю, де вже були охрещені, але більшість не знала християнства, проповідує там Христа, перекладає книжки на мову слов'янську і навертає на християнство 50000 (варіянт: 4050) невірних. Цей епизод з Брегальницею надзвичайно цінний, як відгомін початкової праці Костянтина серед візантійських (скоро потім болгарських) слов'ян (місто Брегальниця на річці теї само назви, доплив р. Вардара, десь в 25 верстах від міста Струмиці); див. т. I ст. 195-196.

Цікаву думку про цього пам'ятника висловив А. Соболевський. Опіраючись на те, що деякі твори Костянтина Болгарського приписано Костянтину Философу і названо Кириловими, Соболевський хоче і в Солунській Легенді під Кирилом бачити Костянтина Болгарського; епі-

зод з Брегальницею пояснює він так, что тут Костянтин став єпископом[1]. Звичайно, така думка Соболевського, — тільки припущення.

ЛІТЕРАТУРА: Текст Успіння дав *А. Гильфердингъ* в „Извѣстіяхъ Акад. Наукъ“ (стара серія) 1858. VI. 381-386: „Успеніе св. Кирилла“; див. його і в *Бильбасова* II, 238-246 — текст слов'янський з перекладом латинським, і ст. 326-329—російський переклад. — Добрий аналіз Успіння дав *А. Д. Вороновъ* 191-203, тут і дрібніща література; пояснення до тексту див. у Бильбасова II. 59-64. Див. ще у *Малишевського*, „ТрКДАк“ 1885. II. 390-391. — Текст дає й *Шляковъ*, „Извѣстія“ 1910 р. т. XV кн. 3. — *Н. Туницкій:* Св. Климентъ, 1913 р., ст. 102, 231-232. — *Франко* в статті: Eine altbulgarische Redaktion der Vita Konstantini, „Archiv“ 1915. XXXVI. 217-222 вказав на два тексти: Львівського Університету № I. B. 1, ркп. XVI в., та Бібліотеки Народнього Дому, ркп. Петрушевича № 2, XVI в.; зміст цеї пам'ятки подав Франко в німецькім перекладі; короткий аналіз незадовольняючий, бо Франко не використав відповідної літератури. Відомий ще й текст Григоровича з половини XV віку. — Уривки в українськім перекладі та аналіз подаю в I т. цеї праці ст. 14. 18. 29. 51. 59. 61. 84. 90. 127. 133. 140-1. 150. 165. 167-8. 195. 209. 248-9. 290. 293-4. 296. 320; т. II ст. 170. 219. 278.

8. Проложні Життя.

Проложних Житій св. братів, рукописних і друкованих, маємо не мало, вони часом дуже ріжняться одне від одного. Найціннішим серед них буде Життя обох братів болгаро-сербської редакції, т. зв. Сербська Легенда, див. вище в I томі ст. 14. 55. 84. 271. 280. 287; т. II ст. 125-219. Вона подає не мало цікавих відомостей про Костянтина й Мефодія, — напр. про те, ніби Мефодія поховано „вь велицѣй церкви Моравьстѣй оть лѣвую страну вь стѣнѣ за олтаремь светыє Богородице“. Відоме нам це Життя в списку XIII в. Автором його був якийсь південний слов'янин, скоріще болгарин. Цікава ще замітка про почитання св. братів: „И твориться паметь ею (св. братів) 6 априля мѣсеца, и вельми церкви празднуєть въ день паметь ею“. Цікавий ще болгарський список 1330 року.

Інші проложні життя Костянтина та Мефодія, відомі в списках XV-XVI віків, подають нам низку ріжних відомостей, взятих з тогочасних джерел і часом перемішаних з власними домислами авторів. Звичайно, найголовнішим

1. Изслѣдованія и матеріалы, 1910 р. ст. 131.

джерелом і для проложних Житій були ЖК та ЖМ; але крім них були ще інші джерела; мені здається зовсім правдивою думка Н. Туницького, що існувало дуже давнє грецьке Життя солунських братів, — з нього могли взяти й проложні Життя ті свої відомості, яких нема в ЖК та ЖМ. На жаль тільки, якогось спеціяльного досліду про ці проложні Життя ще не маємо, — не знаємо їх джерел, навіть не маємо доброго видання їх з зазначенням варіянтів. В науковій літературі до свідчень проложних Житій звичайно ставляться скептично, але, на мій погляд, ці свідчення заслуговують значно більшого довір'я, бо походять з якогось дуже давнього джерела, котрого, на жаль, ми ще не знаємо.

З цікавих звісток проложних зазначу кару на єретика Замврія, — єретик цей підбурював нарід (мораван) убити Кирила й Мефодія, але по молитві св. братів „Замбрій разсѣдеся", а інших „пожре земля и возгорѣся огнь". Містом, де похований Кирил, зазначається якийсь Канаон, Катаон чи Каон [1].

ЛІТЕРАТУРА: *Калайдовичъ:* Іоаннъ Ексархъ болгарскій, М. 1824 р. ст. 90 — текст Сербської Легенди. — *Добровскій:* Кириллъ и Меѳодій, переклад Погодина, М. 1825 р., на ст. 103-107 — проложні життя. — *Бодянскій:* О времени... 65-79. — *Бильбасовъ* II, 108-114, тут коментар до Сербської Легенди; на ст. 274-275 текст її з латинським перекладом, а на ст. 340-341 російський переклад. — Fontes rerum Bohemicarum, Прага, 1873. I ст. IX, 69-73, з варіянтами і чеським перекладом Первольфа. — Короткий аналіз дає й *Вороновъ* 203-207, тут і література про видання; інша література у *Pastrnek* ст. 12. — *Франко*: Св. Климент ст. 181-183, — тут цікаві подробиці знайдення мощей св. Климента. — *Барсуковъ:* Источники русской агіографіи, Спб. 1882 р. ст. 295, — вказується 17 пергаменових Прологів XII-XV в. з життями св. братів. — *А. Соболевскій:* Матеріялы и изслѣдованія, Спб. 1910 р. ст. 110-112, частина й тексту 1340 р. — *Н. Туницкій:* Обзоръ источниковъ для исторіи св. Климента, „Богослов. Вѣстникъ" 1910 р. т. III ст. 91-92. — *П. Лавровъ* в „ЖМНПр" 1914 р. ч. 52 ст. 169-170. — Див. у мене т. I. ст. 35. 56. 84. 91. 93. 127. 141, т. II ст. 194. 203. 279.

9. О преставленіі св. Кирила.

В окремих збірниках або в хронографах стрічається цікаве оповідання про св. Кирила: „О преставленіи св. Кирилла, оучителя словеньскому языку". Стаття ця росповідає

1. Про це місто див. вище ст. 126.

про те, що „грамота роуская явилася Богомъ дана в Корсоунѣ градѣ роусину, от него же наоучися Константинъ Философъ". Цікаве оповідання, котре повстало, як доповнення до короткої звістки ЖК[8] про те, що Костянтин знайшов у Корсуні Євангелію та Псавтиря, писані „руською" мовою. Те, що дається тут про Костянтина, взяте з його Життя.

ЛІТЕРАТУРА: Повний текст по рукоп. XVII-го віку дає *И. В. Ягичъ:* „Разсужденіе старины" ст. 308-310; уривок з нього по рукоп. половини XV-го віку дає О. Бодянський в „Чтенія" 1863 р. кн. 2 ст. 31-32. Див. ще: *Горскій* в „Кир.-Меѳ. Сб." 1865. 10; *Погодинъ* там само 125-126. — *Бодянскій:* О времени... ст. 91-111. — В російськім перекладі праці Добровського про К й М на ст. 118-120 видрукувано це оповідання з хронографа Рум. Музея № 453, список 1494 р. — Уривки з цеї пам'ятки подаю в I т. ст. 119 цеї праці.

10. Повне слов'янське Життя св. Наума і Служба йому.

В рукопису Народньої Бібліотеки в Београді зберігається повне Життя св. Наума і Служба йому слов'янською мовою. Зміст цього Життя однаковий з тим грецьким ЖН, який відомий нам з Мосхопільського видання 1742 р., але зміст не дослівно однаковий, єсть багато ріжниць. Чи слов'янське ЖН єсть перекладом з грецького, чи навпаки, цього остаточно не вияснено; у всякому разі слов'янське ЖН знаходиться в дуже близькій залежності від повного ЖКл грецькою мовою. Слов'янський текст знайшов і видрукував П. А. Лавров. Відомий ще слов'янський текст короткий, видрукуваний в „Гласник" 1885 р. Чогось нового супроти того, що подають грецькі ЖН та ЖКл, в цих слов'янських Життях нема.

ЛІТЕРАТУРА: *А. Ковачевић:* Неколико прилога за црквену и политичку историју јужних словена, „Гласник" 1885 р. кн. 63 ст. 1-4, тут слов'янський текст короткої редакції з сербського рукопису XVI-го віку, але виданий зле.—*П. А. Лавровъ:* Житія св. Наума Охридскаго и служба ему, „Извѣстія" 1908 р. т. XII кн. 4 ст. 7-37 текст, а на ст. 49-51 коротенький аналіз.

11. Слово Кирила Словенця.

„Слово Кирилла Словенца, солунскаго философа" чи т. зв. Солунську Легенду подано в перекладі на українську мову на ст. 311-313 тому I-го цеї праці; там і література, до котрої додаю: „Слово" вперше видрукував *Йордан*

Константинов в „Гласник“ 1856. VIII 146-147, видрукував дуже зле й не відомо з якого рукопису. — *А. А. Куникъ:* Солунская легенда, „Записки Академіи Наукъ“ 1864 р. т. V ст. 254-262; рец. Dr. Fr. Rački, „Rad. Jug. Akademie“ 1871 р. кн. 15 ст. 172-178. — *Еп. Порфирій Успенскій* передрукував в „ТрКДАк“ 1877. IV. 83-87, тут і аналіз. — *В. Качановскій:* Славянскій списокъ описанія чудесъ св. великомученика Димитрія Солунскаго, „Христіан. Чтеніе“ 1883 р. ст. 249 sq. — Див. цю Легенду в мене в I т. ст. 18. 53. 77. 195. 178-9. 311-313 переклад, т. II ст. 219. 289.

12. Пам'ятки, в котрих згадується про Кирила й Мефодія.

Крім вище зазначених джерел, що цілковито присвячені Костянтину та Мефодію чи їхнім учням, треба згадати ще про такі пам'ятки, де згадується про них лише побіжно, бо цілий зміст їх має інше завдання.

1. Сказаніє ченця Хороброго про письмена. Надзвичайно цінна пам'ятка десь X віку, що боронить працю св. апостолів, — слов'янський алфавит та переклади. Свідчить, що Костянтин склав свою азбуку в 6363 році (=855 рік). Про цю пам'ятку росповідаю докладно в IV томі цеї праці.

2. Іоан, екзарх болгарський. Від Іоана, екзарха болгарського, зберігся до нашого часу переклад Богословія св. Іоана Дамаскина в рукопису XII віку, а в передмові до цього перекладу Іоан болгарський росповідає про слов'янску мову. На початку цеї передмови згадується про перекладчеську діяльність Костянтина й Мефодія, росповідається, що̀ саме вони переклали. — Див. *И. Ягичъ:* Разсужденія старины 320-325, подано текст; *Бодянскій:* О времени... 49-51; *К. Калайдовичъ:* Іоаннъ Ексархъ Болгарскій, М. 1824. Див. вище ст. 103-104.

3. Згадки хронографів. До нашого часу дійшло багато т. зв. Временників чи Хронографів, Літописців і т. п., — і в них дуже часто знаходимо коротшу чи довшу згадку про Кирила та Мефодія, а то й окрему статтю про перші переклади книжок та про зложення слов'янської азбуки. Історична вартість цих хронографічних звісток не велика, бо тут часто маємо й матеріял непевний, складений вже в пізніщу добу. Див. про це у *О. Бодянського:* О времени... ст. 79-140. — *Pastrnek* 13. — *Поповъ*: Обзоръ хронографовъ русской редакціи, М. 1869 р. вип. 2 ст. 122 і далі. — *Поповъ:* Изборникъ славяно-русскихъ статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакціи, М. 1869 р. ст. 137-138. — *В. Ла-*

манскій: Болгарская словесность XVIII вѣка, „ЖМНПр“ 1869 р. ч. 145 ст. 111-113, 115-116, — тут Життя солунських братів з болгарського Літопису XVII-го віку. Див. вище ст. 203.

4. Славлення св. братів. В збірнику початку XVII в. єсть болгарський Синодик, складений в 1211 році з наказу великого церковного собору в Тернові. Ось в цим Синодику й маємо прославлення наших св. братів та їхніх учнів в неділю православія. Про Кирила тут сказано, що він переклав святе Письмо з грецької мови на болгарську і просвітив болгарський нарід. Див. *М. Дриновъ*: Новый церковно-славянскій памятникъ съ упоминаніемъ о славянскихъ первоучителяхъ, „ЖМПр“ 1885 р. ч. 238 кн. 4 ст. 176-205; рец. Ягіча в „Archiv“ 1887 р. т. X кн. 1-2 ст. 303-305, див. ще „Периодическо Списание“ 1885 р. т. XIV. ст. 321-322. *Ламанскій* в „ЖМНПр“ 1903 р. кн. 6 ч. 347 ст. 369.

5. Книга о письменех. В кінці XIV-го віку жив в Сербії при дворі деспота Стефана Лазаревича Костянтин Философ або Граматик. Він склав надзвичайно цінну для свого часу „Книгу о письменехъ“, яка стала джерелом граматичного знання та правопису на два віки, XV-XVI. І ось в цій книзі в розділі 4-м Костянтин Граматик згадує й про Кирила Философа, хоч знає про нього дуже мало. Він говорить, що Кирил зібрав круг себе тямучих людей, що знали мову грецьку та ріжні слов'янські, і вони створили церковну слов'янську мову, поклавши в основу її всі слов'янські мови, а найперше—українську („обаче роусь вящше“). Костянтин Граматик був автором теорії про українське походження ц.-сл. мови. Цілу „Книгу о письменехъ“ по рукоп. XV в. з своїм аналізом видав І. Ягич в „Разсужденія старины“... 1895 р. ст. 366-517; розділ 4-й на ст. 396-398. Див. т. 1 ст. 117-118 цеї праці.

6. Іконописні Подлинники XVI-XVIII віків подають також деякі відомості про К й М, див. далі, в VI розділі: Давні образи св. К й М.

7. Оповідання *Арсенія Суханова*, що побував в 1649-1650 р. на Афоні. Черці одного манастиря скаржилися Суханову на ненависть греків до слов'ян і оповідали, що й Костянтин Философ багато витерпів від греків за слов'янську азбуку та за переклади, що за це вони мало не вбили його, а тому Костянтин змушений був працювати не серед візантійських слов'ян, а в Моравії. Див. Збірник Соловецької Бібліотеки № 897 л. 2-3; „Православный Собесѣдникъ“ 1885 р. т. I ст. 371; Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 230.

II. Джерела латинські.

На другому місті по слов'янських джерелах треба поставити джерела латинські. Джерел цих досить багато і не мало серед них надзвичайно цінних. Костянтин і Мефодій працювали на землях (Моравія й Паннонія), котрі в церковнім відношенні ще за 75 літ перед ними належали до західньої церкви, до Риму, а тому брати мусіли увійти в зносини як з німецьким духовенством, що також працювало на цих землях, так і з самим Римом. А це все й було причиною, що маємо не мало пам'яток про діяльність св. братів, особливо Мефодія, писаних мовою латинською. Серед пам'яток цих не мало єсть і таких, що були направлені проти Мефодія, проти його архієпископської влади в Моравії, а тому, звичайно, не всім цим пам'яткам можна однаково довіряти.

Латинські джерела ділимо на дві групі: 1. документи,— неб-то офіційні писання пап та римо-німецького духовенства і 2. легенди—писання, закрашені вже суб'єктивними побожними поглядами автора, що записував той чи інший переказ.

A. Документи офіційні.

З дуже давнього часу, десь ще з IV-V віку, в папській канцелярії в Римі заведено звичку записувати до особної книжки відписи всіх листів та роспоряджень папських. Книжки ці називаються регестами або регістрами. На жаль, давніщі регести не дійшли до нашого часу (їх часом нищила противна папська партія), — маємо їх тільки з 1198 р., а до того часу збереглися регести тільки випадково. Часто бувало й так, що регести складалися й з самих чорнеток папських листів. Але й крім регест папські роспорядження в великому числі збереглися по найріжніщих церквах та манастирях, де ще вдавнину складали з них т. зв. каноничні збірники, для практичного вжитку; з таких пам'яток відомі збірники кардинала Deusdit'a, Іво та Граціяна. Серед цих папських листів маємо трохи й таких, що стосуються Костянтина й Мефодія.

Документи знаходилися помалу, і кожний з них все більше й поіншому освітлював діяльність слов'янських апостолів. Пошукування Палацького в тайнім Ватиканськім архиві, під час його італійської подорожі, увінчалося по-

вним успіхом, — Палацький знайшов пергаменовий рукопис, писаний лангобардським письмом (мінускули) X чи початку XI віку; це був давній регест папи Іоана VIII, а серед документів в цім регесті знайшлося 4 листи, що стосуються справи св. братів [1].

Відомий видавець „Monumenta Germaniae“ М. Пертц, під час своєї подорожі по Англії, перший знайшов в Британськім Музеї надзвичайно цінний Збірник папських листів; через декільки років, р. 1879-го англійський учений E. Bishop зробив з цього збірника точну копію і передав її для видання редакції „Monumenta Germaniae“. Німецький учений Пауль Евальд видав цінніщі місця цього Збірника в „Neues Archiv für die alteste Geschichte“ т. V за 1879 р. ст. 277-414, 505-596 разом з своїм і Ваттенбаховим дуже цінним науковим дослідом: „Die Papstbriefe der Brittischen Sammlung“; окрема відбитка: Hannover, 1880 р.; рецензія Ягіча в „Archiv“ 1880 р. IV. 707-710. Знайдений Збірник знаходиться в Британськім Музеї під № 8873 в відділі рукописів; рукопис in 4^0, десь XI століття, на 210 листах, писаний ріжними руками. В Збірнику знаходиться більше 400 папських листів з V, VI, IX і XI віків, а серед цих листів декільки цінних листів папи Іоана VIII та Commonitorium папи Стефана VI, що стосуються діяльности св. Мефодія в Моравії. Всі листи великої наукової вартости.

Всі ці папські листи давно вже звернули на себе пильну увагу наукових дослідників [2] головно тим, що в них немає одної послідовної лінії пап що до слов'янського Богослуження. Західні вчені в більшості боронять думку, ніби папи ніколи й не дозволяли слов'янського Богослуження, а тому рахують підробленими всі ті листи, в котрих знаходимо папський дозвіл на це Богослуження. Навпаки, дослідники східні звичайно рахують сфальшованими ті листи, в котрих слов'янське Богослуження забороняється. Правда, частину цеї вченої суперечки за правдивість чи неправдивість де-

1. *Franc Palacký:* Literarische Reise nach Italien, 1838 р.; *Pastrnek* 17-18, 112; *Lapôtre* в розділі I-м подає докладну історію регестів, див. ще „ЖМНПр“ 1896 р. ч. 305 ст. 164-170.

2. Напр. вже в „Archiv“ Harmayr за 1825-1826 р. №№ 12, 18 і 28 есть стаття: Method, Erzbischof von Mähren, und Papstes Johann des VIII. Briefe, на основі того, що було відомим у той час.

яких папських листів остаточно розв'язав Британський Збірник, бо в нім знайшлися копії деяких тих листів, що про них йшла суперечка і які доти відомі були з інших джерел (папські регести).

Правда, вчені ще не прийшли до одної думки про значіння знайденого в 1879 р. Регесту. Так, напр., Fr. Hýbl: Slovanská liturgie na Moravě v IX. věku „ČČH" 1908. XIV, опіраючись на студії італійського вченого G. Levi, твердить, що знайдений рукопис Регесту — тільки XI в., і не єсть вірною копією загубленого оригіналу, — це простий вибір з оригіналу, до якого могли достатися й акти неавтентичні. Навпаки, Lapôtre твердить, що знайдений Регест — вірний відпис з оригіналу. В 1910 р. випустив працю про Регест Іоана VIII німецький учений Er. Caspar, що спеціяльно займався цим питанням, і теж прийшов до висновку, що вміщені в Регестрі акти треба вважати за вірні копії; тільки дати їхні можуть бути й не точні, бо часто на листах маємо лише: „Data ut supra".

ВИДАННЯ Й ЛІТЕРАТУРА: Папські листи з регест видали: *Boehmer J. F.:* Regesta chronologico-diplomatica Carolorum, Frankfurt a. M. 1833. — *A. Boczek:* Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae, Olomucii 1836. — *Ph. Jaffé:* Regesta Pontificum, Берлін, 1851. — *Erben C. J.:* Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, Прага, 1855. — *Gincel* в додатках до праці: Geschichte der Slavenapostel 1857 і 1861 (2 вид.) р. р., а також в Monumenta epistolaria de ss. Cyrillo et Methodio agentia. — *Dr. Fr. Miklošić i Dr. Fr. Rački:* Novo najdeni spomenici iz IX i XI vieka za panonsko-moravsku, bugarsku i hrvatsku poviest, „Starine" 1880. XII. 206-223, Загреб. — *В. Бильбасовъ:* Кириллъ и Меѳодій по документальнымъ источникамъ, Спб. 1868 р.; тут на ст. 109-151 уміщено текст, а на ст. 1-37 дано аналіз їх, а часом тут і переклад важніщих уривків на мову російську; на ст. 55-105 дано аналіз папських листів та уривки з них, або й цілі переклади російською мовою; те саме див. в „ЖМНПр" 1868 р. ч. 138 ст. 327-377, тут і папські листи, в уривках або цілими, російською мовою. — *Fr. Pastrnek* 249-264 друкує всі папські листи. — *Dr. Gustavus Friedrich:* Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, Прага, 1904 р., т. I вип. 1, — тут критично з варіянтами видано всі офіційні акти, зазначено видання й літературу. — *О. Бодянскій:* О времени... 1855 р. ст. 18-26, 141-143: про листи Іоана VIII взагалі.

Про Британський Збірник див. *Jean Martinov S. J.:* Saint Méthode, apôtre des Slaves, et les lettres des souverains Pontifes, conservées au Britisch Museum, Париж, 31 ст., в „Revue des Questions historiques", 1880 р. т. 38 за жовтень, ст. 369-397; статтю цю переклав на чеську мову Al. Hlavinka: „Svatý Method, apoštol slovanský,

a papežské listy, zachované ve Britském museu, див. „Sb. Vel.“ 1883 III. 173-196. — *Grabowski Br.:* Nowe dokumenty do dziejów apostołów słowiańskich, „Biblioteka Warszawska“ 1881. I. 411-416.—Рец. на працю Мартинова і огляд новознайдених документів дає *А. Д. Вороновъ:* Научное движеніе по вопросу о св. Кириллѣ и Меѳодіи, „ТрКДАк“ 1881. II. 391-416. Див. ще у *Малишевського* в „ТрКДАк“ 1885. II. 573, 1886 I. 424-425. — Огляд новознайдених в Британськім Музеї папських листів дає ще й „ČMČ“ 1881. LV. 286-305: Nové zprávy o životu sv. Methodia. — Новооткрытыя свѣдѣнія о св. Меѳодіи, „Древняя и Новая Россія“ 1881. I.—*E. Caspar:* Studien zum Register Johannes VIII, „Neues Archiv“ 1910. XXXVI. 77-156. — *P. Heigl:* Zum Register Johannes VIII, „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung“ 1911. XXXII. 618-622. — Див. вище ст. 23. 28. 31. 49. 56. 57. 133. 138. 220. 221. 227.

Коротко перерахую тепер всі офіційні документи латинською мовою.

1. Лист папи Адріяна II.

Лист папи Адріяна II до князів слов'янських Ростислава, Святополка та Коцела 869 чи 870 року надзвичайно цінний, — це перший офіційний акт, яким вища церковна влада дозволяє Богослуження слов'янською мовою. Латинського оригіналу цього листа ще не знайдено, — знаємо його тільки в слов'янських перекладах: більш-менш повнім в ЖМ[8] та в короткім в Похвалі К й М; крім цього, відмінної скороченої редакції маємо цього листа і в львівськім спискові ЖК, а також в спискові Моск. Син. Бібл. № 472 (див. в „Чтенія“ 1873. I. 532-534). Через велике значіння цього акту про нього багато писано, але остаточної думки наука ще не має, бо думки вчених католиків та православних часто зовсім протилежні.

ЛІТЕРАТУРУ про листа подано вище на ст. 16; до поданого там додаю. Аналіз листа у Бильбасова I. 5-9, у П. Лавровського 1863 р. 27-38 та у Воронова 279-284. — *П. Лавровъ,* „Виз. Врем.“ 1900. VII 116-118, 132-134. — *A. Lapôtre:* Hadrien II et les fausses décrétales, „Revue des questions historiques“, avril 1880. — *Франко:* Св. Климент ст. 198-199 також вважає, що листа цього скомпонував автор ЖМ. — *G. Friedrich:* Codex, 1904, № 12 передруковує з Pastrnek: Dějiny листа по-слов'янськи й латинськи.—ПЕРЕКЛАДИ цього листа: латинський у Šafařík: Památky 5 (а звідсі передрукували Goetz, Erben № 35 і др.); чеський: Fontes rerum Bohemicarum ст. 45-46, Снопка в „Sb. Velehr.“ 1896. VI. 3-5, у Pastrnek 92-94; польський — у Bogusławskiego 94-95; російський — у Бильбасова I. 70-71. Український переклад цього листа даю вище ст. 10-11, а на ст. 9-16 аналіз його; див. ще т. I. ст. 168. 294. 269, т. II ст. 17. 74-75. 212. 38. 60. 287.

2. Листи папи Іоана VIII.

1. Уривок листа папи Іоана VIII до архієпископа зальцбургського Адальвіна (Alvino) з наказом вернути Мефодію архієпископську кафедру; лист писаний між 14. XII. 872 р. (вступлення папи Іоана VIII на престол) і 14. V. 873 р. (смерть Адальвіна). Текст видали: „Neues Archiv“ № 19; *Rački* № 4; „ČMKČ“ LV. 292-293; *Pastrnek* 249; *Friedrich* № 17. Російський переклад у *Воронова*, „ТрКДАк“ 1881. II. 404. Див. вище ст. 29.

2. Інструкція, Commonitorium, папи Іоана VIII своїому легатові єпископу Анконитанському Павлу, з 873 р., перед 14 травня, в справі звільнення Мефодія з в'язниці й возстановлення його в правах. Уривок тексту дає Бильбасовъ I. 126-127, 12; новознайдений текст: „Neues Archiv“ № 20; Rački № 5; „ČMKČ“ LV. 290-291; Pastrnek 249-251; Friedrich № 18. Уривки в рос. мові у Воронова, „ТрКДАк“ 1881. II. 402-404, а в польській у Boguslawskiego 109-110. Латинський текст з чеським перекладом дає J. Vykydal: Tři listy papeže Jana VIII, „Sborn. Vel.“ 1880. I. 287-288. — Уривки в українській мові див. вище ст. 28-29. 32. 33. 50.

3. Лист папи Іоана VIII до архієпископа Пассавського Германриха, 873 р., до 14 травня, про знущання над Мефодієм під час „суду“; папа забороняє єп. Германриху виконувати службу й наказує йому явитися до Риму. Текст: „Neues Archiv“ № 21; Rački № 6; „ČMKČ“ LV. 293; Pastrnek 251-252; Friedrich № 18; „ТрКДАк“ 1881. II. 405. Уривок по-польськи дає Boguslawski 110-111, по-чеськи Vykydal 288-289; по-українськи див. вище ст. 29-30.

4. Лист папи Іоана VIII до єпископа Фрейзингенського Ганнона, з 873 р., перед вереснем, про знущання над Мефодієм під час „суду“, з наказом негайно прибути до Риму. Текст: „Neues Archiv“ № 22; Rački № 7; „ČMKČ“ LV. 294; Pastrnek 252; Friedrich № 21; „ТрКДАк“ 1881. II. 406. Уривок по-польськи дає Boguslawski 111, по-чеськи Vykydal 290-291; по-українськи див. вище ст. 30.15.

5. Лист папи Іоана VIII з 873 р., перед 14 травня, до короля Людовика з доказами, що Паннонія належить в церковнім відношенні до римського престолу. Текст у Бильбасова I. 127-128, аналіз ст. 12; Boczek № 49, Erben 37, Friedrich № 13. Див. вище ст. 28.

6. Уривок листа папи Іоана VIII з 873 р., перед 14-го травня, до короля Карломана, щоби Мефодій вільно виконував свої архієпископські обов'язки в Паннонії. Текст: A. Boczek ст. 36; Erben ст. 16; Ginzel 57-58; Бильбасов I. 129, а на ст. 14 аналіз листа; Pastrnek 253; Friedrich № 14. Російський переклад у Бильбасова I. 78 або в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 350. Багато дослідників датують цього

листа 875 р., напр. Малишевський в „ТрКДАк“ 1885. II. 578; Бильбасов I. 14 датує навіть 876 р. Див. вище ст. 28. 34.

7. Лист папи Іоана VIII до князя Мутимира, duci Montemero, 873 р., див. вище ст. 183-184.

8. Лист папи Іоана VIII до архієпископа Паннонського Мефодія з 14 червня 879 р. з наказом негайно явитися до Риму на суд за неправдиву науку. Текст: Boczek ст. 39; Erben 17; Ginzel 58; Бильбасовъ I. 130-131, 19-20; Pastrnek 253-254; Friedrich № 23. Російський переклад у Бильбасова I. 83-82, або в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 353-354. Вороновъ 284-291. Малышевскій в „ТрКДАк“ 1885. II. 579-581. E. Caspar датує цього листа кінцем червня чи липнем 879 р. Український переклад див. вище ст. 47-48, аналіз 46-52. 37.

9. Лист папи Іоана VIII до князя моравського Святополка, з 14 черня 879 р., з повідомленням, що викликано архієп. Мефодія до Риму на суд. Текст дають Boczek 40, Erben 16, Ginzel 59, Бильбасовъ I. 129-130, Pastrnek 254-255, Friedrich № 22. Російський переклад у Бильбасова I. 82, або в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 354, а в I. 17-18 дано аналіз листа. E. Caspar датує цього листа кінцем червня чи липнем 879 р. Вище ст. 48-49 дано український переклад листа, а його аналіз на ст. 49-56. 17. 72. 73. 193.

10. Лист папи Іоана VIII до князя Святополка з червня 880 р. про те, що архієп. Мефодій зовсім виправданий, з дозволом правити в церкві по-слов'янськи. Лист дійшов в рукопису XI в., переховувався перше в кляшторі Монтекасинськім, а тепер в бібліотеці Ватиканській. Текст: Boczek 44, Erben 17, Ginzel 59, Бильбасовъ I. 131-134, Pastrnek 255-257, Friedrich № 24. Російський переклад у Бильбасова I. 85-87, або в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 357-359, аналіз його 359-367, а також т. I ст. 20-23. Також у Малишевського в „ТрКДАк“ 1885. III. 66-69, аналіз його ст. 69-105. — Добрий аналіз у Вондрака в „ČMČ“ 1897. LXXI. 341-347, у Лаврова, „Виз. Врем“. 1900. VII. 118-120.— *Ks. K. Czajkowski*, „Przegląd Powszechny“ т. 80 ст. 404-407 (1903 р.).—Уривки в польській мові дає Boguslawski 118-119.— *Goetz* 1897 р. ст. 62-64. — *A. Brückner*, „Przegląd Historyczny“ 1908. VII. 165-168. — *Fr. Hýbl:* Slovanská liturgie na Moravě v IX. věku, „ČČH“ 1908. XIV 1-18, 153-171, 287-297, 406-416, доказує, що булла 880 р. підроблена. — *E. Caspar:* Studien zum Register Johanns VIII, „Neues Archiv“ 1910 р. т. 36 ст. 77-156. — *Novotný V.*: Otázka cyrillomethodějská, „Časopis pro moderní filologii“, Прага, 1911. I. 74-75, — про автентичність булли „Industriae tuae“. — *Fr. Snopek*: Bulla „Industriae tuae“ listinou nepodvrženou „ČMM“ р. 1911. XXXV. 1-60, — проти праці Hýbla. — Український переклад листа див. вище ст. 52-53, а аналіз ст. 55-56; на ст. 56-57 див. літературу; ще ст. 59, 122, 137, 209, 227, 238, 246, а в т. I ст. 180.

11. Лист папи Іоана VIII до архієпископа моравського Мефодія, з 23 березня 881 р., з заспокоєнням, що папа до кн. Святополка нічого не писав нового. Текст: Boczek 44, Erben 18, Ginzel 62-63, Бильбасов I. 135-136, Pastrnek 258, Friedrich № 25. Російський переклад у Бильбасова I. 96-97, або в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 368-369; аналіз листа у нього ж I. 23-24. — Український переклад листа див. вище ст. 58-59, аналіз його ст. 57-62. 65.

3. Листи папи Стефана V.

1. Інструкція, „Commonitorium“, папи Стефана V (VI) з 885 р. легатам: єпископу Домініку та пресвітерам Іоану й Стефану до князя Святополка. Текст: „Neues Archiv“ № 31; Rački № 14; „ČMKČ“ LV. 295-297; Вороновъ в „ТрКДАк“ 1881. II. 411-415; Малышевскій в „ТрКДАк“ 1886. I. 448-456; Pastrnek 259-260; Friedrich № 27. „Странникъ“ 1885. I. 623-624 переклад на російську мову. Уривки в українській мові див. вище ст. 138-141.

2. Лист папи Стефана V (а по офіційному римському рахункові VI) до короля Святополка, 885 р., про церковні справи на Моравії, з забороною слов'янського Богослуження. Листа цього знайшов в р. 1847 німецький учений *Wilh. Wattenbach* і видрукував його в своїй праці: Beiträge zur Geschichte der christlicher Kirche in Mähren und Böhmen, Відень, 1849 р. 43 ст.; знайшов в архіві манастиря св. Хреста в долішній Австрії коло Відня. Рукопис надзвичайно зіпсутий. Листа довго не визнавали за правдивого, але новознайдена Інструкція п. Стефана цілком і остаточно його підтвердила. Тепер датою цього листа звичайно рахують 885 рік; Ваттенбах відносив його на 890 р., а Евальд на 887 р.; Лавровський 1863 р. 17- 27. Текст дають: Migne: Patrolog. lat. том 129 ст. 801, Erben 20 № 49, Ginzel 63-67, Бильбасовъ I. 137-143, Pastrnek 260-264, Friedrich № 26. Уривки в рос. перекладі: у Бильбасова „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 371-372; в „Странникъ“ 1885. I. 621-623. Аналіз у Бильбасова I. 26-32, у Воронова 292-307. Див. ще I. Пальмов в „Христ. Чтеніе“ 1885. I. 744. Малышевскій в „ТрКДАк“ 1886. I. 420-448 дає аналіз листа та його зміст. — Goetz 1897 р. 58-61. — Уривки в українськім перекладі див. вище ст. 39, 61, 136, 9, 141, 193, 209.

4. Свідчення Анастасія бібліотекаря.

Бібліотекар папський Анастасій—це надзвичайно цікава людина свого часу, людина, яка дуже виразно характеризує епоху, коли жив і працював. Духовний сан приняв Анастасій десь в 847 році, і скоро став кардиналом. Неспо-

кійний і гарячий, вперто добивався папської тіари ще при живих папах, через що його виганяли з Риму, а навіть відлучили від церкви; див. у мене в I т. ст. 274.

Анастасій був видатним ученим свого часу; він дуже добре знав грецьку мову та літературу, був в близьких стосунках з греками, що жили в Римі. Коли Костянтин і Мефодій прибули до Риму, вони застали там Анастасія, як надзвичайно впливового папського бібліотекаря чи секретаря і особисто були з ним знайомі. Правда, знайомість ця не була довгою, бо як раз в той час Анастасій був уже заплутаний до голосної справи, що її вчинив син єп. Арсенія, дядька Анастасія (див. в I т. ст. 268), — викрадення та вбивства 7 березня 868 року дочки папи Адріяна II. Через цю справу десь в літі 868 р., як раз в час перебування в Римі Костянтина й Мефодія, Анастасій змушений був утікати з папської столиці, а 12 жовтня того ж року його відлучено від церкви, але ненадовго. Помер Анастасій десь в 879 році.

Відомості, які подає Анастасій про св. Костянтина, надзвичайно цінні, бо це ж відомості від людини, що особисто знала солунських братів.

Про Анастасія див. *A. Lapôtre:* De Anastasio bibliothecario, Париж, 1885 р. — *J. Hergenröther*: Photius II. 228-241. — *E. Perels*: Papst Nicolaus und Anastasius Bibliothecarius, Берлин, 1920. — *A. Lapôtre*: L'Europe et le Saint-Siége á l'époque carolingienne, 1895 р., див. „ЖМНПр" 1896 р. ч. 305 ст. 170-171, 181. — Pastrnek 88. — *Франко:* Св. Климент 200. — *F. Dvorník:* Les Slaves 1926 р. ст. 139, 140, 175, 176, 198-200, 206, 219, 221, 293. — Див. в I т. цеї праці ст. 268 і 274, а також літературу про Фотія в I т. на ст. 33 і в цім томі в літературі про вивчення доби Кирилла й Мефодія. — *J. K. Goetz:* Geschichte der Slavenapostel, 1897 р. ст. 13-17, про листи Анастасія та Італійську Легенду 17-38, 243-246.

1. Передмова Анастасія до опису справ IV Костянтинопольского т. зв. VIII-го вселенського Собору, 869-870 року, — звідсі довідуємося, що Костянтин виступав проти Фотієвої науки, ніби людина має дві душі — розумну й нерозумну чи грішну або безгрішну. Видрукувана була ще в XVIII в. у *Mansi*: Supplementum collectionis conciliorum т. XVI ст. 6, Венеція; *Ginzel* 43; *Pastrnek* 245 і 49. Російський переклад (і латинський оригінал) у Лавровського 1863 р. ст. 202-203, а також у *Малишевського* в „ТрКДАк" 1885. II. 184. В I т. ст. 64-65 цеї праці подано цього листа в українському перекладі; див. ще в I т. ст. 71. 74. 321, в II т. ст. 44. 191.

2. Лист Анастасія до короля Карла Лисого, 875 р.

Анастасій зве тут Костянтина Философа мужем великим та апостольського життя, каже, що він за папи Адріяна приніс до Риму мощі св. Климента, та свідчить, що К знав твори Діонисія Ареопагіта напам'ять. Лист був видрукуваний в Дублині ще р. 1632, а потім у Ваттенбаха: Beiträge, 1849 р. ст. 14; Ginzel 44; Бильбасов І. 128-129; Pastrnek 245-246, 42; Франко: Св. Климент ст. 200-201; про листа Бильбасов І ст. 13-14. — Див. в цій праці т. І ст. 270. 289. 321.

3. Лист Анастасія до єпископа Велетрійського Гавдерика; лист без дати, але Фридрих твердить, що його написано десь між 875 і 879 р. р. (смерть Анастасія). Знайшов цього листа проф. мюнхенського університету І. Фридрих і р. 1892 видав його в своїй праці: „Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius an den Bischof Gaudericus von Velletri über die Abfassung der „Vita cum translatione s. Clementis Papae". Eine neue Quelle zur Kyrillus-und Methodius-Frage", див. „Sitzugsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften", виділ історичний, засідання 2 липня 1892 р., Мюнхен, 1892, зш. III ст. 393-442. Сам оригінал, — збірка казань Климента в рукопису XIV віку — знаходиться в бібліотеці манастиря Алькобаза в Ліссабоні № 205. Лист надзвичайно цікавий та цінний і кинув багато нового світла на історію кирило-мефодіївських питань. З листа цього довідуємося, що єп. Велетрійський Гавдерик задумав скласти життєпис святого папи Климента; єпископська катедра в Велетрії була пам'яти св. Климента, чому Гавдерик цікавився ним. Написати цей життєпис єп. Гавдерик доручив диякону Іоану, що вславився умінням складати подібні життя. Крім цього Гавдерик просив також і Анастасія, як відомого знавця грецької літератури, щоби він пошукав і грецьких джерел для життя св. Климента. Виконуючи це доручення Гавдерика, Анастасій, бувши в р. р. 869-870 на соборі в Костянтинополі, став роспитувати про св. Климента. І ось тут Анастасій довідався від митрополита смирнського Митрофана, що мощі св. Климента знайшов философ Костянтин в Херсоні; Митрофан в той час жив недалеко від того міста, бо туди заслав був його патріярх Фотій. Але сам Костянтин про це звичайно не росказував, щоб не назвали його гордим. Крім цього Анастасій знайшов навіть три твори самого Костянтина мовою грецькою: 1. Знайдення мощей св. Климента, 2. Похвала св. Клименту і 3. Гимн. св. Климентові. Перші два твори Костянтинові Анастасій переклав на мову латинську (віршів перекладати він не відважився) і з листом своїм відіслав їх єп. Гавдерикові, щоби той використав їх для задуманого життєпису св. Климента. Ось цей лист такого змісту й дійшов до нас, а творів Костянтина ще не знайдено.

ЛІТЕРАТУРА, ВИДАННЯ, ПЕРЕКЛАДИ. Добрий аналіз цього листа, а також сам текст з перекладом на російську мову дав Акад. *Ягичъ* в праці: „Вновь найденное свидѣтельство о дѣятельности Константина Философа, первоучителя славянъ св. Кирилла", див. „Сборникъ" т. 54 ст. 1-44, 1893 р. — Так само й *А. Петровъ* дав аналіз листа та його оригінал в праці: „Письмо Анастасія Библіотекаря (Новый источникъ по Кирилло-Меѳодіевскому вопросу)" в „ЖМНПр" 1893 р. кн. I, ч. 285, ст. 186-193 і в „Странникъ" 1896 р. май ст. 145-146. — *Pastrnek Fr.:* в „ČMM" 1893. XVII. 32-38, 98-107, 209-215 в статті: Nový pramen o svatém apoštolu slovanském Cyrillovi, видрукував текст пам'ятки з чеським перекладом на ст. 98-103, тут і аналіз листа; на початку ст. 32-38 аналіз інших пам'яток. — *Václav Vondrák:* Novější práce o činnosti slovanských apoštolů sv. Cyrilla a Methodia, „ČMKČ 1897. LXXI. 324-343, а на ст. 325-330 текст латинський з чеським перекладом, тут же добрий аналіз пам'ятки головно за Фридрихом; багато про Римську Легенду та про її стосунок до ЖК. — Текст передруковано у Pastrnek 246-249, у Гетца 1897 р. 243-246 і др. — Аналіз листа дають ще: *o. Martinov:* Une lettre d'Anastase le bibliothécaire, див. „Monde Latin et Monde Slave" 1894 I. 12. — Рец. *П. Сырку* на праці Фридриха, Ягіча і Мартинова, „Виз. Врем." 1895 II. 234-243; *П. Лавровъ:* там само, VII. 115-116, 1900 р. — *Франко:* Св. Климент, 1906 р. 201-207, тут 201-204 і дослівний український переклад листа; Франко не надає цьому листові великої ваги, пор. ще ст. 240. — *П. Лавровъ* в „Памятники христіанскаго Херсонеса" 1911 II. 140-142 передрукував Листа. — *Jos. Hameršmid:* List biblothekáře Anastasia Gauderikovi, biskupovi Velletrijskému, "Čas. Katol. Duch." 1893 р. ст. 509, 575. — Уривки в українській мові і аналіз подаю в цій праці т. I ст. 14. 79. 85. 87-8. 124-6. 128. 130-2. 134. 274-5. 303-6. 321, т. II ст. 191. 221. 238. 259.

5. Листи німецького духовенства.

1. *De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus* — Записка про навернення Баварців та Хорватів, або Зальцбургський Меморандум року 870-873; Pastrnek (за Ассеманом, Ваттенбахом і др.) ст. 264 рахує 871 року; зазначений в Записці архієп. Адальвін помер 14 травня 873 року, а в Записці він ще живий. Це історична записка про права німецького духовенства на Моравсько-паннонську єпархію. Коли папа Адріян II висвятив Мефодія на архієпископа Моравсько-паннонського, зальцбургський архієпископ протестував проти цього і послав до Риму посольство, котре й доручило папі оцього Меморандума.

Текст видрукували: B. Kopitar: Glagolita Glozianus, 1836 p. 72-76; звідти Ginzel 46-57; нове видання дав Wattenbach: Mon. Germ. histor. XI. 6-14; П. Лавровскій 1863 р. 373-374; Бильбасовъ I. 111-126; Goetz 1897. 71-75; Pastrnek 264-273; Бильбасов I. 74-76 або в „ЖМНПр" 1868 р. ч. 138 ст. 346-348 дає уривки в російськім перекладі. Зміст Записки

подає Ks. Czajkowski в „Przegląd Powszechny“ т. 80 ст. 196-198. Аналіз листа дає Бильбасов І. 9-12. *Daniłowicz Ignacy:* Skarbiec dyplomatów papiezkich, Вильня, 1860. І. № 3, уривки в перекладі на польську мову. *Dümmler:* Geschichte d. Ostfr. R. I. 214-217. Ѳ. Успенскій 1872 р. ст. 62. Про навернення Хорватів єсть ще уривок з XIII віку, див. Pastrnek ст. 16d. — Див. вище в моїй праці уривки й аналіз т. І ст. 18. 34. 181. 246, т. II ст. 19. 20. 28. 38-9. 49. 100. 209. 238.

2. *Лист баварських єпископів* до папи Іоана IX, з 13 липня 900 р. На прохання князя моравського Моймира II папа Іоан IX висвятив на моравську єпархію архієпископа і трох єпископів. На соборі в Рисбаху 5 баварських єпископів з архієпископом Теотмаром чи Дитмаром на чолі протестували проти цього і відправили папі свого листа, яко скаргу на його роспорядження. Лист змальовує тогочасний стан моравської церкви та відношення німецького духовенства до Моравії.

Видрукуваний був лист цей ще в Magna bibliotheca veterum patrum, XVI, Paris, 1654 р. ст 610; Hardnin: Acta concil. 1714 р. VI ч. 1 ст .126 і 483; передруковуютъ: Mansi: Collect. concil. XVII ст. 206, Boczek № 91, Erben № 54; Ginzel 68-72; Бильбасовъ І. 143-149; Pastrnek 274-278, Friedrich № 30; у *Бильбасова* І. 100-102 або в „ЖМНПр“ 1869 р. ч. 138 ст. 372-374 уривок з цього листа в рос. перекладі, а аналіз І. 33-37, тут і російський переклад уривків; „Przegląd Powszechny“ т. 80 ст. 198-199.— *Малышевскій* 424-431, а також в „ТрКДАк“ 1886. II. 215-222. — *К. Я. Гротъ:* Моравія и Мадьяры, 1881. 358-376 добрий аналіз, а на ст. 362-367 переклад на російську мову.—Див. уривки з листа й аналіз вище ст. 154-158. 238.

3. *Лист архієпископа кельнського Гаттона* до папи Іоана IX, з першої половини 900 р., — архієпископ заступається за права баварських єпископів в Моравії. *Ginzel* 100; *Бильбасовъ* І. 149-151 текст, російський переклад ст. 102, переклад і в „ЖМНПр“ 1861 р. ч. 138 ст. 374; *Малышевскій*, 1886. 423-424, а також „ТрКДАк“ 1886. II. 214-215. Короткий аналіз у Бильбасова І. 37. — Див. уривок вище ст. 157-158, в укр. перекладі.

Б. Джерела не офіційні.

1. Італійська або Римська Легенда.

Одним із головних джерел для вивчення життя та діяльности Костянтина й Мефодія безумовно єсть так звана Італійська або Римська Легенда[1], що має звичайно такий заголовок: „Vita cum translatione s. Clementis: Життя й пе-

1. Назву „Італійська Легенда“ першим пустив Добровський; її дано через те, що Легенду складено в Італії. Скорочено подаю ЛР.

ренесення (мощей) св. Климента". Довгий час, аж до середини XIX-го віку, учені звичайно вважали цю Легенду за найважніще джерело для дослідження діяльности св. братів; західні вчені часто рахують його таким ще й тепер; головним чином це було тому, що в той час не знано ще найцінніщих наших джерел — ЖК та ЖМ.

В перший раз ЛР видрукували з рукопису XVII-го віку відомі Болландисти в 1668 році, в знаменитім виданні „Acta Sanctorum", за місяць березень, під 9 числом його, в томі II на ст. 12-22, в Антверпені. Видав цю Легенду з трохи ушкодженого рукопису XVII віку, знайденого в манастирі в Монте-Кассино вчений фламандський єзуїт Геншен (1600-1681, Godefroi Genchenius), котрий надав цій Легенді неправдивого заголовка, бо Легенда росповідає головно про св. Костянтина і лише в одній чверті своїй подає про Климента, і то не про життя його, а тільки про знайдення його мощей. Видавець Геншен подав і де-які пояснення до Легенди, а про неї в передмові писав: „Ми догадуємося, що історію перенесення мощей св. Климента, котру видаємо нижче, написав єпископ Велетрійський Гавдерик, що його інші називають Гавденцієм. Від аббата Угеллі ми получили Життя чи Історію св. Климента, але не повну. Передмова (посвята) цього Життя до папи Іоана VIII починається так: „Передмова Гавдерика, єпископа Велетрійського, до найсвятішого Іоана, папи святої католицької й апостольської римської церкви. Владиці завсіди святому, верховному первосвященнику і всесвітньому папі Іоану, найменший з єпископів Гавдерик — постійно радуватися о Господі Ісусі Христі. Я вважав за достойне, на честь і славу твого попередника, блаженного мученика й єпископа Климента, зібрати до купи, за божою поміччу, де-що про його походження й життя; докладно довідатися, якого благородного походження був він (Климент), і як по-философському диспутуючи проти ідолів, пізнав правду через Боже прочування (praesagio); особливо ж тому, що я, найнепотрібніщий, рядив Христовою церквою цього найславніщого мученика, котра знаходиться в місті Велетрії". Трохи далі читаємо: „Усе це зібрав я, може не так добре, але з любов'ю, і в порядку росподілив в трох книжках. А саме, в першій книжці ми росповідали про рід, вітчину,

народження, виховання, призначення, життя, заняття, якості розуму; в другій подали, за Божою поміччу, глибину його науки, досягнення єпископського сану, великий авторитет його єпископства і його безстрашність в философській боротьбі проти ідолів. А в третій частині ми дивуємося з його чуд, терпіння на вигнанні, з подвигів мученичества, і попильнували зібрати чуда його повернення до свого престолу". кінці передмова додає: „Зібравши, росповіли ми, оскільки пам'ятаємо, те, що бачили й читали". А по цьому видавець Геншен кінчить так: „Отож, здається нам безсумнівним, що оповідання про знайдення мощей св. Климента (цеб-то т. зв. Італійська Легенда) взяте або скорочене з цеї третьої книжки Гавдерика про справи св. єпископа. Сам Гавдерик каже точно, що він росповів тут про повернення св. Климента до свого престолу, про події й чуда, що сталися за Адріяна II, котрі певне він сам бачив і про котрі він росповідає наступнику Адріяна — Іоану VIII" [1].

Як бачимо, ще сам видавець Геншен автором цеї Італійської Легенди назвав єпископа Гавдерика. Дійсно, Гавдерик був єпископом в м. Велетрії (старе місто італійське Velitrae або Velletri, недалеко коло Риму, де в I віці був єпископом і св. Климент), і правив тут церквою від 871 до 898 чи 899 року, коли й помер[2]. Це, здається, той самий єпископ Гондрих, про котрого згадує ЖК[17], — він висвячував учеників Костянтина в Римі в 869 році, а значить—особисто знав св. братів Костянтина й Мефодія. [3] На єпископа висвячений був ще перед 868 р. [4].

Дуже довгий час, майже два століття цю ЛР вважали за найважніщу пам'ятку для вивчення життя та діяльности апостолів слов'янських. Головним чином це були католицькі

---

1. *А. Вороновъ*, 322-324; *Бильбасовъ* II, 9-11.

2. В. Бильбасовъ II. 11. А. Петровъ в „Странникъ" 1896 р. травень ст. 145 подає іншу дату, коли Гавдерик вступив на Велетрійську катедру: він її займав за трох пап: Миколая I, Адріяна II та Іоана VIII. Про Гавдерика див. ще у Малишевського в „ТрКДАк" 1885. III. 100, Пастрика 88, Франка 1906 р. ст. 205.

3. Але коли єпископом Велетрійським Гавдерик став з 871 р., як твердить Бильбасов II. 11, цеб-то в два роки по висвяченні учнів, тоді в Римі в той час Гавдерик ще міг не особливо цікавитися життям св. Климента і тому не роспитувати Костянтина.

4. *А. Вороновъ*, ст. 320-321.

вчені, напр. Добровський, Гінцель, Рачкий, Фридрих, Гетц, о. Мартинов і др., але й де-хто з православних учених тримався того саме погляду, і рахував, що ЛР складено в IX віці, десь по 871 році. Бильбасов, напр., писав: „Італійську Легенду треба ставити найвище від усіх: писав її сучасник, певне самовидець, може особа, що добре знала Кирила в Римі... Джерело Італійської Легенди було просте й чисте — сам Костянтин, із уст котрого Гавдерик чув у Римі всі випадки як віднайдення мощей Климента, так і попередньої діяльности самого Костянтина. Легенду складено в Італії (або й в самому Римі) в IX віці“ [1].

Але з того часу, як Горський в 1843 р. оповістив новознайдені ЖК та ЖМ і науково та переконуюче довів їх велику цінність, з того часу поволі ці Життя займають перше місце серед джерел про св. братів, а ЛР втрачає своє першорядне значіння. Уже А. Вікторов [2] досить переконуюче доводив, що ЛР основана на ЖК та ЖМ, а то значить, що немає вона найголовнішого значіння. В своїй докторській дисертації київський учений А. Воронов попильнував навіть відвести цій Легенді (ст. 316-331) одне з останніх місць; на думку Воронова „Італійська Легенда — це перше кільце в ряді оповідань про Кирила й Мефодія, що повстали в XIV віці, що її зложено в той час, коли в Чехах та Моравії за Карла IV особливо стали оживлятися перекази про давню слов'янську церкву й підготовлялося чи вводилося церковне шанування пам'яти свв. Первоучителів“ [3].

Відомий дослідник Кирила й Мефодія, П. Лавровський, умістив в „ЖМНПр“ за 1886 р. в ч. 246 цікаву й солідну свою працю: „Италіанская легенда“; детально проаналізувавши ЛР, Лавровський прийшов до таких висновків: 1. Заголовок ЛР — Vita cum translatione s. Clementis — не оправдується змістом її, бо ж ЛР оповідає в 3/4 своїх про Костянтина; 2. Так само невідповідна назва й Італійська; 3. Ле-

---

1. Кириллъ и Меѳодій, 1871 р., II. 11, 14, 16, 34, 85, 194.

2. Новые источники и ученые труды для исторіи славянскихъ Апостоловъ, див. „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ“ 1865 р. ст. 434.

3. Главнѣйшіе источники для исторіи свв. Кирилла и Меѳодія, 1877 р. ст. 331.

генда ця цілком основана на Паннонських Життях. 4. Склав її західний слов'янин-католик десь в XIII-XIV віках (ст. 274-275).

Але захитане становище ЛР недавно знову зміцнилося. Новознайдений лист Анастасія бібліотекаря до єп. Гавдерика (див. вище ст. 303) безумовно підтримав авторитет і цінність ЛР. Академік І. Ягіч, що дав добрий дослід новознайденого листа, цілком правдиво писав: „З новознайденого листа Анастасія стало ясним, що тепер вже не можна твердити про Італійську Легенду в повнім складі її, як про уривок з третьої частини життя св. Климента. Ні, не ціла Італійська Легенда входила у склад Життя, а тільки частина її, що росповідає в Житті св. Кирила один лише випадок, тоб-то — знайдення мощей св. Климента і перенесення їх до Риму. Те, що тут стосується до мощей св. Климента, те взяте з Гавдерика". На думку Ягіча „Італійська Легенда і Кирилівська не стоять в якійсь залежності одна від одної, навпаки — одна й друга брали матеріял незалежно одна від одної з третіх джерел, користаючись з них кожна по своєму"[1]. Правда, це останнє твердження Ягіча, що ЖК та ЛР не знаходяться в залежності одна від одної, не підтверджує детальний аналіз цих джерел; напр. Pastrnek 20-24, проаналізувавши їх, як раз прийшов до висновку, що ЛР користала з ЖК; до такого ж висновку прийшов і Вондрак в своїй праці: „Z oboru" 1903 р.[2].

Оригінальний погляд на автора ЛР висловив A. Brückner: коли в 879 р. Мефодія потягли на суд до Риму, то він, щоби воскресити в Римі пам'ять свого брата, доручив комусь, може Горазду, написати про Костянтина оповідання латинською мовою[3]. Погляд такий не має жадного опертя в джерелах; та й колиб Мефодій захотів рекламувати свого брата латинською мовою, то мусів би подати ціле життя його, — а в ЛР цього як раз і нема.

ВИДАННЯ. Легенду перевидали: 1. *Ginzel*: Geschichte der Slavenapostel, 1857 р., вид. 2 в 1861 р.; в додатках ст. 1-11; 2. „Кир.-

1. „Сборникъ" 1893 р. т. 54, стаття Ягіча, ст. 18 і 24.

2. Рецензент цеї праці в „Archiv" 1905. XXVII П. Лавров, навпаки, боронить погляд Ягіча, ніби обидві пам'ятки повстали незалежно одна від одної.

3. „Przegląd Historyczny" 1906. III, а також „Kwartalnik Historyczny" 1908 XXII. 10-11.

Меѳ. Сб.“ 1865. 327-342, російський переклад, а долі латинський оригінал; 3. *В. А. Бильбасовъ:* Кириллъ и Меѳодій по западнымъ легендамъ, 1871 р., латинський оригінал 220-227 і російський переклад 314-320; 4. Fontes rerum Bohemicarum, Прага, 1873. I. 93-99, з чеським перекладом; 5. *Goetz:* Geschichte, 1897 р. 247-254; 6. *D. Bartolini:* Memorie 1881 р. 12 sq.; 7. *Pastrnek,* 1902 р., латинський текст 239-245; 8. *П. А. Лавровъ* в „Памятники христіанскаго Херсонеса“ 1911. II. 142-147. Детальний зміст ЛР в російській мові подали: *А. С. Архангельскій* въ „Ученыя Записки“ Казанського Університету за 1885 р. ст. 126-130, а також *П. А. Лавровскій* в „ЖМНПр“ за 1886 р. т. 246 ст. 24-26.

ПЕРЕКЛАДИ: *Російський* в „Кир.-Меѳ. Сборн.“ 1865. 327-342; у Бильбасова II, 314-320; П. А. Лавровъ в „Книга для чтенія по исторіи среднихъ вѣковъ“ Виноградова вип. II, М. 1897 р., ст. 213-219 дає добрий переклад ЛР на російську мову, з примітками. *Чеський* в Fontes rerum Bohemicarum 1873. I. 93-99. *Український* переклад перших 9 розділів дав Франко: Св. Климент, 1906 р. ст. 208-211; в моїй праці уривки див. в I т. ст. (римська цифра визначає розділ ЛР, а арабська сторінку): I 42. 44. 78. 79. 84, II 88, III 83. 126, IV-V 126, VII 166. 192. 208. 245. 270, VIII 199. 245. 265. 270, IX 270-1. 279. 280. 288 X 292-3. 297, XI 76. 193. 244. 293. 297, XII 297-8, в II т. 191, XIII 207.

ЛІТЕРАТУРА. *О. Бодянскій:* О времени о происхожденія славянскихъ письменъ, М. 1855. 27-29, 40-42. — *А. Е. Викторовъ:* Новые источники и ученые труды для исторіи славянскихъ Апостоловъ, „Кир.-Меѳ. Сб.“ М. 1865. 368-373. — *В. А. Бильбасовъ:* Кириллъ и Меѳодій по западнымъ легендамъ, Спб. 1871 р. 9-39. — *А. Вороновъ:* Главнѣйшіе источники для исторіи свв. Кирилла и Меѳодія, Київ 1877 р. 316-331. — *J. Martinov:* La légende dite italique des saints Cyrille et Méthode в „Revue des questions historiques“ 1885 р. 110-166; там само в кн. I ст. 220-232 за 1887 р.: „A propos de la légende dite italique (відповідь П. А. Лавровському). — *С.:* Панноніскія Житія и Итальянская Легенда, „Православное Обозрѣніе“ 1885. I. 289-294. — *Малышевскій* в „ТрКДАк“ 1885. III. 100. — *П. А. Лавровскій:* Италіанская легенда, „ЖМНПр“ 1886 р. ч. 246, кн. VII. 17-59: кн. VIII. 234-275, спеціяльно про ЛР праця, дає відповідь і о. Мартинову; рец. Ягіча в „Archiv“ 1887. X. 305-310. — *Е. Голубинскій:* Исторія Русской Церкви, ч. I. т. 2, вид. 2, с. 333: ніби автором ЛР був не Гавдерик, але Лев Марсиканський. — *Hlavinka Alois:* Vlašská legenda o sv. Cyrillu a Methodu. Překlad článku J. Martinova, „Vlast“ 1890. VI. 24, 114, 219, 269, 348. — *J. Friedrich:* Ein Brief des Anastasius, 1892 р. — *И. В. Ягичъ:* Вновь найденное свидѣтельство о дѣятельности Константина Философа, первоучителя славянъ св. Кирилла, „Сборникъ“ 1893 р. т. 54 ст. 17-26. — *А. Поповъ:* Пятидесятилѣтіе научной разработки пространнаго житія св. Константина Философа, „Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Просв.“ 1894 р., травень-червень, ст. 591-614, тут і огляд всеї літератури. — *Goetz L. K.,* 1897 р. 247-254. — *Václav Vondrák:* Novější práce o činnosti slovanských apoštolů sv. Cyrilla a Methodia, „ČMKČ“ 1897. LXXI. 330-343, відношення ЛР до ЖК. — *Fr. Pastrnek:* Dějiny,

1902 р. 16-17, 20-24, 61-62. — *Др. Ів. Франко:* Св. Климент у Корсуні, Львів, 1906 р. 207-219 дає добрий аналіз ЛР; Франко підкреслює залежність ЛР від ЖК, звідки вона багато брала; писав її не самовидець подій, а пізніщий компілятор, пор. ще ст. 219, 224, 241. — Див. в моїй праці т. I ст. 26. 127. 132. 146. 149. 168. 275. 296. 303. 305; т. II ст. 217. 219. 238. 239. 259. 261. 270. 277. 302. 304. 312.

2. Легенда Христіянова.

В найстаршій хрониці чеський X-го віку, в т. зв. Легенді Христіяна про св. Людмилу, на початку знаходимо оповідання про апостолів слов'янських. Тут читаємо, що Кирил, з походження грек (natione graecus), добрий знавець письма грецького та латинського, прийшов на Моравію. Тут він зложив азбуку, переклав Письмо Святе на слов'янську мову, а також запровадив слов'янське Богослуження. Коли Кирил прийшов до Риму, він мав гарячий диспут з триязичниками, що накинулися були на нього за вживання „варварської" мови в церкві. Тут у Римі й помер Кирил, а на Моравії остався Мефодій. На Моравії була колотнеча, Святополк хотів отруїти Ростислава. Коли Святополк засів на престолі, він не слухався Мефодія й переслідував його, чому той прокляв країну Святополкову з землею, з полями й плодами, за що Моравія покутує й тепер.

В 1902 р. чеський учений Pekař випустив осібну працю про цю найстаршу чеську хроніку Христіяна. Pekař довів, що автором тої хроніки, в якій уміщено Легенду про св. Людмилу (а на початку її — оповідання про Костянтина й Мефодія), був чернець Христіян, Christianus monachus, vir eloquens. Христіян був чехом, племенником єп. Войтеха, св. Вацлава та короля Болеслава II; постриження в ченц приняв в манастирі св. Emerama v Řezně. Працю свою Христіян писав, заохочений до того єп. Войтехом. Джерелами служили йому народні перекази та незнані нам писані пам'ятки, між ними й слов'янські. Праця написана десь в 993-994 р. р. по повороті єп. Войтеха з Італії.

Легенда Христіяна дуже близька до Легенди Моравської. Проаналізувавши взаємовідносини цих двох Легенд, Pekař приходить до висновку, що Моравська Легенда молодша за Христіянову, а тому вона могла користати з хроніки Христіяна; але скоріще обидві ці Легенди користалися якимсь одним, нам незнаним, слов'янським джерелом, і по-

свойому перекладали його на латинську мову. Італійською Легендою, а також ЖК та ЖМ Христіян не користався.

ВИДАННЯ Й ЛІТЕРАТУРА. Хроніку Христіяна першим видав Богуслав Balbin в 1677 р., але видав лише частину її; Болландисти перевидали текст Бальбіна в р. 1755 та 1760 під 16 та 28 вересня; в 1767 р. Athanasius видав повний текст хроніки Христіяна. В новий час видано Христіянову Легенду в Fontes rerum Bohemicarum, 1873. I. 201-202. *Pekař Josef*: Nejstarší kronika česká, „ČČH" 1902. VIII. 385-481,—тут старша література й видання.

3. Моравська Легенда.

Legenda Moravica росповідає про життя святих братів Костянтина та Мефодія, як про патронів Моравії. Головним джерелом для ЛМ, власне для її початкових двох третин, була Легенда Італійська, звідки вона часто брала дослівно. Остання третина має багато спільного з Легендою Христіяна, спільність часом дослівна, може тому, що обидві Легенді користалися з одного невідомого нам джерела (див. вище ст. 309). Хто був автором цеї ЛМ, не відомо; здається, що це не був мораванин, — він зве Моравію „зачумленим полем" (розд. 5), не знає назви моравського князя Ростислава (розд. 4, 5, 9, 10), не знає, що Ростислав був ув'язнений (розд. 10). А з 14 розд. можна б догадуватися, що автор був чехом; у всякому разі він був прихильником Риму. Коли написано ЛМ — нема відомостей; одне можна сказати — вона молодша від Легенди Христіяна.

ВИДАННЯ, ПЕРЕКЛАДИ Й ЛІТЕРАТУРА. Текст ЛМ видали вперше *Болландисти* (власне Геншен) в „Acta Sanctorum" під 9 березня II. 22-24 по рукопису, написанному в Моравії в 1480 р. — *Добровьский* в р. 1826-м перевидав критично текст з цінними поясненнями та додатками нових текстів в своїй праці: Märische Legende von Cyrill und Method, 124 ст.—У *Бильбасова* II аналіз ЛМ 40-58, латинський текст 228-237, російський переклад 320-326. — *Ginzel:* Geschichte der Slavenapostel, 1861 p. 12-18.—Fontes rerum Bohemicarum 1873. I. 100-107, текст і чеський переклад.—*Goetz* 1897 p. 110.—*Halabala Method:* Čtvero legend Moravských sv. Cyrilla i Methoděje. Z latiny přeložil a poznámkami opatřil, „Opav. Týd." VIII, № 50-51; див. ще „Našinec" 1877 p. № 146-147, „Blahovest" 1878 p. 258, — *J. Pekař*: Nejstarší kronika česká, „ČČH" 1902, VIII. 399-403, про відношення ЛМ до Легенди Христіяна.— *Франко*: Св. Климент, 1906 р., на ст. 236-239 дає аналіз звісток цеї Легенди про св. Климента. — Život sv. Konstantina, řečeného Cyrilla. Legenda moravsko-pannonská v překladu českém. Akademická knihovna č. 3. Red. Jos. Teige. Прага, „Koči",

1920 р.—Уривки в українській мові та аналіз подаю в цій праці т. I. ст. 14. 127-8. 146. 208. 272, т. II ст. 192. 219, а також (цифра римська визначає розділ ЛМ, а арабська—сторінку): I том I 44. 292-3, II 88. 90, IV 165. 166. 192. 197, V 187. 203. 214. 318, VI 214. 243. 265. 271, VII 276-7, VIII 289. 293, XII 297; II том: VIII 131, IX-X 42, XI 60, XIII 35, XIV 184.

4. Чеська Легенда.

Legenda Bohemica — це, власне, початок Легенди про св. Людмилу, дружину чеського короля Боривоя. Легенда коротенька, повстала на основі Легенди Христіяна, з якої часто бере дослівно. Повстала вона десь перед кінцем XII-го віку (не знає чеської хроніки Козьми). Росповідає про те, що св. Кирил, навернувши до віри Христової Болгарію, прийшов в Моравію, де зробив дуже багато, — склав азбуку й переклав Старий і Новий Завіт; в Римі Кирил боронить слов'янську Службу й помірає; в Моравії потому працює сам Мефодій. Властиво — це коротке Життя св. братів.

Текст видав ще *Добровський* 1803 р.: „Kritische Versuche", ст. 70-73; див. також його „Märische Legende" 1826 р. 14-15; *Ginzel* ст. 19-20; *Бильбасовъ* т. II дає аналіз Легенди 65-70, латинський текст 247-248, російський переклад 329-330.—*Франко:* Св. Климент, ст. 239. — Fontes rerum Bohemicarum, 1873, I. 190-191 текст і чеський переклад Truhlář'a Jos., ст. XVII—відомості про Легенду. — *J. Pekař*: Nejstarší kronika česká, „ČČH" 1902 VIII. 407-418, 418-421,—стосунок ЧЛ до Легенди Христіяна.—Уривки в українській мові та аналіз подаю в цій праці т. I ст. 128. 266, т. II ст. 192. 219, а також (цифра римська визначає розділ ЛЧ, а арабська — сторінку): том I: I 30. 197. 209, II 179. 214, IV 277, V 293; т. II: III 131, VI 9. 143.

5. Краківська Легенда.

Найдавнішою пам'яткою шанування пам'яти Кирила й Мефодія на польських землях єсть так звана Краківська Легенда. В архиві краківської катедральної Капитули зберігається під № 147 пергаменовий Passionale, писаний поляком. В цім рукопису вміщено 47 ріжних житій святих, які читано в дні цих святих, а між ними й Життя К та М, яке принято звати ЛКр. Польковський, що знайшов цей рукопис, відносить його на кінець XII—поч. XIV-го віку, а Щесняк — на XIV в.

ЛКр — це, власне, старший текст тих читань, lectiones, які пізніще бачимо в т. зв. Бревіаріях, див. їх в наступнім розділі. Подає вона багато цікавих відомостей про солунсь-

ких братів, але подає на основі Римської Легенди, з якою вона часто дослівно однакова. Порівняння ЛКр з Моравською показує між ними дуже багато спільного, а часом і дослівно однакового; на думку Польковського ЛКр старша за Моравську, з чим не згоджується Щесняк, — він рахує старшою ЛМ, а ЛКр, на його думку, повстала десь в Моравії або в Чехії. Питання про вік ЛКр так і позосталося не виясненим.

Текст ЛКр видрукував *Ks. Ignacy Polkowski:* Cześć śś. Cyrila i Metodego, Краків. 1885 р., на ст. 15-19, аналіз на ст. 10-12, 19-22; на ст. 52-53 рівнобіжний передрук частин ЛКр та ЛМ. Аналіз ЛКр дає й *Ks. Wł. Szcześniak*: Obrządek słowiański w Polsce pierwotnej, 1904 р. ст. 193-195.

6. Латинські служби Кирилу й Мефодію.

Служби Кирилу й Мефодію роспочалися в західній церкві рано; у всякому разі в XIV віці, по 1349 році, коли канонізовано св. братів, вони вже були, але, здається, напочатку лише для моравських і чеських церков. Відомо декільки текстів Служб, які частіще містяться в т. зв. Бревіаріях. В цих Службах звичайно знаходимо 6 читань, lectiones, в яких подається багато цікавих оповідань про К та М. Чеський історик бенедиктинець Dr. Beda Dudík в 1878 р. знайшов в Петроградській Публичній Бібліотеці серед рукописів гр. Залуських Бревіарій на потребу моравської церкви в рукопису кінця XIV або поч. XV-го віку, з написом: „Rubrika missarum secundum consuetudinem ecclesiae Olomuceni et Cracoviensii"; в цім рукопису міститься Служба Кирилу й Мефодію, що заведена на Моравії по 1349 р., латинською мовою; в Службі багато цікавих відомостей про св. братів та про їх шанування у слов'ян.

Dudík видрукував свою працю під назвою: Historische Forschungen in der kaiserlichen öffentlichen Bibliothek zu St. Petersburg в „Sitzungsberichte der philos.-histor. Classe der kk. Akademie der Wissenschaften" 1879. XCV. 329-382; тут на ст. 341-350 уміщено текст: Officium ss. Cyrilla et Methudii. Чеський переклад цеї найдавнішої латинської Служби дав *M. Halabala* в „Sb. Vel." 1880. I. 155-162. Див. ще „Странникъ" 1855. I. 706. — Чеський учений *Viktor Bezděka* в своїй праці: „Starši zprávy o ss. Cyrillu a Methodu („Sb. Vel." 1885. V вип. I) подав з Міссала 1498 р. Службу св. Кирилу й Мефодію ст. 42-43, а з Бревіарія пражської архієпископії 1517 р. Похвалу їм ст. 39-41; тут же на ст. 41-42 Lectiones з польського Бре-

віарія 1719 р.— *Fr. Snopek:* Mše ve slavnost' sv. Cyrilla a Methoděje, див. „Sb. Vel." 1883. III. 294-295 умістив текст Служби Кирилу й Мефодію латинською мовою з „Missale Olomucenum", видрукуваного в Відні в 1505 р. л. CXCVII.

Десь в половині XIV-го віку або під кінець його читання про Кирила й Мефодія з чесько-моравських Бревіаріїв занесено й до Бревіаріїв польських, — тут звичайно також подається 6 читань: Lectiones de s. Cyrillo et Methodio. В 1885 р. ks. I. Polkowski в своїй праці: „Cześć śś. Cyryla i Metodego w Polsce" видрукував 4 тексти читань з Бревіаріїв, усі зо значними відмінами. 1. Найстарший текст — з краківського Бревіарія 1443 р., з пергамінового рукопису краківської Капитули № 30, де під 9 березня зазначено свято К й М і подано 6 читань на утрені. В оповіданні факти дуже поплутані. З малими змінами цей текст уміщено в Бревіарії познанськім 1513 р., чи в т. зв. „Viaticum Posnaniense" еп. Любранського. Польковський 22-24 дає текст 1443 р. з варіянтами 1513 р., а ст. 12 і 13 опис. 2. В „Viaticum Cracoviense", що був видрукуваний чи не в Венеції в кінці XV чи поч. XVI в. на л. 303 уміщено читання про К й М, складені через невдале скорочення Краківської Легенди; книга відома тільки в однім примірникові, без початку й кінця. Текст дає Польковський ст. 25-27, а на ст. 13-27 опис. 3. На приказ краківського біскупа Яна Конарського осібна комісія з членів краківської катедральної капитули склала „Liber horarum canonicarum", що й видрукувана в 1508 р. в Кракові; в книжці на день 9 березня подано 6 читань, відмінних від інших; власне, це скорочення т. зв. Краківської Легенди. Текст у Польковського ст. 27-29, а ст. 13 і 29 опис. 4. В 1589 р. польський Собор в Петрокові доручив відомому тоді богослову кс. Станиславу Соколовському зібрати до одної книжки Служби на честь свв. патронів Польщі; Соколовський виконав доручення, і до книжки вніс і Службу Кирилу й Мефодію, вніс її з старших Служебників — чеських і польських; книжка появилася по смерті Соколовського в р. 1596: „Officia propria patronorum Regni Poloniae", Краків, 1596 року. Текст подає Польковський ст. 29-31, а опис 13-14. Див. ще *Wł. Szcześniak,* 1904 р., ст. 14-15, 200-201. Редакція кс. Соколовського утрималася в польських Бревіаріях аж до 1880 р. 5. В 1880 р. папа

Лев XIII в своїй відомій енциклиці подав нову редакцію читань, яку принято в католицькій церкві аж до сьогодні; текст передруковано у Польковського ст. 31-34. — На жаль, якогось спеціяльного доброго досліду цих Lectiones в католицьких Бревіаріях ще не маємо.

Молитва до св. Кирила й Мефодія. В латинських чесько-моравських Мшалах з кінця XIV—поч. XV віку появилася осібна коротка Молитва до Кирила й Мефодія, в якій згадується їх, як „nostros apostolos et patronos". Дуже рано, десь на початку XV-го віку цю Молитву занесено й до Служебників польських, де їх згадується також, як „nostros apostolos et patronos"; згаданий вище ks. Sokołowski позоставив в цій Молитві тільки „nostros patronos".

Про молитву див. *Ks Wł. Szcześniak:* 188-193, 200-201, тут аналіз Молитви, а на ст. 191 і 196 тексти з Мшалів чеських і польських; рец. Пташицького в „ЖМНПр" 1906 р. ч 5 ст. 177-178.—*A. Bielowski:* Monumenta Poloniae Historica I. 88, подає текст з пергамінового рукопису, що зберігається в Петроградськім Ермітажу, з XIV чи XV віку, молитва та сама, що й в Службах; див. ще „Čas. Kat. Duch." 1882. XXIII. 37, 38; „Sb. Vel." II. 170, III. 294, I. 43; F. J. Jezbera, „Словѣнинъ" 1862 р. ст. 17; передрук дає й І. Пальмов, „Христ. Чтеніе" 1885. I. 753. Ріжні тексти Молитви дає й Polkowski, 1885 р. на ст. 34-36.

В. Пізніщі латинські джерела, що згадують про Кирила й Мефодія.

1. *Лист папи Іоана X від 925 р.* до далматинського (сплетського) архієпископа й єпископів, що „слов'яне, як він довідався, опріч Євангелії й католицьких книг апостольських, удаються до науки Мефодія, якого ми не знаходимо поміж священними письменниками". „Извѣстія" т. VI кн. 4 ст. 319; *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 514-516; *Jos. Srebnič*: Pareż Ivan X v svojich odnosich do Bizanca in Slovanov na Balkanu, „Bogoslovni Vestnik" 1923 II. 206-240, Любляна; *А. Михайловъ:* Къ вопросу о литературномъ наслѣдіи Кирилла и Меѳодія, „РФВ" 1904 р. т. 51 ст. 1-11; *Бильбасовъ* I. 152-153, повний текст листа, ст. 38 — аналіз його; *І. Первольфъ:* Словѣнскій языкъ и его судьбы, 1885 р., ст. 18. — Див. у мене вище ст. 39. 193.

2. *Постанова Сплетського собору 1059—1060 р.:* „Казали при цьому, що готські (цеб-то слов'янські) письмена видумав якийсь єретик Мефодій, що багато неправди написав проти уставів католицької віри". „Извѣстія" VI кн. 4 ст.

320; *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 527-528; *А. Михайловъ:* Къ вопросу... 1904 р. „РФВ“ т. 51 ст. 11-17; *Бильбасовъ* І. 156-157 текст, а 44-47 аналіз, „ТрКДАк“ 1876 р., вересень, російський переклад; *І. Первольфъ*, 1885 р., ст. 19. — Див. у мене вище ст. 39. 123. 193.

3. *Донесення декана Райградського* архієп. Пражському Северу 1062 р. з випискою з давньої книги, що архієпископ Мефодій 29 червня 884 р. в присутності князя Святополка та великого здвигу народу, посвятив церкву св. Петра й Павла в Брні. Запис знайшов Monse, а видав Boczek І. 136. Текст і аналіз у *П. Лавровського* 1863 р. ст. 448-449, тут і література; *Бильбасовъ* І. 136-137 текст, аналіз 25-26. По доказах Брандля запис підроблений, „ČMM“ 1878. 85-88, див. Pastrnek 124. — Див. вище ст. 186.

4. *Донаційний лист пражського архієпископа Севера* (помер в 1065 чи 1067 р.) говорить про те, що Кирил десь коло 863 р. освятив церкву св. Петра в Оломуці. Текст у *Бильбасова* І. ст. 109, аналіз листа там само ст. 1-4; *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 263-269. — Див. у мене т. І ст. 206.

5. *Свідоцтва єп. Льва Остійського.* Латинський письменник кардинал Лев, єпископ Остійський (помер коло р. 1115), бенедиктинець з Монте Кассино, писав в своїй Хрониці про знайдення й перенесення мощей св. Климента до Риму; хроника ця не дійшла до нас, але маємо з неї виписки у двох авторів. Лев, здається, не користувався з Італійської Легенди. 1. Одну виписку зробив нам відомий доминиканець, архієпископ (1292-1298) Генуезський Яків de Voragine, і виписка ця дійшла до нас в відомім труді його: „Legenda Aurea“; тут росповідається, як знайдено мощі Климентові в Корсуні і як їх перенесено до Риму. Текст латинський і аналіз його у *Воронова* ст. 326-330; *Франко:* Св. Климент у Корсуні, на ст. 189-192 дає український переклад тексту і аналіз його. З Золотої Легенди взяв свою звістку про те, що Костянтин приніс мощі Климента до Риму, Андрій Дандуль (помер в 1354 році), див. *Добровський:* Märische Legende 1826 р. ст. 28; *Франко:* Св. Климент, 1906 р. ст. 238-240. — 2. Другу виписку про те саме зробив письменник XV віку Петро de Natalibus в своїм творі: „Catalogus Sanctorum“ (від нього передрукував Бароній під 867 роком); тут росповідається, як один священник Пилип, прийшовши до Херсону, знайшов мощі св. Климента; за папи Миколая І ці мощі приніс до Риму святий Кирил, єпископ слов'янський. Аналіз та латинський текст подає *Др. Іван Франко:* Св. Климент у Корсуні, ст. 190-191.

6. Літопис чеський *Козьми Пражського* (помер в 1125 р.) під 1038 р. оповідає, що найсвятіший єпископ Кирил зложив слов'янську азбуку, а під 894 р.—що Мефодій охрестив Боривоя. Див. в цій праці т. І. 180, т. ІІ. 184.

7. *Хроника Далмацька* пресвітера Дуклянського чи Діоклейського (1150-1200) оповідає про переклади Костянтинові; див. т. I ст. 180 цеї праці, т. II. ст. 192.

8. Грамота короля чеського *Кароля IV*, 1347-го року, на заснування Еммауського манастиря. Тут Кирил та Мефодій названі патронами Чехії: Gloriosorum Jeronymi, Cyrilique, Methudii, Adalberti et Prokopii, patronorum regni Bohemiae. Текст і пояснення у *П. Лавровського* 1863 р. ст. 568; *И. Пальмовъ* в „Христ. Чтеніе“ 1885. I. 751; *Бильбасовъ* I. 159-160 повний текст, а 50-51 аналіз.

9. *Постанова Оломуцького собору 1349 року* про встановлення свят на честь Костянтина й Мефодія 9 березня: „De celebratione Festi ss. Cyrilli et Methodii, Patronorum Moraviae“. Латинський текст у *A. Boczek:* Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae, VII. 696-697, 1836 р.; передруковано в статті *І. Пальмова* в „Христ. Чтеніе“ 1885. I. 752-753.

10. *Заява єпископа Іоана* (із Вшеруб, потім Неймар на Шльонську) на сеймі в Кромерижу (Моравія) в 1380 р. про святість Кирила й Мефодія. Див. *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 568 (здається, Лавровський і др. сплутали тут з собором 1349 р. в Оломуці).

11. *Хроника Далимила*, чеського літописця XIV-го віку, називає Мефодія русином. *Hanka:* Dalimilova Chronika česká, Прага, 1851 р. ст. 42; *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 570-571. — Див. вище ст. 185.

12. Хорватська Легенда XIV-го в., див. вище ст. 183.

13. У Хроніці польського історика *Матвія з Міхова* чи Міховіти (1456-1523): „Cronica Polonorum“, що її видрукувано в 1519 р. в Кракові (2-е вид. в 1521 р.), в розділі XIII на л. л. 15-16 уміщено коротке оповідання про Костянтина й Мефодія, про яких тут читаємо: „Cyrillus, doctor et apostolus omnium Slavorum, et Metudius, lingua graeca et slavonica prompti.“ Міховіт повідомляє також, що в його час в Кракові на Клепарові в церкві св. Хреста було слов'янське Богослуження. Текст передрукований в „Sb. Vel.“ 1885. V. 65-67. Див. ще Szcześniak: Obrządek Słowiański 10.

14. „Chronicon *Martini Poloni*“, по вид. 1574 р., Antverpiae, ст. 320: „Sanctus Cyrillus pene omnium Slavorum apostolus“. Мартин Поляк, письменник XIII в., помер в 1279 р., єпископ-номінат Гнізненський. Див. Ks. Wł. Szcześniak 8.

15. Лист імператора *Рудольфа II* з 12 листопаду 1580 р. до папи Григорія XIII, в якім Рудольф піддержує прохання єпископа Оломуцького Станислава Павловського, щоби папа дозволив перенести кості св. Кирила та Мефодія з Риму на Моравію. Лист видрукував Teodor Wierzbowski в журналі варшавскім „Ateneum“ 1881. III. 573.

16. Оповідання історика церкви *Цезарія Баронія* Сорано (1538-1607) в його праці: „Martyrologium Romanum“, Рим, 1586 р., під 9 марта; між іншим, цікава тут замітка, що в час Баронія мощі обох св. братів зберігалися в Римі в базилиці св. Климента: „quorum sacras reliquias nuper sub altari in ejusdem Ecclesiae sacello pervetusto repertas esse accepi“. Розповідає також, що в бревіаріях в Польщі знаходяться ймення К й М, див. Polkowski 10. Див. „Acta Sanctorum“, Mart. II. 12. 20; „Православный Собесѣдникъ“ 1885 р. кн. IV ст. 467. Текст передруковано в „Sb. Vel.“ 1885. V. 43-44.—В другім своїм творі: „Annales ecclesiastici“ 1588 р. т. X Бароній говорить про К й М під роками 867, 879 і 880. — Див. у мене т. I ст. 270. 299.

17. *Pontanus Georgius a Braitenberg*: Bohemia Pia, Франкфурт, 1608 р., ст. 51 про св. Кирила та Мефодія, дуже цікаве оповідання, певне, на основі давніх джерел; між іншим таке свідчення, що брати прийшли на Моравію з Олександрії; текст передрукований в „Sb. Vel.“ 1885. V. 54.

18. „Chronicon Gestorum“ польського історика, єпископа Перемиського *Павла Пясецького* (1578-1649), видана в 1645 р.; на ст. 48 повідомляє, що Польща і вся Слов'янщина не приймає нічого, що приходить від німців, а через те „et fidem christianam noluit discere a Germanis, sed per orientales Graecos Cyrillum et Methodium“. Див. *Šafařík:* Slovan. starožitn. 1837 р. ст. 738 прим. 62; *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 570-571 текст з російським перекладом; *Szcześniak*: Obrządek Słowiański 16-18, текст з польським перекладом.

19. *Filippo de' Rossi*: Ritratto di Roma Moderna, Рим, 1652 р. ст. 487, про те, як Кирил за папи Миколи I приніс мощі св. Климента до Риму. Див. передрук тексту в „Sb. Vel.“ 1885. V. 48-49.

20. *Thoma Pešina*, декан пражський: Phosphorus Septicornis, Прага, 1673 р., на ст. 505 повідомляє, що в пражській митрополитальній церкві знаходяться дві часточки, „duae partes notabiles“, мощей св. Кирила й Мефодія; а на ст. 522 відомості про те, що Кирил доставив мощі папи Климента до Риму. Текст передруковано в „Sb. Vel.“ 1885 V. 44-45; чеський переклад цього тексту в Passyonale, видрукуваним в Празі в 1760 р., див. там само ст. 45.

21. В старих директарях *Лютомиської* церкви під 23 листопада знаходиться оповідання, що Кирил і Мефодій принесли до Лютомишля мощі св. Климента, коли переходили з Моравії до Богемії; див. текст у П. Лавровського 1863 р. ст. 268.

22. Свідоцтво *Хведора Моретського*, західного письменника з половини XVII віку, що в катедральній церкві міста Брна в Моравії йому показували кістку з руки свв. Кирила

й Мефодія, яка знаходилася в срібній раці. Див. „Православный Собесѣдникъ“ 1885 р. кн. IV ст. 468; Acta Sanctorum, Mart. II. 20.

III. Джерела грецькі.

Хоч Костянтин і Мефодій з походження свого були греками, проте самі греки своєчасно не звернули потрібної уваги на діяльність солунських братів, і тому не маємо ніяких офіційних документів грецькою мовою. Може сучасники греки не надавали особливої ваги цій діяльності, яку вони вважали звичайною на той час місійною учительською працею, а тому грецькі хроніки ані слівцем не згадують про своїх славних місіонерів; може вплинув на це й певний антагонізм греків супроти слов'ян, про що так підкреслює О. Бодянський [1]. Але все це — тільки припущення, бо не виключений факт, що вдавнину були таки грецькі Життя солунських братів, та вони ще не розшукані. В останній час Н. Туницький в своїй праці: „Обзоръ источниковъ для исторіи св. Климента“ („Богослов. Вѣстн.“ 1910, 2-3 та Св. Климентъ, 1913 р., ст. 1-107), аналізуючи т. зв. Хиландарське Оповідання, прийшов до висновку, що мусіло існувати дуже давнє грецьке оповідання про солунських братів. Не забудьмо, що існує гіпотеза А. Воронова, ніби оригінал для ЖК та ЖМ був грецький.

Але ті грецькі джерела, що дотепер їх знайдено, це переважно джерела молодші, говорять вони про інших осіб, а про солунських братів згадують лише принагідно. Цікаво, що всі вони переносять діяльність св. братів до Болгарії, звідки й самі походять.

Критичне наукове видання грецьких джерел готує Н. Л. Туницький; поки що, в 1918 р. вийшов вип. I задуманого видання: Матеріалы, повне Життя св. Климента [2]. Найбільшою заслугою Н. Туницького позостанеться те, що він своїм щиро-науковим аналізом розвіяв те недовір'я до

---

1. *О. Бодянскій*: О времени происхожденія славянскихъ письменъ, М. 1855 р., ст. 8-9. *F. Dvornik*: Les Slaves, 1926 р. ст. 280-281 причиною цей мовчанки виставляє те, що під час праці св. братів в Візантії не було відповідних хроністів; але ж хиба про працю К й М мусів писати тільки якийсь офіційний історик?

2. „Извѣстія“ 1923. XXVI. 243. Уся праця готова до друку.

грецьких джерел, особливо до Життя Климента, яке було до них за останнє століття ще з часу Добровського.

Грецьких джерел не мало; коротко росповім про них.

1. Повне Життя св. Климента.

Найважніщим серед грецьких джерел єсть „Життя св. отця нашого Климента, архієпископа Болгарського", або т. зв. Легенда Болгарська (БЛ чи ЖКл). Це дуже цінна й важлива пам'ятка для історії Костянтина й Мефодія, — вона власне єдина докладно й широко росповідає (в розд. 7-16) про долю діяльности св. братів на Моравах, — про гірку долю учнів їхніх. Своїм змістом це ніби продовження ЖК та ЖМ.

В науці довго панувала думка, що ЖКл склав якийсь болгарин в X віці; цю думку боронив і Міклошич. Але Воронов в своїй відомій праці: „Главнѣйшіе источники" 1877 р. докладно проаналізував це Життя і прийшов до інших висновків. Дійсно, трудно погодитися, що автором ЖКл був болгарин, бо ж про болгар тут часом говориться не все добре; так, Болгарія зветься тут землею темною, мрачною, а мова болгарська грубою, розд. 2; болгари — це невігласи й скотоподібні 21; вони дикі й жорстокі, недотепні до богопознання 23; князі й царі болгарські виховані грубо по-варварському 26, їх священники скотоподібні і т. п. Чи міг так характеризувати своїх братів, хоч би й не хрещених, автор, коли б він був болгарином? Навпаки, грецька мова зветься тут роскішною, підкреслюється велике її релігійно-виховавче значіння (розд. 2 і 9) і те, що її знали св. брати та їхні учні (2 і 12). Отож, ЖКл скрізь показує, що склав його скорі грек, ніж болгарин.

Повстало ЖКл десь на кінці XI-го віку. На основі того, що в де-яких місцях Життя можна вичитати, що автор сам знав св. Климента і був його учнем, звичайно говорили, що Життя це написане в X віці. Але Воронов доводить, що більшість даних вказує на пізніщий час, а саме на той час, коли на Болгарію та Візантію нападали печеніги, і коли їх 29 квітня 1091 р. розбив Олексій Комнин. Отож, Життя наше написано, на думку А. Воронова, десь між 1088-1090 роками.

Хто був автором цеї БЛ? Повний заголовок (в перекладі) її такий: „Життя й діяльність, а також визнання,

й коротке оповідання про чуда св. отця нашого Климента, архієпископа болгарського, написав святий і славний Фе-

Св. Климент, єп. Охридський, учень Костянтина й Мефодія, див. ст. 169-175, а про знимок ст. 358.

офилакт, архієпископ Першої Юстиніяни та цілої Болгарії, і магістр риторів в Костянтинополі". Автор, як бачимо, указаний виразно вже в самім заголовкові Життя; тільки, чи можна няти тому віри? Вдавнину було звичаєм надписувати всякі твори іменами славних письменників. Але аналіз ЖКл і інших відомих творів архієп. Феофилакта (напр. „Про те, в чім винуватять латинян") дає повну змогу ві-

рити заголовкові і рахувати автором ЖКл архієпископа Феофилакта, що рядив болгарською церквою між 1084-1107 роками (в цім останнім році й помер). Н. Туницький в спеціяльній праці найдокладніше проаналізував ЖКл і в кінці прийшов до висновку, що автором його треба рахувати таки архієпископа Феофилакта, що написав також і Службу Климентові.

Але були й скептичні голоси, які не визнають БЛ за твір Феофилакта; так, напр., Є. Голубинський твердив, ніби автор БЛ „на самомъ дѣлѣ былъ не ученикъ Климента и вообще не младшій современникъ учениковъ Константино-Меѳодіевыхъ, а позднѣйшій невѣжественно-беззастѣнчивый греческій фальсификаторъ, подъ которымъ никакъ нельзя разумѣть и архіепископа Ѳеофилакта“ („Прибавленія“ 1885 р. ч. 36 ст. 213). Після праць Н. Туницького подібне недовір'я до ЖКл стало взагалі перестарілим.

Зміст цеї пам'ятки такий (її ділять за Міклошичем на 29 розділів): Життя Костянтина розд. 1-3, Життя Мефодія 4-6, Боротьба німецької партії проти учнів св. братів, вигнання їх з Моравії і прибуття до Болгарії 7-16, Життя й праця св. Климента в Болгарії 17-29.

Головними джерелами для автора БЛ були: 1. ЖК та ЖМ, 2. якесь оповідання про охрещення Бориса і 3. давнє (слов'янське?) Життя Климента, яке склав його учень [1]; крім цього, автор БЛ широко користався з ріжних народніх переказів про св. Климента, яких багато в Болгарії ще й досі. Користуючись з цих документів, на основі тодішніх літературних правил агіографічних, і складено БЛ. Життя дуже довге, автор часто непотрібно ростягує своє оповідання моралізуючими вставками. Стиль показує, що автор умів добре писати. „Майже все Життя — каже його перекладчик Муретов — написане біблійними місцями, часто зазначеними, але частіще глухими. Видно глибокого знавця цілої Библії, що вільно володіє її виразами, що думає й пише її мовою“ („Богосл. Вѣстн.“ 1913. II. 478).

---

1. В 18 розділі БЛ, на думку Туницького, маємо уривок з цього давнього ЖКл, яке склав якийсь його учень; що дійсно було давнє слов'янське ЖКл, про це свідчить аналіз слов'янського Життя Наума, див. вище ст. 282.

Спеціяльний дослідник БЛ, Н. Туницький, по детальнім аналізі правдиво прийшов до переконання, що ця пам'ятка, очищена від „тенденціознаго освѣщенія, риторическихъ прикрасъ и частыхъ погрѣшностей", може служити за цінне джерело для вивчення життя й діяльности К й М та їх учня Климента.

ТЕКСТИ БЛ І ЇХ ВИДАННЯ. Найдавніщий відомий текст БЛ — це текст Охридський з рукопису XIV-XV віку, який вивіз В. Григорович; тепер рукопис цей зберігається в Москов. Румянцевськім Музеї № 818. Текст цей має дуже цінні варіянти, виданий у Туницького: Матеріалы, 1918 р. Єсть відомість про існування й другого Охридського списку БЛ. Про ці списки див. Н. Туницький, „Бог. Вѣстникъ" 1910. II. 144-149; Матеріалы, 1918 р., ст. 40-44. Крім цього, маємо три уривки з текстів БЛ, що зберігаються на Афоні; найстарший уривок — Іверського манастиря, з XV-го віку, а два інших з XVI-го віку. Подібний уривок видрукував Лев Алляцій ще в 1665 р. в Римі з перекладом на латинську мову, з Ватиканського рукопису.

Повний текст БЛ знаємо також з стародруків; найстаріще видання — Служба св. Клименту 1742 р., що видали її *М. Гора* та *Г. Константинідіс* в м. Москополі [1]; яко синаксар тут знаходиться повне ЖКл. Друге видання повного тексту БЛ появилося в Відні в 1802 р., видав іероманах грек *Амвросій Памперей*, здається, з того самого ру-

---

1. Москопіль чи Воскопіль в кінці XVII, а особливо в XVIII в. був великим та багатим торговим містом південної Албанії. Крім того, це був культурний центр для цілої Македонії й Албанії. Населений Москопіль був огреченими валахами, а крім того тут жили греки, слов'яне й арнаути; в половині XVIII в. тут було коло 60000 мешканців. В кінці XVII в. в Москополі заложено школу, що з 1744 р. стала Академією, яка вславилася на цілі Балкани. Коло Академії зібрався гурт відомих учених, була велика бібліотека. Для потреб Академії на початку XVIII в. заложено (при церкві Івана Богослова) друкарню, першу на Балканськім півострові; патроном друкарні рахували св. Наума. Москопільська Академія прислужилася й для слов'янської науки; вчені москопільці занялися складанням та друкуванням Житій і Служб шанованих в Македонії святих. Так, в 1742 р. вони випустили дуже цінний для нас збірник Служб, в якім між іншим уміщено ЖКл та ЖНаума зо Службами їм, а також Службу Седмичисленникам. На жаль тільки, Москопіль скоро впав, бо на нього нападали дикі турецькі орди. В 1769 р. місто було зруйноване й розграбоване, загинула й друкарня; а в 1788 р., по наїзді Алі-Паші, Москопіль зруйновано остаточно. Тепер це бідне пастуше село, що має щось коло 220 хат. Див. *Н. Туницкій:* Матеріалы, 1918 р., ст. 2-5.

копису манастиря св. Наума, що видання Мосхопільське. Текст А. Памперея перевидав, з деякими незначними варіянтами, *Міклошич* в 1849 р.: Vita s. Klementis, episc. Bulgarorum; до видання додано цінну на той час передмову, а сам текст поділено на 29 розділів, що позосталося в науці й дотепер. Це видання Міклошича потім передруковано в таких виданнях: 1. „Матеріалы для исторіи письменъ, М. 1855 р., 2. *Migne:* Patrologiae cursus completus, series graeca, том 126 ст. 1192-1240, з дослівним латинським перекладом, 3. Fontes rerum Bohemicarum, 1871 р., т. I ст. 76-92, 4. *В. Бильбасовъ* II. 276-300 (тут багато грубих друкарських помилок), 5. *Н. Ястребовъ*: Сборникъ источниковъ, 1911 р., ст. 130-146, в скороченні, і 6. *Н. Л. Туницкій*: Матеріалы для исторіи жизни и дѣятельности учениковъ свв. Кирила и Меѳодія, вип. I: Греческое пространное житіе св. Климента Словѣнскаго, Сергіїв Посад, 1918 р., — тут, на ст. 66-141 грецький текст Охридського рукопису з варіянтами зо всіх відомих списків і надзвичайно добрий переклад на російську мову; це найцінніще видання БЛ; рец. А. Михайлова в „Извѣстія“ 1921 р. т. 26 ст. 243-251, відповідь автора суворому рецензентові, ibid. ст. 307-311.

Існують ще новогрецькі тексти БЛ, які не можна звати перекладами; ці тексти видрукував ієроманах *Афанасій Пароський* в двох своїх працях: Ἀκολουθία 1784 р., Венеція, та в Οὐρανοῦ Κρίσις 1805 р., Липськ; в цих працях маємо, власне, спробу дати повну біографію Климента в зв'язку з життям Кирила та Мефодія, а тому А. Пароський дав не мало додатків до БЛ, особливо в праці 1805 р. Р. 1823-го сербський письменник єпископ *Діонисій Поповић* випустив в Буда-Пешті книгу: „Истинная повѣсть о Кириллѣ и Меѳодіи“, в якій автор користався й працею А. Пароського з 1805 р. Ці два новогрецькі тексти — А. Пароського та слов'яно-сербський текст Поповича—цінні тим, що в основі їх лежить якийсь давніший текст; важніщі уривки з цих видань 1805 та 1823 р. подає Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 263-270.

ПЕРЕКЛАДИ БЛ. Єсть не мало перекладів Повного ЖКл. I. На *латинську* мову переклали: 1. Міклошич, не повний; його передрукував Pastrnek 278-286; 2. Ginzel: Geschichte der Slavenapostel, 1857 р., точний переклад перших 7 розділів, і 3. Migne: Patrol. cursus compl., series graeca, 1864 р., т. 126 ст. 1192-1240, переклад повний, але недобрий. II. Єсть три переклади на мову *російську:* 1. Проф. А. И. Менщиковъ: Матеріалы для исторіи письменъ, М. 1855 р., переклад не злий, але з помилками; його передрукували: Бильбасовъ, розділ 8 — до кінця, а перші 7 розділів — тільки вільний пересказ з грубими помилками; П. А. Лавровъ: Книга для чтеній по исторіи среднихъ вѣковъ, М. 1897 р.,

вип. II ст. 180-212, — з виправленими помилками і з примітками. 2. М. Муретовъ: Греческое „житіе“ св. Климента еп. Словенскаго, „Богосл. Вѣстн.“ 1913. II. 475-487 про переклади БЛ, а 423-474 самий переклад; переклад дуже добрий, хоч єсть деякі недокладності, з цінними примітками. 3. Н. Туницкій: Матеріалы, 1918 р., — тут найліпший переклад на російську мову; див. вище ст. 325. III. На *болгарську* мову переклали: 1. Єп. Парфеній, див. „Блъгарскы Книжици“ 1858 р. ч. 1-2, — це скорі пересказ перекладу Менщикова, а не переклад; 2. Д. Матовъ, з передмовою М. Дринова, „Българска Библиотека“, № 2, Средец, 1885 р.; в скороченні переклад перевидано в праці Д. Матова: „Животописъ на св. Климентъ, български архиепископъ“, Пловдив, 1896; рец. Л. Милетича, „Български Прѣгледъ“, річн. III кн. 4 ст. 131. IV. Переклад на *чеську* мову дав Ed. Novotný, див „Fontes rerum Bohemicarum“ 1873. I. 76-92. Характеристику перекладів дають М. Муретов та Н. Л. Туницький в вищезазначених працях. V. Уривки в *українському* перекладі та аналіз подаю я в цій праці вище ст. 143. 163. 172. 192-3. 205-219. 238. 239. 266. 282. 289. 292. 329, а також (римська цифра визначає розділ ЛБ, а арабська — сторінку моєї праці): I том: I 280, II 31. 178. 182. 184. 196, III 165. 79. 271-2. 278. 280. 288. 290. 294. 319, IV 182. 196; II том: IV 17, V 45, 131, VI 122. 123. 131. 142, VII 60. 144, VIII 144, IX-X 145-6, XI 147, XII 142. 147, XIII 147. 149. 150. 163 169, XIV 147. 149, XV 169, XVI 166. 169. 171. 182, XVII 132. 169, XVIII 169. 172, XIX-XXI 169, XXII 169. 170. 172, XXVIII 169.

ЛІТЕРАТУРА, крім вищезазначеного: *О. Бодянскій:* О времени 9-13. — *В. Бильбасовъ*: II. 115-127 аналіз БЛ, 276-300 текст, 341-368 російський переклад. — *А. Д. Вороновъ* 109-139 добрий аналіз. — *Малышевскій* 370-376 або „ТрКДАк“ 1886. II. 73-82 аналіз, а 86-95 уривки в російськім перекладі. — *Е. Голубинскій*, „Прибавленія“ 1885. 213-216. — *Н. Серебренниковъ* в „Чтенія в Общ. Люб. Дух. Просв.“ 1885 р. кн. 3-4 ст. 298-299. — *Goetz* 107-109. — *Д. Цухлевъ:* Охридски архиепископъ Теофилактъ, „Периодич. Списание“ 1908 р. т. 69 ст. 161-199. — *Н. Туницкій*: Къ вопросу о происхожденіи и авторѣ Болгарской Легенды, „Сборникъ статей В. И. Ламанскому“, Спб. 1908. II. 769-786. — *Н. Туницкій:* Св. Климентъ, еп. словенскій или величскій, „Богосл. Энциклопедія“ 1910. XI. 140-141. — *Н. Л. Туницкій*: Обзоръ источниковъ для исторіи жизни и дѣятельности св. Климента Словенскаго, „Богослов. Вѣстникъ“ 1910. II. 132-157. III. 79-102, 1911. I. 576-600, III. 148-168; дуже цінна праця, де подано опис текстів, видань і перекладів БЛ, а також аналіз змісту, питання про автора і т. п.; ця ж праця увійшла яко I розділ ст. 1-107 до праці автора: Св. Климентъ, 1913 р., див. вище на ст. 174. — *Йорданъ Ивановъ*: Климентово житие отъ Анастасия Пароски, „Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ“, Софія 1912 р., ст. 175-179. — *М. Муретовъ*: Гре-

ческое „житіе“ св. Климента еп. Словенскаго, „Богосл. Вѣстн.“ 1913 II. 475-487, рец. Н. Петровського в „ЖМНПр“ 1914 р. ч. 50 ст. 150-151.— *А. Теодоровъ-Баланъ:* Свети Климентъ, 1919 р., див. вище ст. 175.

2. Коротке Життя св. Климента.

Коротке Життя св. Климента або т. зв. Охридську Легенду знайшов проф. В. І. Григорович під час своєї відомої подорожі на схід в 1845 р., знайшов в архиві при церкві св. Климента в м. Охриді. Це грецький рукопис вибраних житій святих за червень, липень та серпень місяці; рукопис на пергамені; письмо читке, XIII віку. Саме Життя—це синаксар в каноні на честь св. Климента. Автором короткого Життя був грек, а не слов'янин, а це знати з того, що він зле відзивається про нехрещених болгар,— він зве їх варварами та лютими, що мають варварське звірство, §§ 17 і 11. Але цей грек жив, здається, в Болгарії, на що вказує його вираз, що св. Климент навчився св. Письма, перекладеного на т у т е ш н є болгарське нарічча, § 2. Дослідник життя св. Климента, Г. Баласчев автором т. зв. Охридської Легенди вважає кого-небудь з охридських архієпископів, а найскоріше — грека Димитрія Хоматіяна, що був охридським архієпископом в XIII віці. Новий дослідник, Н. Туницький, відносить написання ОЛ на другу половину XII в. чи на початок віку XIII-го, і згоджується з Баласчевим, що автором цеї пам'ятки міг бути архієп. Хоматіян.

Для свого твору автор безумовно користувався з Повного ЖКл, про що він і сам свідчить: росказавши про переслідування св. Климента разом з Кирилом та Мефодієм, автор додає, що про те „росповідає повна їх історія“ § 4. Про багато випадків говориться тут так, як і в повнім ЖКл, але тільки скорочено. А це буде вже свідчити і про час написання Короткого Життя: повстало воно пізніше повного. Автор, здається, досить поплутав ті звістки, які він подає.

В Короткім Житті знаходимо також і відомості, яких нема в повнім. Особливо цікаве тут одне місце, яке звичайно розуміється так, що св. Климент склав т. зв. кирилицю (св. Костянтин склав глаголицю); ось це місце: „Ἐσοφίσατο δὲ καὶ χαρακτῆρας ἑτέρους (варіянт: ἑτέρων) γραμμάτων πρὸς

τὸ σαφέστερον, ἢ οὓς ἐξεῦρεν ὁ σοφὸς Κύριλλος", цеб-то: „Св. Климент придумав також для більшої ясности знаки інші (вар.: інших) письмен, ніж які придумав мудрий Кирил". Це власне наше єдине давнє свідоцтво про те, що вдавнину було дійсно дві азбуки; правда, багато вчених не довіряють цій звістці [1].

ВИДАННЯ ТЕКСТУ Й ПЕРЕКЛАДИ. Перше видання ОЛ появилося в Мосхополі в 1746 р., — тут видано Службу Седмичисленникам, а між 6 і 7 піснями канона, яко синаксар, вміщено коротке ЖКл. *В. Григорович*, що знайшов це Життя в Охриді, видав його з добрим аналізом та з російським перекладом: Разысканія о славянскихъ апостолахъ, произведенныя въ странахъ Европейской Турціи, „ЖМНПр" 1847 р. ч. 53 ст. 1-28; ця ж праця вийшла й по-чеськи: Svědectví o slovanských apoštolich v Ochridě, „ČČM" 1847. I. 508-521, тут і чеський переклад ОЛ. В іншій редакції ОЛ видрукував в 1853 р. з латинським перекладом Курція *Šafařík:* Památky hlaholského písemnictví ст. 57. Грецький текст Шафарика передрукував *В. Бильбасовъ* II. 301-306, з критичним аналізом 128-131 (назвав Охридською Легендою) та російським перекладом 372-375. *Г. Баласчевъ*: Климентъ, 1898 р., видрукував новий текст з перекладом церковно-слов'янським та латинським Курція, див. вище ст. 173-4. *Йорданъ Ивановъ*: Български старини изъ Македония, 59-63, ц.-слов'янський переклад з рукописного Пролога XV в. Зографського манастиря. В новогрецькій перерібці ОЛ видано в 1842 р. в Царгороді в Синаксарі Никодима, з давнього рукопису. Уривки в українському перекладі подаю в цій праці т. I. ст. 197. 319, т. II ст. 9. 142. 170. 172. 192. 219.

ЛІТЕРАТУРА, крім вищезазначеного. Добрий аналіз цілого Життя дав. *А. Вороновъ* 139-145. — *А. Викторовъ:* Послѣднее мнѣніе Шафарика о глаголицѣ, „Лѣтопись Русской Литературы" 1859. II. 104-111, — автор доводить поплутанність відомостей цього джерела і дає свій переклад важливого місця про ясніщі письмена. — *A. Leskien*: Zur Kritik der kürzeren Legende vom hl. Clemens, „Archiv" 1878. III. 79-83. — *Е. Голубинскій:* Св. Кириллъ и Меѳодій, 1885. 221-222. — *Н. Туницкій:* Св. Климентъ, еп. словенскій, „Богосл. Энцикл." 1910. XI. 141-142. — *Н. Туницкій*: Краткое житіе св. Климента, „Богосл. Вѣстн." 1911. III. 168-177, тут і детальніща література; передруковане в „Св. Климентъ" 1913 р. ст. 89-98. — *И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, „Энциклоп. Слав. Фил." 1911 р. вип. 3 ст. 69-70. — *V. Jagić:* Entstehungsgeschichte 1913 р. § 18. — *Pastrnek* 31-32.

---

1. Докладніще росповідаю про це в IV томі цеї праці.

3. Життя св. Наума.

Життя св. Наума, наймолодшого Мефодієвого учня та брата Климента, вперше видане в Венеції в 1695 р.; трохи пізніще воно вийшло в Мосхополі в 1742 р. новогрецькою мовою; знаходиться воно в Службі цьому святому на 23 грудня яко синаксар. Склав Життя Михайло Ґора новогрецькою мовою, але безумовно для своєї праці використав якесь давнє життя св. Наума, що не дійшло до нас, в цім його цінність. Автор ЖН мав певне замилування до Риму; так, папу Адріяна він зве великим; св. брати йдуть до Риму тому, що бажають складену азбуку та зроблені переклади принести вселенській церкві і знайти там для них законної сили та затвердження.

ЖН росповідає про всю діяльність св. братів Костянтина й Мефодія в Моравії, росповідає в багатьох місцях так, як і грецьке ЖКл, а тому можна припускати, що або автор ЖН користався з ЖКл, або обидва ці Житті користалися з давнішого третього джерела. В ЖН замісць Моравії згадується все земля Болгарська. Багато наплутаного[1]; як відгомін суда над Мефодієм німецьких єпископів тут в'язниця в Аламанів, § 4; визволення з неї в'язниці (через землетрус) — це визволення з в'язниці учнів св. братів в Моравії. Про смерть Мефодія тут не згадується.

А. Ѳ. Гильфердингъ перевидав пам'ятку з Мосхопільського видання в „Русская Бесѣда“ 1859 р. т. 2 кн. 14: Греческая Служба св. Первоучителямъ Славянскимъ и житіе св. Наума Болгарскаго, ст. 127-144: тут на ст. 136-144 уміщено грецький текст з перекладом на російську мову. *В Бильбасовъ* II перевидав текст ст. 307-310, а також дав аналіз ЖН (зве його Македонською Легендою) 132-134 та російський переклад 369-372. *Н. Туницкій*: Св. Климентъ, 1913 р. ст 103; Матеріалы, 1918 р., 20-22. Єсть церковно-слов'янські тексти ЖН, про них див. вище на ст. 279-83. — Уривки й аналіз ЖН подаю в цій праці т. I ст. 266. 272. 277. 296, т. II ст. 17. 32. 219. 324.

4. Служба св. Седмичисленникам.

В Мосхопільськім виданні 1742 р., про яке згадувано вище на ст. 324, на кінці, під 17 липня вміщено Службу св. Седмичисленників: Ἀκολουθία τῶν ἁγίων ἑπταρίθμων. Скла-

1. А через це A. Brückner зве це джерело „późną grecką gmatwaniną“, див. „Przegląd Historyczny“ 1908. VI. 296.

дено Службу новогрецькою мовою, склали мосхополити Михайло Ґо́ра та Григорій Константинідіс; безумовно, вони користалися якимись давніми джерелами, що не дійшли до нас, і в цім цінність цеї пам'ятки. Церковне пошанування Седмичисленників повстало ще з XII в., з давнього часу відомі церкви їх пам'яти, образи та стінні малюнки; особливо сильним було це шанування в Македонії. Відоме ще й друге мосхопільське видання Служби 1746 р.

А. Гильфердингъ: Греческая Служба св. первоучителямъ славянскимъ и житіе св. Наума Болгарскаго, „Русская Бесѣда" 1859 р. т. 2 кн. 14, на ст. 129-134 дано уривки грецького тексту з перекладом на російську мову. Відомостей про солунських братів тут дуже мало. — *Н. Туницкій*: Св. Климентъ, 1913 р. ст. 104; Матеріялы, 1918 р., ст. 24. — Див. вище ст. 142. Знимок Седмичисленників передруковую з книжки архієп. *Филарета*: Святые южныхъ славянъ, по вид. 1894 р. ст. 72 і 149.

Седмичисленники: Кирил і Мефодій та п'ять головних їхніх учнів: Климент, Ангелар, Горазд, Наум і Савва.

5. Служби св. Клименту.

Від давнього часу відомо декільки грецьких Служб св. Клименту, які й були видані в Мосхополі в 1742 р., в Венеції в 1784 р. і в праці Г. Баласчева 1898 р., всі три з великими відмінами. Повстали Служби десь в XII-ім віці, а може й давніше; маємо й слов'янський переклад цеї Служби, видрукуваний в праці Баласчева, так само давнього похо-

дження, десь XIII-XIV віку. Складали ці Служби видніщі охридські архієпископи, а саме: Феофилакт, Димитрій Хоматіян (к. XII-п.XIII в.), Костянтин Кавасила (коло 1260 р.) та Григорій (поч. XIV в.). Служби подають деякий матеріял про св. Климента, а про солунських братів тут зовсім мало, так що історичного значіння це джерело не має.

ЛІТЕРАТУРА: *Н. Туницкій*: Обзоръ источниковъ, „Богосл. Вѣстникъ“ 1911. III. 453-456, передруковано в його ж праці Св. Климентъ 1913 р. 98-101.

6. Хиландарське Оповідання.

В 1805 р. грецький іероманах Афанасій Пароський видав на новогрецькій мові книжку: „Οὐρανοῦ Κρίσις“, де вміщено повний життєпис св. Климента. В цій праці подано багато цікавих відомостей і про Кирила та Мефодія; в передмові до книжки сказано, що відомості про К й М Афанасій брав з якогось „Χιλανταρινὴ Διήγησις“, Хиландарського Оповідання, яке йому росповів протоігумен Хиландарського манастиря о. Данило з Старої Загори. В 1823 р. в Буда-Пешті вийшла книжка: „Истинная повѣсть о Кириллѣ и Меѳодіи (див. вище ст. 206). Составлена еллински... обрѣтаема же есть въ св. монастырѣ Хіландарскомъ, и во всѣхъ прочихъ св. горы Монастырехъ, преведена же нѣкоимъ Родолюбцемъ на простый Славено-Сербскій езыкъ“; переклав (але це не простий переклад, а перерібка) сербський письменник єп. Діонисій Попович; джерела для „Истинная повѣсть“ — повне ЖКл та Хиландарське Оповідання. На жаль тільки, Хиландарське Оповідання ще не відшукане; але відомості цього Оповідання до певної міри можна відбудувати на основі двох вищезазначених праць, що й зробив Н. Туницький („Богосл. Вѣстникъ“ 1910. II. 149-157, III. 79-102, 1911. I. 576-578).

Хиландарське Оповідання подає багато таких відомостей, яких не знає ЖК та ЖМ. Ось, напр., низка їх з „Истинная повѣсть“ 1823 р. За царя Льва Вірменина в 813 р. народився св. Мефодій. Батько його Лев був сотником Солунським, а мати звалася Марія; до чернецтва Мефодій звався Михаїлом. Мефодій був військовим начальником в місцевості, що граничила з болгарським народом, де й пробув він 10 літ. Гоніння образоборців змусило Ми-

хаїла піти на гору Олимп, де й став він черцем Мефодієм. Костянтин був молодшим сином. Приятель батьків Костянтинових, логофет („управитель надъ путовы") Феоктист покликав Костянтина до Царгороду, „да се заєдно съ младымъ царемъ оучи, сирѣчь да овай царскій сынъ види оуспѣхъ Константіновъ, и да му подражава оу трудолюбію оученія". Коли Костянтин, відмовившися від оженіння, втік до одного манастиря „поредъ Черногъ моря", то він став там черцем. Хазари звуться тут козаками, і до них їздив Костянтин. Коли каган „козачкій" (хазарський) прислав своє посольство, в той час обидва брати були на Олимпі. Охрестивши кагана, вельмож та 200 люда, Костянтин оставив їм священника з Херсонесу. Від'їжджаючи додому, брати взяли в Херсонесі частинку мощей св. Климента. Уся Моравська місія зветься тут болгарською, про мораван жадної згадки нема. Як брати їхали в Болгарію, то патріярх Мефодій висвятив св. Кирила на єпископа болгарського. Склавши для болгар по 40 деннім пості азбуку, брати переклали найперше „стіхове и тропаре", а по тому вже Євангелію. Брати працювали в Болгарії за Бориса, а „западніи єпіскопи и священници" донесли на них в Рим, що правлять Служби „варварською" мовою; тоді папа викликав Кирила та Мефодія до Риму, щоби показали йому переклади. Пробуваючи в Римі й передчуваючи смерть, Кирил приняв велику ангельську схиму.

В XII віці Хиландарське Оповідання вже існувало. Джерелом для цього Оповідання, як думає Туницький, був грецький життєпис солунських братів дуже давнього часу. Підкреслимо, що наш Димитрій Туптало також користався Хиландарським Оповіданням для своїх „Читаних Миней" (правда, Йордан Іванов твердить, що навпаки; див. вище ст. 203). Ті відомості, які маємо в Хиландарськім Оповіданні, в більшості маємо і в Проложних життях, — Туницький догадується („Богосл. Вѣстн." 1910. III. 92), що Прологи свої відомості брали з Хиландарського Оповідання, і що більшість цих відомостей — історично правдива. В багатьох випадках Хиландарське Оповідання передає не тільки ті самі відомості, що їх знає ЖК та ЖМ, але має дослівно той самий текст, що й вони.

Проаналізувавши зміст Хиландарського Оповідання,

Н. Туницький приходить навіть до такого висновку: „Не скрывается-ли за новогреческими отрывками Хиландарской повѣсти та древняя греческая основа паннонскихъ житій, которую предполагали за ними Миклошичъ и Вороновъ“ („Богосл. Вѣстн.“ 1910. III. 99; Св. Климентъ, 1913 р. ст. 39). Звичайно, це вже перебільшення, бо думка про грецький оригінал для ЖК та ЖМ дуже сумнівна.

ЛІТЕРАТУРА: *Н. Петровскій:* Къ исторіи сказаній о свв. Кириллѣ и Меѳодіи, „ЖМНПр“ 1907 р. ч. 9 ст. 138-158, подано й головні витяги з книги А. Пароського 1805 р. та поруч з ними з „Читаних Миней“ Д. Туптала, що користався грецьким джерелом.—*Н. Туницкій:* Обзоръ источниковъ для исторіи жизни и дѣятельности св. Климента Словенскаго, „Богослов. Вѣстникъ“ 1910. II. 149-157, III. 79-102, 1911. I. 576-578, тут ст. 83-90 т. III за 1910 р. і витяги з книги Пароського та з „Истинная повѣсть“ 1823 р.; те саме в „Св. Климентъ“ 1913 р. ст. 18-44, а уривки на ст. 263-270. — *Йорд. Ивановъ:* Климентово житие отъ Атанасия Пароски, „Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ,“ Софія, 1912. 175-179, рахує, що А. Пароський брав свої відомості дослівно з „Читаних Миней“ Д. Туптала, а о. Данило з Старої Загори багато де-чого й переробив, напр. Моравську місію замінив на Болгарську.—Див. вище ст. 126. 203-206. 320.

7. Оповідання про хрещення Руси.

На початку XVIII-го віку вчений бенедиктинець Ансельм Бандурі знайшов в Парижу в Королівській Бібліотеці рукопис нового часу, а в нім було Оповідання про хрещення кн. Володимира, написане грецькою мовою. Це Оповідання з перекладом на латинську мову Бандурі видрукував в II т. свого твору: „Imperium Orientale“ ст. 112-116, Париж, 1712 р. Початок Оповідання втрачений.

В Оповіданні багато плутанини, чому воно не має більшої історичної вартости. Тут росповідається, що великий князь руський послав своїх послів шукати доброї віри, яку ті й знайшли в Царгороді. Тоді князь руський просить візантійського царя Василя Македонця прислати йому архієрея, щоби той охрестив його нарід. Цар Василь погодився й послав на Русь архієрея, а з ним двох мужів — Кирила й Афанасія (треба б — Мефодія). Ці два мужі „були побожні, дуже розумні й мудрі; вони знали не тільки св. Письмо, але й світські науки, як про те свідчать письмена, що вони склали. Вони, відправившись туди, навчили всіх і охрестили. А що нарід цей був зовсім дикий та темний, вчені

мужі не змогли навчити їх 24 грецьких буков, а тому, щоби вони знову не відхилилися від благочестя, склали їм і навчили їх 35 буков, які звуться так... Ось такі 35 буков руських, що вони й досі їх вчаться й добре знають благочестя".

Про це Оповідання див. *Бодянскій:* О времени, ст. 13-18, дає уривки по-грецьки й латинськи. Уривок оригіналу з російським перекладом дав єп. *Порфирій Успенскій* в „ТрКДАк" 1877. IV. 88-92. Ціле Оповідання в перекладі на російську мову видрукував *Е. Голубинскій*: Исторія Русской Церкви, М. 1880, т. I ч. I ст. 216-219.

Дуже цінну відомість про охрещення Руси подає патріярх Фотій в своїм окружнім Листі 866-867 р. § 35. В цім Листі читаємо, що охрестилися вже не тільки болгаре, але й τὸ Ῥῶς, Руси, — „в теперешній час навіть і вони проміняли еллинську й нечестиву науку, якої трималися перше, на чисту й непідроблену віру християнську, з любов'ю підпорядкувалися нам і стали нашими друзями, замість грабувати нас і робити нам пакості, як то було доти. І до такої міри запалахкотіло в них бажання й ревність віри, що приняли єпископа й пастиря і дотримуються віри християнської з великою пильністю та ревністю". Як ми бачили в I т. ст. 147-148 цеї праці, це було перше охрещення Киян, яке підготовили Костянтин та Мефодій.

Окружний Лист Фотія див. в виданні листів його Монтакуція, Лондон, 1651 р. ст. 58 або Валетті, Лондон, 1864 р. ст. 178; російський переклад у Є. Голубинського: Исторія Русской Церкви, т. I ч. 1 ст. 32, 1880 р.

В продовженні оповідання К. Порфирородженого про охрещення Руси читаємо: „Через недовгий час (по невдалім наїзді на Царгород) прийшло від них (Русів) в Царгород посольство і просило їх охрестити, що й сталося". Наїзд був 18 червня 860 року, а тому й цю звістку можна зв'язати з діяльністю Костянтина та Мефодія. Див. Е. Голубинський: Исторія Р. Ц., т. I ч. I ст. 32; див. в т. I моєї праці ст. 147.

IV. Джерела німецькі.

Акт 30 червня 1416 р., — постанова чеського міста Лютомишля про збірку на церкву св. Климента. В акті, писанім мовою німецькою, зазначено, що ця церква — найдавніща з усіх церков в Богемії, що її освятили св. Кирилл та Мефодій. Німецький текст у *Бильбасова* I. 110,

аналіз там само 4-5. Текст також у *Лавровського* 1863 р. ст. 268. — Див. у мене т. I ст. 206.

V. Джерела матеріяльні.

Пам'ятки кирило-мефодіївської старовини.

Від епохи діяльности св. братів Костянтина й Мефодія серед слов'янських народів, особливо серед мораван, мусіли позостатися й пам'ятки матеріяльні. Мусіли, але позосталося їх надзвичайно мало: час, а особливо релігійний фанатизм понищили все, що було замітнішого по св. братах.

Перш над усе підкреслимо, що кирило-мефодіївська старовина не мала на Моравах доброго грунту для перехування. Тут довгий час точилася запекла боротьба проти наслідків праці св. братів та проти всього, що мало які будь ознаки грецького обряду. Ось через цю боротьбу мусіло загинути багато найріжніщих пам'яток, зв'заних з св. братами. Але не все загинуло, дещо таки лишилося.

Докладні пошукування, які роблено на чеських та моравських землях, виявляють, що культ пошанування св. братів дуже вперто тримався на цих землях, тримався, не дивлячися на всі перешкоди, які йому робило німецьке духовенство. В новий час в ріжних місцях Чехії та Моравії розшукано багато найріжніщих пам'яток, так чи йначе зв'язаних з пам'ятю Костянтина та Мефодія, — це головним чином давні церкви, в яких колись, як каже традиція, проповідували св. брати, та т. зв. кирило-мефодіївські хрести.

Дослідники чехо-моравської старовини подають цілу низку давніх церков та каплиць, зв'язаних якимсь спомином з св. братами; це головно церкви та каплиці на честь св. Климента, Здвиження св. хреста та Успіння Божої Матери, — таких церков зазначають більше 30-ти[1].

Крім цього, в Чехії та Моравії в ріжних місцях зберігаються ще ті чи інші перекази, зв'язані з св. братами. Напр. в Межиріччу нарід береже переказ, ніби в них в однім домі ночували колись Костянтин та Мефодій; дім цей до останнього часу був в великій пошані. Недалеко від

1. Перерахування цих церков та літературу про них див. в статті Ів. Пальмова ст. 43-44.

Межирічча єсть дві каплички, збудовані на тих місцях, де св. брати ніби спочивали. В Моравії в Угрицях в церкві під казальницею зберігався круглий камінь; народні перекази твердять, ніби на цім каміні стояли св. брати й проповідували народові; на каміні залишилися навіть знаки стіп св. братів. На жаль, каміня цього вже немає. Нарешті, в Чехії та Моравії єсть багато колодязів, про які існують народні перекази, ніби при них Костянтин та Мефодій хрестили мораван. Колодязі ці в великій пошані і коло них відправляються Служби Божі.

Старих хрестів, що сягають ще ніби часів Кирила й Мефодія, на чехо-моравських землях знайдено багато; частина їх зібрана в Празі в Народнім Музеї. Хрести ці, звичайно, мають виразний східний характер [1].

Каплиць, що збудовані були на пам'ять св. братів, чимало єсть в Чехах та в Моравії, напр. в Велеграді, Оломуці, Брні, в Старій Болеславлі і др.; звичайно, багатьох з таких капличок вже немає.

В Новому Велеграді до нашого часу збереглася невеличка церковця — на 3 сажні довга й висока, — т. зв. „Кирилка", якої початок відносять ще на кирило-мефодіївську добу. Церковця ця, — один з найцінніщих залишків кирило-мефодіївської старовини, — пізніще перемінена на костел Тіла Господня і належала цистертинським ченцям. Потім „Кирилка" зовсім запустіла, а в середні XIX-го віку в ній зберігали сіно й солому, як в конюшні... Коли наближався ювилейний 1863 рік, тоді згадали й про „Кирилку", — її відновив оломуцький єпископ Фридрих Фюрстенберг, але середину прикрасив зовсім по-католицькому.

---

1. Т. зв. кирило-мефодіївських хрестів відомо вже досить багато, але місцеві оповідання тільки декільки з них зв'язують з К та М. На ст. 337 подаю знимки з цих хрестів (знимки з „Археологическія Извѣстія и Замѣтки" 1895. III. 412); на знимку такі хрести: I. Славоницький коло Оломуца, на тім місці, де ніби відпочивали К і М, коли йшли до Оломуца; II. Недвізський, з написом; III. Годолянський; IV. Пржиказський на місці, де ніби навчали К і М; VI. Яворський; VII. Кральовський; VIII. Врановський, з двох кусків; IX. Стржелицький; XI. Свиседлицький 1542 р.; XII. Бржезовський; XIV. Трнавський і XV. Стебницький. Народні перекази із цих хрестів вважають за кирило-мефодіївські хрести I, IV, IX, XII і XIV.

Давні хрести на чехо-моравських землях; див. про них примітку 1 на ст. 336.

З дуже давнього часу існує переказ, ніби в митрополитальній церкві св. Віта в Празі переховуються часточки мощей слов'янських апостолів. Так, декан цеї церкви Фома Пешина в своїм творі: „Phosphorus Septicornis" 1673 р. подає список мощей святих, які переховуються в храмі св. Віта, й на ст. 505 пише: „Die 9. Martii: SS. Cyrilli et Metudii PP. et Confess. duae partes notabiles" [1]; про це ж в пражськім Пассіоналі 1760 р. читаємо на ст. 33, що Кирила й Мефодія „dva znamenité kusy viděti jest v hlavním kostele Pražském" [2]. В серпні місяці 1835 р. був у Празі М. П. Погодин і дізнався, що в Пражській Катедрі знаходиться частина руки св. Кирила; як раз у той час каноник Вацлав Пешина відділяв часточку від мощей для Моравської митрополії. М. Погодин сильно просив і для Росії часточку з руки; Пешина нарешті погодився, і в присутності Ганки, Шафарика та Колара відділив часточку й для Погодина — „de brachio sancti Cyrilli, qui Liturgiam slavonicam scripsit", як написано в акті, що його видав Пешина Погодину. В році 1855, коли Московський університет святкував століття свого існування, М. Погодин віддав цю часточку мощей для університетської церкви.

Тепер, коли кирило-мефодіївські питання проаналізовано дуже глибоко, знаємо, що мощей св. Кирила ніде не знайдено. Див. „Москов. Вѣд." 1862 р. № 106; „День" 1862 р. № 33 ст. 14; *Н. Барсуковъ*: Жизнь и труды М. П. Погодина, Спб., т. XIII ст. 357; „Кир.-Меѳ. Сб." 1865. 537, 540; *М. Г. Попруженко* в „ЖМНПр" 1902 р. ч. 341 ст. 103. Див. ще в цій праці т. I ст. 298-301.

Треба з сумом зазначити тут, що пам'ять слов'янських апостолів зовсім заникла на їх батьківщині, в м. Солуні. Під час своєї подорожі відомий славіст В. Григорович двічі побував в Солуні в 1844-1845 рр., пробув тут три місяці і пише про нього таке: „Місто це дивним дивом зберегло більшу частину своїх пам'яток проти могучости часу та насилля невірних. Святі його храми, що їх ислам віддав на наругу, не загубили своєї святости, котру дуже шанує переказ. Крім тих, що обернено на мечеті, в Солуні єсть ще 13 церков і 7 параклисів, збудованих ще до навали тур-

1. „Sbornik Velehradský" 1885 р. т. V. вип. I ст. 44.

2. Там само, ст. 45. Тут же на ст. 45-46 пізніщі про це відомості.

ків. Оглянувши все, що було цікаве в цих храмах, я був незадоволений. В теперішній час Солунь зовсім чужий для наших апостолів. Вчені солуняне не знають про наших просвітителів. У мешканців Солуня взагалі нема ані переказів, ані писаних пам'яток про їхніх святих сограждан"[1]. В другому місці той же Григорович пише: „Замѣчательно, что здѣшнее (солунське) греческое духовенство, за исключеніемъ митрополита, ничего не знаетъ объ этихъ святителяхъ (цеб-то про Кирила й Мефодія). Напрасно въ церквахъ искалъ я ихъ иконъ и разспрашивалъ о мѣстномъ ихъ почитаніи"[2]. Зате в Охриді Григоровичу вдалося роздобути досить багато цікавого про св. братів, бо тут живуть ще перекази про них, а особливо про учня їх св. Климента[3].

ЛІТЕРАТУРА. *В. Макушевъ:* Албанскія преданія о св. Кириллѣ и изобрѣтенной имъ азбукѣ, „Варшавскій Дневникъ" 1871 р. № 100.—*И. С. Пальмовъ:* Памятники кирилло-меѳодіевской старины въ Чехіи и Моравіи, „Сборникъ статей по славяновѣдѣнію" учнів Ламанського, Спб. 1883. 41-56.—*И. С. Пальмовъ:* Кирилло-меѳодіевскія преданія у юго-западныхъ славянъ латинскаго обряда, „Христіанское Чтеніе" 1885 р. кн. 5-6.—*Dr. H. Jireček*: Kaple a kostely sv. Klimenta, „Sb. Vel." I. 1880 p. 207-213.—*J. Havelka*: O některých památkách cyrillo methodějských, ib. 214-225. — *Jan Vychodil:* Jubilejni pomniky cyrillo methodějské, ibid. 297-304.—*Jos. Souhrada*: Památky cyrillo-methodějské v Čechách západnich, ibid. II. 209-214, 1881 p.—*Hynek Krch*: Jestě něco o křižich ve Stebně a Malměřicich, ib. 215-218. — *Jan Trajer:* Kostely sv. Klimenta v Čechách, ib. 219. — *J. Havelka*: O některých památkách cyrillo-methodějských, ibid. 296. — *Hynek Krch:* Kříže cyrillo-methodějské, ibid. 302-308. — *J. Havelka:* O některých památkách cyrillo-methodějských, ibid. III. 217-224, IV. 83-88. — *J. Havelka:* Na obranu křižů cyrillo-methodějských, ibid. 225-235, IV. 74-82. — *Mořic Růžička:* Naznačuje-li starobylosť vesnice Nákla směr cesty apoštolské ss. Cyrilla a Methoda z Olomouce do severní Moravy a z Moravy do Čech?

---

1. Изысканія о славянскихъ апостолахъ, произведенныя въ странахъ Европейской Турціи, „ЖМНПр" 1847 р. ч. 53 ст. 4. Пор. щепо-чески: Svědectví o slovanských apoštolich v Ochridě, „ČČMus" 1847. I. 508-521.

2. О путешествіи магистра Казанскаго Университета Григоровича, „Прибавленія къ „ЖМНПр" 1848 р. ст. 69-74. Див. ще *Шоповъ*: Материяли за българск. возраждание въ Македония, „Период. Спис." 1875 р. т. 18 ст. 437, Софія.

3. В Охриді в архиві, при церкві св. Климента, знайшов Григорович в рукопису XIV-XV в. т. зв. повне ЖКл, а в рк. XIII в. — коротке Життя цього ж святого.

ibid. III. 267-281. — *Josef Sankot:* Cyrillo-Methodějské pomníky v Telči na Moravě, ibid. 282-283. — *М. Сперанскій:* Придорожные кресты въ Чехіи и Моравіи и византійское вліяніе на Западѣ, „Археологическія Извѣстія и Замѣтки“ 1895. № 12. 395-413, зо знимками.—*М. Сперанскій:* Къ вопросу о чешскихъ придорожныхъ крестахъ, там само, 1896. № 4. 105-107. — *И. С. Пальмовъ:* Объ историческомъ значеніи нынѣшняго Велеграда, „Извѣстія Спб. Слав. Благ. Общ.“ 1885. 63-74, зміст статті передано і в „Странникъ“ 1885. I. 495-499. — *Hudek V.:* Památky Velehradské: I. Kamen pod Strachovem, „Čas. Olom. Mus.“ 1891. VIII. 77. — *Vychodil Jan:* Kaple Cyrilka na Velehradě, „Čas. Olom. Mus.“ 1892. IX. 14. — *Lehner F.:* Klášter Velehradský, „Method“ 1895. XXI. 97. — Докладніщу літературу про кирило-мефодіївські матеріяльні пам'ятки дає *Zibrt,* 1902. II. ст. 925-928.

VI. Давні образи св. Кирила й Мефодія.

Давніх образів св. Кирила й Мефодія знаємо надзвичайно мало, що можна пояснити мінливою долею шанування солунських братів, про що росповів я вище на ст. 190-198. Звичайно, коли б ми мали безсумнівно давні образи Кирила й Мефодія, то вони були б дуже цінним матеріялом для розв'язання деяких темних питань в житті слов'янських апостолів, напр. хоча б для вирішення, який саме духовний сан мали св. брати (див. в мене I. 287-289).

1. *Образи в базилиці св. Климента.* В I т. цеї праці на ст. 298-301 я росповідав про пошукування в давній базилиці св. Климента в Римі[1]; археологічні роскопки робив в 1859-1865 р. р. знаний археолог de Rossi, а по ньому о. Йосиф Мелулі. Під час цих пошукувань знайдено 4 давні образи, які звичайно зв'язують з пам'яттю Костянтина й Мефодія. Ось опис цих образів.

1. Якийсь цар сидить на троні, лівою рукою показує в далечінь; перед ним на колінах якийсь святий з простягненими (прохально) до царя руками; тут же ще дві чи більше особі, але вже не знати, хто саме, бо малюнки зовсім стерлися. Над святим, що стоїть на колінах, німб, — знак, що мальовано по смерті святого; позад святого, від гори додолу, напис A CIRILL (як цей напис, так і самий малюнок, тепер дуже підновлено). Див. на ст. 345 мал. 1 і 2.

1. Про цю базилику маємо звістки вже з IV-го віку по Р. Х.; напр. про неї згадує бл. Єроним під 385 роком в своїй праці: „Про славних мужів“; тут про св. Климента читаємо, що „nominis ejus memoriam usque hodie Romae extructa ecclesia custodit — церква, збудована в Римі, зберігає пам'ять його імени аж до сьогодня“.

Сам De Rossi визнавав цю фреску за Кирилівську, X-го віку; він пояснював, що це імператор Михаїл III посилає Костянтина на Моравську місію; а може це й Ростислав посилає послів до Костянтинополя. Але чи має якусь міцну підставу це пояснення de Rossi?

De Rossi базується головно на напису A CIRILL, що він читає Agios Cirill; але вже він сам підкреслював, що літери майже вицвіли, так що прочитати їх дуже трудно. Новий дослідник цих фресків, папський протонотар Jøs. Wilpert, найкращий учений іконограф римський, по довгих дослідах прийшов до зовсім інших висновків. Вільперт твердить, що перед царем на колінах стоїть не чоловіча фігура, а жіноча; про це свідчить хоча б те, що фігура має на шиї прикраси, які вдавнину носили жінки або панни високого походження. Вільперт каже, що de Rossi зле відчитав напис, який був зовсім нечитким: букву A треба читати SCA (цеб-то Sancta) або REGINA [1]. Вільперт звертає увагу на те, що обстанова інших фресків на стіні не дає змоги бачити тут Михаїла та Костянтина, — на цій стіні всі фрески мають темою події Старого Завіту, що віщують Новий: тут ліствиця Якова, росп'яття Петра, а праворуч зверху Вільперт бачить Діву Марію з Дитятком поміж двох анголів (див. мал. 1 на ст. 345). Ось через це Вільперт і на нашій фресці бачить старозавітний образ: це Есфир, символ Діви Марії, на колінах перед Артаксерксом (див. Книга Есфир VIII[3]) [2].

2. Якийсь старенький єпископ хрестить молодого чоловіка; на єпископі німб, він в грецькім архієпископськім омофорі, перекинутім ще через праву руку (правда, єсть ознаки, по яких можна сумніватися, чи це омофор); на голові чернеча тонзура, сам з круглою підстриженою бородою; єпископ кладе праву руку на молодого язичника, що стоїть в річці по пояс в воді. Див. на ст. 347 мал. 5. Ознаки омофора вказують, що це образ X-го віку. Вчені ніяк не можуть установити, який це тут єпископ: одні вважають його за Мефодія, що хрестить моравянина, другі за Кирила. Вільперт не погоджується з цим і твердить, що цей епис-

1. Не забудьмо, що в час, коли Михаїл III посилав К на Моравську місію, той звався Костянтин, а не Кирил.

2. Прохально простягнені до царя руки підтверджують цю догадку Вільпертову.

коп в довгій туниці, планеті та pallium sacrum — це св. папа Климент, що хрестить якогось корсунця; це Климент, бо pallium sacrum носили тільки папи; крім цього, образ єпископа дуже подібний на образ св. Климента, як його бачимо на інших малюнках тут в базилиці. Інші вчені догадуються, що це папа Сильвестр хрестить імператора Костянтина. Образ єпископа зберігся досить добре, але фігура в воді зовсім вицвіла, наш малюнок 5 на ст. 347 дуже підновлений.

3. В притворі базилики знайдено третю фреску, яку рахують за образ IX в.: По середині Спаситель, в лівій руці у нього книга, а правою благословляє грецьким зложенням пальців. Праворуч Христа архангел Михаїл та апостол Андрій, ліворуч — арх. Гавриїл та св. Климент. Перед архангелом дві фігурі на колінах (але їх мало знати, бо дуже стерлися), молитовно звернені до Спасителя, в грецькім одягу: одна фігура з книжкою в лівій руці, а друга — з чашею. Див. на ст. 346-347 мал. 3 і 4. Багато вчених рахують цей образ за обітний, зроблений ще за життя св. братів,— це вони моляться або перед Моравською місією, або в Римі, цеб-то десь в 862 або 869 роках; на цім образі Кирил з книгою, а Мефодій з чашею.

Новий дослідник, Wilpert уважає цей образ за надгробний і думає, що це посмертний суд. Померлий стоїть, але не навколішках, зодягнений в білу тунику та темну планету; в лівій руці у нього прикрашена дорогоцінним камінням книга. Це св. Кирил; за нього ж заступається й єп. Климент, що ліворуч Христа. Мефодій править службу за брата; коло нього ап. Андрій, патрон грецької церкви. Маляр, що намалював цього образа в 869 р., знав особисто св. братів, а тому тут їх правдивий малюнок. Напис під цим образом дуже попсутий, Вільперт читає його так: „D(eus, hominum reparator benignus) ac (rector, pre)ces nostras e(xaudi, ut Cyrillus tua miseratio[або: in tuo nomi])ne sanctorum tuorum socie(tate laetetur. Per Jesum Christ)um, dominum nostrum, qui venturus est (iterum. Lector dic: Deus, da Cyrillo) peccatori requiem aeternam. Amen". Вільперт настоює, що ця фреска знаходиться над гробом Кирила, цеб-то, що гріб Кирила треба шукати не праворуч вівтаря, як твердить Італійська Легенда, але в притворі.

І тільки в XI віці останки св. Кирила перенесли з старої базилики до горішнього храму і поклали під вівтарем в капелі, праворуч від входу, — і вже це занотувала Італійська Легенда. Вільперт пояснює походження цього образу так: в 869 році помер Кирил і був похований в притворі базилики св. Климента. Тоді ж написано над його гробом (див. ЖК[18]) ось цього образа, через що він найважніщий із усіх: це єдина пам'ятка, що дійшла до нас від кирило-мефодіївського часу.

4. Четверта фреска — перенесення тіла якогось святого з Ватикану до церкви св. Климента, з таким підписом: HUC A VATICANO FERTUR PaPa NICOLAO hIMNIS DIVINIS, QuoD AROMATIBUS SEPELIVIT. Мощі святого несуть четверо; два диякони кадять. За мощами йде папа в однокоронній тіярі; коло папи праворуч хтось з німбом, в священничім єпитрахилі. Покійник з німбом, в єпископському омофорі, з бородою. Див. на ст. 348 мал. 6. Образ найпізніще — першої половини XI-го віку. Звичайно дослідники твердять (див. I т. ст. 300), що це перенесення тіла Кирила, а коло папи праворуч йде Мефодій.

Вільперт відкидає припущення, що це перенесення мощей св. Кирила: на покійникові надітий pallium sacrum, а його носили тільки папи. Цеб-то — перед нами перенесення мощей папи Климента, а коло папи йдуть: праворуч Кирил з німбом, а ліворуч Мефодій, без німба, бо його тоді не визнавали в Римі за святого; обидва в єпископських убраннях, чому Wilpert твердить, що й Кирил був єпископом, як про те свідчить Римська Легенда.

Ось такі були наслідки археологічних роскопок в давній базилиці бл. Климента. Як бачимо, припущення вчених ще не однакові, і трудно остаточно сказати, чи мають ці давні фрески, що знайдені в Климентовій базилиці, хоч якесь відношення до Костянтина та Мефодія.

ЛІТЕРАТУРА вказана в I т. ст. 301. До зазначеного там додам: *Fr. Pastrnek*: O domnělém závětném obraze našich apoštolů sv. Cyrila a Methoda v Římě, „Čas. Spol. Přát. Star. Č." 1896 IV. №,1 ст. 1-7.—*Giuseppe Wilpert:* Le pitture della basilica primitiva di San Clemente, 1906 p. 61 ст., з 5 фотограф. таблицями, відбитка з „Mélanges d'Archéologie et d'Histoire publiés par l'Ecole Française de Rome", т. XXVI; рец. M. Rešetar: Das Grab und die Grabinschrift des hl. Cyrill in Rom" див. „Archiv" 1906. XXVIII. 421-429, тут і пересказ змі-

сту. Працю Вільперта в 1906 році випущено в чеськім перекладі Снопка: Malby v dřevní basilice sv. Klimenta, Kroměříž, 1906 р. 59 ст., 6 малюнків; зміст праці і свої замітки дає П. Лавровъ в „Виз. Врем." 1907. XIV. 159-163; див. ще рец. A. Brückner'a в „Przegląd Historyczny" 1908. VI. 298-300. Описані вище образи уміщено також в збірнику: „The basilica of st. Klement in Rome, Рим, року видання не зазначено, № 11, 21 22 і 24 ,уміщено їх і в „Памятники христіанскаго Херсонеса", вип. II, М. 1911 р. — *А. Н. Петровъ*, „Христ. Чтеніе" 1893 р., травень-червень, ст. 526 sq.—*N. Novotný*: České dějiny, Прага, 1912 р., т. I ч. I, по ст. 336 дано знимок надгробного образа 869 р.—*П. Лавровъ*: Житія херсонскихъ святыхъ въ греко-славянской письменности, „Памятники Христіанскаго Херсонеса" 1911 р. вип. 2, тут знимки, описані вище під №№ 1, 2 і 4. — *F. Ušeničnik*: Kje je grob sv. Cirila? „Kat. Obzornik" 1898 р. ст. 61-70.

2. *Образ в базилиці св. Петра.* Від давнини маємо ще одного образа, який також звичайно зв'язують з солунськими братами; образ цей переховується в базиліці св. Петра в Римі, а саме — в капеллі реліквій (Capella delle reliquie), праворуч від входу. Образ дуже потемнів від часу та особливо від невмілого реставрування, так що тепер на нім не все можна й бачити. Вгорі посередині Спаситель, а по боках його давній напис: ІС. ХС., але цього напису вже майже не знати. Під Христом ліворуч апостол Петро, а праворуч Павло, над ними реставрований напис: СТѦІ .·. ПЄТРЬ та СТѦІ .·. ПАВЬЛЬ (в останнім слові лігатури АВ та ЛЬ). Під апостолами в арці папа благословляє нахиленого перед ним якогось чоловіка з бородою; за аркою праворуч той самий чоловік з бородою, а ліворуч — без бороди. Обидві фігурі в давніх єпископських одежах і в єпископській короні на голові, яких вживалося тоді, поки появилася митра. Див. на ст. 349 мал. 7.

Уже з найдавнішого часу пояснювали малюнок під апостолами так, ніби це імператор Костянтин Великий нахилився перед папою Сильвестром, що його благословляє, а по боках — два ченці греки. Увесь образ виявляє ніби той сон імператора Костянтина, коли йому явилися апостоли Петро й Павло, як він вирішив приняти християнство. Образ не великий: його розмір без рами 88×55 cm.

Про цей образ єсть свідчення з 1192 р., яке подає пресвітер Romanus; він твердить, що в базиліці св. Петра знаходиться образ Петра й Павла на пам'ятку явлення їх імп. Костянтинові перед його хрещенням. Але свідчення

1. Загальний вигляд стіни, на якій уміщено малюнок № 2. Знимок з „The Basilica of St. Clement in Rome“ № 21. Опис знимка див. на ст. 341.

2. Цісар Михаїл посилає Кирила на Моравську місію (?). Образ X-го віку. Знимок з „Памятники христіанскаго Херсонеса“ вип. II, 1911 р. Опис образа див. на ст. 340-341.

3. Образ ніби 869 р. над гробом св. Кирила. Знимок з „Malby“ Й. Вільперта, 1906 р. Опис образа див. на ст. 342-343.

4. Св. Кирил з надгробного образа 869 р. № 3. Опис див. на ст. 342-343.

5. Костянтин чи Мефодій хрестить слов'янина (?). Образ X віку. Знимок з „The Basilica of St. Clement in Rome" № 22. Опис образа див. на ст. 341-342. Тут малюнок дуже реставрований.

6. Перенесення тіла св. Кирила (?) до каплиці св. Климента. Образ XI-го віку. Знимок [з „Malby“ Вільперта, 1906 р. Опис образа див. на ст. 343.

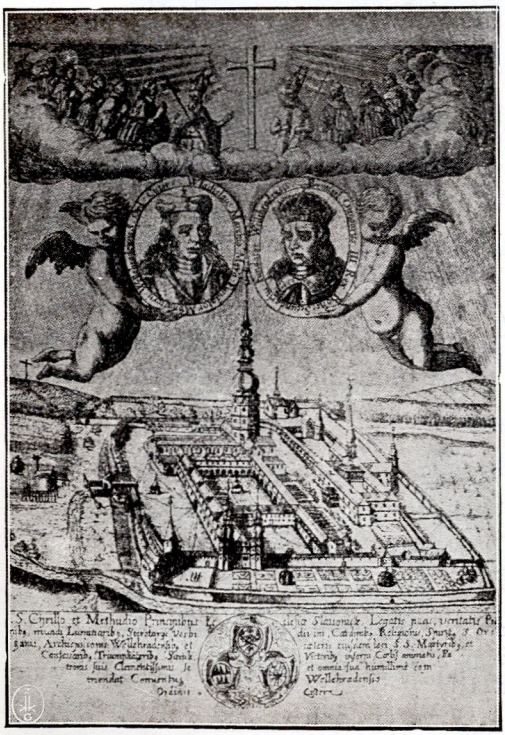

7. Ніби Завітний образ 869 р.: папа Адріян II благословляє Мефодія. Див. ст. 344-345. Знимок з „Богослов. Вѣстникъ“ 1906 р. т. III.

8-9. Образи св. Кирила й Мефодія з XIV-го віку. Знимок з „Чтенія“ 1868 р. кн. I. Опис образа див. на ст. 354.

10. Малюнок Велеграду, а над ним, на хмарах, Кирил і Мефодій. Образ кінця XVI-го віку. Опис його див. на ст. 355.

11. Кирил і Мефодій, образ XVII-го віку. Опис його див. на ст. 355.

12. Образ св. Кирила з XVII віку. Знимок з „Сборникъ на 1866 г.“ ст. 172. Опис образа див. на ст 358.

13. Поясний образ св. Кирила з „Церковного Уставу“ 1608 р. Знимок з „Сборникъ на 1886 г.“ ст. 173. Опис образа див. на ст. 358.

14. Образ Кирила XVII в. з „Подлинникъ Иконописный“ С. Большакова. Опис образа див. на ст. 358.

15-16. Св. Кирил і Мефодій, образи XVII-го віку, в базилиці св. Климента в Римі, малював Pietro Rasini. Знимок з „The Basilica of St. Clement in Rome“ № 56 і 57.

це, здається, як раз і не стосується до нашого образу; в свідченні нема докладнішого опису того, що намальовано під апостолами; а між тим власне це свідчення й породило легенду, яка зв'язала цей образ з імп. Костянтином.

Але кирилівські написи над фігурами виразно говорили проти принятого пояснення образа. Хорватський учений Іван Кукулевич, докладно дослідивши в Римі цього образа, опублікував в „Arkiv za poviestnicu jugoslavensku" 1857 р. свою працю, в якій першим заявив, що під апостолами по боках намальовані Костянтин та Мефодій, котрі моляться до апостолів, а в середині папа Андріян II благословляє Мефодія десь в році 867 в Римі.

Після Кукулевича не мало писано про цей цікавий та цінний образ. Добрий опис його дав Лука Єлич в 1895 р. Він оповідає, що образ написаний на дереві п'ятьма фарбами, написаний в IX віці; можливо в 868 році. Образ з того часу три рази реставрували, що значно змінило його вигляд. Долі під апостолами, в молитовній позі ліворуч без бороди Кирил, а праворуч з бородою Мефодій; обидва в єпископському убранні. А під аркою папа Адріян благословляє Мефодія в 868 р. Це образ завітний: на спомин про єпископське рукоположення Кирил і Мефодій, перебуваючи в Римі, поставили над гробом ап. Петра цього образа, де долі намальовано їх. Можливо, що образа малював сам Мефодій, про якого традиція передає, ніби він був добрим малярем [1]. Пізніще образ був перевішений до капелли Хреста й реставрований. Дослідники підкреслюють, що завітний фресковий образ в каплиці св. Климента і образ в базилиці св. Петра мають так багато однакового, що можливо допускати, ніби їх малювала одна рука; фигури св. братів на цих двох образах дуже подібні.

Але єсть і скептичні голоси, які не вірять в давність цього образу; напр. Fr. Pastrnek твердить, що образ повстав тоді ж, як і слов'янські написи на нім,—десь в XIII-XIV віці, на що вказують палеографічні ознаки їх, повстав десь на сербській землі, а за Стефана Немані образ достався до Риму.

На мою думку, трудно покладатися на теперішню форму кирилівських написів, — при реставруванні їх копі-

1. Пор. т. I-й цеї праці ст. 196-197.

ювала невміла рука, яка й затерла їхні давні ознаки[1]. Слова ПЄТРЬ, ПАВЬЛЬ своїм Ь виразно говорять про південно-слов'янський правопис, але ці Ь зам. Ъ могли попасти до напису й при реставруванні; а багато дослідників правдиво підкреслюють давність самого образу, хоч напис і не говорить про те, бо він міг бути молодшим. Образ в теперішньому стані, як подає його малюнок, дійсно можна б віднести скоріще на XIV-й вік. На жаль, остаточно справа так і лишилася не вияснено, чи дійсно перед нами образ солунських братів; не вияснено також, коли саме появилися слов'янські написи на образах; не вияснена докладно й давність самого образу.

ЛІТЕРАТУРА: *Ivan Kukulievič*, „Arkiv" 1857 р. — *Prof. Luka Jelič*: Zavjetna spomenslika slavenskih apostola i srodni njoj spomenici, „Sbornik jugoslavenskih umjetnih spomenika", Загреб, 1895 р. т. I; рец. В. Н. Кораблева в „Извѣстія" 1898 р. т. III кн. 2 ст. 604, також Пастрнка в „Čas. společ. přátel starož. česk." 1896, Прага, IV № 1. — *Fr. Pastrnek:* Dějiny, 1902 р. ст. 91-92. — *В. Беленъ:* Славянская икона святыхъ Кирилла и Меѳодія въ базиликѣ св. Петра въ Римѣ, „Богословскій Вѣстникъ" 1906. III. 361-377, добра інформаційна стаття з фотографією з образа.

3. Давній образ св. братів Кирила й Мефодія знаходиться *в манастирі Дохіяр*, Δοχίαρον, на південно-західнім березі Афонського півострова; манастир збудований був десь при кінці XI-го століття. В цім манастирі знаходиться старий образ св. Миколая Скоропомічника, а по боках його намальовано 12 святих, між ними з лівого боку від гори додолу йдуть: Іван Золотоустий, Афанасій Олександрійський, а під ним „Кириль, Меѳодіє". Див. на ст. 350 мал. 8 і 9. На образі багато слов'янських написів сербської редакції; очевидно, серб малював і самого образа. О. Бодянський відносить цей образ на XII-XIV вік, а коли так, то малюнок Кирила та Мефодія на цім образі був би одним із старіших. Архим. Леонид в 1867 р. прислав О. Бодянському фотографічний знимок цього образа, якого Бодянський і видрукував.

О. Бодянскій: „Изображеніе славянскихъ первоучителей и просвѣтителей, Святыхъ Кирилла и Мефодія, на иконѣ Николая Скоропомощника въ Афонскомъ Дохіарскомъ монастырѣ", див. „Чтенія" М. 1868 р. кн. I ст. 257-261. Звідсі передруковую цього образа й я.

---

1. Пор. *І. Огієнко*: Люблинскі написи 1418 р.

4. *В Оломуцькім манастирі* о. о. Домініканів в 1881 р. знайдено два старі католицькі образи. Перший образ десь з кінця XVI-го століття,—малюнок Велеграду, коли дивитися на нього згори. Тут намальований велеградський кляштор з костелами. Над кляштором образи його перших фундаторів — Володислава та його брата Пржемисла Оттокара, короля чеського. Над цими образами на хмарах стоїть хрест, а з обох сторін його Кирил та Мефодій, що показують на хреста; за ними йдуть Володислав і інші. Див. на ст. 350 мал. 10. Долі підпис в мові латинській: „Святим Кирилу й Мефодію, князям церкви слов'янської, післанцям покою, проповідникам правди, просвітителям світу, таємникам слова Божого, стовпам віри, органам Духа Святого, Архієпископам Велеградським і іншим тутешнім свв. мученикам і ісповідникам, переможцям віків і побідникам пекла, богонатхненим, своїм патронам найдобрішим — себе і все своє найпокорніще передає конвент Велеградський закону Цистерціенського".

Другий образ з XVII століття. На нім Кирил і Мефодій, убрані, як єпископи католицькі, за ними позаді храм велеградський. Див. на ст. 350 мал. 11. Круг братів в рямці напис: „Hi sunt duae olivae et duo candelabra lucentia ante Dominum. Apocal. 11", цеб-то: „Вони дві оливі і два свічники, що світять перед Богом, Апок. 11". Під ними латинський напис: „Свв. Кирилу та Мефодію, апостолам Хазарії, Болгарії, Славонії, Далмації, Моравії, Чехії і др., архієпископам Велеградським". Преор велеградського кляштору, Матвій Бартис в 1735 р. пише, що він читав напис на цім образі: „in vetusta imagine — на давнім образі", цеб-то вже в 1735 р. образ цей був уже давнім.

ЛІТЕРАТУРА: *Jan Vychodil:* Stare obrazy velehradské, „Sb. Vel." 1899 VI. 273—275. Знимки дає *Dr. F. Grivec*: Sv. Ciril in Metod, Любляна, 1927 р. ст. 50 і 130.

5. V. Prasek описує *мідяний образок 1749 р.;* на одній стороні його св. Ігнатій, а на другій св. Кирил та Мефодій; образок 8 × 7 cm. Спереді стоїть зліва Кирил, права його рука піднесена, а в лівій берло; справа на стільці сидить Мефодій, в лівій руці книга, а права піднесена. На св. братах єпископське убрання, на головах корони; під ними написи: С. КУРИЛ та С. МЕѲОДІИ. Між ним по-

заді на пагірку стоїть костел, над ним на небі світить Всевидяче око. Під образком кирилівський напис: Прпдь И. И. Кѵрилъ а Меѳодїи митрополиты Бѣлеграда къ моракскую земльı, да ѵчителы слакенскыхъ странъ л. 1749.

ЛІТЕРАТУРА: *V. Prasek:* Obrázek sv. Cyrilla a Methoděje z r. 1749, див. „ČMM" 1894. XVIII. 54.

6. *Іконописні Подлинники* частенько подають вказівки, як саме малювати Кирила й Мефодія[1]; на жаль тільки, ці відомості маємо лише з кінця XVI-го віку починаючи. У всіх Подлинниках подається тільки пізніща традиція,—св. Кирила звичайно малювали як старого єпископа, з бородою Власія або Василія Кесарійського — довгою, на кінці роздвоєною; другий рід малюнків—з бородою Миколиною, невеликою, розложистою. Так, в Софійськім новгородськім списку кінця XVI-го віку читаємо під 14 квітня: „Святаго отца нашего Кирила Философа, учителя Словеньскаго. Кирилъ Философъ: сѣдъ велми, брада проста, аки Николина, риза кресчата[2], въ правой руцѣ Євангеліе, а лѣвая молебна, перъсты верхъ, исподь санкир" [3].

В Баранівськім XVII-го віку Подлиннику під 14 лютого про „Кирилла, архієпископа Катанскаго, учителя Словяномъ" читаємо: „Сѣдъ вельми, брада аки Василія Кесарійскаго, на концы подвоилася, сѣда, ризы крестечныя, омофоръ и Євангеліе, исподь санкирь".

В Ярославськім XVII в. Подлиннику читаємо про Кирила: „Сѣдъ, власы просты, лобъ малъ, брада долѣ Власьєва, на концы раздвоилася, риза святительская". А в Палехівськім[4] Подлиннику з поч. XVIII-го віку під 11 травня, видання Г. Филимонова 1876 р. ст. 341-342, читаємо трохи більше: „Преподобныхъ отецъ нашихъ Меѳодія и Константина, нареченнаго Кирилла, єпископовъ моравскихъ, учителей славянскихъ. Константинъ подобіемъ старъ и сѣдъ вельми, брада аки Василія Кесарійскаго, на концы подвоилася; ризы преподобническія и въ схимѣ, въ рукахъ книга разгнутая, а въ ней написана русская азбу-

1. Подають їх звичайно під 14 лютого, 6 березня та 11 травня.
2. Хрещата, з хрестами, ознака єпископська.
3. Исподь—низ, підкладка; санкир — фарба.
4. Писаний в слободі Палех, Володимирської губернії.

ка: а, б, в, г, д,... и прочія слова всѣ поряду. Вѣдати подобаетъ, яко сей Константинъ состави русскую грамоту въ лѣто 6406 (898 р.)[1], а передъ смертію восхимися и нарѣченъ Кириллъ, того ради у насъ въ Россіи называется Кирилломъ Философомъ". Хохловський Подлинник XVII в. під 14 лютого: „Кириллъ сѣдъ, брада съ Николину, риза святительская, кресчата, въ правой рукѣ Євангеліє, лѣвая молебна, персты въ верхъ, исподъ ризы санкирь". Короткий азбуковий Подлинник кінця XVII-го віку під 14 лютого: „Кирилла, єпископа Катанскаго, учителя Словяномъ и Булгаромъ, Философа; сѣдъ, брада проста, не велика, риза съ омофоромъ, исподъ празелень, въ правой рукѣ Євангеліє". Під 14 лютого в Подлиннику поморського письма з початку XVIII-го віку про Кирила читаємо: „Сѣдъ вельми, брада проста, съ Николину, риза кресчата, въ правой рукѣ Євангеліє, лѣвая молебна, персты вверхъ, исподь санкирь съ бѣлиломъ".

Ось ще два описи з Подлинників XVIII в. Збірна редакція XVIII-го віку, по списку Филимонова під 14 лютого: „Иже во святыхъ отца нашего Кирилла Философа, єпископа въ Катаонѣ градѣ, учителя Славяномъ и Болгаромъ, иже преложи русскую грамоту съ греческія и крести Славяны и Болгары; подобіемъ старъ, сѣдъ вельми, брада аки Василія Кесарійскаго, на концы подвоилася, риза крестечная, исподняя санкирная, во омофорѣ, въ рукахъ Євангеліє". Подлинник видання Большакова під 14 лютого: „Иже во святыхъ отца нашего Кирилла, архієпископа Катанскаго, оучителя словяномъ и болгаромъ, иже преложи русскую грамоту з греческія и крести словяны и болгары, сѣд велми, брада аки Василія Кесарійскаго, на концы подвоилася, сѣдъ, риза крестечная, амфоръ (омофор) і Євангеліє, исподъ санкир".

Кидається в очі, що опис Мефодія в Подлинниках попадається дуже рідко, — звичайно знаходимо опис Кирила, а опис Мефодія опускається. Ярославський Подлинник XVII в.: „Меѳодій, єпископъ Моравскій, учитель русскій, сѣдъ, брада долѣ Власьєва, риза святительская". Подлин-

1. Під цим роком в „Повісті Временних Літ" росповідається про К й М і їхню працю, а звідсі й взято цей рік.

ник Палехівский[1] початку XVIII-го віку під 11 травня: „Меѳодій подобіемъ старъ, власы сѣдъ, брада долга, аки Власьєва, ризы святительскія и омофоръ, въ рукахъ Євангеліе".

Такий опис зовнішности солунських братів. Повстав цей опис лише в пізніщий час, опірається він на якусь пізніщу традицію. Те, що св. Кирил в кожному опису Подлинника малюється як єпископ, уже це саме кидає певне недовір'я на ці описи, бо ж Кирил, як тепер досить міцно доведено, єпископом не був (див. I. 287-289); не був Кирил і старим, бо ж помер на 42 р. життя (827-869). Здається, в цих описах Кирила змішано з Мефодієм.

7. *В старих книжках* та в лицевих Подлинниках часом знаходимо й малюнок Кирила, Мефодія не стрічав я. Так, в Лицевих Минеях XVII в., поруч з князем Всеволодом та архієпископом сербським Симеоном, стоїть і „Святител Кирил Словенській", див. на ст. 351 мал. 12. В „Церковнім Уставі" 1608 р. знаходимо поясний малюнок св. Кирила[2], див. мал. 13-й. В Строганівськім ліцевім Подлиннику к. XVI—поч. XVII в. на л. 54 під 14 лютого знаходимо образ „Ст. о. Кирила Ѳилосоѳа, сѣдъ"; див. мал. 14-й. Це основний образ; цей же образ, тільки зроблений навиворіт, знаходимо на л. 104 в виданні Большакова 1903 р., під 14 лютого, але вже з таким написом: „С. Нилъ Ѳилосоѳъ, седъ"[3].

8. *Образів учнів К й М* видано дуже мало та й то головно пізніщі. Образ єп. Климента вміщено в 'Ακολυθία, що її видав в 1784 р. в Венеції Афанасій Пароський; образа передрукував Н. Туницький в своїй праці: Св. Климентъ, 1913 р., звідки подаю його й я вище на ст. 322. Образи Климента та взагалі Седмичисленників дуже поширені в Македонії та Болгарії і відомі з давнього часу; див. *Н. Туницкій:* Св. Климентъ, 1913 р. ст. 104-105. В москопільських виданнях (див. вище ст. 324) образа св. Наума часто вживається в заставках та ініціялах, див. Н. Ту-

---

1. Видання Филимонова, М. 1876 р. ст. 341-342.

2. Ці два малюнки видрукувано в „Сборникъ на 1866 г.", звідки передруковую їх і я під №№ 12 і 13 на ст. 351.

3. Образок Кирила з видання Большакова передруковую в правдивім положенні під № 14 на ст. 351.

ницкій: Матеріалы, 1918 р., ст. 4-6. Образ Седмичисленників, уміщений на ст. 330, подаю з „Святые южныхъ славянъ“ арх. Филарета, 1894 р., ст. 72 і 149.

ЛІТЕРАТУРА. Про опис св. братів в Подлинникахъ див. „Сборникъ на 1866 годъ, изданный Обществомъ Древне-Русскаго Искусства, при Московскомъ Публичномъ Музеѣ“, М. 1866 р. ст. 170-173, тут і два малюнки св. Кирила з XVII віку. — Иконописный подлинникъ Новгородской редакціи по Софійскому списку конца XVI вѣка съ варьянтами изъ списковъ Забѣлина и Филимонова, изданіе Общества Древне-русскаго искусства, М. 1873 р. ст. 72-73, про Кирила. — Иконописный подлинникъ сводной редакціи XVIII вѣка, Изданіе Общества Древне-русскаго искусства, подъ редакціей Г. Д. Филимонова, М. 1876 р. ст. 271 під 14. II Кирил, а під 11. V ст. 341-342 Кирил і Мефодій. — Подлинникъ Иконописный, изданіе С. Т. Большакова, подъ редакціей А. И. Успенскаго, М. 1903 р. редакція Строгановська, на ст. 75 під 14. II про Кирила, а на ст. 104 під 14 лютого малюнок Кирила. — Строгановскій иконописный лицевой подлинникъ конца XVI и начала XVII столѣтій, М. 1868-1869 р., на ст. 54 малюнок Кирила.

VII. Вивчення епохи Костянтина й Мефодія.

Костянтин і Мефодій, як і всякі діячі, були найперше синами свого віку, були міцно зв'язані з тим часом і з тею землею, коли й де працювали вони. Жадного діяча не можливо відокремити від своєї епохи, а досліджування життя та діяльности таких людей відірвано від їхнього часу було б грубою методологічною помилкою. Отож методологія вивчення життя й діяльности Костянтина та Мефодія обов'язково вимагає від нас і широкого аналізу тих обставин політичного та культурного життя, що серед них жили й працювали св. брати. Тільки на тлі сучасности IX-го віку зрозуміємо працю солунських братів, а також і старіщі джерела про них. Св. брати працювали більше 1000 років тому, працювали в час, від якого маємо мало пам'яток (а слов'янських писаних ані одного); ось тому опис праці Костянтина й Мефодія лише на основі випадково збережених пам'яток про них був би зовсім неповним та мертвим, а методологічно й хибним. Мусимо всебічно освітлювати ту епоху, коли працювали св. брати, мусимо докладно знати історичні події іхнього часу, мусимо бути добре знайомими з тими особами, з якими працювали вони,

та тими землями, де тільки були вони. Лише після такого всебічного освітлення можна дати живий і повний правдивий образ життя та діяльности апостолів слов'янських.

Ось через усе це в своїм викладі я росповідав не тільки про самих Костянтина та Мефодія, але також і про їхню епоху, поскільки вона відбивалася на них. Докладну літературу, потрібну для такого освітлення, подано в кінці відповідних розділів[1]; тут подаю літературу найголовніщу, вище не подану.

П. Лавровскій: Кириллъ и Меѳодій, 1863 р., ст. 39-183: Отношенія между Римомъ и Цареградомъ въ эпоху жизни Кирилла и Меѳодія. — *Успенскій Ѳ. И.:* Первыя славянскія монархіи на сѣверозападѣ, Спб. 1872, див. вище ст. 220.—*Успенскій:* Очерки по исторіи византійской образованности, Спб. 1891 р. — *Bretholz B.:* Geschichte Mährens, Brünn, 1893 р.—*Pargoire J.:* Les monastères de saint Ignace, „Извѣстія Русск. Археолог. Инст. въ Констант." 1901. VII. 56-91. — *J. Marković:* Slaveni i pape, 2 томи, Загреб, 1903-1904 р. — *Н. Гроссу:* Преподобный Ѳеодоръ Студитъ, его время, жизнь и творенія, Київ, 1907 р. — *A. Vogt:* Basile I, empereur de Byzance, Парижъ 1908. — *Albert Vogt:* Basile I et la civilisation byzantine à la fin du IX siècle, Paris, 1908, XXXII+447 ст.; рец. П. Безобразовъ, „Виз. Врем." 1910. XVII. 346-350. — *Bretholz B.:* Geschichte Böhmens und Mährens, München, 1912. — *Bury:* A history of the eastern Roman Empire from the fall of Irene to the succession of Basil I (802-867), Лондон, 1912. — *Успенскій Ѳ. И.:* Исторія Византійской Имперіи, т. I Спб. 1912 р. в 1927 р. вийшов II том, в якім чимало про Кирила й Мефодія. — *Dr. F. Dvorník:* Les Slaves, Byzance et Rome au IX siècle, Париж, 1926 р., ст. V+360. Зміст: I. Від початків до IX віку: 1. Розселення слов'ян по візантійських провінціях 1-19; 2. Культура слов'янська по свідоцтвах візантійських 19-25; 3. Світове положення Візантії на початку IX ст. 25-31. II. Перша половина IX століття: 1. Візантія й Болгари за Крума 32-40; 2. Пелопоннеські слов'яне 41-45; 3. Хорвати, Серби і Русси 46-59. III. Християнізація слов'ян Візантією до патріярха Фотія: 1. Візантійські місії взагалі 63-70; 2. Застосування візантійської методи до слов'ян; ієрархична організація в візантійських провінціях, заселених слов'янами 71-105. IV. Літературне й релігійне відродження в Візантії в IX столітті: 1. Літературне відродження 106-114: 2. Реформа навчання 114-123; 3. Роля Студитів

---

1. Програм широкого вивчення життя й діяльности св. братів намітив вже *В. Григорович;* див. „Нѣсколько словъ, сказанныхъ проф. славянскихъ нарѣчій В. Григоровичемъ, по поводу празднованія тысячелѣтія со времени кончины св. Кирилла", в „Записки Новороссійскаго Университета", т. III, Одеса, 1869 р., додаток, ст. 7-20. Підкреслює це також і *М. Г. Попруженко* в своїх „Замѣтки по Кирилло-Меѳодіевскому вопросу" 1892 р.

і Варди; вступлення на патріярший престол Фотія 123-133; 4. Фотій і міссії 133-146. V. Фотій і Моравська місія: 1. Посольство Ростислава 147-164; 2. Діло двох братів в Моравії 164-174; 3. Фотій, Костянтин і Мефодій 174-183. VI. Охрещення болгар 184-195. VII. Працю двох братів визнано в Римі: 1. Визнання слов'янської Літургії 196-200; 2. Заложення Паннонської діецезії 201-214. VIII. Політика слов'янська Василя I і св. Престолу: 1. Василь, адриятицькі слов'яне і французська імперія 216-233; 2. Заложення слов'янських єпископій в візантійській імперії 233-248; 3. Василь, Іоан VIII і південні слов'яне 248-258. 4. Роля Паннонської діецезії; подоріж Мефодія до Костянтинополя 259-281. IX. Працю Мефодія врятували болгаре: 1. Ліквідація римської політики що до праці Мефодія 282-298; 2. Лев VI і болгари 298-312; 3. Праця Климента і Симеона 312-322.

Доповнення до першого тому цеї праці.

Чорна цифра визначає сторінку I тому, до якої дається доповнення, а маленька цифра за нею — рядок тексту на сторінці: коли згори — то рядок зверху рахуючи, коли знизу — рахуючи здолу.

13[14] Bílý Jan: Sv. Cyrilla a Methodia zásluhy o slovanské národy, „Čas. Kat. Duch." 1860 p. ст. 85. Значеніе проповѣдническихъ трудовъ равноапостольныхъ Кирилла и Меѳодія для славянскихъ народовъ, „Духовная Бесѣда" 1876 р. № 28. О значеніи славянскихъ апостоловъ Кирилла и Меѳодія въ исторіи русской церкви, „Вятск. Еп. Вѣд." 1866 р. № 9 ст. 323-348. Krch H.: O kulturním významu svatých soluňanův, apoštolův a učitelů slovanských, v Olomouci, 1885, 52 ст. Ал. Кочубинскій: Тысячелѣтіе славянскаго самосознанія, „Историческій Вѣстникъ" 1885. XIX. 608-618. Е. Барсовъ: Значеніе славянскихъ первоучителей для русскаго народа, „Историческая хрестоматія" В. Покровського, М. 1887 р. вип. II ст. 12-15. Иванцовъ-Платоновъ: Великое значеніе въ исторіи нравственныхъ силъ и значеніе первоучителей славянскихъ въ исторической жизни и развитіи племенъ, „Историческая хрестоматія" В. Покровського, М. 1887 р. вип. II ст. 1-3. **14**[1] Про значіння слова „друнгарій" див. працю: Юліанъ Кулаковскій: Друнгъ и друнгарій, „Виз. Врем." 1902. IX. 1-30. Головнокомандуючий візантійським військом, чи власне частиною його в 18000 люда, зветься стратегом, στρατηγός; військо стратега ділиться на три рівних частині, по 6000 в кожній, що звуться турмами або друнгами, δρουγγος, на чолі яких стояли τουρμάρχαι або δρουγγάριοι. Таким чином

батько Лев, „ прѣдрьжя санъ дроугарьскыи подъ стратигомь“ ЖК[2], був одним з трох помічників стратега солунської округи (теми). Правда, військові терміни δροῦγγος та δρουγγάριος з часом міняли своє значіння. **16**$_9$ Що слов'яне дійсно оточували Солунь, про це нам свідчить твір Івана Каменіяти, написаний на початку X в., де читаємо: „Τῶν πλησιοχώρων Σκλαβηνῶν, τῶν τε ὑφ' ἡμᾶς τελούντων καὶ τῶν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Στρυμόνος πλῆθος πολύ“ (Migne: Patrologiae cursus completus, series graeca, т. 109 ст. 552: De exidio Thessalonicae), цеб-то: „Велике число сусідніх слов'ян, що належать до нас (до Солуня) і до володаря Стримона“. **16**$_1$ Див. ще: Славейковъ: Рупското или Рупаланското българско население и нарѣчие, „Наука“, т. V ст. 463-473, річник II; зміст цеї праці передає V. Jagić: Rupci oder rupalani in Thracien und Macedonien, Eigentümlichkeit ihres Dialektes, „Archiv“ 1883. VII. 320-324. К. Ѳ. Радченко: Замѣтки о нѣкоторыхъ явленіяхъ фонетики Рупаланскаго нарѣчія, „Новый сборникъ статей по славяновѣдѣнію“, Спб. 1905 р. ст. 304-306. **17**$_{22}$ Батько Костянтина був друнгарієм в Солунській окрузі, цеб-то в окрузі слов'янській; в своїм війську друнгарій Лев напевне мав багато слов'ян і напевне й сам, як солунянин, добре говорив по-слов'янському. **17**$_{10}$. А. Васильевъ: Происхожденіе императора Василія Македонянина, „Виз. Врем.“ 1906. XII. 148-165, настоює, що Василь I був родом з македонських вірмен. **17**$_4$. „Po słowiańsku sam Cyryl nigdy niczego nie napisał“, твердить А. Брюкнер в „Roczniki“ 1904. XXX. 17. **17**$_6$ Солунська тема, в котрій був друнгарієм батько Костянтина Лев, знаходилася на пограниччі Візантії й населена була неспокійним слов'янським народом; чи вже ж грецький уряд на дуже відповідальну військову посаду друнгарія призначив би слов'янина? Цього бути не може, — вже сама посада промовляє за грецьке походження друнгарія Льва. Про грецьке походження солунських братів говорить також і те, що К свої твори, як свідчить лист бібліотекаря Анастасія,писав по-грецькому, див. про це в I т. ст. 303-307. Дуже давнє джерело, т. зв. Легенда Христіяна виразно пише: Quirillus quidam, natione graecus; див. вище ст. 311. **19**[7] В. Ламанський чув від єп. Парфенія, родом македонця, що „въ Македоніи есть народное преданіе, будто отецъ свв. Кирилла и Меѳодія родился въ селѣ Градоборѣ, въ 3 часахъ ѣзды отъ Солуня“ (див. „ЖМНПр“ 1869 р. ч. 145 ст. 113).— В останній час з доказами про слов'янське походження К й М виступив учений В. Погорілов в статті: „O národnosti apoštolov slavianstva“ („Bratislava“ 1927 р. річн. I кн. 2 ст. 183-193). Докази Погорілова такі: 1. Костянтин був в Царгороді яко заложник; батько друнгарій Лев, будучи слов'янином, мусів на знак своєї вірности віддати сина

в заложники до царського двору, як то робив, напр., цар болгарський Борис, віддаючи в заложники сина свого Симеона. 2. Солунські брати, як бачимо з перших перекладів, знали так добре слов'янську мову, як то недоступно для грека. 3. В Кирилівській азбуці дуже добре виріжнено слов'янські звуки, напр. носові, глухі Ъ, Ь, а також звуки Ѣ, Ы, Ж, З, S, Ч, Ш і др., чого не міг зробити грек. 4. Грецьку мову К й М знали гірше, як слов'янську, а тому в їх перекладах маємо не мало прикладів, з яких видно, що К і М часом не розуміли грецької мови. 5. Не скрізь розуміючи грецьку мову, К і М змушені були часом заглядати до латинської Вульгати, на що ніби єсть чимало прикладів. На ці твердження можу дати таку відповідь. 1. К не був в Царгороді заложником за батька, бо, як свідчить ЖК[2], К перейшов учитися до Царгороду тільки по смерті батька, див. в цій праці т. I ст. 22. 2. Про добре знання К слов'янської мови див. вище на ст. 104-107. 3. Переклади й азбука слов'янська існували й до К; ще до К слов'яне передавали ріжними способами свої власні звуки, — К подав тут тільки остаточну систему. 4. Докази Погорілова, що К часом не добре знав грецьку мову, свідчать власне про те, що К не завсіди вмів підібрати відповідне слов'янське слово, бо був греком. 5. Про вплив Вульгати говориться вище на ст. 96-101. Стаття В. Погорілова не збиває тих доводів, які я подав в I т. на ст. 18 та в т. II ст. 362-363, а тому й надалі грецьке походження солунських братів треба вважати за незбите. **19**$_4$, по слові „питання". Малышевскій 4; П. Лавровскій 1863 р. 216; T. Gromnicki в „Rozprawy" іст.-филос. виділу Краків. Академії 1880 р. XII. 25-30. Літературу питання подають: М. Г. Попруженко в „ЖМНПр" 1902 р. ч. 341 ст. 89-91, а також... **22**[2] Другий автор, якого твори сильно впливали на К, був (Псевдо) Діонисій Ареопагіт. Твори Діонисія користалися великою повагою не тільки в грецькій церкві, але й в церкві західній; на їх основі вироблявся містичний напрям в богословії. Анастасій, бібліотекар папський, в своїм листі 875 р. до імп. Каролля Лисого пише, що твори Ареопагіта Костянтин знав напам'ять: „Constantinus Philosophus... totum codicem saepe memorati et memorandi patris (Dionysii Areopagitae) memoriae commendaverat et... auditoribus commendabat", цеб-то: „Усі твори пам'ятного отця (Діонисія Ареопагіта) Костянтин Философ знав напам'ять і поручав їх слухачам". Містичний настрій К укладався, можливо, і під впливом творів Діонисія Ареопагіта. На цих двох письменниках — Григорії Богослові та Діонисії Ареопагіті — складалися погляди Костянтина на світ; вони ж стали основою й джерелами його богословського знання. **22**[13] По слові „ласку": у Pastrnk'a „добрѣ дѣя", у Міклошича „добрѣ дѣє". А. Теодоров-

Балан (див. його працю: Към тъй наречените панонски жития, в „Годишник“ 1923 р., Софія, ст. 10-14) дає тут „добре дѣє“ і розуміє як „добродію“. **25**[21] П. Лавровскій 1863 р. ст. 216-217. F. Grivec: Viri Ciril-Metodove teologiae, „Slavia“ 1923. II. 45-47. F. Dvorník: Les Slaves, 1926 р. ст. 1-59. V. F.: Rod sv. bratrů soluňských, „Obzor“ 1879. II. 111. Thesalonika, rodište svatých apoštolů Cirila a Methoděje, „Libuše“, Česká Kamenice, 1862, I. 90-92. Vychodil Jan: Chrám cyrillomethodějský v Soluni, „Náš Domov“ 1896. V. № 22. L. Goetz, 1897, 115-122. Н. М. Петровскій: Къ вопросу о генезисѣ теоріи Фалльмерайера, „ЖМНПр“ 1913 р., ч. 48 ст. 104-149. Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 167-174, 211, слов'яне в Македонії. **28**$_{18}$ Про Льва Философа див. в праці Россейкина в „Богосл. Вѣстн.“ 1909. III. 208-211. **29**[13] Крім цього, Leger думає, ніби наш Философ був покликаний до Костянтинополя вчитися разом із старшим сином Феофила, Костянтином, який помер ще перед 842 р.; звичайно, таке припущення приняти не можемо, бо ж наш К прибув до Царгороду вже по 842 р. (див. „Чтенія в Общ. Люб. Дух. Просв.“ 1885 кн. III-IV ст. 309). Трохи простіше пояснює прихід К до Царгороду Хиландарське Оповідання: Логофет Феоктист був приятелем Льва, а тому забрав Костянтина до Царгороду, „да се заедно съ младымъ царемъ Міхаиломъ оучи, сирѣчь да овай царскій сынъ види оуспѣхъ Константиновъ, и да му подражава оу трудолюбію оученія“. **33**$_{1}$ Іеромонахъ Герасимъ Яреда: Отзывы о св. Фотіѣ, патріархѣ константинопольскомъ, его современниковъ, въ связи съ исторіею константинопольскихъ партій въ Византійской имперіи“, див. „Христ. Чтеніе“ 1872 р. №№ 1, 4, 6, 8, 12 і 1873 р. №№ 4, 6, 10 і 12, окремо — Спб. 1874 р. Heiberg: Der byzantinische Mathematiker Leon, „Bibliotheca mathematica“, Stockholm, 1887. Стуховъ: Ко дню 1000-лѣтія памяти Фотія, патріарха Константинопольскаго, „Православный Собесѣдникъ“, Казань, 1891, кн. I. 60-80, кн. 2-3, 360-386. кн. 4. 397-421. Ѳ. М. Россейкинъ: Первое правленіе Фотія, патріарха Константинопольскаго, „Богосл. Вѣстникъ“ 1909 р. т. II-III, 1910 р. т. I і III; дуже цінний огляд церковних подій IX-го віку; багата література. M. Jugie: Le culte de Photius dans l'Église byzantine, „Revue de l'Orient chrétien“, серія III, т. III (XXIII) 1922-1923 р. ст. 105-123. F. Dvorník: Les Slaves, 1926 р. ст. 114-133. **34**[7] по слові „наймолодшим“. Похвала К й М так само зве К „мьнии“, а М „старѣишии братъ“. **34**[7] по слові „міркування“ додати: Шафарика, Гінцеля. **34**[17] по слові „життя“. Хоч М і був старшим від К, але ріжниця літ — як то можна думати по їх спільній діяльності — не була великою. **34**$_{15}$ по слові „стратегії“. Похвала К й М так росповідає про Мефодія: „Из-

млада житиискыя саны начатъ приимати... вьсѣми владыками бысть любимъ, и на слоужьбѣ вьсѣмъ оугодьнъ, яко и крилатъ обрѣташеся, и на воинѣ яко и Самъсонъ, и Гедеонъ, и Іисусъ Навьгинъ страшьнъ являшеся". **34**$_3$ Мефодій — це чернече ім'я, а світського не знаємо. Світське ім'я Мефодія зачиналося з літери М, бо в той час в східній церкві був звичай, щоби чернече ім'я починалося з тої саме літери, як і ім'я світське. Болгарський Літопис подає світське ім'я Мефодія — Михаїл, і це може бути правдою, див. „ЖМНПр" 1869 р. ч. 145 ст. 112. **34**$_1$. П. Лавровскій 1863 р. ст. 231-232. **35**^{13} Похвала К й М час перебування М на воєвідстві зазначає йначе: „и воєводьскыи санъ приимъ, побысть въ немь мало". **36**^{4} Лавровскій 1863 р. ст. 231-238. **36**^{3} Єсть ще одне джерело, яке подає цікаві відомості про молоді літа М; це т. зв. Хиландарське Оповідання, грецькою мовою (див. про нього вище на ст. 331 — 333). Н. Туницький науковим аналізом довів, що в основі Хиландарського Оповідання лежить дуже давнє грецьке Життя солунських братів. Подам з цього Оповідання відомості про М, як ми їх знаємо з книжки „Истинная повѣсть" 1823 р. (див. вище ст. 206). Мефодій народився за царя Льва Вірменина в 813 р. Був він братом старшим від К. В молодих літах М, що до чернецтва звався Михайлом, вчився святого Писання. Дійшовши літ, став військовим і був дуже хоробрим, за що його знали й при цісарськім дворі. Цісар Феофіл викликав М до Царгороду і призначив його воєначальником до округи, що межувала з болгарським народом. Пробувши тут 10 років, вернувся М знову до Царгороду; але був тут не довго, бо через іконоборчі гоніння він змушений був кинути військову службу й податися на Олимп, де й приняв чернецтво, ставши з Михаїла Мефодієм. **42**$_{17}$ по слові „пострижімо". Тут мова тільки про постриження-висвячення на священника, а не на черця, як часом твердять деякі дослідники, напр. Гінцель, Рачки і др. К став черцем тільки за 50 днів до смерти. Див. П. Лавровскій 1863 р. ст. 217-222, 224-225. Див. далі ст. 292-293. **42**$_{15}$ по слові „Життя". Правило II Неокесарійського Собору і 14 правило VI Вселенського Собору вимагають, щоби висвячуваний на священника мав не менше 30 років, а тому де-хто з дослідників твердить (напр. Киселков), ніби К був висвячений тільки на діякона. Але в той час під впливом цісарського двору часто робили відступлення від загального правила, а тому більшість учених приймає свідчення ЖК^4 за правдиве. **43**$_{16}$. Уже в подорожі ігумена Данила Мармурове Море зветься Вузьким. **43**$_5$. Про посаду хартофилакса див. в книзі ієроманаха Павла: О должностяхъ и учрежденіяхъ по церковному управленію въ древней восточной церкви, Спб. 1857 р. ст. 77-81. **44**$_{12}$.

I. Pargoire: Saint-Mama, le quartier des Russes à Constantinople, „Echos d'Orient" т. XI ст. 203-210, 1908 р. **49**$_{12}$. Звичайно, в ЖК[5] читаю „юноше" за „юношу". Див. А. Теодоров-Балан: Към тъй... 1923 р. ст. 5-7.

57[3] У той час був уже переклад Корана на грецьку мову, який зробив відомий учений того часу Микита Візантієць, що написав великий твір проти магометан (Migne: Patrologia Graeca т. 105 ст. 701-805); звичайно, К міг познайомитися з Кораном власне з цього перекладу; F. Grivec в зазначеній вище праці, ст. 48, допускає, ніби К, крім мови арабської, знав ще й мову сирійську; звичайно, це тільки припущення. **57**$_{19}$ по слові „малий". F. Grivec, див. „Slavia" 1923. II. 46-47, в цім перекладі бачить вплив богословської науки Григорія Богослова. **63**$_{8}$ Рец. Б. Меліоранського в „Виз. Врем." 1903.X.507-516. А. А. Васильевъ: Византія и Арабы. Политическія отношенія Византіи и Арабовъ за время македонской династіи, „Записки" т. 60, Спб. 1902 р. Про візантійські місії взагалі див. F. Dvorník: Les Slaves, 1926 р. ст. 63-70. **64**$_{13}$ по слові „безгрішну". Можливо, що маємо тут відгомін науки давніх философів про те, що людина складається з трох частин: дух - розум, душа та тіло, як навчав ще Платон. **64**$_{2}$. Шафарика, а також і пізніщих католицьких дослідників, напр. Гінцеля, Штульца і др., **64**$_{1}$. Див. П. Лавровскій 1863 р. ст. 185 і др. **66**[13] З цеї розмови К з Фотієм про неправдиву науку ніяк не можна робити висновку, як то роблять деякі католицькі вчені, ніби з того часу вони посварилися й розійшлися; коли б то було дійсно так, не звав би Анастасій К fortissimus amicus Фотія навіть по смерті Философа. **66**$_{12}$. Лавровскій 1863 р. 202-211. Літературу про Фотія подано вище на ст. 33. **66**$_{1}$ Див. ще Лавровскій 1863 р. 204-205. **72**[15] В великім закоханні К до спокійного життя можна бачити вплив Григорія Назіянзина. **73**[18]. Про слов'ян у Віфінії див. Б. Панченко: Памятникъ славянъ въ Виѳиніи VII вѣка, „Извѣстія Русск. Археол. Института въ Конст." 1902 р. т. VIII вип. 1-2 ст. 15-62. С. Табаковъ: Бѣлѣжки за караманлитѣ, „Извѣстие на историческото Дружество въ София", 1905. I. 131-196, бачить в теперішніх т. зв. караманліях в Малій Азії потомків болгар, переселених туди. **73**$_{12}$ Сюди постійно з ріжних кінців православного світу **73**$_{11}$ На Олимп приходили ченці з патріярхатів царгородського, антіохійського, єрусалимського та олександрійського. **74**[2]. Олимп, як пізніще Афон, був до певної міри інтернаціональним. Тут жило багато ченців зо Сходу, а тому східні впливи були тут постійно сильними. **74**$_{9}$ по слові „попалив": „Alios.. in monte Olympo vitam eremiticam ducentes fugavit, eorumque tuguria seu speluncas igni perdidit", див. Migne: Patrologia latina т. 129

ст. 15. **75**[8] Читаючи, солунські брати поглиблювали свої богословські знання. Про перебування М на Афоні Похвала К й М росповідає таке: „И ишьдъ въ Олумбъ, пострижеся въ чьрны ризы, чая прияти бѣлоу и нетьлѣньноу ангельскоую одежю; и бѣ, повиноуяся вьсѣмъ съ покорениѣмь и съмѣрениѣмь, въ бъдѣнии и молитвѣ, въ сътоужении и слоужьбѣ, въ издрядьнѣ пощении, въ трѣзвѣнии, вьсегда въ очищении доуховьнѣмь, въ плачи блазѣ, от очью источьника испущая, яко рѣкоу, и тою омывая вьсе тѣло своє, плътьскаго покоя отиноудь невѣдыи, какъ єсть, нъ на вьсякоу нощь стоя от заходяща слнца до въсходяща, не дая съна очима своима, ни вѣжама си дрѣмания, ни покоя бръвьма своима, поучаяся въ псалмѣхъ и пѣниихъ и пѣсньхъ доуховьныихъ, съподвизаяся съпостигноути жития святыихъ отець; овы же прѣснѣ кротостию и мълчаниѣмь, а дроугыя постъмь и бъдѣниѣмь и молитвою, и съмѣрениѣмь изрядьно; и тако именитъ бысть въ вьсѣхъ отьцихъ, подобьнъ великомоу Арьсению, и Антонию, и Савѣ, вьсѣхъ жития собою съвьршая“. **75**[9] На Олимпі було дуже багато ріжних рукописів; частина ченців займалася писанням їх. Були тут рукописи з Єгіпту і з далекого Сходу. Звичайно, усе це складало такі обставини, що на Олимпі постійно були сильними східні традиції; під впливом цих традицій К та М защепили собі не мало елементів східної теології. Головно на Олимпі, коли К та М мали досить часу на передумування, зложилися богословські переконання св. братів. Дослідник Кирило-Мефодіївського богословія, F. Grivec, вказує такі джерела його: 1. Чернечий напрям східної теології (Федір Студит), що в розумінні церковного уставу та церковного першенства відріжнялася від урядової царгородської теології; 2. Антіохійські та олександрійські богословські традиції, що найбільше панували в олимпійських манастирах, і 3. Дуже добра богословська і філологічна освіта К, його стосунки зо східними народами, не мале перебування обох братів в інтернаціональнім манастирськім затишку малоазійського Олимпу („Slavia“ 1923 р. річник II кн. 1 ст. 60). **77**[18] F. Grivec: Viri Ciril-Metodove teologie, „Slavia“ 1923 р. річник II кн. I ст. 56-58. Хр. Лопаревъ: Византійскія житія святыхъ VIII-IX вѣковъ, X: Виѳинія. Олимпъ, „Виз. Врем.“ 1911. XVIII. 67-137. **85**[5] 1889 р. ч. 265 ст. 273-289. **85**[8] П. К. Коковцевъ: Новый еврейскій документъ о хазарахъ и хазаро-русско-византійскихъ отношеніяхъ въ X вѣкѣ, „ЖМНПр“ 1913 р. ч. 48 ст. 150-172. **89**[8] Bakešowá L.: Praehistorické památky: I. Poloostrov Krym (z doby Cyrilla a Methoděje), „Čas. Olom. Mus.“ 1887. IV. 21; Šramota S.: Cyrill na Krymu, „Század“ 1892. XXVI. 371-375; Кн. Е. С. Горчакова: Херсонскій монастырь въ Крыму, М. 1888; Херсонисъ тав-

рическій, Симферополь, 1888; Кондараки: Исторія христіанства въ Таврид'Ѣ, Одеса, 1871. **94**$_{14}$ Ellis Minns: Saint Cyril really knew hebrew, „Mélanges publiés en l'honneur de M. Paul Boyer", Париж, 1925 р.; див. „Travaux publiés par l'Institut d'études slaves" т. II. **99**$_{17}$ В самий останній час цікаву статтю в оборону готської теорії оповістив відомий працьовитий славіст Г. А. Ільїнський („Slavia" 1924. III. 45-65); він допускає, що в глаголицькім оригіналі (а це треба б перше довести!) ЖК було „проушьскыми писмены писано", „гдѣ проушьскыми передаетъ фонетически болѣе древнюю форму фроужьскыми (изъ фр҃жьскыми), т. е. франкскими. При кирилловской транскрипціи протографа Легенды, писецъ могъ легко или чисто механически пропустить букву П в словѣ проужьскыми, или вполнѣ сознательно передѣлать начальное П не вполнѣ понятнаго ему слова въ Ь и приставить его къ конечному Р предшествующаго псалтир: такъ и получилось чтеніе роушьскыми, которое писцами позднѣйшихъ копій было осмыслено какъ роусьскыми и даже какъ росьскыми" (ст. 62). А „фроужьскія" письмена—це готські письмена, бо франкський—це готський (ст. 63). Гіпотеза, як бачимо, досить сміла, але в самій праці Ільїнського його власні закиди проти невдалої готської теорії сильніщі. Крім цього, проф. Ільїнський свою гіпотезу будує на формі „роушькыми", а ця форма відома тільки з одного списка ЖК з 1479 р. (див. т. I ст. 106), інші списки цеї форми не знають.

113^{3} Г. Ільїнський за П. Лавровим цитує це місце так: „Скоро началъ читать на новомъ языкѣ и объяснять прочитанное" („Slavia" 1924. III. 45); для такого перекладу текст ЖК ніяких підстав не дає; взагалі, переклад Ільїнського на ст. 45 занадто вільний. **113**$_{11}$ Та й для чого Кгаяв би дорогий час на вивчення непотрібної йому готської мови? Чи для того він їхав до Херсонесу? **118**$_{2}$. В Болгарськім Літопису XVIII-го віку находимо відгомін теорії Костянтина Костенцького: „Тыя ся вси святіи мужи 5 отъ Болгарскаго языка (ученики св. братів) и тако, со святимъ Кирилломъ и Меѳодіемъ, бяху 7 учителы искусны и премудри, и тако собирали речи изрядны отъ Болгаровъ, отъ Сербовъ, отъ Руссовъ (українців), отъ Москаловъ, отъ Славяновъ, отъ Леховъ. То ся за много время ловили речи отъ тѣхъ народовъ, догдѣ ся составили Псалтирь и Євангелія и другы много книги Болгарскы, како и до нынѣ то Грецы знаютъ" („ЖМНПр" 1869 р. ч. 145 ст. 115-116). Звичайно, цей Літопис повстав на основі якогось давнішого, і в цім його цінність. **122**^{4} В. И. Ламанскій: О славянахъ въ Малой Азіи, въ Африкѣ и въ Испаніи, Спб. 1859 р. ст. 72. Пархоменко: Начало христіанства Руси, Полтава, 1913 р. ст. 52 sq. Г. Ильинскій: Одинъ

эпизодъ изъ корсунскаго періода жизни Константина Философа, „Slavia“ 1924 р. річн. III кн. I ст. 45-64, тут на ст. 44-60 солідний критичний огляд усієї попередньої літератури питання. **128**$_{16}$ Єсть ще припущення, ніби папа прислав частину мощей з Риму князю Володимиру; див. Е. Голубинскій: Исторія русской церкви, т. I ч. I ст. 223, вид. 2. Ось через це й східні слов'яне шанували пам'ять св. Климента і склали про нього не мало ріжних легенд. **129**$_{4}$. Усі джерела, що торкаються св. Климента, видав П. Лавровъ в „Памятники христіанскаго Херсонеса“, вип. II, М. 1911 р. **130**^{6} А. Соболевскій: Чудо св. Климента о отрочати, „Извѣстія“ т. VI кн. I ст. 1-8. L. Goetz, 1897 р., ст. 127-131. И. П. Поповъ: Нѣсколько разъясненій о чудѣ св. Климента надъ отрокомъ, „Извѣстія“ 1915 р. т. XX кн. 3 ст. 22-23. А. Соболевскій: Чудо св. Климента, папы Римскаго. Древне-русское слово (до-монгольскаго періода), „Извѣстія“ 1901 р. т. VI кн. I ст. 1-8. **130**$_{11}$ В. Г. Васильевскій: Русско-Византійскія Изслѣдованія, вип. II ст. CCXCIII, уважає місто, до якого наблизився хазарський воєвода, за Сураж. **133**$_{13}$ Спб. 1881 р. ст. 180-248. **139**^{5} Темне місце, бо ж вираз: „а иже отъ васъ“ (в рукопису Рильськім 1479 р.: отъ насъ) і т. д. трудно приписати хазарам. А. Теодоров-Балан (див. „Годишник“ 1923 р., Софія, праця: Към тъй наречените панонски жития, ст. 27-31) справедливо бачить тут якийсь пропуск, може—„рече же философъ“, щеб-то речення: „а иже отъ васъ“ і т. д. приписує Костянтинові. Вираз: „скоро съмрьть прииметь отъ насъ“ не треба тоді розуміти реально, — тут могла бути мова про духовну смерть на будучім світі. **143**$_{20}$ В науці на Різдво Богородиці знаходимо назву фульського народу поруч з готами: „готфи же и фили“, „Извѣстія“ VII кн. 3 ст. 124. **146**$_{1}$ Похвала К й М про це свідчить: „крьстиста от козаръ чьстьныя чади до двою сътоу, развѣ женъ и дѣтии, трьгоубоу похвалоу от вьсея церкве приимъша“. **147**^{13} Про „хазар“ як про слов'ян писали ще й до того давніщі дослідники, див. М. Попруженко в „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 341 ст. 91-92.

150$_{1}$ Стару літературу про Хазарську місію докладно подає М. Попруженко в „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 341 ст. 91-94. — Goetz, 1897 р. ст. 122-127. **151**$_{17}$ Похвала К й М росповідає про це йначе, — про Хазарську місію вона зовсім не згадує; росповівши докладно про побожне життя М на Олимпі, Похвала подає: „Патриархъ, оуслышавъ подвигъ его, бѣдиша и поставити митрополита въ чьстьнѣ мѣстѣ, и не могъше его томь прибѣдити, поставиша и игоумена въ манастыри, иже нарицается именьмъ Полихронъ“. **152**^{2} Предложення архієпископського сану М і його зречення породило неправдиву звістку, ніби К в Царгороді ви-

свячено на єпископа. Думку про це знаходимо вже в ЖКл[6] (див. вище ст. 131); цю саму думку подали також проложні життя К, а поширив її св. Димитрій Ростовський в своїх „Читаних Минеях". Але тепер доведено остаточно, що К не був єпископом, див. про це далі на ст. 288-289. **154**[14] Див. повне пророцтво у Срезневського: Малоизвѣстные памятники № 40, а також у Порфирьева: Апокрифическія сказанія ст. 240-241. **157**[11] До старої Сремської митрополії належали міста: Любляна (Emona), Целя (Celje), Птуй, Сисек і др.; в 581 р. Сремська митрополія перестала існувати. **157**$_2$ M. Murko: Pribina-Privina, „Slovanský sborník, věnovany prof. Fr. Pastrnkovi, Прага, 1923. На думку Мурка, стара вимова була Прибина. **158**[15] Dr. Zavadil, див. „ČČH" 1913. XIX кн. 3 твердить, що Блатно у Блатенського озера і Moosburg — це ріжні міста. **158**$_8$ Дівин (у Фульдськім Літопису під 864 р. Dovina) — це була сильна фортеця моравська десь коло німецького кордону; місце його положення остаточно не відоме. **160**$_1$ „Esto praedicator veritatis, pietatis, non exactor decimarum", див. „Странникъ" 1885. I. 689. **164**[11] П. Лавровскій 1863 р. ст. 239-247. C. Patsch: Zur Geschichte von Sirmium, „Strena Buliciana" 1924 р. ст. 229-232. V. Jagić: Entstehungsgeschichte 5-20. Ал. Кочубинскій: Тысячелѣтіе славянскаго самосознанія, „Истор. Вѣстн." 1885 р. т. XIX ст. 608-618; витяги з цеї праці дає „Странникъ" 1885 р. т. I ст. 688-694. Ks. Wł. Szcześniak: Obrządek słowiański w Polsce pierwotnej, 1904 р. ст. 36-54. **166**[14] Про це ж свідчить і ось цей вираз з листа цісаря Михаїла до князя Ростислава: Бог — писав Михаїл — подав мораванам книги слов'янською мовою, „да и вы причьтетеся великыихъ языцѣхъ, иже славять Бога своимь языкомь", ЖК[14]. **167**[8] А свідчення Італійської Легенди підтверджує також і Похвала К й М: вона росповідає, що від хазар св. брати „прѣидоста оттудоу на западныя страны, благовѣстьствоующа слово Божиє въ языкъ новъ". **168**$_1$ Деякі вчені відкидають участь Коцела в посольстві, див. Лавровскій 1863 р. ст. 248-249. **169**$_6$ К погодився їхати на Моравію, бо апостольська праця серед слов'янського народу була йому знаною й любою. Старші католицькі письменники, напр. Гінцель, Штульц і др., настоювали, що св. брати навмисне поспішали з Царгороду, щоби втікти від патріярха Фотія, з яким вони ніби були в неладах. На таке припущення жадних підстав не маємо, про що свідчить усе те, що говорив я досі про взаємовідносини між св. братами та Фотієм. **171**[17] П. Лавровскій 1863 р. ст. 184-215, 247-252. L. Goetz, 1897 р., ст. 131-135. И. Пташицкій, „ЖМНПр" 1906 р. ч. 5 ст. 144-145; V. Jagić: Entstehungsgeschichte 5-14. F. Dvorník: Les Slaves, 1926 р., ст. 133-183. **173**$_1$ Так само розуміє це

й Н. Петровскій, „ЖМНПр“ 1914 р. ч. 50 ст. 146: „Нельзя объяснять истины христіанской вѣры тому народу, который не имѣетъ св. Писанія на своемъ языкѣ — такая проповѣдь можетъ вызвать обвиненіе въ ереси, ибо просвѣщаемые поймутъ проповѣдника не такъ, какъ слѣдуетъ, и онъ окажется виновникомъ возникновенія какой либо ереси“. Цікаво розуміє це місце Dr. Jan Friedrich: це автор ЖК знав уже про постанову Сплетського Собору р. 1059, на якім Мефодія названо єретиком, з чого Фридрих робить висновок, ніби ЖК написане в XII віці; звичайно, таке розуміння — тільки натягнення. Див. ще Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 229-231. **181**$_1$ Але в тексті, який видрукував П. Сирку, читаємо: „святымъ буквамъ настоинікъ“, див. „Странникъ“ 1885. II. 225. **182**$_2$ В. Макушевъ: Албанскія преданія о св. Кириллѣ и изобрѣтенной имъ азбукѣ, „Варшавскій Дневникъ“ 1871 р. № 100. Kalina A.: O wynalezieniu pisma słowiańskiego przez św. Cyryla, „Prz. Powsz.“ 1886 р. XII. 432. V. Jagić: Entstehungsgeschichte § 6. L. Goetz, 1897 р., ст. 135-141. Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 229-232. **182**$_1$ ст. 48, або „Чтенія“ 1899 р. т. 189 ст. 163. **186**$_9$ Костянтин міг засісти. **188**^{17} Цікаво, що Хиландарське Оповідання за найперші перекладі уважає „стіхове и тропаре“. **188**$_6$ Н. Туницький припускає, що серед цих „споспѣшниковъ“ був і найвидатніщий учень їх, їх земляк Климент. Див. в II т. в розділі XVI. 4. **192**^{4} Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 172-3, 226-7. Свящ. Н. Оглоблинъ: Въ которомъ году св. Писаніе переведено св. Кирилломъ и Меѳодіемъ на славянскій языкъ, „Руков. для сельскихъ пастырей“ 1860 р. т. I № 16 ст. 420-436. **192**^{13} Думка Димитрія Туптала в „Читаних Минеях“, ніби К висвячено на єпископа ще в Царгороді, не відповідає правді. Див. П. Лавровський 1863 р. ст. 222-224. **195**$_7$ Йорд. Ивановъ: Епископиитѣ Брѣгалнишка и Велбуждска, 1905, оповідає, що Брегальницкі слов'яне охрестилися десь коло 680 р. Єпископським містом була тут Βάργαλα, з якої назви через людову етимологію повстала Брегальниця. На річці Брегальниці було місто Ἁρμονία, яке слов'яне переробили на Равен. **197**$_2$ Але Н. Туницький в „Богосл. Вѣстникъ“ 1911. III. 150-152 показав, що якась доля історичної правди в цій легенді таки єсть **198**^{17} Н. А. Начовъ: Врѣме и животъ на св. Бориса-Михаила, господарь и просвѣтитель български, Варна, 1901 р., 97 ст.; рец. Ільїнського в „Виз. Врем.“ 1903. X. 592-593. Ивановъ Йорд.: Епископиитѣ Брѣгалнишка и Велбуждска прѣзъ срѣднитѣ вѣкове, „Годишникъ“, Софія, 1904-1905. I. 74-88; рец. Г. Ільїнського в „Виз. Врем.“ 1906. XIII. 645-647. Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 228-234.

200$_{11}$ Як свідчить ЖК[14], Ростислав просив собі від Візантії й учителя: „оучителя не имамъ такого, иже ны би въ свои языкъ истую вѣру христьяньскую съказалъ... то посъли ны, владыко, єпископа и оучителя такого". Як учителі, й пішли на Моравію К і М. В візантійській Церкві в той час була особлива духовна посада — учитель, διδάσκαλος; посаду цю займали особи широкої освіти, красномовці та доброго життя. Посада вчителя була в числі перших духовних посад, і самі вчителі користалися великою повагою. Див. Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 121, 185-187. **207**$_{14}$ Більшість списків знають тут „прѣложь", а деякі — „приємь"; Snopek в своїх Studie Cyrillomethodějské, 1906 р., на основі цього „приємь" твердить, ніби К приняв увесь римський церковний обряд, кинувши грецький. Читання „приємь" приймав і Шафарик. Див. ще „ČMM" 1912 т. 36 ст. 18-19. Але треба ще зазначити, що Похвала К й М по Успінському спискові XII-го віку знає тут: „и вьсь церьковьныи законъ прѣложьша от грьчьскаго въ свои имъ языкъ прѣдаста". Пор. ще вказівки П. Лаврова в „ЖМНПр" 1907 р. ч. 10 ст. 391. **207**$_{1}$ У П. Лавровського 1863 р. ст. 263-269. **208**$_{20}$ Зложення Загальної Минеї часом приписується також К; так, в „Минея Общея" 1600 р. в „Сказаніє книзѣ сей" читаємо, що цю книгу „умысли Кирилъ Философъ, учитель Словяномъ и Болгаромъ, иже преложи русьскую грамоту съ греческія..., той сію Минѣю сотвори, непричетну десяти и двою Минѣямъ мѣсячнымъ, но особь сущу", яку й віддав „новопросвѣщеннымъ людемъ руськія земли, вначалѣ св. и равноап. вел. кн. Владимиру Киевскому", див. А. Родосскій: Описаніе старопеч. книгъ, 1884 р. ст. 50-51, Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 237. **210**[19] П. Лавровскій 1863 р. 252-270. Jireček H.: Kterého roku přišli věrozvěsti na Moravu, „Světozor", Відень, 1858 р. 33; пор. „Mor. Noviny" 1858 № 16. Domiceljev A.: Prihod sv. Cirila in Metoda v Velehrad 863, „Novice", Любляна, 1868. 168, L. Goetz, 1897 р., ст. 141-146. Snopek Fr.: O právomocnosti sv. Cyrilla a Methoděje ч. 863 a 867, „Čas. Kat. Duch." 1900, XLI; див. „ČČH" VII. 93. Renč-Vjelećanski M.: O Cyrillovi a Methodějovi v Lužici, „Čas. Maćicy Serbskej" 1901. LIV. № 104 ст. 56. Ks. Wł. Szcześniak: Obrządek słowiański w Polsce pierwotnej, 1904 р., ст. 36-54. F. Dvorník: Les Slaves 1926 р., ст. 164-174. **211**$_{12}$ Відомий проф. Є. В. Барсов так само підкреслює величезне значіння для слов'ян головної кирило-мефодіївської ідеї. „Кириллъ и Меѳодій — пише він — явились провозвѣстниками великаго принципа усвоенія Евангелія и совершенія христіанскаго Богослуженія на родномъ языкѣ славянскихъ народовъ. Съ побѣдоноснымъ проведеніемъ этого великаго

принципа глубочайшимъ образомъ связана вся послѣдующая судьба и образованіе всеславянскаго міра. Устроеніе славянскихъ письменъ, переводъ Священнаго Писанія на родной языкъ, зарожденіе и первые опыты славянской письменности, преобразованіе языка, распредѣленіе и укрѣпленіе между Славянами христіанской вѣры, пробужденіе и возвышеніе въ нихъ народнаго самосознанія и первый шагъ ихъ на поприщѣ общечеловѣческой образованности — всѣ эти событія внутренно связаны съ указаннымъ великимъ принципомъ. Проведеніе этого начала въ жизнь было новымъ крещеніемъ славянскаго духа путемъ образованія родной мысли и родного слова" (Рѣчь 6 апр. 1885 р., „Чтенія" 1885 р. кн. I ст. 3). Подам ще одне твердження,— думку „Православнаго Обозрѣнія" про цю справу. „Самая слава св. первоучителей — читаємо тут — зиждется вовсе не на томъ, что они нашли способъ изображать звуки, свойственные славянскому языку, а главнымъ образомъ на томъ, что они были ревностными и славными борцами за глубокогуманную и чисто православную идею національнаго Богослуженія на родномъ, а не на чуждомъ языкѣ" (в статті С., 1885 р. т. I ст. 285). Ці три виписки — а всі вони належать церковним православним ученим, — ці три виписки красномовно свідчать нам, що було найголовніщою кирилометодіївською ідеєю. Силу народньої мови для віри взагалі так зазначає Н. Туницький: Св. Климентъ 1913 р., ст. 175: „Народный языкъ въ Богослуженіи и литературѣ, это — огромная сила, охраняющая вѣру. Безъ него самая христіанская проповѣдь была бы лишена своего жизненнаго значенія". **214**$_{11}$ Вже глибока давнина рівняла К в цім відношенні з апостолом Павлом, підкреслюючи його талан до мовознавства; так, в Похвалі К й М читаємо про К: Дух Святий „въскыпѣ въ немь, излияся оустьнама єго, и вьсю вьселеноую сластьно възвесели, слово расѣвая комоужьдо языкоу; противоу своємоу разоумоу бѣ бо ємоу данъ даръ доуховьныи языкы глаголати, яко и апостолоу". **215**$_{18}$ Такі самі думки висловлювали постійно православні єрархи та вчені. Напр. в „Странникъ" 1885. I. 606 в статті ювилейній читаємо: „Основное требованіе, предъявляемое къ христіанскому Богослуженію, должно состоять въ томъ, чтобы оно соотвѣтствовало своему назначенію, не превращалось въ совокупность механическихъ дѣйствій и обрядовъ, но было разумнымъ служеніемъ Богу; а для этого необходимо, чтобы оно совершалось на языкѣ понятномъ". **219**$_{20}$ В Похвалі К й М читаємо, що коли слов'янські апостоли прибули до західних слов'ян, то вони „трьязычьникомъ же зълобоу низъложьша, потрѣбиста" („Чтенія" 1899 р. т. 189 ст. 164). В Тріоді сер.-болг. ред. XII-го віку в подобні на п'ятницю 5-го тижня читаємо: „Страсти спасенныя приємъ ты,

Спасе, род человѣческы от страсти хотя свободити, новозваныи языкъ, прогнавъ єретичьскую триязычникы, по землѣмъ и странамъ, страсть приємля, оутѣш ны милостиве" („Богосл. Вѣстникъ" 1913. III. 159). **219**$_{17}$ В передостаннім тропарі 9-ої пісні читаємо. **224**[16] Пізнім відгомоном цього може служити протест папи Миколая I з 865 р. до імпер. візантійського Михаїла III з приводу того, що Михаїл (власне Фотій) відмінив читання Євангелії в Царгороді й полатині, називаючи латинську мову скифською та варварською; папа Миколай обороняється тим, що „мова латинська разом з жидівською та грецькою ужита була на напису хрестовім"; Hergenröther: Photius, 1867, I. 560. **229**[4] Біограф св. Сави росповідає, що в палестинській лаврі цього святого, де все правилося по-грецькому, дозволено вірменам по суботах та неділях читати псальми рідною мовою; дозволено їм також читати по-вірменському Євангелію й правити Богослуження („Странникъ" 1885. I. 605, Н. Г.). **232**[9] Згадку про панування трох мов на світі знаходимо. **232**$_2$ Snopek в „ČMM" XX. 283-4 настоює, що в цім місці Ісидора нічого не говориться про триязичну єресь. **236**[15] Що в пізнішій час греки ставилися до національних церков та до Богослужень народньою мовою не зовсім прихильно, про це може свідчити й вперта мовчанка грецьких істориків про солунських братів та про їхню працю. Історики ці, звичайно такі говіркі, ніде ані слівцем не згадали про апостолів слов'янських... Мовчанка пророчиста! **236**$_1$ Див. ще И. Пташицкій в „ЖМНПр" 1906 р. ч. 5 ст. 56. **237**$_2$ Деякі вчені не приписують цеї праці Фотієві. **240**[4] Цей глибокий заповіть К: „Господи, погуби триязичную єресь" вирито й на ювилейній медалі, що вийшла в Варшаві в 1885 р. **240**[10] Але зазначу тут, що з часом появилася триязична наука в новій формі. В рукопису Віденської бібліотеки 1384 р. росповідається, що можна правити Служби тільки на трох мовах: грецькій, латинській, та віндський, цеб-то слов'янській; ця остання заняла місце мови жидівської, яку відкинено за невірство жидів. Див. Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 135. **243**[4] П. Лавровскій 1863 р. ст. 270-275. Н. П.: Просвѣтители славянъ и славянское Богослуженіе, „Странникъ" 1885 р. т. I ст. 601-613. А. Пономаревъ: Вопросъ о языкѣ въ дѣлѣ св. Кирилла и Меѳодія, „Странникъ" 1885 р. т. II ст. 158-163. F. Grivec: Viri Ciril-Metodove teologie, „Slavia" 1923 р. II 55-56. Н. Крачковскій: О переводѣ Библіи на арабскій языкъ при халифѣ Аль-Мамунѣ, „Христіанскій Востокъ" 1922 р. т. 6. Dr. Hýbl: Slovanská liturgie na Moravě w IX věku, ČČH". XIV. 1998. Bort Rud.: Idea Cyrillomethodějska „Plzenský Obzor" 1894, № 60, 62, 64. (Masaryk) T. G.: Idea Cyrillomethodějska, „Naše Doba" 1895. II. 46, 135, 238.

П. Лавровъ, „Виз. Врем.“ 1903. 525-526. V. Jagić: Entstehungsgeschichte 20-26. Fr. Snopek: Ze studiji cyrillomethodějských, „ČMM“ 1896. X. 189-195, 281-289 (доказує, ніби західна церква не знала триязичної єреси). А. Л. Казанскій: Очеркъ исторіи древнихъ національныхъ литургій, „Христіан. Чтеніе“ 1869 р. № 1 і 2; рец. в „ЖМНПр“ 1869 р. ч. 141 ст. 496-498. А. В. Михайловъ „Известия“ 1926 р. т. 30 ст. 447-448. Н. Туницкій в „Богосл. Вѣстн.“ 1911. III. 159-161. Г. Воскресенскій: Характеристическія черты четырехъ редакцій славянскаго перевода Евангелія отъ Марка, М. 1899, ст. 110-115, про давні переклади. Др. И. Стацицъ: Борьба за глаголитскую литургію римско-католическаго духовенства въ Кроаціи и Далмаціи, „Богосл. Вѣстникъ“ 1906 р. т. II ст. 129-148, 417-429. Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р. ст. 131-135, 240-245. **245**[18] Про це ж свідчить і Похвала К. й М: покінчивши працю в Моравії, „поути ся яста римьскаго апостольскомоу прѣстолоу поклонитися, ведоуща съ собою на священиє доуховьныи плодъ“ **247**[16] Так, напр., актом 12 березня 861 р. Коцел дарує Фрейзингенській єпископії „omnem rem, quam habuit prope Pilozsvve in villa, quae dicitur Wampaldi, cum territoriis et vineis, pratis et silvis ad haec pertinentibus“ (див. Friedrich: Codex, 1904 р. № 9).

250[3] P. Hicinger: Sv. Ciril z obzirom na Krajinsko, Danica, 1863, 9-10, 65-66, 149. **263**$_{12}$ А. Васильевъ в праці своїй: Происхожденіе императора Василія Македонянина, „Виз. Врем.“ 1906. XII. 148-165 сумнівається, чи був Василь слов'янином; думає, що був скорі вірменином, — походив від тих вірмен, що поселено їх в Македоії. **268**[5] А через те, що Стефанія не хотіла жити з Єлевферієм, той убив її разом з матір'ю 7 березня 868 року. **268**[18] F. Grivec, „Slavia“ 1923. II. 49-51 вказує на те, ніби К визнавав першенство папи серед інших патріярхів; на це ніби вказує часте слово „апостоликъ“, як в ЖК та ЖМ називається папа. Але, на мою думку, слово „апостоликъ“ може свідчити хиба про переконання автора ЖК та ЖМ, але не про переконання самих братів солунських. **268**$_1$ Адріян, коли не був ще духовним, був жонатий (де-хто жінку його зве Стефанією), мав дочку; перед тим, як стати духовним, розвівся з жінкою. Див. F. Grivec: Slovanska apostola, ст. 179. **269**$_4$ П. Лавровскій 1863 р. ст. 276-294. Тыминскій: Къ восточной или западной церкви принадлежали св. Кириллъ и Меѳодій, „Вѣстникъ Юго-Зап. и Зап. Россіи“, Київ, 1863 р., березень. А. П. Пономаревъ: О языкѣ въ дѣлѣ свв. Кирилла и Меѳодія и характеристика ихъ дѣятельности въ отношеніи къ Западу. Fr. Snopek: O právomocnosti svatých Cyrilla a Methoděje roku 863 až 867, „Časopis Katolického Duchovenstva“, Прага, 1900, річник 42. Jagić V.: Entstehungsgeschichte § 5. L. Goetz § 17. Fr. Snopek: De dis-

cipulorum s. Methodii ad Romam relatione, „Acta II Conventus Velehradensis", Прага, 1910 р. ст. 75-94. I. Hendrich: Jaký byl vztah věrozvěstů slov. Cyrilla a Methoděje ke stolici římské, Прага, 1905 р. F. Grivec: Viri Ciril-Methodove teologije, „Slavia" 1923 р. річн. II кн. I ст. 44-60. F. Grivec: Pravovernost sv. Cirila in Metoda, „Bogoslovni Vestnik" 1921 р. ст. 1-43, Любляна. F. Grivec: Cerkveno prvenstvo i edinstvo po bizantinskem pojmovanju, Любляна, 1921 р. **274**[12] Часом зазначають (напр. Lapôtre), ніби в родині цього Анастасія якийсь час і жив К, пробуваючи в Римі, але таке припущення сумнівне, бо як раз в 868 р. було багато недобрих поголосок про Анастасія в зв'язку з убивством дочки папи Адріяна, так що 12 жовтня 868 р. Анастасія відлучено від церкви, правда, ненадовго. **274**[18]. Був ним батько (чи дядько) Анастасія. Pastrnek 88 зве бібліотекаря Анастасія сином Арсенія, а F. Grivec, 1927, ст. 177 зве Арсенія дядьком (стрієм) Анастасія. **274**[1]. Див. ще A. Lapôtre: De Anastasio bibliothecario, Париж, 1885 р. **278**[15]. В сучасній католицькій церкві богослужбових книжок не святять, див. T. Lempl. **281**[2]. Похвала К й М не зазначає числа висвячених учнів: в Римі папа „постави блаженаго Меѳодиа на презвоутерьство и оученикы єю". **282**[9]. П. Лавровський 1863 р. ст. 294-302. F. Dvorník: Les Slaves, 1926 р., ст. 196-200. V. Jagić: Entstehungsgeschichte § 5. L. Goetz § 17. **287**[17] Те саме подає й Похвала К й М: папа „постави блаженаго Меѳодия на презвоутерьство". **288**[12]... але в ній маємо й друге місце, що трохи протиречить першому, а саме: „Mox igitur iter aggressi, duxerunt etiam secum aliquos de discipulis suis, quos dignos esse ad episcopatus honorem recipiendum sensebant". A.... **289**[6]. 7. За 50 днів до своєї смерти К прийняв чернечий сан, а це свідчить, що до того не був він єпископом, бо ж в IX-м віці на єпископів ставили тільки черців (див. про це у П. Лавровського 1863 р. ст. 222-224). П. Лавровскій 1863 р. ст. 215-238: К не був єпископом, а черцем став перед смертю. В. Качановскій: Очеркъ изъ исторіи отношеній церкви болгарской къ церквамъ греческой и латинской съ конца IX до половины XIII вѣка, „Странникъ" 1885 р. т. 2 ст. 25-48. Procházka M.: Byli sv. Cyrill, apoštol Slovanů, biskupem? „Cas. Kat. Duch." 1886. 31, 79, 146, 345. Lempl T., S. J.: V obrambo škofovskega reda sv. Cirila, „Voditelj v bogoslovnih vedah", v Mariboru, 1902 р. річн. V кн. 4, — автор доказує, що Кирил був єпископом; неприхильна рец. Г. Ільїнського в „Виз. Врем." 1903. X. 595-596. M. Weingart: Bulhaři a Cařihrad před tisíciletím. List z dějin byz. vlivu na osvětu slov., „Progr. gymn. na Malé straně", Прага, 1915. **292**[11]. „Честныя ризы" — це взагалі святкова одежа, а не єпископська, як

твердить Lempl. **292**$_8$ На сході з давнього часу встановився звичай приймати в чернецтві ім'я, що починається з тої ж букви, як і ім'я світське. Ім'я Кирила, як свідчить ІтЛ[10], вказало Костянтинові видіння; цим і пояснюється, чому Костянтин не приняв імени укоханого ним Климента (бо теж починається з К). **293**$_5$ Lapôtre правдоподібно вказує на грецький манастир св. Григорія ad Clivum Scauri, в якім звичайно жили греки. Тут, певне, й помер К. **294**$_{16}$ Lempl підкреслює, що так міг говорити тільки єпископ; але ж має своє „стадо" й священник. **296**$_1$. Див. ще П. Лавровскій 1863 р. ст. 514-519. **298**[13] Але у всякому разі настирливе домагання М, щоби брата його не ховано в Римі, виразно показує, що солунські брати не були особливими прихильниками Риму. **298**$_{15}$ П. Лавровський 1863 р. 302-317. L. Goetz § 17. F. Ušeničnik: Kje je grob sv. Cirila? „Kat. Obzornik" 1898 р. ст. 61-70. **299**[13] Фюрстенберга, щоби відповідно підкреслити ювилей 1000-ліття прибуття св. братів до Моравії...

302$_{11}$ Напр. A. Brückner навіть твердить, ніби „po słowiańsku sam Cyryl nigdy niczego nie napisał", див. „Roczniki" 1904. XXX. 17. **305**$_{17}$ Що „Слово" твір К, визнає те й Brückner, котрий пише про нього — „jedyne dziełko Cyrylowe, jakie naszych czasów doszło" („Przegląd Historyczny" 1908. VI. 301). **306**[5] передрукував дослівно, з повним додержанням правопису; П. Лавров передрукував в „Памятники христіанскаго Херсонеса" 1911 р. вип. II ст. 127-131 це саме „Слово", але передрукував його гражданкою, без титл і надрядкових значків, а на ст. 132-139 дав і словника до „Слова". **306**[10] I v. Franko: Beiträge zur Quellenkritik der cyrillo-methodijanischen Legenden, „Archiv" 1906. XXVIII. 229-255; цінна рец. П. Лаврова в „ЖМНПр" 1907 р. ч. 10 ст. 391-401. „Памятники христіанскаго Херсонеса" 1911 р. вип. 2 ст. XIII-XIV, передмова. **309**$_{23}$ Zrcadlo múdrosti svatého Crhy biskupa, Прага, 1516 р. 164 ст. Jos. Kolář: O přísloviích sv. Kyrilla, „Národ" 1864 р. № 213; переклад російський: **309**$_{11}$ „Извѣстія" III, 4, ст. 1072-1079. **310**$_{11}$ Цей же російський переклад передруковано в кінці книжки А. С. Князева, 1866 р. Калайдовичъ 1824 р. ст. 89. П. Лавровскій 1863 р. ст. 425-429. Г. Ильинскій: „Написаніе о правой вѣрѣ" Константина философа, „Сборникъ въ честь на В. Н. Златарски", Софія, 1925 р. ст. 69-90. **311**$_{20}$ Франко видрукував і тексти з варіянтами. А. Ѳ. Гильфердингъ: Предисловіе св. Кирилла, просвѣтителя славянскаго, къ переводу Евангелія, „Русская Бесѣда" 1858 р. № 1 кн. 9 ст. 108-116. Йорданъ Ивановъ: Български старини изъ Македония, Софія, 1908, XI: Прогласъ къмъ Евангелието, стихотворение отъ епископъ Константина. **311**$_{13}$ Назва Кадокія загадкова; по Н. Туницькому — це слов'янська

Дільна земля, від κατοτικός, Катокія, південна частина Балканського півострова, власне—Македонія; див. Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 183-184. **314**[4] „Странникъ“ 1885. I. 706-7. А що твори К були й ширилися, на це вказує хоча б така згадка, що в 1654 р. печський сербський патріярх Гавриїл приніс в дар патріярхові московському Никону між іншими книгами також „тетради Кирилла Философа, учителя Славянскаго“ (П. А. Кулаковскій: Начало русской школы у сербовъ въ XVIII в., „Извѣстія“ 1903 р. т. 8 кн. 2 ст. 261). **316**$_{12}$ В одній статті в „Ізмарагді“ читаємо (див. „Извѣстія“ 1898. III. 4 ст. 1074): „Велика єст польза оучения слушати св. Василья, Іоана Златоустаго, и Єфрѣма, и Кирила Философа“; звідсі бачимо, як високо цінили Кирила встаровину. **316**$_4$ Богословська система К, як її можна зрозуміти по ЖК та ЖМ, дуже цікава в тім відношенні, що складалася вона з декількох джерел (див. вище ст. 367), між якими східні архаїчні впливи, набуті може переважно на Олимпі, були в числі головних. **317**[13] На вироблення містичного настрою в К вплинули твори Діонисія Ареопагіта, які наш Философ знав навіть напам'ять. **317**[17] Це закохання до спокою перейняв К від свого улюбленого автора — Григорія Богослова. **317**$_{15}$ Похвала К й М виразно підкреслює цю рису К: „Бѣ ємоу данъ—читаємо тут—даръ доуховьныи языкы глаголати, яко и апостолоу“ (Павлу); це дуже цінне свідоцтво про К мовознавця, бо свідоцтво коли не учня його, як думають, Климента, то у всякому разі з дуже давнього часу. **322**[9] М. Безобразова: Изреченія св. Кирилла, „Извѣстія“ 1908 р. т. III кн. 4 ст. 1072-1079, — К в своїй философській науці був аристотеликом, а не платоником. Dr. Fr. Grivec: Pravovernost sv. Cirila in Metoda, „Bogoslovni Vestnik“, Любляна, 1921 р. ст. 1-43.

Доповнення до II тому. **70**$_{12}$ додати: і „Przegląd Historyczny“ 1908. VI. 297-298, VII 161-162. **97**$_3$ Ignacy Polkowski 50-52 дає доводи, ніби К і М перекладали Літургію з латинського, а не грецького оригіналу. **118**[15] Г. Воскресенскій: Древне-славянскій Апостол. Выпуск 2-й: Посланіе святаго апостола Павла къ Коринфянамъ 1-е по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій рукописнаго славянскаго апостольскаго текста съ разночтеніями изъ 57 рукописей Апостола XII-XVI в.в. Свято-ТроицкаяСергіеваЛавра, 1906 р. 207 ст. Те ж, вип. 3-5: Посланія св. апостола Павла къ Коринѳянамъ II-е, къ Галатамъ и къ Ефесянамъ, по тих же спискахъ, Сергіїв Посад, 1908 р. XV+327+XLV+II ст. **165**[17] Уривки з К. Порфирородженого в грецькім оригіналі

та польським перекладі дає Bielowski: Monumenta I 49-50, тут § 41. **173**[10] Св. Климентъ, архіепископъ болгарскій, додаток до „Херс. Еп. Вѣд." 1861. IV. 373. **188**[21] В „Λιѳος" 1644 р. ст. 346 про це читаємо: „Ruś naypierwiey z kazania Cyrilla y Metodiusza do wiary są nawrόceni".

Джерела, доповнення. В I та II томах цеї праці згадується про джерела ще на таких місцях. ЖК та ЖМ, аналіз їх: т. I ст. 86. 165. 287. 37; II т. 289. 91. 8. 304. 6. 8-10. 12. 20. 31. 1-33. 68. 71. 5. 8; переклад і аналіз окремих розділів ЖК в I т.: II 22. 5. 6, III 20-2. 6. 8, IV 25, VIII 86. 90. 2. 178, X 317, XIII 153, XIV 167. 9. 71. 3. 90, XV 303, XVIII 76; II т.: II 362, V 44. 366, VI 370, VIII 70. 292, XIV 365. 72, XVII 307; ЖМ в I т.: V 186, VI 277, VIII 287, X 163, XV 23. 208, в II т.: VII 71, VIII 298, IX 22. 70, XI 36, XIV 70. 130, XV 82, XVII 132, див. вище ст. 276 і 278. Похвала К й М в II т. 12. 289. 98. 364. 5. 7. 9. 70. 2. 3. 5. 6. 8. Слов. ЖНаума 64. 323. Проложні Життя в I т. 149. 229, в II т 332. 70. Легенда Солунська т. I 179. Лег. Сербська 81. Легенда Римська 122. 80, т. II 314. 7. 42. 3. 70, розділи в I т.: II 89-90, VII 165. 243, IX 243. 87. 8, в II т. X 377, див. вище ст. 310-311. Лег. Христіяна 313. 62. Хиландарське Оповідання 364. 71. Життя Наума т. I ст. 197.

Поправки спостережених похибок. Подається вираз таким, яким він має бути.

Том I-й: 14^{12} були серед перших. 16_5 „Записки" 1883 р. 16_1 в IV томі. 17^{11} Василь I. 17_{13} А. Васильєва. 18^{20} просто грецького підданця або. 19_2 „ТрКДАк" 1877 р. 23_2 зберігали ще й недавно. 27_{17} 843-846. 33_{23} кн. I ст. 73-158. 33_5 1892 р. ч. 280, 281 і 283. 37_{18} 843-846. 54^2 847-861. 82^{18} 780-797. 120_1 Мнѣніе г.г. ученыхъ. 156^{12} в склад. 301_3 Saint Clement pope martyr and... Rome. 311^{20} ст. 201-216. 314_4 „РФВ" 1904 р. 322_2 в розділі XVIII.

Том II-й: 52^{10} славному графові. 59_{16} і 65^{12} викреслити „сюди". 65^{16} F. Dvorník. 71_{20} на 860 рік, 81_4 на престол 767 р. 117_{18} 1885. VII. 173_{19} Први основи. 174^{11} А. И. Соболевскій. 206^2 богодатныхъ.

ПОКАЖЧИК.

До цього Покажчика внесено ймення власні, географічні й деякі річеві з двох томів цеї праці. Цифра визначає сторінку книжки; вища цифра сотень або десятків не повторюється (напр.: 236. 7. 42. 5 читати: 236. 237. 242. 245). Цифри, що стоять по середнику (по знаку ;), відносяться до другого тому. Скорочення: *аєп.*—архієпископ, *ап.*—апостол, *архм.* — архимандрит, *єп.*—єпископ, *ігум.*—ігумен, *кн.*—князь, *мр.*—манастир, *мтр.*—митрополит, *о.*—отець, *патр.*—патриярх, *пр.* — пророк, *св.*—святий і др.

Абісінія 225.
Abraham dr.; 190.
Абу-Джафар-аль - Манабхазці 253. [сурі 226.
авари 157. 246. 252. 3; 9.
авазги 252. 3.
Авгарів мр. 73.
Августин 179. 252. 8.
Авдій пр.; 116. 21.
Авирон; 45. 60.
Avril A. 229; 237.
Австрія; 126. 228. 301.
Аггей пр.; 91.
Агригентський храм 46.
Адальберт св.; 318.
Адальвін аєп. 247; 19. 21. 29. 31. 2. 5. 299. 304.
Адам 42. 136. 235. 90. 316.
Адріян II папа 49. 75. 6. 163. 8. 244. 65. 7-78. 82. 3. 9. 90. 4. 300; 5. 7-17. 48. 51. 6. 74. 5. 128. 140. 246. 87. 98. 302. 4. 7. 29. 49. 53. 75. 6.
Адріян III папа; 61. 133.
Адріятика; 190. 285.
Адріятицькеморе;171.83
азбука слов'янська 67. 76. 89. 94. 100. 3. 15-7. 20. 36. 48-50. 71-82. 95. 242. 312; 115. 21. 77. 84. 94. 209. 13. 4. 34. 57. 94. 311. 3. 7. 29. 32. 4. 63. 71.
Азбучна Молитва 306. 13. 4; 142. 75.
Азія Мала 16. 32. 53. 73. 152. 366. 8.
Айналовъ Д. В. 129-130.
Аквілея 250.
Акилла 139. 222; 89. 115.
Аксаковъ И. С. 213. 7.
аламани; 32. 329.
Албанія 171; 324. 39. 71.
Александровъ А. И.;285.
алилуя 234.
Алі-Паша; 324.
Алкуїн 160.
Алляцій Лев; 324.
Алькобаз; 303.
Аль-Мамун хал. 28. 48-53. 4; 374.
Аль-Мансурі 63. 226.
Аль - Мутаваккиль хал.
Альпи; 159. [54. 8. 60. 1.
Алямісрічка 61.
амерумна, америмнія 55.
амінь 234; 11-2.
Аморея 30. 63.
Амос пр.; 116. 21.
Амфилохій арх. 121; 84. 116. 7.
Анастасій бібл. 14. 64-6. 71. 4. 9. 85. 7. 8. 124-34. 268. 70. 4-5. 81. 9. 99. 303-6. 21; 44. 301-4. 9. 10. 62. 3. 6. 76.
анафема; 39.
Ангелар 200. 80. 95; 36. 142. 8. 66. 73. 330.
Англія 289; 90. 296.
Андреевъ И. 33.
Andrejev J.; 212.26.7.9.51.
Андрій ап. 87.279.300;342
Андроникап.157.246;7.10
Анеклет папа 122.
Анній, Аннис патр. 49. 51. 62. 195. 306. 18; 289. Див. Іоан.
Аннон єп.; 15. 30. 2. 229.
Антидіїв мр. 73.
Антіохійський соборі40

Антіохія; 88. 89. 367.
Антоній архм.; 231.
Антоній св.; 367.
Анфим архм. 111.
Апамейська округа 53.
Апокалипсис; 79. 116. 8. 21
апологи 308.
Апостол, книга 97. 175. 80. 7. 208. 12. 29. 36. 302; 12. 72-9. 91. 4. 117. 8. 21. 37. 9. 40. 378.
апостоликъ 265; 6. 375.
Апостолів церква 37. 152 3. 5. 70. 291.
апракос; 109. 10.
араби 27. 53. 60. 3. 226.
Аравія 48. [229. 252; 366.
аріяне 231. 46; 175.
Арно аєп. 159. 160. 247.
Арнт єп. 27.
Арнульф імп.; 41. 61. 6. 133. 52. 3. 8. 9. 83. 4.
Арсеній єп. 275. 9. 81; 302. 76.
Арсеній св.; 367.
Арсеній Суханов 19; 294.
Арсеньевъ А. И.; 217.
Артаксеркс; 341.
Архангельскій А. С. 102. 5. 9. 12. 21. 50. 64. 8. 242; 117. 252. 9. 310.
Асвеста Г. аєп. 39.
асикрит 56.
Аскольд 99. 147.
Assemani Jos.; 204. 304.
Астрахань 80.
Athanasius; 312.
Афанасій-Мефодій; 333.
Афанасій Олекс.; 175. 354
Афанасій Пароський о.; 325. 6. 31.
Афон 19. 77. 118. 226; 221. 33. 75. 9. 94. 324. 54. 66. 7.
Африка 224. 30; 368.
Ахен 238; 44.
ашоуть; 111.
Аѳанасьевъ Г. Е.; 233.
Баварія; 27. 8. 31. 42. 9. 154. 5. 9. 304.
Багалій Д.; 248.
Багдад 53-5.
Баєр 96.
Bakešová L.; 367.
Баку 134.
Баландурі 53.
Баланъ див. Теодоровъ
Balan P.; 224.
Баланджар 134.
Баласчевъ Г.; 170. 3. 327. 8. 30.
Balbinus B. 308. 9.; 203.
балии; 111. [312.
Балкани 16; 171. 3. 82. 316.
балованіе; 111. [24. 78.
Бандурі А.; 333.
Бар; 51.
Барацъ Г. М. 109. 39. 307. 11. 13. 14; 83. 236. 7. 69.
Бароній Ц. 270. 99; 317. 19.
Барсовъ Е. В. 310; 236. 75. 361. 72.
Б(арсо)въ Н.; 237. 51.
Барсуковъ Н.; 228. 91. 338
Бартис М.; 355.
Bartolini D. 148. 301; 124. 88. 222. 3. 310.
Ваторій Ст. 84.
Беглері Г. П. 155.
Bezděka V; 202. 29. 314.
Безобразова М. В. 309; 378
Безобразовъ П.; 360.
Безсоновъ П. А.; 215. 7.
Беленъ В.; 354.
Бенедикт єп.; 155. 6.
Бенедикт III папа 274.
Бенедикт IV папа; 158.
Бенешевичъ В.; 83.
Beneš V.; 228.
Београд; 166. 82. 292.
Berneker E.; 120.
Berčić Iv.; 286.
бесси 186. 229.
Бестужевъ-Рюминъ К.; 231. 2.
Bielowski A.; 188. 273. 6. 316. 79.
Библія 98. 222. 39; 75-83. 87. 98. 116-9. 214. 232. 3. 323. 74. Библія Лисаветинська; 119.
Библія Острізька; 119.
Бильбасовъ В. А. 35. 47. 69. 77. 83. 4. 149. 62. 6. 96. 204. 5. 7. 32. 42. 7. 68. 87. 8. 94. 6. 310. 2. 3; 15. 23. 32. 81. 124. 218-20. 33. 4. 58. 9. 70. 3. 6. 89-91. 297-305. 7. 8. 10. 12. 3. 6-8. 25. 6.
бискуп; 100. [8. 29. 34.
Бистриця; 172.
бібліотекар 42-4.
Bidlo Jar.; 70. 242.
Біла Вежа 80. 2.
Біла Русь, білоруси; 165. 200.
Білгород; 166. 82. 292.
Bilý J. A. 268; 70. 211. 4. 5. 361.
Білий острів 126.
Bilovský B.; 204.
Bishop E; 296.
Блатенське озеро; 370.
Блатно 158. 247; 19. 370.
ближикы; 111.
Блудовъ А. Д.; 221.
Blumberger Fr.; 206.
Бобчевъ С. С.; 83.
Богемія, Чехія; 209. 14. 20. 97. 301. 18. 9. 34. 60.
Богородиці мр.; 172.
„Богословіе“ Дамаскина 175; 75. 103. 76. 293.
Богослуженя слов'янське див. Літургія, Служба 63. 75. 98. 100. 7. 17. 20. 8. 33. 46-8. 50. 61. 66. 7. 81. 6. 9. 96. 207-42. 48-53. 57. 8. 66. 71-81. 84. 6. 91. 2. 8. 318; 9. 11. 2. 4. 7-9. 23-5. 36. 7. 9. 41-3. 8-51. 5-8. 60.

1. 3. 4. 71-5. 115. 27-9. 34. 5. 7-41. 3. 8. 50. 2. 5. 8. 60. 2. 4. 7. 8. 70. 8. 9. 81-4. 7. 93. 232. 43. 5. 6. 8. 85. 6. 96. 8. 300. 1. 11. 8. 72-4.
Bogusławski W. 12. 164; 125. 90. 237. 98. 9. 300.
Bogusławski E.; 241.
бодричі; 153.
Бодянскій О. 100. 2. 5. 20. 55. 80. 2. 242. 301; 169. 209. 15. 51. 9. 67. 73-5. 8. 85. 8. 91-3. 7. 310. 20. 6. 34. 54.
Boehmer I. F.; 297.
болгари 85. 100. 43. 240. 86; 41. 121. 204. 5. 9. 15. 37. 50. 67. 321.
Болгарія, болгари 51. 2. 9. 62-6. 8. 84. 117. 58. 63. 6. 78. 92-8. 202. 4. 13. 4. 25. 33. 5. 6. 65-7. 77. 83. 5. 6. 7. 311. 2. 9; 8. 9. 115. 36. 42. 9. 61. 5. 6. 8-71. 5. 7. 81. 208. 24. 31. 42. 60. 6. 7. 70. 84. 9. 94. 7. 313 20. 1. 3. 29. 32. 3. 55. 7. 8. 60. 1. 6. 8. 76.
Болеслав II; 311.
Болеславля Стара; 336.
Болландисти; 306. 12.
Большаковъ С. Т.; 351. 8.
Бонифатій св. 144. 232; 237
Бонифатій VI папа; 154.
Боривой 164; 27. 184. 5. 227. 313. 7.
Борис цар болг. 167. 94-6. 202. 3. 61. 3. 85. 6; 8. 59. 65. 8. 70. 81. 166-8. 71. 268. 323. 32. 63. 71.
Боритакан; 182.
Bort R.; 374.
Боснія; 224.
Босфор 43. 80. 97.
Boczek A.; 297. 9 300. 1. 5. 18
Брандтъ Р. Ѳ.; 118.
Brandl V.; 125-7. 228. 317.
братръ; 111.
бревіарій; 119. 20. 190. 313-5.
Брегальница 61. 179. 95. 6. 312; 175. 289. 90. 371.
Bretholz B.; 33. 360.
Бржезовський хрест; 336.
Брно; 62. 186. 317. 319. 36.
Broz Iv.; 189. 237.
Брокгауз 243.
Бронниковъ Ф.; 218.
Brückner A. 17. 49. 63. 94. 121. 44. 5. 67. 71. 82. 213. 4; 11. 3. 5. 23. 69. 70. 5. 83. 134. 47. 63. 87. 9. 238-47. 54. 70. 2. 3. 82. 300. 9. 29. 44. 62. 77.
Буг; 188. Брусса 73.
Будиловичъ А. С. 19. 24. 33. 63. 77. 99. 105. 21. 82. 91. 210. 42. 81; 126. 230-4. 6. 7.
Будимиръ 249; 183.
боуи; 111.
буква 172. 275; 111.
Булан 80.
Булашевъ; 231.
Булгаковъ А.; 151. 238.
Bulić Fr. 301.
Bury; 360.
Буслаевъ Ѳ. И.; 84. 109. 16. 21. 215. 7.
Буття книга; 91. 116. 9. 20.
Бѣляевъ И. В.; 212. 3. 7.
Бѣликовъ Д. 231.

В-въ А.; 233.
В-скій И. 33.
Вавилон 221.
W(agilewicz) I., Вагилевич; 207. 73. 6.
Vajs I.; 85. 91. 3. 4. 8. 120. 1. 274. 6. 7.
Валетті; 334.
Вальдрада 206.
Вальсамон патр. 236; 83.
Valjavec M.; 97. 118.
Варда 27-9. 38. 9. 63. 8-71. 87. 169. 72. 89. 237. 63. 4. 361
Вардар р. 195; 289.
Варшава; 226. 31. 374.
варяги 96. 102. 6. 21.
варъ; 111.
Василій єп. 69.
Василій Кесарійський; 356. 7.
Василь I Македонець 17. 29. 50. 1. 128. 237. 63-5. 73. 84. 5; 63-7. 81. 123. 50. 63. 6. 82. 333. 60-2. 75. 9.
Василь Великий св. 43. 258; 175. 261.
Василь спафарій 285.
Васильевскій В. Г. 85. 98. 9. 121. 43. 7; 369.
Васильевъ А. А. 17. 25. 7. 63; 44. 362. 6. 75. 9.
Wattenbach W. 100. 242; 124. 37. 209. 96. 301. 3. 4.
Ватикан 300; 66. 154. 343.
Вацлав I; 148.
Вацлав св.; 311.
Vaclik; 209
Vašica J.; 250. 3.
Vejchodský I. I.; 251.
Weingart M.; 120. 247. 50. 8. 376.
Велеград 158. 64. 98. 199. 202; 6. 26. 7. 68. 124-7. 49. 59. 95. 203. 11. 25. 7. 9. 31. 9. 50. 336. 40. 50. 5. 6. 72.
Велеград Новий; 126. 336
Велетрія; 303. 6. 7.
Велика, Велиця 195; 171.
великдень; 111.
Вельбуждська єпископія; 371.
Венгрія, венгри; 70. 126. 228.
Венеція 173. 9. 243. 50-9. 63. 5. 6. 71. 83. 91. 318; 55. 67. 138. 48. 50. 66. 7. 82. 315. 29. 30.
Вергілій єп. 247.

Веселовскій А. Н. 309.
Вечірня 207. 8. 303.
Wierzbowski T.; 124. 223. 318.
Vykydal Jos.; 226. 7. 9.
Викторовъ А. Е. 304-6; 217. 57.9.62.75.88.308.10.
Викулъ П.; 152. 232.
Вилинскій С. Г. 242.
Виноградскій В. Н. 301.
Виноградовъ П.Г.; 239.76
вимова тексту 10.112-4. 20. 2. 201.
Висла; 185.
Vychodil Jan 164; 125. 7. 227. 9. 39. 40. 64. 55.
Вифлеєм; 225.
Вишгород; 185.
Віденські Листки; 15. 38. 155.
Відень; 215. 301.
Візантія 15. 6.20. 2.30. 2. 3. 44. 8. 52. 3. 6. 60. 3. 80-2. 7. 9. 115. 30. 45. 7. 51. 63. 6. 7. 9. 94. 6. 9. 200. 2. 34. 50. 9. 60-3. 5. 83. 5; 8. 24. 6. 7. 51. 62. 3. 5. 82. 166-8. 70. 9. 80. 2. 242. 7. 66. 316. 20. 1. 60. 2. 4. 6. 72.
Вільгельм; 21. 26.
Wilpert G. 301; 242. 341-4. 6
Вірменія, вірмени 226. 9. 34. 52. 375.
Віт св.; 338.
Віталіс мт. 250. 1.
Vitak A. K.; 214.
Віфінія 73; 366. 7.
Віхінг; 39. 42. 3. 7. 50. 2. 3. 5. 7. 8. 60-2. 5. 132. 4-40. 3-6. 52-4. 62. 4. 5. 85. 209. 46.
Власій; 356-8.
Влахернська церква 47.
Водан дуб 144.
Возняк М. 112. 121.
Войтех єп.; 311.
Войтковскій В. 96.
Wojcechowski T.; 237.
Wokaun; 205.
Волга 79. 80. 98. 134. 94.
Волинь 152; 230.
Волковъ Н. В.; 88.
Вологодщина 24.
Володимир св. 62. 107. 19. 28. 48. 54. 273; 178. 262. 333. 69. 72.
Володимир болг.; 167.
Володислав; 355.
Володислав грам.; 275.88
Волоколамський мр.; 275
волохи 162. 5. 269.
Vondrák V.; 11. 2. 6. 170. 3. 4. 6. 236-8. 46. 53. 65-7. 77. 87. 8. 300. 4. 9. 10. 7.
Вормс 54.
Воронів мр. 73.
Вороновъ А. Д. 43. 4. 7. 50-2. 98. 196. 7. 232 3. 42. 87. 305. 10. 3. 4; 32. 82. 3. 138. 220. 1. 59. 63. 4. 6. 8. 9. 84-6. 90. 1. 8. 9. 300. 1. 7. 8. 10. 17. 20. 1. 6. 8. 333.
Воскопіль; 324. див. Москопіль.
Воскресенскій Г. А. 19. 73. 121. 155. 173. 315; 79. 80. 4. 5. 91. 2. 101. 4. 8. 9. 117-9. 219. 32 3. 8. 45. 51. 7. 60. 77. 375. 8.
Восьмикнижжа; 176.
Врановський хрест; 336.
враска; 111.
Врієнні Ф. мт.; 224.
Всеволод кн.; 358.
Вузьке море 43; 365.
Вульгата 224; 76. 7. 96-9. 116. 20. 1. 363. 78.
Wurm Ign.; 227.
Wurz Ign.; 205.
Würfel A.; 211. 4.
Вшеруби; 318.
вьсе, все 169.
въслѣпати; 111.
въсоудъ; 15. 6.
вѣнити; 111.
Вячеслав Чеський; 38.

Г. В.; 215.
Гавдерик єп. 14. 87-8. 114. 24-6. 8. 30-2. 4. 47. 274. 5. 9. 81. 303-6. 21; 221. 59. 303-10.
Havelka J.; 226. 7. 339.
Гавриїл архангел 300; 342
Гавриїл патр.; 378.
Hajek T.; 214.
Hakl B.; 219.
Halabala M. ks. 269; 226. 9. 312. 4.
галати; 378.
Галила див. Іоан.
Галич; 188.
Галичина; 231.
гамати, гамкати; 100.
Hameršmid Jos.; 304.
Hanka V.; 207. 318. 38.
Ганнон єп.; 15. 30. 2. 229.
Hansizius M.; 204.
Гаон Саадія 92.
Hardnin; 305.
Harmayr; 296.
Гарун-аль-Рашид 53.
Гастрія мр. 29. 68.
Гаттон аєп.; 157. 8. 305.
Haudhariki 114.
Гедеон; 129. 365.
Гедеоновъ 102. 21.
Гезенъ А. 191.
Heidl P.; 298.
Heilpern A.; 119.
Гейсмар 144.
геленізація 127.
Hendrich I.; 376.
Геннадій аєп.; 76.
Геншен; 306. 7. 12.
Георгій аєп. 127. 9. 41.
Георгій Амастридський 99.
Георгій Полаша 56. 60.
Георгія 226.
Гераклея 87. 246.

Hergenröther I. 33. 237; 11. 374.
Геркулес 46.
Герман 231. 2.
Германія 232. 309; 28. 30. 319.
Германрих єп. 97; 29-30. 2. 299.
Герцеговина; 224.
Hýbl Fr.; 11. 2. 4. 6. 49. 56. 189. 240. 2. 5. 6. 97. 300. 74.
Гильфердингъ А. Ѳ. 105. 13. 4. 21. 35. 6. 49. 50; 213. 7. 90. 329. 30. 77.
Hilarius 231.
Ginzel Jos. A. 213. 68. 87; 11. 23. 211. 2. 5. 20. 58. 70. 6. 97. 9. 300-5. 8. 9. 12. 3. 25. 64-6. 70.
Hirschmentzel Chr.;203.
Hicinger P.; 375.
Hlavinka Al.; 32. 204. 27-9. 97. 310.
Главиниця; 171.
глаголиця 94. 101. 16. 21. 313. 4; 38. 40. 77. 97. 119. 20. 51. 63. 72. 7. 90. 5. 257. 67. 85. 6. 327. 8. 68. 75.
Години церковні 207. 8. 303. година; 111.
Годолянський хрест;336
Goetz L. K.; 11. 49. 56. 238. 46. 53. 9. 77. 98. 300. 1. 2. 4. 8. 10. 64. 9-72. 5-7
Höfler C.; 199. 237.
Голіяф 55.
Holly; 214.
Голубинскій Е. 24. 33. 42. 77. 92. 6-9. 121. 45. 71. 91. 7. 213. 4. 40-2. 50; 78. 117. 33. 44. 69. 72. 4. 84. 221. 32-4. 41. 53. 9. 66. 70. 2. 81. 310. 23. 6. 8. 34. 69.
Голубовскій П. 85.
Гомер 30.
Гондрих єп. 279; 307. Див. Гавдерик.
Го́ра М.; 324. 9. 30.
Горазд 200. 1. 80. 95; 36. 64. 71. 80. 122. 32-4. 39. 42-8. 51. 3. 66. 73. 85. 238. 309. 30.
Горскій А. В. 99. 100. 5. 20. 305; 82. 4. 116. 206. 7. 17. 61. 2. 4. 83. 92. 308.
Горчакова Е. С.; 367.
готи 96. 7. 107. 225. 7-9. 46. 52. 3; 78. 369.
готська церква 234.
готський вплив; 112.
готські переклади 225-6.
Грааль св. 154.
Grabowski Br.; 298.
Hradiště 198; 26. 126.
Градо 250.
Градобор; 362.
Градок Лівий; 185.
Граматик див. Іоан.
Граціян; 295.
Hrbáček Fr.; 16.
Греція, греки 16. 7. 41. 63. 78. 115. 6. 35. 65. 223. 5. 6. 9. 50; 167. 8. 77. 9. 224. 5. 319. 68.
грецькі слова; 107-8. 112
ГригорійVII папа; 229. 32
Григорій XIII папа; 318.
Григорій аєп.; 331.
ГригорійАсвеста аєп. 39
Григорій Богослов 20-3. 43. 6. 179. 231. 52; 38. 363. 6. 78.
Григорій диякон 293; 77.
ГригорійДобрий єп.; 184
Григорий Назіянзин 21. 366.
Григорій Турський 129.
Григорій чернець; 176.
Григорія мр.; 377.
Григоровичъ В. И. 25. 89. 101. 2. 16. 20; 118. 195. 217. 9. 75. 83. 4. 90. 324. 7. 8. 38. 9. 60.
Гримоальд аєп.; 8.
Grivec Fr.; 6. 45. 6. 93. 5. 120. 247. 50. 78. 355. 64. 6. 7. 74-6. 8.
Gromnicki T. Ks.; 190.
Грон р. 158. [228. 363.
Гроссу Н.; 360.
Гротъ К. Я. 19. 25. 133; 127. 60. 5. 228. 30. 305.
Груздевъ Б. 309.
Грузія, грузини 226. 9. 34. 52.
Грушевський М. 85. 8. 103-5. 7. 13. 5. 21.
Grünenthal O.; 120. 278.
Hudek V.; 340.
Gumplowicz M.; 190.
Gundling H. N; 204.
гунни 16. 157. 246.
Густинський Літопис
Гюискар Р. 299. [106.

Д-ій А.; 233.
Давид 55. 135. 316; 143.
Далимил; 184. 5. 318.
Далмація 252; 63. 4. 182-4. 285. 318. 55. 75.
Дамаск 53. 178. 311.
Дандуль А.; 317.
Данило І.; 223.
Данило з Загори; 331. 3.
Данило єп.; 155. 6.
Данило іг.; 365.
Данило пр.; 91. 116. 8. 9.
Daniłowicz Ign.; 305.
Daničić G.; 275. 88.
Дар'яльські ворота 134.
Дафан; 45. 60.
Даура 97.
Дашкевичъ Н. П. 154.
Dvornik F.; 16. 65. 6. 169. 247. 50. 302. 20. 60. 4. 6. 70. 2. 6. 9.
Děvin, Дівин 158. 98. 202; 126. 7. 370.
Девол; 171. 281.
Дербент 134.
Дерманський мр.; 203.
Десимир 312.

Deusdit; 295.
Димитрій архм.; 228. 32.
Димитрій Солунський 16. 23. 5. 49. 219; 74. 8. 82. 3. 293.
Димитрій Туптало 55. 123; 203-5. 61. 75. 332.
Дир 99. 147. [3. 70. 1.
диспути 44. 5. 56. 67. 135. 306. 7. 18.
Дитмар аєп.; 155. 305.
Дільна земля; 378.
Дін 80. 2. 132. 4. 40.
Діоклейський пресвітер 180; 192. 318.
Діоклетіян 73.
Діонисій Ареопагіт 290; 103. 303. 63. 78.
Діонисій Ніяраді єп.;250
Діонисій Попович єп.; 325. 31.
Діоскури; 216.
Дмитріевскій А.; 118.
Дмитріевъ 25.
Дніпро 79. 106. 32.
Дъбърца; 171.
Добровський, Dobrovský Jos. 296; 97. 206. 61. 91. 2. 305. 8. 12. 3. 7. 21.
Добротворскій В.; 232.
Dovina; 370.
Домінік св. 301.
Домінік єп.; 136. 43. 301.
Домитила 123.
Momiceljev A.; 372.
Домиціян 123.
Donnsagmiller J.; 204.
Дора 97.
Дорофей мт.; 275.
Дохіяр мр.; 354.
Драва; 7.
Драгановъ П.; 224.
Драйвер; 90.
Дрембиця; 171.
Дриновъ М. С. 24. 191; 181. 221. 94. 326.
друнг,друнгарій 14;361.2
Dubowicz Jan; 203.
Dubrawski P.; 207.
Dudík B. 301; 221. 6. 314.
Дуклянський пресвітер 180; 192. 318.
Дукс; 176.
Дунай 16. 117. 58. 9. 93. 4. 202; 7. 27. 68. 126. 49. 58. 9. 61. 6. 9. 82.
Dupeni C.; 205.
Durich F.; 121. 205.
Дурново Н.; 121.
Dümmler Ernst 96; 69. 218. 59. 62. 73. 5. 6. 305.
Дылевскій Е.; 219.

Євангелія 61. 75. 6. 88. 94. 5. 7-109. 13-21. 36. 42. 9. 67. 72. 5. 8. 80. 4-8. 99. 208. 10. 1. 2. 4. 20. 2. 3. 6. 8-30. 5. 6. 8. 9. 54. 78. 302. 10. 1; 12. 9. 49. 54. 72-9. 83. 5. 91-9. 104. 5. 9. 10. 16. 7. 9-21. 37. 9. 40. 5. 9. 65 83. 98. 238. 92. 332. 56-8. 68. 72. 4. 5. 7.
Євангелія Архангельська; 283. Єв. Асеманова 296; 95. 196. Єв. Ватиканська 288. Єв. Галицька 121. 241; 105. Єв. Зографська; 90. 240. Єв. Мариїнська; 95. 9. 104. 5. 17. Єв. Мстиславова; 110. Єв. Остромирова 117. 22. 7. 288. 93. 6; 77. 95. 116. 92. 255. Ев. Реймська; 195. Єв. учительна; 195.
Євген II папа 157.
Євгеній Болховитинов мт.; 207.
Євецкій; 190. 207.
євреї див. жиди.
Європа 225. 30; 78. 158. 201. 302.
Євсевій 122. 3; 88.
Євсѣевъ Ив. Е.; 73. 76. 8. 9. 84-6. 90-3. 101. 4. 8. 9. 13. 8. 9. 21. 76.
Євфимій 226. [120.
Євфимій Терновський
Євфрат 55.
Єгіпет, єгіптяне 223. 52; 88. 94. 367.
Jezbera F. J.; 213. 316.
Єлевферій 268. 274; 375.
Єлеонскій Ѳ. Г.; 119.
Jelić L.; 190. 353. 4.
Єремія пр.; 29.
Єресь одноязична 221. Єресь двоязична 223. Єресь триязична 210-43. 50-9. 73. 82. 94. 5; 54. 178 248. 50. 86. 373-5. Єресь іопаторська; 45
Єроним бл. 123. 79. 224. 52. 300; 77. 88. 90. 250. 318. 40.
Єроним Пражський 144.
Єрусалим 118; 44.
Єферій єп. 87.
єфесяне; 378.
Єфрем; 378.
Э. И.; 217.

Ewald Paul; 124. 296. 301.
Егейське море 15. 6.
Егейські острова 152.
Едеса; 89.
Ездра 226; 76. 116. 9.
Eichler K.; 229.
Екклезіяст; 76.
Елада 16. 142.
Emelka; 250.
Emeram; 311.
Емерих єп.; 32.
Еммауський мр.; 318.
Emona; 370.
Енгельскальк; 21. 6.
Енгільмар єп.; 153.
Енній 224.
Erben G. J.; 125. 83. 297-301. 5.
Есфир 222; 76. 91. 116-8.
етеръ; 111. [341.

Ефесський собор 226.
ефіопські переклади [225.
Ефрон 243.
Ехач; 171.

Жаль; 111.
жиди, євреї 78. 80. 5. 92-4. 108. 221. 90. 313; 119. 48. 67.
Žlogar A.; 236.
Жовква; 275.

Забѣлинъ; 359.
Zavadil I.; 126.370.
Zavřel P.; 229.
Завіт Новий 222-4; 54 72. 6. 7. 9. 87. 9. 90. 6. 116. 76. 83. 313. 41. Завіт Старий 221. 5. 39. 42. 313; 54. 72. 6. 90. 1. 6. 115-8. 76. 83. 313. 41.
Загреб; 222.
Задунав'я 16.
заклепе; 116.
Zakrzewski St. 301.
Залуські гр.; 314.
Зальцбург 18. 247; 19. 22.
Zaleski St.; 235.
Замбрій, Замврій 205. 6;
Заозерскій Н. А.; 83. [291
Захарій єп. 264. 84.
Захарій пр.; 91.
Збірник Святославів; 177. 261.
Zenefels I.; 220.
Зета; 182.
Zelený V.; 227.
Zieliński Wł.; 228.
Зигель Ѳ. Ѳ. 12; 230.
зиряне 24. 144.
Zíbrt Č.; 127. 98. 200-2. 4. 10. 1. 3. 8. 23. 52. 4. 340
Златарски В. Н.; 83. 121. 75. 205. 377.
Златоверховниковъ; 231
Златоструй; 173.
Знаменскій П. 13. 211. 42. 69; 231.
Зографський мр.; 279. 328
Золотий ріг 43.

Іван див. Іоан.
Іван Грізний; 274.
Іван дяк; 177.
Іван Хведорович 152.
івери 252.
Іверський мр. 226; 324.
Іво; 295.
Ігнатій патр. 37-9. 41-4. 9. 50. 5. 64. 5. 7-70. 4. 92. 152. 261. 4. 5. 7. 74. 84. 5; 8. 360.
Ізмарагд; 378.
Іларій св. 231.
Іллірія 157. 260.
Ілліpик; 8. [128. 48.
Ілля пр.; 91. Церква Іллі індикт; 123.
Іоан ап. 228.
Іоан аєп.; 155. 6.
Іоан Венеціянський; 31. 41. 3. 7. 8. 50.
Іоан Готський 143.
Іоан VII Граматик, Галила чи Харакс, патр. 27. 8. 47-51. 4. 5.
Іоан Дамаскин 109. 75; 75. 103. 76. 293.
Іоан диякон; 303.
Іоан екзарх болг. 109. 75. 243; 75. 6. 103. 4. 43. 69. 75-6. 80. 291. 3.
Іоан пресвітер; 301. [318.
Іоан єп. Вшерубський;
Іоан Золотоустий 98. 227. 8. 36. 7. 43; 90. 2. 175. 7. 261. 324. 54. 78.
Іоан Латеранський 299.
Іоан Малала; 176.
Іоан VIII папа 49. 180. 258. 89. 305; 11. 5-7. 23. 5-9. 33. 4. 7-32. 4. 7. 47-62. 5. 6. 72. 133. 5. 9. 40 54. 83. 4. 227. 37. 46. 96-301. 6. 7. 61. [92. 305.
Іоан IX папа; 154. 5. 8.
Іоан X папа; 39. 193. 316
Іоан Постник; 83.
Іоан мт. Солунський 179.
Іоан свящ.; 136. [285.
Іоан Схоластик; 81. 3.
Іоаникій Великий 152.
Іоїль пр.; 116. 21,
Іона пр. 209. 311; 116. 21
Ираклій 16; 182.
Ірина 37. 71. 82. 3. 119; 360.
Іриней 122. 3. 258.
Ірландія 231; 190.
Ірпінь 106.
Ісаія пр.; 73. 85. 90-2 101. 4. 8. 9. 16. 8.
Ісак патр. 226.
Ісидір 232; 374.
Ісихій, Ісихієва рецензія; 76. 88. 92-4.
Іспанія; 43. 368.
Ісус Навин; 91. 3. 116. 8. 29. 76. 365.
Італія 165; 51. 136. 59.
Ітиль 80. 1. [305. 8. 11.
Ивановъ Й.; 203. 79. 82. 326. 8. 32. 3. 71. 7.
Иванцовъ-Платоновъ А. М. 33; 219. 20. 32. 61.
Иловайскій Д. 82. 92. 9. 117. 21. 34. 43. 5. 50. 75. 82; 230. 4.
Ильинскій Г. А.; 13. 6. 119. 65. 74. 90. 240. 75. 368. 71. 6. 7.
Ильминскій Н. И.; 117.
Jirák A.; 33. 56. 226. 7.
Jireček H. 164. 98; 127. 212. 26. 7. 339. 72.
Jireček I.; 226.
Йосиф аєп.; 8. 82. 169.
Йосиф пресв. 37.

К. Е.; 213.
К. С.; 241.
Кабарда 134.
Кавасила К. аєп.; 331.
Кавказ 53. 79. 133. 49. 253.
Кавказські Ворота 134.
Кадокія 311; 377. 8.

Казанскій А. А.; 375.
Казанскій П. С.; 217.
Казик 152.
Каїр 53.
Кайх свящ.; 185.
Калайдовичъ К. 342; 176. 291. 3. 377.
Kalina A.; 117. 371.
Kalina T.; 127.
Calles S.; 205.
Каллистъ іермн.; 83.
Kalousek Jos.; 236.
Каменіят Ів.; 362.
Канаонъ; 126. 291.
Канон Дим. Солун. 219.
Kantecki; 235.
Каонъ 205; 126. 291.
Кападокія 311.
Капійская Врата 134, Капиньская 133.
Каравеловъ Л.; 221.
караїми 91.
Кара-су 143.
Карломан 159; 20. 1. 6-8. 34. 41. 61. 299.
Кароль IV; 195. 308. 18.
Кароль Великий 156. 7. 9. 60. 246. 7; 44.
Кароль Лисий 270. 89. 302. 63.
Кароль Товстий; 69. 152.
Карскій Е.; 239.
Caspar E.; 56.7. 297.8.300.
Каспійская Врата 133.
Каспійське море 79. 82. 4. 49. [98. 134. 226.
Катаонъ; 126.96.291.356.7.
Катокія; 378.
Kautschitschek; 205.
КачановскійВ.; 293.376.
quidam; 20.
Кедмонъ 239.
Кельсіевъ В. И.; 220.
Кенігштеттен; 61.
Керреп 143.
Керч 80. 134.
Кизляр 134.
Київ 79. 94. 107. 8. 15-7. 9. 20. 48 9. 273. 93; 177. 8. 231. 83.
Київ. Академія 111.
Київський Літопис 106. 87. 208; 278. 9. 357.
Київські Глаголицькі Листки 122; 15. 38. 9. 99. 155. 64.
Київщина 106. 7.
Кипр 311.
кирилиця 102. 16; 151. 72. 7. 84. 257. 327.
Кирилка; 211. 336. 40.
Кирил Олександрійський; 89. 175.
КирилТурівський 302.14
Kyselý Fr.; 227. 9. 39.
Киселковъ В. С.; 247.365.
Кичево; 171.
кияне 148; 178. 334.
Kirdić Fr.; 190.
Клепар; 196. 318.
клепати; 111.
Климент мт. 128. 273.
Климент папа 83. 4. 6. 94. 109. 22-30. 41. 50. 67. 8. 99. 265-7. 70-5. 80. 7. 97-306. 14. 21; 10. 36. 191. 217. 27. 31. 44. 59. 63. 91. 8. 302-12. 7. 9. 40-8. 52. 3. 69. 77. 9.
Климент учень К й М 200. 95. 304; 9. 36. 68. 71. 80. 142. 4-6. 8. 51. 66. 9-75. 81. 217. 45-7. 65-9. 77. 9. 81. 2. 4. 7. 8. 91. 320-35. 9. 58. 71. 8. 9.
Климента базилика 203; 191. 2. 319.
Клостерман; 90.
книга Буття; 91. 116. 9. 20.
Книги 275; 10. 54. 111.
Knigoljubec I.; 198.226.86
Князевъ А. С. 13; 217.377.
Ковачевић А.; 292.
Kovář Fr.; 229.
Козьма Пражський 180; 184. 313. 7.
κοινή 222. 3.
Коковцевъ П. К.; 367.
Kolář Jos. 309; 276. 338.77.
Kolčava C.; 204.
комканіе,-ти; 100.
Комнин О.; 321.
communio; 15.
Konarski Jan; 315.
Кондараки; 368.
Константинідіс Г.; 324.30
Константиновъ Й.; 293.
Kopitar B. 64; 268. 304
Копроним 16.
копти 225. 34.
Кораблевъ В. Н.; 354.
Коран 54. 8. 60. 139; 366.
Кордуба М.; 238.
коринфяне 254. 5; 378.
Кормча книга; 83.
Корнилль 90. [233.
Корсунскій Ив. 222. 42;
Корсунь 25. 87. 9. 98. 102. 9. 17. 9. 22. 270. 2. 3. 306; 244. 59. 63. 77. 92. 311. 7. 69, див. Херсонес
Костянтин Граматик чи
Костенцький 110. 8. 9. 49; 294. 368.
Костянтин єп.; 142.75.377
Костянтин Остріжський 152; 76.
Костянтин I Великий; 342. 4. 53.
Костянтин V Копроним 16. 82.
Костянтин VI 36. 7. 82.
Костянтин VIII Порфиророджений 16. 273; 160. 82. 3. 334. 78.
Костянтинопіль 53. 85. 125. 8. 94-5. 236. 42. 61; 88. 138. 50. 66. 7. 246. 302. 22. 41. 61. 4. 6, див. Царгород. [цензія; 117.
Костянтинопільська ре-
Kotkowski J.; 216.
Котляревскій А. А.; 251.
Коцел 159. 63. 8. 243-50.

80. 3; 6-10. 6-8. 21. 33. 4. 182. 262. 98. 375.
Коцовський В.; 243.
Кочубинскій А. А.; 223. 34. 52. 361. 70.
Koszutski H.; 216.
Кояловичъ М. О.; 228. 31.
Крайна; 375.
Краків; 190. 6.222.313.4.8.
Краківська земля; 186. 8.
Кральовський хрест; 336
Красносельцевъ Н. Ѳ. 33. 301; 231.
Крачковскій Н.; 374.
Kráčmer M.; 125.
Крим 79. 80. 5. 7. 91. 100. 3. 4. 14. 5. 30. 2. 42. 3. 7. 252. 3; 367.
Крижевці; 250.
Крит остр. 311.
Kříž M.; 214.
Krkonošsky K.; 229.
Кроація; 375.
Кромериж; 318.
Крум; 360.
Krumbacher K.; 252.
Kruszyński J. Ks. 242; 77.
Krch H.; 227. 339. 61.
Csell-Fels 301.
Кубань 134.
Kubiček F.; 214.
Kukuljević Iv.; 215. 353. 4.
Кулаковскій П. А.; 230. 378.
Кулаковскій Ю.; 361.
Кульбакинъ С. М.; 85. 9. 91. 119. 21. 39.
Куникъ А. А. 96. 100. 95. 312; 259. 293.
Кургановъ Ф. 33.
Курцій; 328.
Кутмичевиця; 171.
къмотръ; 100.

Л. И.; 219.
Лаврін 200; 142. 8.
Лавровскій П. А. 25. 289. 90. 309; 42. 54. 186. 9. 90. 212. 15. 20. 230. 1 59. 98. 301. 2. 4. 8. 10. 16-9. 35. 60. 3-6. 70-7.
Лавровъ П. А.; 49. 171; 78. 83. 100. 21. 61. 70. 2-4. 81. 2. 8. 220. 38-40. 2-7. 52. 3 8-60. 5-7. 9. 74-7. 9. 82. 7. 8. 91. 2. 8. 300. 4. 9. 10. 25. 44. 68. 9. 72. 5. 7.
Lagarde P.; 90. 1. 117.
Ламанскій В. И. 13. 24. 60. 1. 71. 83. 4. 92-4. 102. 5. 9. 13. 4. 21. 30. 44. 7-50. 3-5. 71. 8. 82. 7. 92. 207. 307; 116. 9. 87. 8. 231. 9-41. 71. 2. 7. 93. 4. 326. 39. 62. 8.
Ламберт 267. 82.
Lapôtre A. 198. 281; 34. 42. 59. 65. 141. 237. 53. 96-8. 302. 76. 7.
Латфрид єп.; 32.
латинський вплив; 100.
Lauček D.; 229.
Лебедевъ А. П. 33. 41. 66. 9. 46. [117. 8. 232.
Лебедевъ В.; 84. 5. 91.
Лебединцевъ Ѳ.; 212. 3.
Лев Алляцій; 324.
Лев, батько К 14. 7-9. 22. 3. 6. 30. 4. 170; 331. 62. 4.
Лев Марсиканський; 310.
Лев. єп. Остійський; 317.
Лев. Философ мт. 22. 3. 7. 8. 30. 1. 54. 5; 364.
Лев III Ісаврянин 27. 46. 82. [48; 82. 331. 65.
Лев V Вірменин 30. 7.
Лев VI Мудрий 52; 150.
Лев III папа; 44. [361.
Лев IV папа 82. 268. 74.
Лев XIII папа; 194. 222-4. 6. 35. 8.
Levi G.; 297.
Легенды: Болгарська; 321-7. Італійська; 305-11. Краківська; 313-4. Македонська; 329. Моравська; 312-3. Охридська; 327-8. Паннонська; 261-78. Римська; 305-11. Сербська; 290. Солунська; 292-3. Христіянова; 311-2. Чеська; 313.
Leger L. 268; 121. 212. 19.
Lehner F.; 340. [364.
Lempl T.; 376. 7.
Леонидъ архм.; 97. 169. 73. 90. 354.
Леонтій св. 127.
Lepař J.; 213.
Лесбос отсрів 82.
Leskien A.; 84. 91. 243. 5.
Лилеръ; 235. [328.
Лин папа 122.
Липовскій А.; 190. [119.
Лисаветинська Библія;
Л(исовскій) Н. М.; 253.
Листи до Коринфян 254.
До Римлян 226; 116. 8.
Лист Юди; 116.
Литва 144.
Лій, Ліей, Луй 49.
Лікія 295.
Lisana Giiz 225.
Ліссабона; 303.
Літургія слов'янська 49. 209 14. 28. 35. 6. 76-9. 88. 303; 10. 2. 6. 8. 9. 30. 48. 52 4. 5. 7. 72-5. 116. 7. 39. 89. 90. 209. 10. 12. 27. 9. 45. 6. 9. 97. 361. 74. 5. 8. Див. Богослуженя.
Ліюос 1644 р.; 379.
Лопаревъ Хр.; 367.
Лопухинъ А. 269.
Лотар 206.
Луд 142.
лужичане 203; 6. 36. 372.
Лукіян; 88-90.
Лукіянова рецензія; 76. 88-96. 117. 8.
Любляна; 370.

Lubrański; 315. [311. 3.
Людмила св.; 184. 227.
Людовик 158. 9. 60. 3. 6. 7. 94. 201-3. 47. 82. 4. 6; 6. 20. 1. 3. 7-9. 34. 41. 81. 159. 194. 299.
Людомира; 27.
Лютер; 77. [319.
Лютомишль 204. 6; 185.
Львів; 275.
лѣкы; 112.
Ляпуновъ Б.; 119.
ляхи; 368.

Maggiore Maria 278.
Магдебург 156.
Magerl A.; 204.
магістер 27.
Магнавр 28.
Магомет 57. 8. 62. 226.
мадьяри; 160. 228. 305.
Майнц 162; 54.
Majciger J.; 214. [262.
Макарій архм., єп.; 208.
Макарій іспов.; 89.
Макарій мт. 100; 116.
Македонія 34; 171. 2. 233. 83. 324. 8. 39. 58. 62. 4. 75. 7. 8.
Маккавеї; 74. 5. 9. 99.
Максим Грек 111.
Максиміліян 73. 89.
Максимин 49.
Макушевъ В.; 228. 339. 71.
Малахія пр.; 91.
Малала Іоан; 176.
Małecki A. 190.
Малининъ; 231.
Малиновскій Н.; 233.
Малышевскій И. И. 19. 33. 77. 83. 5. 94. 7. 8. 109. 12. 3. 21. 50. 4. 5. 71. 212. 42. 9-51. 5. 8. 9. 313; 80. 112. 41. 51. 221. 36. 53. 68. 70. 7. 90. 8. 300. 1. 2. 5. 7. 10. 26. 63.
Мама св. 32. 43; 326.
Mansi 46; 302. 5. [9. 68.
Мануїл регент 27. 48.
Мараша; 7.
Марбург; 31.
Марван 53.
Марзука 66.
Марин єп. 286; 8.
Марин I папа; 61. 133.
Марія, мати К 14. 8. 76;
Марія Фатні 278. [331.
Марія цариця 36.
Марія царівна 29.
Marquart I. 99. 121. 33. 4.
Маркевичъ Арс.; 234.
Марко ап.; 238. 375.
Марко єп.; 281. 2.
Марко патр. 236.
Марко св. 223.
Марковъ В.; 232.
Marković; 238. 360.
Marcus Felix 45. [365.
Мармурове море 73. 152;
Мартыновъ о. И., Martinov I. 314; 32. 216. 27. 8. 47. 97. 304. 8. 10.
Martinus Polonus; 318.
Masaryk T. H.; 241. 374.
Массуді 81.
Матвій ап. 223.
Матовъ Д.; 326.
Macejowski W. A. 190. 207.
Majar Matija; 213.
Межиріччя; 335.
Мезіеръ А. В.; 253.
Meillet A.; 120. 247.
Меліоранскій Б.; 366.
Мелхиседек; 176.
Мельгуновъ П.; 219.
Мелетій мт.; 224.
Менщиковъ А. И.; 325.
Меотійське море 13. 34.
Месроб 226. [49.
Mesić M.; 216. 86.
Метафраст Ф. 229.
Мефодій, брат К 34-6. 83-4; 364-5 і др.
Мефодій маляр 196-7; 353.
Мефодій патр. 27. 8. 37. 8. 48.
Мидикійський мр. 73.
Микита Візантієць 54. 6. 60; 366. [71.
Микита Пафлагонський
Микола I папа 166. 202. 6. 36. 7. 43. 4. 60. 2. 4. 6. 7. 9. 70. 4. 8. 82. 4-6. 300; 7. 134. 302. 17. 19. 43. 74. [354. 6. 7.
Микола св. 301; 197.
Минеї 55. 123. 243. 304; 72. 82. 203. 5. 61. 74. 5. 88. 370. 1. 2.
Митрофан мт. 85. 124-6. 132; 303.
Митровиця 246; 9.
Михаїл I 37. 74.
Михаїл II Травл 30. 173.
Михаїл III 18. 20. 6-9. 38. 49. 54. 5. 60. 3. 8. 9. 79. 81. 2. 5. 119. 28. 32. 63. 4. 5. 9-73. 6. 79. 86. 90. 2. 261-5. 73. 300; 10. 150. 341. 5. 64. 70. 4.
Михаїл болг. див. Борис.
Михаїл арханг. 300; 342.
Михаїл-Мефодій; 331. 65.
Михаїл Псел 28.
Михаїла церква 145.
Михайловъ А. В. 314; 6. 40. 83. 5. 91. 5. 7. 119-21. 75. 90. 316. 7. 25. 75.
Migne 66. 196. 231; 301. 25. 66.
Місія, міси 197. 225.
Miklošić, Miklosich Fr. 96. 109. 13. 21. 304; 14. 75. 117. 24. 70. 259. 62. 3. 73. 5. 6. 97. 321. 3. 5. 6. 97. 321. 3. 5. 33. 63.
Милетич Л.; 173. 4. 326. 33.
Миллер В. Ѳ. 89. 94. 6. 102. 21. 36. 50.
Миллеръ О. Ѳ.; 231. 34. 5.
Minns E.; 368.
Mirović K. J.; 207.
місії 52.
міссал; 119. 90.

місяцеслів; 193.
Міховіт; 318.
Могана; 31.
Могунца; 238.
Моймир I 157-9.
Моймир II; 153-9. 62. 305.
Мойсей 135. 53. 272; 45. 60. 116. 9. 20. 76.
Монтакуцій; 334.
Монте Кассино; 317.
моравізми; 99.
Моравія 76. 117. 9. 39. 55-64. 7-72.7-220. 37-51. 62-71. 77-87. 91-3. 7. 303. 18. 9. 21; 5. 6. 9. 12. 6-23. 6. 7. 31-42. 5-9. 56. 8. 61. 3-8. 72. 4. 95. 9. 101. 22. 4. 6. 9-38. 41-3. 51-71. 8. 81-95. 203-5. 9. 10. 4. 20. 1. 7-9. 32. 3. 6. 7. 42-6. 56. 7. 66-8. 86. 91. 4-7. 300. 1. 5. 8. 11-4. 8. 9. 21. 9. 32. 5. 6. 9. 40. 55. 60. 1. 70. 2. 4. 5. 7.
Моравська місія 155-243; 114. 70. 1. 234. 42. 4-6. 332. 3. 41. 2. 5. 61.
Моретський Хв.; 319.
Морея 17.
Мосбург 158.247; 125.370.
москалі; 368.
Москва; 196. 8. 231.
Мосох 142.
Мосхопіль; 292. 324. 8-30.
мудити; 112. [58.
Мудрости книга; 76.
Mulloly I. 299. 301; 340.
Муретовъ М. Д.; 174. 323. 6.
Murko M.; 190. 370.
мусульмане 93.
Мутимир; 300.
мъша; 10. 2. 30. 74. 186.

H. A.; 141. 232.
N. V.; 246.
N. M.; 246.
N. N.; 217. 231.
наголос 10. 109-14. 20-2.
Nákla; 339. [201.
„Написаніе о правѣй вѣрѣ“ 218. 68. 309-10. 51. 377.
Нарбековъ В.; 83.
Natalibus de P.; 317.
натроути; 112.
Наум 200. 66. 80. 95; 36. 142. 8. 66. 71. 3. 279-83. 92. 325. 9. 30. 58.
Науменко В. П.; 235.
Naegle A.; 242.
Nachtigal R.; 119. 238.
Начовъ Н. А.; 276.8.371
Небосклоновъ А. 17. 24. 99. 121. 64; 21. 220.
Новоструевъ К. И. 96. 121; 83. 4. 97. 8. 100. 4. 10-2. 6. 7.
Недвізський хрест; 336.
Недѣльскій С. 150.
Неемія 226.
Неймар; 318.
Неманя Ст.; 353.
Неокесарійський собор; 365.
Неофит св. 73.
неприязнь; 111. 2.
Нестле; 90.
Нестор літ. 34; 232.
Нестор юнак 49.
Никанор єп. 255; 203.
Никита-Ігнатій 37. 8.
Никита патр. 17. 186.
Никита Ремес. 186. 229.
Никифор літ.; 150.
Никифор патр. 37. 70.
Никифор стратег 127. 9.
Никифор I 127. 9.
НикодимМилаш; 224.328.
Николай див. Микола.
Никольскій Д.; 231.
Никон патр.; 378.
Нинська єпархія; 183.
Ниневія 209.
Нитра 156. 8. 60. 8; 6. 23. 6. 55. 7. 8. 126. 34. 85.
Ніжин; 231.
німецький вплив; 100.
німці; 152. 79. 220 і др.
Новакович; 173.
Новгород 106.
Novotný V.; 70. 127. 242. 6. 7. 300. 26. 44.
номоканон; 74. 81. 3.
Nona; 183.
нормани 96. 7. 121. 299.
Нумера 71.

Oblak V.; 79. 84. 118 236.
образоборство 44-7. 74;
обратникъ 181. [331.
обри 252.
Огієнко Ів. 6. 111. 21. 2. 242; 77. 101. 6. 248. 58. 354.
Оглоблинъ о. Н.; 82. 371.
Одеса; 231.
Озівське море 133. 4. 40.
Озівський Босфор 97.
октоїх 208.
Олег кн. 43.
Олександер II папа 226.
Олександер дуб 142.
Олександрійська рецензія 94. 5.
Олександрія 222. 6 311; 176. 319. 67.
Olechnowicz T.; 235.
Олимп 35. 9. 46. 66-77. 9. 86. 91. 152. 76. 86. 8. 253. 92. 3. 5; 5. 95. 233. 6. 332. 65-7. 9. 78.
Оломуц 198. 206. 7; 195. 227. 314. 5. 7. 8. 36. 9. 55.
олтарь; 100. 11. [75.
Онуфріївський мр.; 263.
Опсикійська тема 16. 53.
Orbini M.; 202. 4. [73.
Ориген; 88. 9. 94.
Оригенівська рецензія;
Осія пр.; 116. 21. [88.
Ossoliński; 190.
Остріжська библія; 118. 9
Отечник; 74. 81. 2.
отокъ; 112.

Оттокар; 355.
Отфрид 239.
отълѣкъ; 112.
Офейковъ; 233.
Охрида; 171. 2. 81. 327. 8.
оцетъ; 100. [39.

П. А. 301; 125. 232.
Р. J.; 242.
П. Н.; 232. 374.
Р. Р.; 215.
Р. Р. Н.; 252.
П-въ А.; 232.
Павел ап. 15. 157. 74 223. 46. 54. 5. 7. 79. 319; 30. 52. 4. 186. 317. 44. 54. 73. 8.
Павел єп. 286; 28. 9. 32. 3. 7. 48. 50.
Павелъ іер.; 365.
павечірня 207. 8. 303.
Павловскій М. 13.
Павловський С. єп.; 318.
Павловъ А. С.; 83.
Палаузовъ; 169.
Palacký Fr.; 273. 95. 6.
Палестина 222; 88. 94.
Палестинська рецензія;
Палех; 356. 8. [94.
Палея; 176.
Палладій аєп.; 231.
Палог; 171.
Palmieri A.; 57.
Пальмовъ И. С. 13. 322; 124. 6. 52. 95. 8. 224. 31. 6. 45. 301. 16. 8. 35. 9. 40.
Paludarum urbs 158.
Памперей о. А.; 324. 5.
Памфилій; 88.
паннонізми; 183.
Паннонія 156-60. 4. 8. 243-51. 63. 6. 7. 9. 78-81. 4. 5. 7. 319; 5. 9. 10. 7-20. 8. 32-4. 40. 61. 131. 41. 53. 9. 82. 4. 90. 2. 5. 212. 20. 36. 42. 3. 62. 95. 7. 9. 361. [мр.; 285.
Пантелеймонівський
Пантикапея 134.
Панченко Б.; 366.
Papadopulos A. 33.
Пападопуло Хр. 237. 43.
папежъ; 100.
Паралипоменон; 76. 88.
Pargoire J.; 360. 6.
Париж; 333.
Паримійникъ; 72. 3. 6. 8. 9. 83. 96. 100. 1. 16. 8-20.
Пароський о. А.; 203. 5. 325. 6. 31. 3. 58. [251.
Партеципаццо мт. 250.
Парфеній єп.; 326. 62.
Пархоменко; 368.
Parczewski A.; 190.
Pastrnek Fr. 6. 86. 99. 104. 21. 34. 54. 98. 242. 80; 16. 9. 34. 57. 66. 78. 83 5. 97. 118-20. 4. 75. 230. 34-42. 6. 7. 50-2. 9. 64. 7. 70. 4-8. 93. 6-305. 7. 9. 10. 7. 25. 8. 43. 53. 4. 63. 70. 6.
Пасхалій II папа 299.
Páta; 247.
Патерикъ; 82.
Patsch C; 370.
Пафлагонянка Ф. 20. 7.
Pekař J.; 127. 60. 241. 311-3.
Пекарскій; 202.
Pelesz Iul.; 227.
Пелопоннес; 360.
Pękalski P.; 214.
Pervolf Jos., Первольфъ О. 105. 242. 59; 124. 230. 1. 59. 73. 6. 88. 316. 7.
переклади слов'янські 10. 1. 61. 3. 67. 8. 75-7. 88. 91. 3. 4. 100. 2. 3. 7. 8. 13. 4. 36. 7. 9. 48. 65. 7. 71. 4. 5. 8. 80. 1. 3-92. 6. 207-9. 12. 24-7. 42. 8. 52. 3. 77. 8. 80. 302. 3. 18; 54. 64. 71. 113. 30. 68. 9. 76-8. 91. 205. 32-4. 8. 48. 52. 94. 311. 3. 29. 32. 63. 71. 3-5. 7. 8.
Perels E.; 302.
Перетцъ В. Н.; 119. 21.
перм'яки 24.
Персія, перси 110. 252.
Pertz M.; 296.
Pesanto; 189.
Петра церква 198. 206. 96. 301; 7. 44. 62. 6. 135.
Петро ап. 122. 278. 9; 6. 22. 30. 1. 4. 52. 136. 7. 40. 86. 317. 41. 4. 53. 4.
Петро посол; 8.
Петровскій Н. М. 174 203. 327. 33. 64. 71.
Петровъ А. Н. 51. 2. 85. 8. 9. 139. 43. 5. 50. 4. 5. 322; 192. 8. 277. 304. 7. 44.
Петроградъ; 231.
Петроків; 315.
Петрона 82. 134.
Петронила 279.
Петро I 69; 202.
Петрушевичъ А. С.; 100. 25. 87—9. 290.
Pešina V.; 338.
Pešina Th.; 319. 38.
пешито 224. 5.
Пигулевскій 77. 150.
Пилат 11. 218. 9. 24. 31. 2. 75.
пилатники 218. 76. 7. див. Триязичники.
Пилип свящ.; 317.
Пипин 159. 246.
Писсадинонський мр. 73
Пій IX папа; 211.
Пій XI папа; 248-50.
Pintar L.; 277.
Pittrof C.; 205.
Плавт 224.
Платон іг. 152.
Платон; 366.
Платоновъ И. В. 25. 309;
Плиній 134. [212. 3. 24.
Погодинъ М. П. 19. 24. 5. 96. 102. 21; 106. 206. 15. 7. 9. 91. 338.
Погорѣловъ В. А; 85. 97-9. 106. 119-22. 32. 85. 50. 362. 3.

подлинники; 358-8.
Подолія; 188
Pok-Poděbradský; 229.
Покровскій В.; 236. 361.
полабські слов'яне; 31.
Полаша Г. 56. 60.
Полихрон мр. 152. 68-70. 93; 369.
Polivka I.; 230. 52.
Polkowski I. 12;235. 314-6.
Полоцьк; 84. [9. 78.
Польща; 37. 40. 97. 185-7. 90.5.228.35.43.315.9.70.
поляки; 185-7.9.216.28.
Пономаревъ А.; 117. 232. 79. 374. 5.
Pontanus G.; 202. 319.
попъ: 100.
Попова И.; 278.
Поповичъ Д.; 206.
Поповъ А. Н. 301. 11; 173. 293. 310.
Поповъ И. П.; 369.
Попруженко М. Г.; 188. 9. 202. 23. 31. 53. 4. 338. 60. 3. 9.
Порфирій Успенскій єп. 19. 210; 221. 75. 93. 344.
Порфирьевъ; 370.
постъ; 100.
Potkański K. 20. 229. 32.4. 6. 7. 42. 68; 190. 240. 2-4.
Pochlin J.; 205.
Прага; 185.96.222.50.336.8.
Prager I. M.; 220.
Prasek V.; 127. 355. 6.
Прейсъ; 97.
Пресбург; 159.
Преспа; 281.
Pressuti; 223.
Пржемисл От.; 355. [336.
Пржиказський хрест;
Прибина 157. 9. 247; 370.
Придніпрів'я 16.
Прикарпаття 16; 188. 9.
Примор'я; 182.
притчі К. 308-9; 217.
Приуралля 132.
„Прогласъ" 310-1; 377.
Продром; 172. [116.
Прозоровскій Д. 185. 91;
Прокопій св. 16. 24. 180;
Пропонтида 16. 73. [318.
Пророків книги; 76. 93. 116. 21.
протоасикрит 64. 70.
Протопоповъ Н.; 219.
Procházka F.; 205.
Procházka I.; 228.
Procházka M. 301; 16. 117. 125. 65. 226-9. 376.
Procházkova Suchá; 278.
Prószyński L.; 235.
Псавтир 61. 76. 88. 91. 4. 5. 7-102. 5. 8. 9. 13-20. 49. 67. 78. 85. 8. 208. 39. 302; 72. 3. 8. 91. 7. 104-6. 8. 11. 3. 6-9. 292. 368.
Псевдо-Ісидір; 238.
Псевдо-Климентини 123
Пташицкій И.П.; 40. 84. 97. 101. 90. 234. 370. 4.
Птуй; 370.
Пурим 222.
Pfaltz Chr.; 203.
пьрьци 34; 128.
Пѣтуховъ Е.В.315;169.73
Пыпинъ А.; 117.
Piasecki P.; 319.
Пясти; 190.
П'ятикнижжа Мойсея 90 1; 76. 116.

Р. Н.; 231.
Рабниця 160.
Равен 195. 312; 371.
Радивой кн. 312.
Радниця; 31.
Радонежскій А. 301.198.
Радченко К. Ф.; 285. 362.
Раевскій М.; 215.
Райградъ; 317.
Рангаве 37.
Растиц 158.
Ратбод 158.
Rattinger; 223.
Rački Fr. 96. 264. 87. 314; 83. 211. 2. 5. 6. 59. 76. 93. 7. 9. 301. 8. 65.
Регенсбургъ160;21-3.158
Rezka; 277.
Ремесіян 229.
Renč-Vjelećanski M.;372
Rettel L.; 220. 52.
Rešetar M.; 77.8.83.5.343.
рецензії перекладів;
Рильський мр.; 275. [118.
Рим 40. 3. 50. 9. 71. 7. 123. 5. 8. 63. 6. 203. 13. 4. 23. 30. 1-3. 9. 43-5. 59-301. 10. 8; 5. 7-9. 17. 8. 24. 5. 7. 30. 4. 5. 8. 9. 44. 6-51. 5-8. 61-7. 74. 122. 6. 30. 3. 5. 6. 9. 40. 7. 53. 4. 70. 82. 90-2. 4. 201. 3. 9-11. 5. 23. 7. 31. 4. 42. 3. 7. 9. 50. 85. 6. 95. 9. 300. 1. 3. 7-9. 11. 2. 7-9. 24. 9. 32. 40. 2-4. 52-4. 60. 1. 9. 76. 7.
Ryráček; 246.
Рисбах; 156. 305.
Ritig Sv.; 57. 9. 65. 70.
Рихар єп.; 154. 8.
Рихбальд; 19.
Richter Fr.; 205. 7.
Richter H.; 247.
Richterich I. 269.
Родій К. 155.
Родолюбець; 206.
Родосскій А.; 372.
Рождественскій А. П.; 91. 118.
Рождественскій И. Г.; R(ozwadowski); 241.[117.
Rozenberg I,; 204.
Розовъ А.; 208.
Росса А.; 300.
Роман папа; 154.
Romanus presb.; 344.
Росія 97. 183; 200. 2. 25. 30. 62. 338. 57.
Россейкинъ Ѳ. М.; 364.
Rossi de F. 299; 319. 40. 1.

Ростислав кн. 158. 9. 62-70. 9. 90. 2-4. 8-203. 7. 37. 44. 6. 7. 9. 51. 62. 3. 6-8. 82-4. 7. 9. 321; 5-10. 15-7. 20-3. 6. 7. 37. 42. 5. 125. 42. 54. 62. 228. 46. 64. 98. 311. 2. 61. 70.2.
Рось 106.
Rothe; 204.
Рудольф II; 318.
Rouët de Journel; 247.
Růžička M.; 227. 339.
Румелія 193.
румуни; 225.
Румянцевъ; 206.
руни 102.
рупалане, рупці 16; 362.
руси; 334. 60. 8.
Русикон мр. 118.
русини; 117. 229. 92. [32.
Русскій Славянинъ; 211.
Русь 82. 5. 8. 92. 5. 6. 8. 102-4. 6. 7. 13. 4. 21. 43. 7. 9-51. 4; 189. 232. 333. 4. 68. 79.
руський 103-9. 20. 49. 253.
Руф; 116. 20. 76.
рѣснота; 112.
рѣснотивьнъ; 112.
Рюрик 106.

С.; 231. 77. 310.
С. М.; 70. 228. 30.
Саадіа Гаон 92.
Sabaria 157.
Сава 200. 80. 95; 9. 36. 142. 8. 73. 330. 67. 74.
Сава Освященний 228.
Сава цариця 225.
Савваитовъ П. И.; 217. 88.
Сагріянська округа 152.
Сазавський літ. 180.
Сазавскій М.; 189.
Sakciński I.; 215.
Сала річка 158. 247.
Салавар 247.
Salagius; 205.
Самандар 134.
Самара 55.
Самосат; 89.
Самсон; 129. 365.
Самуїл 153.
СамуїлМиславський 111.
санкир; 356.
Sankot I.; 228. 340.
сарацини 51-63.
Сарацинська місія 52-63. 72. 5. 7. 89. 253. 308; 180. 233.
Саркел 80. 2. 5. 134.
Sasinek F. V.; 70. 151. 89. 227-30. 8. 76. 7.
Саул 135.
Svoboda I.; 230.
Свѣнцицкій Ил.; 241.
Svetozar R.; 245.
Светоній 134. [336.
Свиседлицький хрест;
Свято православія 27. 48.
Святобой; 153.
Святополк I кн.; 7. 8-10. 6. 7. 20-3. 6. 7. 31-6. 40-63. 6. 72. 3. 81. 168. 80; 122. 5. 6. 33-7. 9. 43. 5-7. 9. 52-4. 9. 62. 83. 4. 6. 8. 93. 246. 68. 98. 300. 1. 11. 17.
Святополк II; 159.
Святослав кн.; 177.
Севастопіль 126.
Севастьяновъ П. И.; 217.
Север єп. 206; 317. [88.
Седмичисленники 200; 142. 290. 329-30. 358. 9.
Семізисн; 50. 2.
Septuaginta 222. 5; 88. 90.
серби; 36. 181. 2. 215. 48. 360. 8. Сербія 110. 8. 225; 182. 3. 224. 31. 94.
Сергіевскій Н.; 219.
Серебренниковъ Н. 259. 69; 233. 326.
Середземне море 123.
Серен єп. 46.
Сикст V папа 300. 1.
сила=accentus, вимова 109-114. 120. 201.
Сильвестр папа; 342. 4.
Символ віри 188. 91. 238 61; 43-5. 51 2. 135. 9. 43.
Символів мр. 73. 4. 152.
Симеон аєп.; 358.
Симеон Магістер 51. 65. 6.
Симеон болг. 180; 93. 168. 9. 71. 6. 7. 279. 82. 361. 3.
Симмах 222; 89. 115.
Симон 285.
Синагога; 83.
син; 13. 4.
Сиракузи; 51.
Сирія, сирійці 53. 63. 224-6. 34. 52.
Сырку П. А. 16. 120. 314; 224. 33. 85. 304. 71.
Syrmium 157. 246; 8. 9.
Сисек; 370. [13. 370.
Сицилія 16.
Скандинавія 107.
Скевоковол 53.
Скифія 143.
склязь; 112.
Скопьє; 285.
скрина; 112.
Славейковъ; 362.
Slavicola I.; 216.
Славоницький хрест;
Славонія; 355. [336
словаки; 185.
словінці; 215.
„Слово на прен. мощей Кл.“ 83. 127. 9. 304-6.
Словомир; 26. 7. 31. 4. 5,
слов'яне 9. 16-7. 24. 53. 93-5. 117. 50. 86. 269. 60; 15. 31. 64. 107. 58. 71. 8-80. 90. 207. 17. 20. 8-30. 2. 4. 7. 8. 46. 7. 94. 316. 8. 9. 47. 60-2. 4. 6. 8.
Słoński St; 98. 9. 104. 20. 1.
Служба слов'янська 207. 8; 123. 4. 7. 35. 7. 9. 40-1. 52. 67. 86. Див. Богослуження.
Служебник 303.
Сльозка М.; 198.
Смирновъ Г.; 233.
Смирновъ С. І. 174.

Смотрицький М.; 216.
Snoj A.; 85. 93-6. 120. 1.
Snopek Fr. 269. 301. 10; 14. 6. 45. 9. 56. 7. 125. 7. 73. 4. 227. 8. 38. 40-7. 68. 77. 8. 83. 98. 300. 15. 72. 4. 5.
Соболевскій А. И. 16. 8. 25. 77. 111. 21. 30. 252. 311. 3. 4; 38. 82. 3. 5. 91. 118. 9. 51. 64. 5. 73-6. 230. 4. 52. 3. 69. 77. 89-91. 369. 79.
Соболевскій С.А. 309; 217.
Собор вселенський 87;
Созонт св. 127. [365.
Sokołowski St.; 315.
Соколовъ И. 33.
Соколовъ М.; 231. 5.
Солдай 253.
Solimann Jul.; 203.
Соловьевъ о. І.; 117.
Соломон 26. 153-5. 225. 316; 128.
Солунь 14. 5-9. 22-5. 28. 30. 2. 3. 67. 89. 93. 170. 6. 9. 83. 9. 93. 5. 6. 211. 311. 2. 6. 23; 116. 42. 70. 1. 233. 4. 331. 38. 9.
Sorano; 319. [62. 4.
Souhrada I.; 227. 39.
Soukop I.; 226-9.
Софонія пр.; 91.
Софія 19. 42. 153. 4. 315-7; 231
Сперанскій М. Н; 79. 84. 91. 2 5. 6. 118. 9. 275. 340.
Сплет; 39. 123. 84. 93. 316.
Спростраловъ; 174.
спыти; 112.
Srebnič I.; 316.
Срезневскій И. И. 99. 109. 20. 310. 1. 3; 83. 4. 104. 21. 73. 234. 78. 85. 8. 370.
Срезневскій В.; 104. 6. 8. 11. 3. 6.
Срем 157. 246; 8. 9. 13. 370.
Сречкович П. С.; 128. 235.
Старе Місто 198; 125. 6.
Стацицъ И.; 375.
Стебницький хрест; 336.
Στενὸν 43.
Степовичъ А.; 252.
Стефанія 268; 375.
Стефан Лазаревич 117;
Стефан муч.; 145. [294.
Стефан патр.; 151.
Стефан Пермський 24. 144. 5. 83. 211.
Стефан пресв.; 136. 43. 301
Стефан V папа; 39. 61. 133. 4. 6-41. 7. 9. 50. 301.
Стефан VI папа; 154.
Stirzenwager G.; 203.
Stojan A.; 125. 239.
Стояновичъ Л. В.; 172. 4
Стратег 14. 42; 361. 2.
Стжрелицький хрест.;
Стрий 156; 7. 188. [336.
Стримон 196; 362.
Strobl P.; 205.
Строгановъ; 358. 9.
Струмица 195; 289.
Středovský; 204.
СтудитХв. 37-9; 82. 94. 360. 7
Студитський мр. 37.
Стуховъ; 364.
сугди 107. 252. 3.
Судъ 43.
Судак 142. 252. 3.
„Судебникъ людемъ“
Судей книга; 176. [314; 83.
Сураж, Сурож 142-143;
сури 252. [369.
сурожане 252. 3.
Сухановъ Арс. 19; 294.
Сухомлиновъ М. 31 5; 279
Сушковъ Н.; 215.
Съдиславъ 205.

Т. І.; 215.
Табаковъ С.; 366.
Táborský Chr.; 204.
Таврида 96-8. 81; 368.
Талмуд 91. 307.
Тамань 98.
Танериф остр. 70.
Тарасій патр. 28. 33. 6. 7.
targum 221. [70. 83.
Тарки 134.
Тарс 268.
Тарху 134.
Тацит 134.
Tworzymirz; 216.
Teige I.; 312.
Telča; 228. 340.
Tenora I.; 229.
Теодорик єп. 160.
Теодоров-Балан А.; 123. 4. 75. 247. 74. 88. 9. 324. 63. 4. 6. 9.
Теотмар аєп.; 153. 5. 305.
тепсти; 112.
Теревинт 70. 1.
термінологія християнська; 99-101. 7. 17. 9.
Тернів; 142.
тетр; 109. 10.
Терновскій Н. М. 12.
Тиверіупіль 195. 6.
Тигр 55.
Тыминскій; 46. 375.
типикон; 196.
Тиридат 226.
Тисса; 7.
Тихонъ аєп.; 233.
Tyszyński Al.; 207.
Тіоберга 206.
Ткалацъ Е. И.; 214.
Tkalčić I.; 216. 43.
Товій; 76.
Токмаковъ Ив.; 233. 53.
Толедо; 43.
Тор 144.
Траян 122. 3. 56.
Třebízský V.; 228.
требник 303.
Тридентський Собор
Триполіс 53. [224.
Трихаликс мр. 73.
триязичники 179. 251. 75-7. 308; 23. 71. 82. 123. 134. 50. 267. 311. 73. 4. Див. Єресь.
Тріодь Цвітна; 172.
Трнавський хрест; 336.
Тройця; 136. 45. 6.
Trstenjak D.; 212.

трѣба, трѣбникъ; 111.
трьхътъ; 112.
Тульна 202.
Туницкій Н. Л.; 82. 5. 121. 6. 42. 52. 70. 2. 4. 5. 81. 203. 40. 5. 7. 65. 7. 8. 79. 83. 90. 1. 4. 320. 3-33. 58. 64. 5. 71-8.
Туптало див. Димитрій.
турки 252. 3.
турм; 361.
Турція; 328. 19.

Уваров; 118. 215. 34.
Uhersko; 70. 125.
угри 130-2. 212; 69. 152.
Угриці; 336. [8. 9. 63 4.
Угрія 157; 189.
Україна 85. 8. 107. 13. 8. 49. 52; 165. 87. [200.
українці 118. 9. 204; 197.
Ульфила єп. 98. 225. 6. 31.
Umek A.; 216.
Ундольскій В. М.; 172. 3. 5. 267. 9. 74. 7. 88.
Упсала 226.
Успенскій Ѳ. И. 14. 25. 33. 42. 3. 51. 89. 99. 109. 12. 21. 43. 5. 60. 1. 3. 82. 242. 50. 90; 220. 31. 5. 76. 305. 60.
Успенскій А. И.; 359.
Успенскій єп. див. Порфирій.
Устав церковний 208; 196
Usterius I.; 203.
Усть-Вима 144.
Устюг 24. 183.
Утотелаос мр. 73.
Утреня 207. 8. 303.
учитель; 372.
Ušeničnik Fr. 344. 77.

F. V.; 364.
Fallmerayer 17. 25; 364.
Фанагорія 98.
Фарс 142.
Фасмеръ М. Р.; 100.
Фатні Марія 278.
Fekonja A.; 190.
Felseneger; 204.
Феодора царица 20. 7-9. 31. 6. 8. 42. 7. 8. 52. 60. 8-71. 8. 82. 320.
Феодорит Кирський; 90.
Феодосій єп.; 184.
Феодота 36. 7.
Феодотіон 222.
Феодотіян; 90.
Феоктист логофет 26-33. 5. 8. 41. 2. 4. 68. 263. 320; 236. 332. 64.
Феофан Прокопович; 204. [152.
Феофан Сагріянський
Феофил цісар 20. 6-8. 30. 1. 47-9. 54. 82. 173; 364. 5. [6. 31.
Феофилакт аєп.; 322. 3.
Фесалоники; 183. 364.
Фесалія 34. 77.
Филарет аєп. 307. 10; 83. 173. 217. 330. 59.
Филаретъ єп. 25. 49; 208. 62.
Фили 143.
Филимоновъ Г. Д.; 356-9.
философ 44.
Filioque 261. 9; 38. 9. 43-6. 51. 6. 7. 60. 129. 34-6. 9. 43-5. 227. 33. 44.
Флавій Тит 123.
Flajšhans V.; 120.
Флоринскій Т. Д.; 174. 230. 5. 9.
Фовель 142.
Vogt A.; 360.
Фоменко Кл. 91. [41. 2.
Foraheim, Форгейм; 31.
Формоз єп. 275. 9. 81. 6; 8. 134
Формоз папа; 154.
Фортунатовъ Ф. 94. 9. 121.
Фотій патр. 28. 30. 3. 9-41. 54. 61. 3-6. 70. 4. 7-9. 83. 7. 92. 125. 47. 8. 51-3. 69. 70. 2. 4. 88-90. 237. 60-4. 6. 7. 84-5; 7. 8. 45. 50. 1. 63. 4. 6. 7. 81. 3. 92-4. 134. 6. 50. 1. 66. 79. 80. 227. 34. 68. 302. 3. 34. 60. 1. 4. 6. 70. 4.
Frajer I.; 227. 339.
Фракія 193; 362.
Франко Ів. 20. 51. 63. 6. 84-6. 109. 12. 3. 22. 3. 6-9. 40. 1. 5. 6. 50. 67. 8. 230. 42. 4. 50. 70. 2-4. 82. 305. 6. 11. 4; 11. 3. 85. 119. 240-4. 59. 60. 3. 77. 8. 90. 1. 8. 302-4. 7. 10-3. 7. 77.
Франкфурт 237.
Францевъ В. А.; 254.
Франція 129. 230.
Фрейзингенська єп.; 375
Фрейзингенські Уривки 162. 216; 173.
Friedrich 180. 28. 303 14; 11. 183. 253. 70. 308. 75.
Friedrich I.; 204. 303. 4. 10. 71. [97-301. 5.
Friedrich G.; 190. 204.
Фули 141-3. 253.; 369.
Фульська місія 88. 144.
Фульдський літопис; 154
Фурмос 279. [370.
Fürstenberg аєп. 299; 335. 77.

Хазари 80. 2. 130. 1. 252. 3; 204. 9. 57. 332. 67. 9. 70.
Хазарія 53. 79. 84. 6. 7. 90. 104. 20. 5. 8. 30. 2. 3. 5. 40. 6-50. 3. 66. 307. 19; 130. 355.
Хазарська місія 45. 55. 62. 77-155. 64. 6. 7. 9. 74. 7. 8. 86. 8. 95. 205. 7. 12. 53. 308; 69. 71. 131. 180. 8. 234. 369.
Халифат 53. 4. 6. 62. 7. 80. 226
Харакс див. Іоан.
хартофилакс 42.
Хахановъ А. С.; 83.
Chwaliszewski M.; 223.
Хведір II папа; 154.
Хведір воєвода 261. [90.
Хведір Монсуетський;

Хведір философ 268.
Херсон, Херсонес 46. 71. 83. 5-134. 9-41. 3. 5. 7. 9. 68. 75. 7. 8. 85. 8. 99. 253. 71. 304; 69. 80. 113. 58. 244. 8. 57. 303. 4. 10. 32. 45. 67. 9. Див. Корсунь. [143.
Херсонеська місія 88.
Хиландарський мр.; 275.
Хлудов 311. [331.
хлупати; 112.
Хойнацкій А.; 220.
Хоматіян Д. аєп.;327.331.
Хомин П.; 250.
хорвати 249; 41. 184. 90. 200. 15. 48. 305. 60.
Хорватія 249; 9. 56. 7. 63. 155. 82. 3. 90. 243. 5. 85. 97. 304. [249.
Хорватська Хроника
Хоробрий чернець 67. 76. 110. 5. 8. 68. 75. 7. 9. 80. 7. 219. 20. 35. 42. 88; 80. 94. 102. 14. 68. 73. 4. 7. 91. 2. 246. 67. 8. 77. 93.
Хорутанія 160; 34.
Chotkowski; 235.
Chociszewski I.; 216.
Храбр див. Хоробрий.
Хреста мр.; 310. 18. 53.
хрещатий; 356.
хрещення; 10.
Христіян; 160. 311. 2.
хронографи; 176. 293. 4.

Царгород 16. 25. 6. 8-33. 5. 7. 8. 42-4. 50. 2. 4. 63. 4. 6-8. 71. 2. 6-9. 83. 6. 90. 1. 3. 8. 9. 107. 34. 41. 7. 8. 51-3. 163. 4. 7-70. 4. 84. 6-8. 93. 200. 5. 13. 25. 7. 36. 7. 44. 5. 50. 1. 60-4. 6. 71. 83-5. 91. 2. 318. 22; 7. 8. 51. 9. 62-70. 3. 80. 9. 90. 3. 4. 6. 122. 30. 3. 5. 6. 50. 62. 6-8. 70. 5. 94. 231. 3. 57. 332-4. 62-5. 9-71. 74. 6. Див. Костянтинопіль.
Царевскій А. 13.
Царств книга; 91. 116. 9.
Целевичъ Ю.; 228.
Целійський пагірок 299.
Целя, Celje; 370.
церкы; 100. [рилка.
Cyrillka; 227. 8. Див. Ки-
Цицерон 46.
Цоневъ Б.; 247.
Цухлевъ Д.; 169 326.
цѣсарь; 100.
цѣста; 112;

Чадь 146.
Czajkowski K. 33. 84. 150. 64. 242; 300. 5.
Czajkowski T. I.; 243.
Červinka I. L.; 126. 7.
черкеси 82.
чехи 158. 203; 36. 184. 5 9. 200. 1. 14. 26-9.
Чехія 157. 204; 31. 141. 8. 52. 3. 64. 84. 5. 95. 6. 205. 6. 29. 48. 308. 18. 35. 6. 9. 40. 55.
Чорна Гора; 275.
Чорна Протока 134.
Чорне море 79. 89.97. 100. 7. 14. 26. 32. 40. 7. 225. 6; 332.
Чорногорія 104; 231.
Črnčić Iv.; 286.
Чудів мр.; 275.
Schalavar 158.
Šafařik P. 17. 96. 105. 82. 98. 247. 8. 304; 97. 108. 69. 70. 207. 8. 15. 67. 70. 3.5.88.98.328. 38. 64.6.72.

Шахматовъ А. А.; 16. 81. 4. 119. 81. 274. 5. 9.
Швабія; 22.
Шевыревъ; 262.
Шестаковъ С. П. 88. 121. 7. 9. 33. 4. 45; 244. 60.
„Шестодневъ“ 314; 175.
Шишман; 50.
Schiffner; 205.
Шлецер 96.
Шльонск; 318.
Шляковъ Н. В.;233.85.90
Schmidt A.; 204.
Schmidt H. F.; 83.
Шоповъ; 339.
Šramota S.; 367.
Штадлер єп.; 224.
Šťastny; 218.
Strossmayer єп.;222-4. 7.
Štulc V. 268; 208. 11. 2. 5. 366. 70.
Schubert H.; 247.

Щепкинъ В. Н.; 243. 6.
Szcześniak Wł.; 37. 9. 40. 97. 185. 7. 90. 6. 202. 43. 4. 313-6. 8. 9. 70. 2.

Юда ап.; 91. 4. 113. 21.
Юдея 228.
Юдиф; 76.
Юнгеровъ П. 242.
Юстиніян I 17. 73; 176.
Юстиніян II 16. 53. 82.
Юстиніяна Перша; 322.
Iugie M.; 364.

Я. Н.; 141. 237.
Яворський хрест; 336.
Jagić V., Ягичъ И. В. 25. 84. 100. 1. 8-11. 8. 21. 81. 2. 92. 236. 41. 2. 98. 306. 14; 16. 38. 56. 65. 83. 4. 91. 4. 7. 9. 108. 17. 9. 20. 1. 5. 52. 64. 9. 70. 3. 4. 83. 9. 96. 200. 16. 21. 30. 34. 5. 9-43. 6. 7. 51-3. 60. 70. 8. 9. 92-4. 6. 304. 9. 10. 28. 70. 1. [5. 6.
Ядвига; 196.
ядро; 112.
языкъ; 111.
Яків патр. 166. 202; 341.
Янышевъ І.; 219.
Янній, Янніс 47. 9. 50.
Яреда Г.; 364.
Ярослав кн. 118. 28. 273.
Ястребовъ Н. В; 241. 259.
Jaffé Ph.; 297. [325.
Яцковскій И. 85. 121. 50.

Ѳоменко К. 94.

ЗМІСТ ПРАЦІ.

ЧАСТИНА ДРУГА:

ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ СВ. МЕФОДІЯ. 869—885.

Сторінки

XII. Утворення Мораво-паннонської архієпископії.

1. Висвячення Мефодія на архієпископа . . 5 — 16
2. Мефодій у в'язниці . . . . . 17 — 33

XIII. Праця Мефодія яко архієпископа Мораво-паннонського.

1. Проповід християнства. Обряд Мефодія . 33 — 40
2. Боротьба німецького духовенства проти Мефодія 40 — 46
3. Другий суд над Мефодієм . . . . . 46 — 57
4. Останні літа Мефодія.
   а. Боротьба не вгаває . . . . . 57 — 62
   б. Мефодій в Царгороді. Побачення з королем угорським . . . . . 62 — 70
5. Переклади св. Письма та богослужбових книг.
   1. Літературна діяльність Мефодія . . 71 — 84
   2. Особливості кирило-мефодіївських перекладів 84 — 121

XIV. Смерть і похорон Мефодія. . . . . 121 — 127

XV. Характеристика св. Мефодія . . . . . 127 — 131

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

ПО СМЕРТІ СВ. МЕФОДІЯ.

XVI. Доля кирило-мефодіївської праці.

1. Події зараз по смерті Мефодія . . . 132 — 141
2. Погром учеників Мефодія . . . . . 141 — 152
3. Знищення Велико-Моравської Держави і заник праці Костянтина й Мефодія . . . 152 — 165
4. Закріплення кирило-мефодіївської праці у південних і східних слов'ян . . . . . 165 — 179

XVII. Праця Костянтина й Мефодія у окремих слов'янських народів . . . . . 179 — 190
XVIII. Канонізація Костянтина й Мефодія . . . 190 — 198

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА:

ЛІТЕРАТУРА ПРО ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯНТИНА Й МЕФОДІЯ.

Вступ . . . . . 199 — 202
I. Найдавніщі праці XVII-XVIII віків і початку віку XIX-го.
1. Література XVII-го віку . . . . . 202 — 203
2. Література XVIII-го віку . . . . . 203 — 205
3. Література початку XIX-го віку . . . 205 — 206
II. Початки наукового вивчення . . . . . 206 — 207
III. Збільшення наукового зацікавлення до кирило-мефодіївських питань . . . . . 207 — 209
IV. Ювилейна 1863 р. література . . . . . 209 — 218
1. Підготовлення до ювилею . . . . . 212 — 213
2. Література 1862 року . . . . . 213 — 214
3. Література 1863 року . . . . . 214 — 216
4. Література поювилейна . . . . . 216 — 218
V. Ювилейна 1869 р. література . . . . . 218 — 222
1. Праці 1868—1872 років . . . . . 218 — 220
2. Поглиблення кирило-мефодіївських дослідів. 220 — 222
VI. Ювилейна 1885 р. література . . . . . 222 — 237
1. Полемічна література, що повстала з приводу енциклики папи Льва XIII з 1880 р. . 222 — 224
2. Література перед ювилейним роком . . 225 — 228
3. Література 1885 року . . . . . 229 — 235
4. Література по ювилеї, 1886—1889 роки . . 236 — 237
VII. Поглиблення наукових дослідів. 1890—1900 роки . 237 — 239
VIII. Нова література. Перша чверть XX-го століття. 239 — 247
IX. Ювилей 1927 року . . . . . 248 — 250
X. Кирило-Мефодіївська бібліографія . . . . 251 — 254
1. Окремі праці, багаті на бібліографію . . 251
2. Бібліографічні перегляди окремих діб чи окремої літератури . . . . . 251 — 252
3. Огляди-рецензії . . . . . 252 — 253
4. Спеціяльні покажчики кирило-мефодіївської літератури . . . . . 253 — 254

ЧАСТИНА П'ЯТА:

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТИ КОСТЯНТИНА ТА МЕФОДІЯ.

I. Джерела слов'янські:
1. Життя св. Кирила й Мефодія . . . . 261 — 278
2. Початковий Літопис . . . . . 278 — 279

3. Слов'янське Життя св. Наума Охридського . 279 — 283
4. Служби св. Кирилу та Мефодію . . . 283 — 285
5. Глаголицькі Служби св. Кирилу та Мефодію 285 — 286
6. Похвальні слова св. Кирилу та Мефодію . 286 — 289
7. Успіння св. Кирила Философа чи коротке ЖК 289 — 290
8. Проложні Життя . . . . . 290 — 291
9. О преставленії св. Кирила . . . . 291 — 292
10. Повне слов'янське Життя св. Наума і Служба йому 292
11. Слово Кирила Словенця . . . . . 292 — 263
12. Пам'ятки, в котрих згадується про Кирила й Мефодія . . . . . 293 — 294

II. Джерела латинські:

А. Документи офіційні:

1. Лист папи Адріяна II 869—870 р. . . . 298
2. Листи папи Іоана VIII 872—881 р. . . . 299 — 301
3. Листи папи Стефана V-го 885 р. . . . 301
4. Свідчення Анастасія бібліотекаря . . . 301 — 304
5. Листи німецького духовенства . . . . 304 — 305

Б. Джерела неофіційні:

1. Італійська або Римська Легенда . . . 305 — 311
2. Легенда Христіянова . . . . . 311 — 312
3. Моравська Легенда . . . . . 312 — 313
4. Чеська Легенда 313
5. Краківська Легенда . . . . . 313 — 314
6. Латинські Служби Кирилу й Мефодію . . 314 — 316

В. Пізніщі латинські джерела, що згадують про Кирила й Мефодія . . . . . 316 — 320

III. Джерела грецькі:

1. Повне Життя св. Климента . . . . 321 — 327
2. Коротке Життя св. Климента . . . . 327 — 328
3. Життя св. Наума 329
4. Служба св. Седмичисленникам . . . . 329 — 331
5. Служба св. Клименту . . . . . 330 — 331
6. Хиландарське Оповідання . . . . . 331 — 333
7. Оповідання про хрещення Руси . . 333 — 334

IV. Джерела німецькі . . . . . 334 — 335
V. Джерела матеріяльні . . . . . 335 — 340
VI. Давні образи св. Кирила й Мефодія . . . 340 — 359
VII. Вивчення епохи Костянтина й Мефодія . . . 359 — 361
Доповнення до I тому цеї праці . . . . 361 — 378
Доповнення до II тому . . . . . 378 — 379
Поправки спостережених похибок I-II тому . 379
Покажчик . . . . . 380 — 396

Малюнки в II-м томі цеї праці:

		сторінки
1.	Найстарший список Життя Мефодія з XII-го в. . .	264
2—3.	Слов'янське Життя св. Наума	280-281
4.	Св. Климент, єп. Охридський	322
5—6.	Седмичисленники	330
7.	Давні хрести на чехо-моравських землях	337
8.	Загальний вигляд стіни, на якій уміщено малюнок № 9	345
9.	Цісар Михаїл посилає Кирила на Моравську місію (?)	345
10.	Образ ніби 869 р. над гробом св. Кирила	346
11.	Св. Кирил з надгробного образа 869 р.	347
12.	Костянтин чи Мефодій хрестить слов'янина (?) . .	347
13.	Перенесення тіла св. Кирила (?) до каплиці св. Климента	348
14.	Ніби завітний образ 869 р.	349
15.	Образ св. Кирила з XIV-го віку	350
16.	Образ св. Мефодія з XIV-го віку	350
17.	Малюнок Велеграду з XIV-го віку	350
18.	Кирил і Мефодій, образ XVII-го віку	350
19.	Образ св. Кирила з XVII-го віку	351
20.	Поясний образ св. Кирила 1608 року	351
21.	Образ Кирила XVII-го віку	351
22.	Св. Кирил, малюнок Rasini XVII в.	352
23.	Св. Мефодій, малюнок Rasini XVII в.	352

Львів. Бібліотека АН. УРСР

НЕПЕРІОДИЧНЕ НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СТУДІЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ

ПРИСВЯЧЕНЕ НАУКОВИМ ДОСЛІДАМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

„Студії“ виходять окремими книжками, з котрих кожна містить закінчену наукову монографію з обсягу української мови чи з наук, близьких до неї. Видають: проф. Іван Огієнко і проф Роман Смаль-Стоцький. Адреса Видавництва: Warszawa, ulica Stalowa № 25 m. 11, телефон 254-05. Головний склад видань: Warszawa, Nowy-Świat № 69, księgarnia „Ossolineum“, телефон 198-81. Можна набувати також в „Українська Книгарня й Антикварня“, Lwów, ul. Rutowskiego 22.

Поступили й поступають в продаж такі видання:

Книга I. *Проф. Роман Смаль-Стоцький:* Значіння українських прикметників. 1926 р. VIII+85 ст. Ціна 3 зл.

Книга II. *Проф. Іван Огієнко:* Нариси з історії української мови: Система українського правопису. Популярно-науковий курс з історичним освітленням. 1927 р. VIII+216 ст. Ціна 5 зл.

Книга III. *Проф. Іван Огієнко:* Історія церковно-слов'янської мови. Том перший: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина I. 1927 р. 324 ст. Ціна 10 зл.

Книга IV. *Проф. Іван Огієнко:* Історія церковно-слов'янської мови. Том другий: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина II. 1928 р. 400 ст. і 23 малюнки. Ціна 12 зл.

Книга V. *Проф. Роман Смаль-Стоцький:* Примітивний словотвір. Друкується.

Книга VI. *Проф. Іван Огієнко:* Історія церковно-слов'янської мови. Том четвертий: Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян. Друкується.

Книга VII. *Проф. Іван Огієнко*: Історія церковно-слов'янської мови. Том п'ятий: Найдавніші пам'ятки старо-слов'янської мови (історично-палеографічно-лінгвістичний огляд пам'яток, хрестоматія, коло 75 знимків і словник). Друкується.

(10 р) 12 руб (1986 г)

Р Л 4241

6.291

291

Львів. Бібліотека АН. УРСР

Проф. І. Огієнко: Історія церковно-слов'янської мови.

1928.

388078

СТУДІЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ
ВИДАЮТЬ: ІВАН ОГІЄНКО ТА РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ
КНИГА IV

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

КОСТЯНТИН І МЕФОДІЙ

ЇХ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНА МОНОГРАФІЯ

Львів. Бібліотека АН. УРСР

ЧАСТИНА II

ВИДАНО ЗА ДОПОМОГОЮ
МІНІСТЕРСТВА В. Р. і П. О.

ВАРШАВА
ZAKŁADY GRAFICZNE E. i D-ra K. KOZIAŃSKICH
1928